

דוח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך

מוגש לשר החינוך מר נפתלי בנט

ועדת ביטון להעצמת הזהות של יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך - עמ' 2

ועדת ביטון

להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך

erezvaada@gmail.com

כ"ג בסיון תשע"ו
29 ביוני 2016

לכבוד
שר החינוך
מר נפתלי בנט

כבוד השר בנט,

הריני מתכבד להגיש לך בזאת את דו"ח ועדת ביטון להעצמת הזהות של יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך.

אני מודה לך בשם חברי הוועדה ובשם מאות רבות של אנשים בציבור שהופיעו בפנינו ונתנו ביטוי לתחושות התרוממות הרוח בהכרה שוועדה זו הגה בעלת משמעות היסטורית המבקשת להביא על תיקונן חוסרים והדרה של שנים רבות.

אין לי ספק שגם אם הדוח מתייחס בעיקר למערכת החינוך הינו פתח שיח לזהות יישראלית בכלל ומקומו של היהודי המזרחי כחלק מזהות זו.

אני רוצה להודות לעשרות החוקרים ואנשי הציבור אשר שיתפו עצמם בתהליך בדיקת המצב הקיים ובמתן עצה והמלצה כיד מחשבתם הטובה.

עשינו מחצית הדרך בעצם ניסוח ההמלצות והגשתן, אבל ללא מימוש ההמלצות, עבודת הוועדה תצא נפסדת. אני מקווה שעם המימוש נגמור את התודה וההלל.

ההיסטוריה תזכור אותך בלי ספק כמי שהניע את התהליך הזה והעם יכיר לך תודה על כך.

בכבוד רב

המשורר ארז ביטון
יו"ר הוועדה

ועדת ביטון

להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך

הוועדה להעצמת הזהות של יהודי ספרד והמזרח בתכניות הלימודים הפורמליות והבלתי פורמליות

ראשי הפרקים

- דבר יו"ר הוועדה עמ' 5
- חברי הוועדה המייעצת וועדות המשנה עמ' 7
- עבודת הוועדה עמ' 9
- תקציר ההמלצות עמ' 10
- פירוט ההמלצות עמ' 15
- המלצות ועדת המשנה ליישום עמ' 15
- המלצות ועדת המשנה לאקדמיה, למחקר ולהוראה עמ' 18
- המלצות ועדת המשנה להיסטוריה עמ' 32
- המלצות ועדת המשנה לספרות עמ' 79
- המלצות ועדת המשנה להגות ולזהות עמ' 185
- המלצות ועדת המשנה ל'עמוד האש המזרחי' עמ' 208
- המלצות ועדת המשנה למגדר עמ' 216
- המלצות ועדת המשנה לאזרחות עמ' 217
- המלצות ועדת המשנה להעשרה עמ' 218
- שיתוף הציבור עמ' 233

דבר יו"ר הוועדה

כששר החינוך מר נפתלי בנט פנה אלי להקים ועדה שתבחן את הקיים והחסר בלימוד יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך, קיבלתי זאת כמהלך היסטורי חד-פעמי בעל משמעות מרחיקת לכת. ידעתי שקיימת ציפייה רבת שנים בקרב אינטלקטואלים וציבורים שלמים של יהדות ספרד והמזרח לתת ביטוי משמעותי לנוכחות של יהדות המזרח במערכת החינוך ובמערכות אחרות.

הזרם הדומיננטי בהווה הישראלית עדיין אינו מכיר בזהות המזרחית. לדידו, יש הווה ישראלית שנבעה מאידאולוגיה של כור ההיתוך, בניית זהות של צבר חדש, נקי מכל סממן גלותי, ויתור מרצון על הוויות יהודיות. ולכן ההווה השלטת לוקחת לעצמה רשות להתייחס אל המזרחיים כמי שמתעקשים להיוותר בסכמות גלותיות שאבד עליהן כלח. כולנו צמחנו על התכנים הישראליים האלה בתרבות, בהסטוריה ובספרות. אנחנו לומדים בשקיקה את הספרות והשירה העברית החדשה על כל שלבי התפתחותה, דרך גנסין, ברנר וביאליק, ועד לאחרוני המשוררים של ימינו. אנחנו שולחים את ילדינו למצעד החיים בפולין ולביקור במשרפות המוות בוורשא ובטרבלינקה, אנחנו עושים זאת בהזדהות עמוקה עם הגורל היהודי. אנחנו עולים בהמונינו להשתטח על קברו של רבי נחמן מאומן, אנחנו נרגשים לקרוא ספרי חסידים ממזרח אירופה.

עצם הגדרת הנושא 'העצמת הזהות המזרחית' הנה הצהרה בזכות הזהות הזאת לא רק כלגיטימית אלא כחלק אורגני מהרקמה החברתית הכוללת.

יהודי ספרד והמזרח תובעים ביטוי להווה מזרחית ייחודית. לא נגזים אם נאמר כי הזדעזענו לנוכח מיעוט ההתייחסות באשר לזהות היהודית המזרחית במערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית. בבדיקה מעמיקה של המצב הקיים בתכניות הלימודים מתגלה חסר עמוק בכל שטחי הלימוד: במחקר האקדמי, בהיסטוריה, בספרות, בהגות, בלימודי האזרחות, הן בחינוך הממלכתי והן בחינוך הממלכתי-דתי.

כך למשל נמצא שתלמיד יכול לסיים את כל לימודיו מכיתה א' ועד לבחינות הבגרות מבלי ללמוד אפילו יצירה ספרותית מזרחית אחת; בהיסטוריה המצב דומה וכך בשאר המקצועות.

במהלך עבודת הוועדה מתחילת פברואר 2016 נפגשנו עם למעלה ממאה ועשרים חוקרים בארבעה סבבים של ימי עיון וכן הופיעו בפנינו יחידים וקבוצות של חוקרים, ראשי ארגונים ואישי ציבור, אשר ביקשו להביא בפנינו ציפיות וצרכים מתוך הקהילה שהם מייצגים.

נחשפנו לכחמש עשרה עדות בעלות מורשות מרתקות אשר עברו מכבש של כור היתוך במשמעות של מחיקה והן בעלות צרכים למימוש עצמי ולהזדהות מפורשת. במפגשים אלה נוכחנו בגילויים של ציפייה והתרוממות רוח ושל סיכוי גדול.

אני מאמין שהגשת הדוח לא רק למשרד החינוך אלא לכלל הציבור בישראל תפתח שיח אמיתי בשאלת הזהות הישראלית תוך מתן ביטוי לנוכחות המזרחית שהיא חלק אורגני ממנה.

שיח כזה יכול להביא לקבלה הדדית של חלקי אוכלוסייה מעדות שונות שלא אחת מתכתשות זו עם זו באמצעי התקשורת ובניסיון מתמשך של הדרה ודעות קדומות.

אני מאמין שעצם נוכחות ההמלצות במרחב הציבורי תהווה אצבע מורה לכיוונים בעתיד.

אמנם נדרשנו להתייחס לתוכניות הלימודים במשרד החינוך אבל יש לקוות שתוקמנה ועדות אחרות שתבחנה את מצבו של המזרחי במערכות החיים כולן, במערכת הכלכלית, בסמלי האומה, כגון בשטרות כסף, בשמות של רחובות ועוד. יש לזכור שאנחנו עם אחד, עם אחד הבנוי מנוכחות זהותית נפרדת של גוונים רבים בבחינת כלי נגינה שונים היוצרים הרמוניה של תזמורת שלמה.

התנהלות משרד החינוך במצב הקיים, קרי: מיעוט מוחלט במרכיב הזהותי המזרחי, מצריך לדעת הוועדה הקמת מנגנון ליווי לצד משרד החינוך אשר יבדוק וילווה את תהליך הטמעת ההמלצות, שכן בסופו של דבר, המבחן של המלצות הוועדה יהיה במימושו.

אני רוצה להודות לחברי הוועדה המייעצת, שנים עשר במניין, אשר עשו לילות כימים כדי לחקור ולבחון את המצב במקצועות השונים ולהציע דרכים לתיקון והתמסרו לעבודתם באחריות וביושרה. אני מבקש להודות גם לחברי ועדות המשנה, עשר ועדות במספר, שנבנו ממיטב החוקרים ואנשי הציבור.

אני רוצה להודות במיוחד לפרופסור אהרן ממון, ראש ועדת המשנה להסטוריה, אשר ריכז למעננו את ימי העיון בהשתתפות כמאה ועשרים מעוניינים, הוא גם ניסח ובנה את הנספח 'שיתוף הציבור'.

אני מבקש להודות באופן מיוחד לרעייתי רחל ביטון-קלהורה אשר עשתה איתי ימים כלילות, כדי להעמיד את הדוח הזה על מכונו הן מהבחינה הרעיונית בדיוני עומק והן בצדדים הטכניים מראשיתם ועד להבאתם לדפוס, לעריכה ולכריכה, וכל זאת בהתנדבות.

ארז ביטון

יו"ר הוועדה

חברי הוועדה המייעצת וועדות המשנה

חברי הוועדה המייעצת

ארז ביטון (יו"ר), ד"ר אושרה אלפסי, ד"ר יגאל בן-שלום, גב' דינה דרורי, מר שלמה ונטורה, ד"ר יהודה מימון, פרופ' אהרן ממון, פרופ' הרב משה עמר, פרופ' חיים סעדון, ד"ר תמר עילם-גינדין, פרופ' חביבה פדיה, גב' זהבה שמש

חברי ועדת המשנה ליישום

ארז ביטון (יו"ר), ד"ר יגאל בן-שלום, פרופ' אהרן ממון, מר שלמה ונטורה, פרופ' חביבה פדיה

חברי ועדת המשנה לאקדמיה, למחקר ולהוראה

פרופ' הרב משה עמאר (יו"ר), ד"ר שמעון אוחיון, ד"ר משה גברא, ד"ר יעקב הדני, ד"ר יואל מרציאנו, פרופ' לאה מקוביצקי, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שאול רגב

חברי ועדת המשנה להיסטוריה:

פרופ' אהרן ממון (יו"ר), ד"ר דותן ארד, מר דוד גדג', ד"ר נח גרבר, ד"ר מלכה כ"ץ, פרופ' אסתר מאיר-גליצנשטיין, ד"ר אביעד מורנו, פרופ' נועם סטילמן, ד"ר מנשה ענזי, מר תמיר קרקסון

חברי ועדת המשנה לספרות

ד"ר אושרה אלפסי (יו"ר), גב' רחל אבוהצירה, גב' שלומית אדרי, מר יגאל דוד, גב' אושרה לרר, מר אלחי סלומון, ד"ר קציעה עלון, ד"ר זמירה פורן-ציון, מר משה שריקי

חברי ועדת המשנה להגות ולזהות

ד"ר יהודה מימון (יו"ר), ד"ר מאיר בוזגלו, מר דוד ביטון, גב' יפה בניה, ד"ר שרית ברזילאי, מר אלי ברקת, מר יהושוע דרורי, פרופ' צבי זוהר, מר אלעד פורטל, הרב יצחק שוראקי; גב' דנה פרהמנד נגר (מזכירת הוועדה).

חברי ועדת המשנה ל'עמוד האש המזרחי'

ארז ביטון (יו"ר), פרופ' חיים סעדון, הבמאי שלומי אלקבץ, הבמאי והתסריטאי מאור זגורי, הסופר והבמאי יצחק גורמזאנו גורן, עומר בן רובי; גב' דינה לניר, מתאמת מטעם הטלויזיה החינוכית.

חברי ועדת המשנה למגדר

פרופ' חביבה פדיה (יו"ר), שירה אוחיון, שולה קשת

חברי ועדת המשנה לאזרחות

ארז ביטון (יו"ר), פרופ' חביבה פדיה

חברי ועדת המשנה להעשרה

זהבה שמש (יו"ר), חנה ארז, דורית באלין, אירית ברוק, דורית בר חי, איתיאל בר לוי, סיגל ברקאי, אדי גטלובסקי, מיכל דהאן, דינה דרורי, אפי וישניצקי, יונית יעקובוביץ, גל כפרי, עמליה לואין, אושרה לרר, צילה מירון, טליה נאמן, יעל נזרי, טובה סגל, רות קנולר לוי, הדרה רוזנבלום, נורית רון, איילת שחק, אלי שיש, שמעון שמעון

עבודת הוועדה

- א- הוועדה המייעצת הראשית מונה 12 חברים שכל אחד מהם התבקש לעמוד בראש ועדת משנה בת עד 10 חברים. סך כל המשתתפים בוועדות המשנה כ-80 איש, כולם אקדמאים ומומחים.
- ב- כל אחת מוועדות המשנה התכנסה מדי שבוע במשך מספר חודשים, בדקה תכנים והציעה דרכים למימוש ההמלצות.
- ג- הוועדה המייעצת הראשית התכנסה מדי שבוע, פעם או פעמיים.
- ד- ועדות המשנה נפגשו עם אנשי משרד החינוך, המפמ"רים, ראשי האשכולות, רכזיה תרבות וכדומה.
- ה- הוועדה המייעצת הראשית נפגשה עם ראש המזכירות הפדגוגית, ד"ר וינשטוק, ועם ראשי האשכולות והמפמר"ים.
- ו- ועדות המשנה הגישו את המלצותיהן לאחר בחינה מעמיקה של החומר.

תקציר ההמלצות

כללי

יש להגדיר את נושא **העצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח** כמשימה לאומית בתכנית האסטרטגית של משרד החינוך, המחוזות ומוסדות החינוך (גני הילדים, בתי"ס והאקדמיה), כולל הקצאת תקציבים רב שנתיים לנושא זה.

יש לחולל שינויים מערכתיים במשרד החינוך שיבטיחו את ההשמה וההטמעה של המלצות אלה לאורך שנים. חובה לכלול נציגות ראויה בוועדות המקצוע, במל"ג ובות"ת, במועצת החמ"ד. חיוני שבכלל הגופים המובילים מדיניות ויישום במשרד ישבו מספר משמעותי (לפחות 50%) של נציגים האמונים על יהדות ספרד והמזרח.

יש להקים מנהלת לפיקוח על יישום ההמלצות ובכללן: מחקר ופיתוח, כתיבת חומרי לימוד חדשים ועדכון הקיימים, הכשרה, פיתוח מקצועי והשתלמויות, ליווי והדרכה, תקצוב למחקר ולקורסים באקדמיה וכן ליוזמות בית ספריות.

1-עדכון תכניות הלימודים במערכת החינוך

תכניות הלימוד וספרי הלימוד סובלים מתת-ייצוג קשה בהיבט של מורשת יהדות המזרח (היסטוריה, הגות וספרות, מולדת, אזרחות, לימודי ארץ ישראל, ועוד) וחובה לעדכן אותן בפרקים מתולדות יהדות ספרד והמזרח ובשילוב יצירות שלהם.

- א- לימודי חובה של סופרים ומשוררים מזרחיים
- ב- לימוד חובה של הסטוריה של יהודי ספרד והמזרח

2-הטלויזיה החינוכית 'עמוד האש המזרחי'

במסגרת הטלויזיה החינוכית תופק סדרה מרובת פרקים שתעסוק בתרומת התרבותית של יהדות ספרד והמזרח בתפוצות השונות, החל מגירוש ספרד, ובתרומתה לציונות המדינית מראשיתה ולפיתוח הארץ והמדינה. ועדת היגוי של היסטוריונים מטעם המנהלת תלווה את הפקת הסדרה.

4-הרכב המל"ג

הרכב המל"ג יהיה מאוזן וחשוב שיכלול גם נציגים מזרחיים מתחום מדעי הרוח המחויבים לנושא העצמת יהדות ספרד והמזרח.

5-גוף מעקב בתוך הות"ת

בתוך הות"ת יהיה גוף מעקב אחרי הטמעת תכני ספרד והמזרח בהשכלה הגבוהה.

6-מרכזים באוניברסיטאות ומחקר

הקמת פקולטה חדשה למדעי הרוח בתחום לימודי יהדות המזרח.

הגברה משמעותית של המחקר באקדמיה: לפתוח קורסים, להגדיל תקנים כדי לאפשר צמיחה מחודשת של חקר יהדות ספרד והמזרח שנעקר כמעט לחלוטין.

7-הקמת מוזיאונים ייחודיים לקהילות השונות כדוגמת בית מורשת יהדות בבל ויהדות לוב.

8-הקמת מוזיאון מרכזי למורשת יהדות ספרד והמזרח.

9-סמוך ל-30 בנובמבר שהוא יום ציון יציאת היהודים מארצות ערב ומארצות האסלאם יש לערוך שבוע לימודים מרכזי על יהדות המזרח – כולל סיורים במוזיאונים ובאתרים ופעולות העשרה.

10-ארגון טיולים של בני נוער בארצות הבלקן, ספרד ומרוקו במסגרת סיורי שורשים והכרת המורשת היהודית בארצות אלה.

11-הנצחת דמויות משמעותיות מתרבות יהודי ספרד והמזרח במוסדות שונים כגון שמות בתי ספר, שמות רחובות וכדומה.

12-עידוד וחיזוק הקשרים עם אירגונים של יהודי התפוצות בהסברת מצבם של יהודי המזרח בארץ שנאלצו לעזוב את בתיהם בארצות האיסלם.

יישום

הקמת "הרשות הממלכתית לפדגוגיה ולתוכניות לימודים"

ועדת ליווי ציבורית

הוועדה ממליצה בפני שר החינוך להקים ועדת ליווי ציבורית אשר תפקח, תעקוב, תבקר ותבטיח תהליך יישום ההמלצות של הוועדה.

הקמת מנהלת להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח

הקמת מנהלת חדשה לשילוב לימודי ספרד והמזרח במשרד החינוך אשר תפקידיה יהיו לפקח, לרכז, לעקוב וללוות את תהליך יישום ההמלצות של ועדות המשנה השונות. למנהלת יוקצו תקני עובדים אשר יאפשרו לה למלא את ייעודה. ליישום ההמלצות דרושה מנהלת חזקה עם סמכויות, אשר תוודא שכל הגורמים המקצועיים במשרד החינוך וגורמים חיצוניים שמשרד החינוך יתקשר איתם לביצוע ההמלצות אכן יישמו את ההמלצות במלואן. הקמת ועדת היגוי מקצועית שתלווה את המנהלת החדשה בעבודתה השוטפת בתחום. הוועדה תכלול את נציגי משרד החינוך, נציגים מכל האוניברסיטאות, המכללות ומראשי המכונים העוסקים בהיסטוריה היהודית ובחקר קהילות ישראל במזרח. המנהלת תכלול פונקציות ותקנים שיאפשרו לה ליישם את ההמלצות באמצעות שלוחות המתחייבות מההמלצות (חינוך לגווניו, אקדמיה, עידוד מחקר, יצירה ופרסום וכו'). תקציב המנהלת יעוגן בבסיס התקציב של משרד החינוך.

המשאבים שיוקצו בהתאם להמלצות יהיו באחריות המנהלת והיא זו שתקצה אותם לגורמים השונים במשרד, בהתאם לתוכניות עבודה מאושרות לשילוב לימודי ספרד והמזרח במערכות החינוך השונות. פעילות המנהלת תתבצע בסיוע ובליווי של ועדת היגוי מקצועית שתכלול נציגים ממשרד החינוך, מכל האוניברסיטאות, המכללות ומראשי המכונים העוסקים בהיסטוריה היהודית ובחקר קהילות ישראל במזרח.

א-תקציב

לפעילות המפורטת יוקצו 250 מיליון ₪ כל שנה בחמש השנים הקרובות, ובסך הכול 1 מיליארד ורבע ₪ בחמש שנים.

התקציב חייב להיות בבסיס התקציב של המשרד ולא תקציב זמני או מותנה, מאחר והמהפך המוצע תלוי בתקציב ייעודי ובר-קיימא.

החל מהשנה השישית ליישום ההמלצות, תקציב זה אמור להיות מוטמע במערכת ויהווה תוספת בת-קיימא לתקציב המשרד לטובת השילוב של לימודי ספרד והמזרח בכל מערכות החינוך במדינת ישראל.

ב- כוח אדם למנהלת

למנהלת יוקצו 30 תקנים חדשים בהתאם למבנה המוצע.

ג-פעילות לפי תכנים

ימי הדרכה, ימי השתלמות, פיתוח חוברות לימוד ומערכי שיעור, מאגר אינטרנטי, תכנית מנהלים מובילים, קהילות מורים מובילים, בונס למגמה מוגברת, עידוד מחקר אקדמי, קורסים באוניברסיטאות ובמכללות, קורסים בהכשרת מורים, הרחבת פרויקט חוקרים צעירים, הפקת תכניות טלוויזיה, ביקורים באתרי מורשת, אתר פיוט לילדים, קהילות שרות (הורים וילדים), מיזמים משותפים, תמרוץ בתי ספר, חינוך לא-פורמלי, תוספת שעות, פעילויות נוספות.

ההשכלה הגבוהה אקדמיה ומחקר

הקמת פקולטה חדשה למדעי הרוח בתחום לימודי יהדות המזרח

ועדה בות"ת ותכנית חומש

ה"מועצה להשכלה גבוהה", הות"ת וראשי המוסדות להשכלה גבוהה, יתבקשו לטפל בסוגיה מבחינה מערכתית, תוך הצבת יעד של האיזון הראוי בתכניות הלימודים הקיימות. אנו ממליצים כי כשם שהות"ת השכילה להעמיד במרכז את נושא הערבים, הנשים, והחרדים, הרי שיש להתייחס גם למזרח כמיעוט מודר ולהקים ועדה אשר תבנה עבורו תכנית חומש עם יעדים מוגדרים.

הרכב המל"ג

הרכב המל"ג יהיה מאוזן וחשוב שיכלול 50% נציגים מזרחיים מתחום מדעי הרוח המחויבים לנושא העצמת יהדות ספרד והמזרח.

גוף מעקב בתוך הות"ת

בתוך הות"ת יהיה גוף מעקב אחרי הטמעת תכני ספרד והמזרח בהשכלה הגבוהה.

מרכזים באוניברסיטאות ומחקר

הגברה משמעותית של המחקר באקדמיה: לפתוח קורסים, להגדיל תקנים כדי לאפשר צמיחה מחודשת של חקר יהדות ספרד והמזרח שנעקר כמעט לחלוטין. חיזוק מחודש של המרכזים שהוקמו בעבר בכל אוניברסיטה להעצמת מורשת ספרד והמזרח כגורם מפקח ומלווה של הטמעת התכנים בחוגים השונים וכגורם מרכז להכשרת מורים וכדומה. הם ימלאו תפקיד הן של הוראה והנחלה והן כגוף מעקב אקדמי. בהערכה מינימלית יש לקבוע 6 תקנים ייעודיים חדשים לכל אוניברסיטה.

הקמת פקולטה ייחודית ללימוד ולמחקר של תולדות יהודי ספרד והמזרח ותרבותם.

חוגים חדשים באוניברסיטאות

מוסדות אקדמיים המבקשים לאשר חוגים חדשים בתחום מדעי הרוח והחברה יידרשו להבטיח איזון ראוי בתכנית הלימודים בטרם אישורן.

לימודי ערבית

הוועדה ממליצה להמריץ את לימוד הערבית היהודית על ניביה השונים במוסדות להשכלה גבוהה, בכך יוכשר דור של מומחים שיחקרו את תיעוד הספרות היהודית הנרחבת הקיימת בשפה זו.

עדכון תכניות הלימודים במערכת החינוך

תכניות הלימוד וספרי הלימוד סובלים מתת-ייצוג קשה בהיבט של מורשת יהדות המזרח (היסטוריה, הגות וספרות, מולדת, אזרחות, לימודי ארץ ישראל, ועוד) וחובה לעדכן אותן בפרקים מתולדות יהדות ספרד והמזרח ובשילוב יצירות שלהם.

היסטוריה

- 1- יש לפתח מבואות חדשים להיסטוריה של יהדות המזרח לפזורותיה השונות. ולחבר ולהפיק ספרים מיוחדים חדשים למערכת החינוך.
- 2- יש להגדיר כחובה לימוד על דמויות ואירועים מרכזיים בתולדות יהדות המזרח.
- 3- יש לפתח מסלול למידה מוגבר בתחום מורשת יהדות ספרד והמזרח בהיקף של 3, 4, או 5 יחידות לבגרות מצב לימוד ההיסטוריה של יהדות המזרח בתכניות הלימודים לוקה בחסר, ברוב רובם של החומרים הנלמדים הנרטיב כולו הוא אירופוצנטרי לעילא. בנוסף לחסר העמוק במבואות ובתיאורי היסוד אין כמעט נוכחות של דמויות היסטוריות או של אירועים משמעותיים מתולדות יהדות המזרח. ואם ישנה היא ספורדית ולא מחייבת.

ספרות

- במצב הקיים יכול תלמיד התיכון הממלכתי לסיים את לימודיו ולגשת לבחינת הבגרות בספרות מבלי להיחשף לקול המזרחי כלל מלבד שירת תור הזהב בספרד המאורגנת ממילא במסגרת המחשבה האירופאית, אשר על כן יש לדאוג
- א. לייצוג הקול המזרחי בכל הז'אנרים בתכניות הלימוד;
  - ב. לתעדוף חלק מהיצירות של יוצרים מזרחיים על ידי סימון כיצירות חובה או כיצירות "כוכבית";
  - ד. להכללת יוצרים מזרחיים לפנתאון "ייחודו של יוצר" בחינוך הממ"ד;
  - ה. לאיזון מספר היצירות הנוכחי בתכניות הלימודים;
  - ז. ולשילוב יוצרים מזרחיים מגיל גן הילדים, דרך בית הספר היסודי, ועד חטיבת הביניים.

הגות

יש להעמיד תיאורים מבואיים של צמיחת ההגות היהודית בארצות האסלאם מתוך דגש על יחסי הגומלין בין היצירה הערבית ובין היצירה היהודית. מבואות המתארים את ההתפצלות בהגות ערב גירוש ספרד ולאחר הגירוש משנקלטו גולי ספרד במרחבי אירופה וצפון אפריקה.

יש לחבר אסופה ספרותית של מקורות שייבחרו בקפידה, מלווים בחוברת הדרכה למורה העוקבים הן כרונולוגית והן תמטית אחרי סוגיות יסוד בהגות יהדות ספרד, המזרח, וארצות האסלאם.

בקטגוריית ההגות תיכללנה יצירות פילוסופיות, קטעים נבחרים מספרות הדרוש ומספרות השו"ת, ויצירות מודרניות.

מגדר

נושא המגדר והמזרחיות חייב להיות משולב אינטגרטיבית בכל תכניות הלימודים בהגות, בהיסטוריה, בספרות, באזרחות, באמנות, בקולנוע, בפיוט, ביהדות, במולדת ועוד.

אזרחות, מולדת, לימודי ארץ ישראל

יש לשלב בצורה מושכלת סקירת הדרום הארץ ישראלי ומרכזיות ההתיישבות המזרחית בו תוך שילוב קטעי ספרות נבחרים על הנושא.

יש לערוך סיורים ברחבי קהילות בארץ כדי לעמוד מקרוב על ההון הסימבולי שהשתמר בהם. בחינת הדור הצעיר של משוררים ומוזיקאים הפורץ כיום מנקודות מוקד אלה של העלייה המזרחית ממושב תדהר ועד דימונה, מרמלה ולוד ועד באר שבע ושלומי שבגליל. זוהי עוד פרספקטיבה נחוצה על ארץ ישראל לצד ההיכרות עם שאר נופי ארץ ישראל.

פירוט ההמלצות

המלצות ועדת היישום

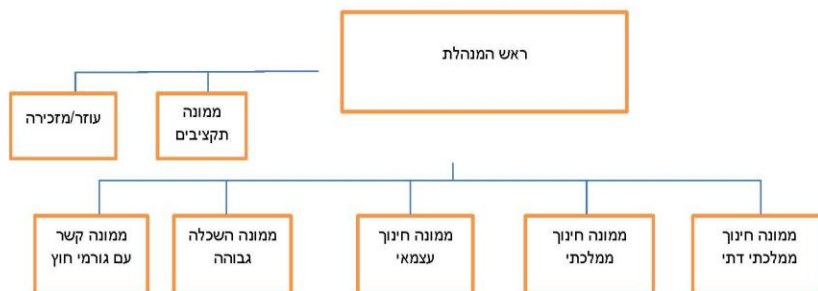
1. הקמת רשות ממלכתית לפדגוגיה ולתוכניות לימודים.
2. הקמת מנהלת חדשה במשרד החינוך אשר תפקידיה יהיו לפקח, לרכז, לעקוב וללוות את תהליך יישום התכנים שבאו לידי ביטוי בוועדות המשנה השונות. למנהלת יוקצו תקני עובדים אשר יאפשרו לה למלא את ייעודה.
3. ועדת היישום ממליצה לתקצב את המנהלת בתקציב ראוי אשר יאפשר לממש את ההחלטות של ועדות המשנה.
4. **ועדת ליווי ציבורית**
הוועדה ממליצה בפני שר החינוך להקים ועדת ליווי ציבורית אשר תפקח, תעקוב, תבקר ותבטיח תהליך יישום ההמלצות של הוועדה.

<u>תקצוב לפי נושאים</u>		
<u>במיליוני שקלים</u>		
<u>עלות ל-5 שנים</u>	<u>עלות לשנה</u>	<u>נושא</u>
25	5	מינהלת לשילוב - מטה
50	10	ימי הדרכה
50	10	ימי השתלמויות
		פיתוח חוברות לימוד ומערכי שיעור
25	5	מאגר אינטרנטי
50	10	תוכנית מנהלים מובילים
25	5	קהילות מורים מובילים
25	5	בונוס למגמה מוגברת
25	5	עידוד מחקר אקדמי
100	20	קורסים ותקנים
340	68	באוניברסיטאות ובמכללות
25	5	קורסים בהכשרת מורים
		הרחבת פרויקט חוקרים צעירים
5	1	הפקת תוכניות טלוויזיה
50	10	ביקורים באתרי מורשת ובמוזיאונים
25	5	אתר פיוט לילדים
50	10	קהילות שרות (הורים וילדים)
5	1	מיזמים משותפים
50	10	תמרוץ בתי ספר
50	10	חינוך לא-פורמלי
25	5	תוספת שעות
250	50	
1250	250	סה"כ

ועדה ציבורית להיגוי ולמעקב אחר ביצוע ההמלצות

המינהלת להעצמת הזהות של יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך

מחוזות * 6 מחוזות

שילוב לפי מפמ"ר

מס' סידורי	מקצוע
1	הסטוריה
2	ספרות
3	אומנות
4	מחשבת ישראל
5	תרבות ישראל
6	תנ"ך
7	תורה שבעל פה
8	שירה ומוזיקה
9	חינוך משלים
10	נושאים נוספים

ועדת המשנה לאקדמיה, למחקר ולהוראה

א. מבוא

תחום מורשת יהדות ספרד והפזורה הספרדית מזרחית היה מוזנח באקדמיה עד לשנת 1976. בשנה זו קמה זעקה ציבורית על חסר תחום זה במערכת החינוך לשכבותיה. זו הביאה לדיונים בכנסת ובוועדת החינוך ובעקבותיהם הוחלט על הקמת 'המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח' [להלן: שמי"ם] במשרד החינוך.¹ לרשות מרכז שמי"ם הועמדו תקציבים גדולים, הוא העמיד לרשות האוניברסיטאות תקציב ייעודי לקידום המחקר בתחום ולקליטת מרצים צעירים, שחלקם הגדול היו מבני עדות המזרח. די לציין, שבתחילת שנות השמונים של המאה ה-20, באוניברסיטת ירושלים נתמכו בידי שמי"ם כחמישים קורסים בנושאי יהדות ספרד והמזרח בלימודי התואר הראשון והשני; באוניברסיטת חיפה נתמכו כשלושים קורסים; באוניברסיטת בר-אילן מספר דומה, וכן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.² כמעט ליד כל אוניברסיטה הוקם מכון מחקר שעסק בנושא או תחזק על ידי משה"ח;³ בנוסף נוסדו כתבי עת לפרסום מחקרים בנושא, כמו 'פעמים', 'ממזרח וממערב', 'מקדם ומים', ועוד; כל האוניברסיטאות ערכו השתלמויות למורים בנושא, השתלמויות נעשו גם במכון בן-צבי, במרכז שז"ר, ובעוד מרכזי מחקר מובילים שהתמחותם מדעי היהדות. פורסמו ספרים רבים, בכללם ספרי יסוד בנושאי: היסטוריה, לשון, שירה ופיט, הגות, ספרות מוסר וקבלה, וגם נעשו דברים חשובים בתחום לשונות היהודים. ניתנה תמיכה רחבה לפרסום ספרים בתחום, כולל ספרות רבנית שהוזהרה מכתבי יד. פעילות ברוכה זו של שמי"ם שבעזרתה נערכו מחקרים רבים ונכתבו אלפי מאמרים ועשרות ספרי מחקר במגוון נושאים ובדיסציפלינות שונות. הובילו למסקנה שאין תחום מהדיסציפלינות של מדעי היהדות והרוח שלא ניתן לפרוץ בו דרכים חדשות בתחום חקר יהדות ספרד והמזרח. לסיכום ניתן לומר, בזכות מרכז שמי"ם ובעידודו, קם מעין רנסאנס תרבותי ליהדות הפזורה הספרדית-מזרחית, שנמשך כשנות דור.

ב. הנסיגה והדעיכה

תשתית לימודית ומחקרית ברוכה זו, שהוקמה בהשקעה כבירה ובמאמצים מרובים, הניבה פירות משובחים. באופן טבעי רנסאנס זה עם הזמן היה אמור לשגשג ולפרוח יותר ויותר. אך בין השנים 2000-2005 החל תהליך נסיגה ודעיכה שהביא לסגירתו של מרכז שמי"ם ולצמצום תמיכת משרד החינוך באוניברסיטאות בנושא זה. ראשי האוניברסיטאות – במקום לשמר את הקיים ולדאוג לתקצוב הקורסים והמחקר בנושא ולחפש מקורות מימון, כפי שהם דואגים להוראה ולמחקרים בנושאי יתר הפזורה היהודית (יהדות אירופה וארה"ב, והזרמים השונים ביהדות, בהם יש קורסים כפולים ומכופלים בכל מחלקה), העדיפו לסגור את מכוני המחקר או לשתקם, לבטל את הופעת כתבי העת שנוסדו (רק כתה"ע 'פעמים' ממשיך להופיע במכון בן-צבי מתקציב משה"ח), ולצמצם את מספר הקורסים על יהדות ספרד והמזרח. הם לא יכלו לסגור את כל הקורסים, מאחר שבינתיים קם דור של מרצים וחוקרים דגולים בתחום, אשר השתלבו במערכת. בתקופת זו של הנסיגה, חלק מהמרצים התבקשו ללמד על

¹ נערך יום עיון בכנסת בנושא ובו השתתפו אנשי אקדמיה, סופרים, אנשי חינוך ונציגי ציבור. פרוטוקול של הדוברים פורסם.

² על כמות הקורסים בירושלים ראה דברי פרופ' נחמיה לב-ציון, בכנס שנערך בירושלים ביום י"א תמוז תשמ"ז (8.7.87). דברי הדוברים בכנס פורסמו בחוברת 'מפגש על מסר מורשת יהדות ספרד והמזרח בימינו', שם עמ' 13; על חיפה קיבלתי את הנתונים מפרופ' יוסף שטרית, וראו גם הדוח שנשלח למשרד החינוך משנת תשס"ב (2002) על המצב באוניברסיטת חיפה בידי המשנה לרקטור פרופ' י' שטרית; על המצב בבר אילן, מידעה אישית.

³ להלן מכוני המחקר: בירושלים 'משגב ירושלים'; בבר-אילן 'המכון לחקר הקהילות היהודיות במזרח'; בבאר שבע 'מכון אלישר'; בחיפה 'המרכז לחקר התרבות היהודית בספרד ובארצות האסלאם' ועוד מכונים קטנים נלווים.

תקופות ואירועים ביהדות המזרח, שלדעת ראשי המערכת חשובות יותר, למרות שהם לא הוכשרו לכך, ואין זה מתחום מחקרם.

משנת 2005 ועד היום, כמעט כל תקן של מרצה בתחום מתבטל כשהוא פורש לגימלאות. בקצב הזה לא ירחק היום, שבו נחזור אחורה למצב ששרר לפני כיובל שנים.

דומה שראשי האוניברסיטאות (וכנראה גם ראשי המל"ג) שעיסוקם המחקרי של רובם אינו מתחומי היהדות והרוח, והמעטים שביניהם העוסקים בתחומים אלו, יש להם ראייה אירופוצנטרית; אין הם מכירים לעומק את ההיסטוריה, התרבות והיצירה של הפזורה הספרדית-מזרחית, במיוחד זו של המאות האחרונות. לכן כל הנושא הלימודי, העיוני והמחקרי של יהדות המזרח נחשב בעיניהם כבן חורג.

מסקר ומבדיקה שערכה ועדת המשנה במוסדות האקדמאיים (אוניברסיטאות ומכללות),⁴ נמצאנו למדים כי כיום תחום המחקר וההוראה של מורשת יהדות המזרח אינו מיוצג כמעט בתכניות הלימודים של החוגים הרלוונטיים במדעי היהדות, הרוח והחברה. במרבית המוסדות יש קורסים בודדים בלבד בנושא. חלה נסיגה גדולה גם בעיסוק המחקרי ובפרסומים האקדמאיים בתחומים אלו.

כתוצאה מהמצב דלעיל, העתודה של חוקרים צעירים בנושא הולכת ומתמעטת. ואם לא יקום דור של צעירים, שיעסוק בחקר הנושא מהיבטיו השונים, תיעצר התפתחות המחקרים שהחלה, ונחזור לטענה הנושנה שהטיחו כלפינו, שאין מספיק חומר על מורשת יהדות ספרד והמזרח שאפשר לשלבו במערכת החינוך לשכבותיה.

ג. דרכי פעולה

אנו מציעים לנקוט דרך המשלבת שני תחומים:

א. ה'מועצה להשכלה גבוהה', הות"ת וראשי המוסדות להשכלה גבוהה, יטפלו בסוגיה מבחינה מערכתית, בעזרת הכלים שעומדים לרשותם, תוך הצבת האיזון הראוי בתכניות הלימודים הקיימות כיעד.

מוסדות אקדמיים (כולל מכללות העוסקות בחינוך ובמדעי היהדות והרוח) המבקשים לאשר חוגים חדשים יונחו להבטיח איזון ראוי בתכניות הלימודים ולשלב קורסים על מורשת ספרד ויהדות המזרח בטרם אישורן.

השינוי במוסדות האקדמיים הקיימים ואלו שיקומו בעתיד יבוא לידי ביטוי בעניינים שלהלן:

1. בכל החוגים הרלוונטיים (כגון היסטוריה, ספרות, פילוסופיה וכדומה) יוקדשו כשליש מקורסי החובה והבחירה לנושאים על הפזורה הספרדית והמזרחית.
2. קורסים על הפזורה הספרדית-מזרחית יינתנו על ידי מרצים שהתמחו בנושאים אלו.
3. סטודנטים שאינם לומדים מדעי הרוח יחויבו ללמוד לפחות קורס אחד בנושא במסגרת מכסת לימודיהם.
4. לשם עידוד חוקרים צעירים וצמיחת עתודה אקדמית, תוקצה מלגה שנתית לכל דוקטורנט שיעסוק בנושא הפזורה הספרדית ויהודי ארצות המזרח, בהיקף של 30,000 ₪.
5. כמו כן יש להמליץ לפני סטודנטים הלומדים לתעודת הוראה שישלבו בלימודם נושאים מהתחום הספרדי-מזרחי).
6. חוקרים מומחים לערבית יהודית הולכים ומתמעטים. והמצב בלשונות יהודים אחדות גרוע יותר. הוועדה ממליצה להמריץ במוסדות להשכלה גבוהה את לימודי הערבית ובמיוחד הערבית היהודית ובכך

⁴ יש לציין שפנינו לדקני הפקולטות למדעי היהדות, הרוח והחברה בכל האוניברסיטאות, ורק בודדים טרחו להשיב. וזה אומר דרשני על יחסם לנושא. לכן השתמשנו ברשימת הקורסים שבאתרי הפקולטות, וכן הסתייענו במידע שקיבלנו מעמיתים מהאוניברסיטאות השונות. כמו כן פנינו לראשי המכללות העוסקות בחינוך ובהוראה, מהן זכינו ליותר תגובות בנספחים להלן אפשר לראות נוסח פנייה לדוגמה.

להכשיר דור של מומחים שיחקרו את הספרות היהודית הענפה והתיעוד הרב שהשתמר החל מראשית ימי הביניים ועד למאה העשרים, הכתוב בשפה זו. כמו כן לעודד את לימודי שאר לשונות היהודים.

7. לשם יישום ההמלצות הללו, יש להוסיף תקנים בכל מחלקה ובכל חוג במוסד האקדמי בהיקף יחסי של 30% מתקני המחלקות הרלוונטיות, עד להיקף של שלושים תקנים בכלל האוניברסיטאות.

8. הפנייה והדרישה למוסדות הנזכרים צריכה להיעשות על ידי שר החינוך שיש בסמכותו לכופף את השינוי.

ב. הקמת מנהלת למימוש המלצות אלה (חינוך לגווניו, אקדמיה, עידוד מחקר, יצירה ופרסום וכו'); ראו לעיל בהמלצות ועדת היישום).

המנהלת תהיה יציבה ותקיים תכנית ארוכת טווח שתביא לתמורה המיוחלת. תקציב המנהלת יעוגן בבסיס התקציב של משרד החינוך. יש לקבוע תקציב שייתן מענה הולם לנקודות שהוועדה העלתה כדי להשיג את היעדים שהוצבו:

1. פעילות המנהלת תבצע בסיוע של ועדת היגוי מקצועית שתלווה את המשרד בעבודתו השוטפת בתחום. הוועדה תכלול את נציגי משרד החינוך, נציגי האוניברסיטאות, המכללות, המכוניס והמרכזים העוסקים בהיסטוריה היהודית ובחקר קהילות ישראל במזרח, בראשות הוועדה יעמוד ראש מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.

2. הוועדה תתווה את הדרך לקידום חקר קהילות ישראל במזרח ובכלל זה: סיוע בקביעת תכנית העבודה השנתית; קביעת קריטריונים לחלוקת התקציב; עידוד מוסדות אקדמיים (במסגרת שיתופי פעולה) להרחיב את פעילותם בתחום - מעבר לבסיס ההכרחי; סיוע בקליטת מומחים צעירים למורשת יהודי המזרח כמרצים מן המניין, וכן תעודד תמיכה במחקרים ראויים ובחוקרים צעירים התורמים להעצמת התחום.

3. המנהלת תעודד ההדרת יצירות בנושאים שונים שנותרו בכתבי יד, שנכתבו בארצות הפזורה הספרדית-מזרחית, ותתמוך בהן, כי בצד התכנים הייחודיים שלהן, הן אוגרות מידע רב על הקהילות היהודיות.

ג. הוועדה ממליצה על תמיכה בפעילותו של מרכז דהאן שבאוניברסיטת בר-אילן, המקיים פעילות ענפה בתחום קהילות ישראל ואינו נתמך לא על ידי המל"ג ולא על ידי משרד החינוך (עידוד מחקר אקדמי ותמיכה בפרסומים כולל יצירות מכתבי יד, בעלות שנתית כשלושה מיליון ש"ח).

ד. באשר לתמיכה במחקרים ראויים ובחוקרים צעירים, אנו מציעים פן נוסף שמכון בן-צבי, במסגרת 'קדמתה'⁵, יקיים תכנית 'עמיתי מחקר' לסטודנטים מצטיינים לתואר שלישי ולתואר פוסט-דוקטורט, שתלווה על ידי ועדה שיהיו חברים בה נציגים מטעם משרד החינוך וגופים אקדמיים נוספים בראשות ראש מכון בן-צבי.

תכנית 'עמיתי המחקר' תכלול בכל שנה שלושה סטודנטים שיקבלו מלגת 'עמיתי מחקר' לארבע שנים, וכן שתי מלגות 'פוסט-דוקטורט' לשנתיים. בתפוסה מלאה התכנית תכלול 12 דוקטורנטים ו-4 פוסט-דוקטורנטים. מכון בן-צבי יהיה אחראי על בניית התכנית האקדמית לעמיתי המחקר: סדנאות מחקר, ייעוץ עם מומחים, שירותי מידענות, סיוע בהשגת חומרים, העמדת במה אקדמית להצגת המחקרים, סיוע בפרסום מחקרים ועוד.⁶

⁵. 'מרכז קדמתה' הוקם במכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח בשיתוף המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, במטרה לקדם את החוקרים הצעירים בתחום יהודי ארצות האסלאם. המטרה המרכזית של ההצעה להלן, היא לעודד חוקרים צעירים ומבטיחים להמשיך בתחום, על מנת להחיות את המחקר ולהקים דורות חדשים של חוקרים בחקר קהילות ישראל במזרח.

⁶. עלות משוערת של התכנית לסעיף ד: מלגות ההצטיינות הנהוגות כיום (מלגת נשיא האוניברסיטה, מלגת ורבורג וכד') הן כ- 5000 ש"ח בחודש לחוקר – כ-60,000 ש"ח בשנה.

נספחים

נספח א, דוגמה של מכתב שנשלח לכל דקני הפקולטות למדעי היהדות, הרוח והחברה בכל האוניברסיטאות ולמכללות:

לכבוד

הנדון: מחקר והוראה של יהדות המזרח באקדמיה

לאחרונה הקים שר החינוך מר נפתלי בנט ועדה בראשותו של הסופר ארז ביטון, שתפעל להעצמת הזהות של קהילות המזרח במערכת החינוך. המטרה היא ללמד ולחקור את מורשת הקהילות היהודיות בפזורה הספרדית מזרחית, על מנת לסגור פערים במחקר ובהוראה, ולהביא לתחושת האחדות בעם. כחבר ועדה זו התמניתי מטעם הוועדה לטפל בבדיקת מצב המחקר וההוראה באוניברסיטאות ובמכללות. לפיכך אני פונה לכבו' לסייע בידינו ולהשיב על שתי שאלות מרכזיות שיאפשרו לנו קבלת תמונת מצב ומתן המלצות ענייניות לשר החינוך, לחיזוק התחומים הללו באוניברסיטאות ובמכללות. א. האם מוסדכם מקיים קורסים בנושאי יהדות ספרד והמזרח מגירוש ספרד ואילך בתחומים שונים, כגון הסטוריה, ספרות ומחשבת ישראל. אם כן, אנא העבירו לנו רשימת קורסים ואת שמות המרצים המלמדים ומעמדם. ב. האם אתם מעסיקים מרצים שתחומי התמחותם ומחקריהם עוסקים ביהודי ספרד והמזרח בתקופה הנ"ל. אם כן אנא העבירו לנו רשימה של מרצים אלה ומעמדם במוסדכם. אבקש להעביר את המידע עד 20 למרס 2016. כאמור תשובותיכם יסייעו בידינו לבניית ההמלצות הדרושות לחיזוק ותקצוב תחומי המחקר וההוראה הנוגעים לפזורה הספרדית מזרחית.

בתודה, בברכה ובהוקרה

פרופ' משה עמאר

***

נספח ב:

עמוד מתוך דוח של פרופ' נחמיה לב ציון, על פעילות שמי"ם בעשור להקמתו, בהרצאה שנשא בירושלים בי"א תמוז תשמ"ז (8.7.1987), בכנס: 'מפגש על מסר מורשת יהדות ספרד והמזרח בימינו'. הוא מציין, כי באוניברסיטה העברית בירושלים, בתחילת שנות השמונים ניתנו כחמישים קורסים והתקבלו תקנים רבים, עבור חוקרים צעירים להוראה ומחקר, בנושאי יהדות ספרד והמזרח.

2002

שילוב מורשת שהוא גוף ממלכתי נתן בפעולתו האדירה לגיטימציה מלאה ליצירה הספרדית והמזרחית ובעידודו ובתמיכתו של המרכז היתה עדנה ליצירה הזו וליוצריה. נכתבו ספרים רבים, החלה פעילות ענפה של מכוני מחקר, הנושא הגיע אל תלמידי בית הספר במדינת ישראל: האמנות המזרחית אינה עוד בת חורגת. לצד המרכז פעלו גם גופים עדתיים שונים שבעיקר נתנו עדיפות לעדות הקרובות והסמוכות אל שולחן. הסיבה לשיבתנו כאן היא היוזמה הברוכה של יחזקאל סופר, אבל היא גם זמן של חשבון נפש ובריקת ההשגים ומה שעלינו עוד להוסיף ולעשות בעניין הזה. אותה קרן שאני מקוה שאמנם בשנה הראשונה תגיע לחמישים אלף דולר, קרן שהיא יכולה להיות בחינת נדבך אבנים נוסף על כל מה שנעשה עד היום ומה שיעשה הלאה, כי צריך הרבה כסף והרבה משאבים לאותו בניין של היצירה העברית והמזרחית. יומי הקרן מבינים אל נכון כי לא תיתכן יצירה ללא יוצרים, ויוצרים אינם יכולים לפעול ללא אמצעים שיאפשרו להם ליצור ולהוציא מן הכוח אל הפועל את יצירותיהם. אנחנו כאן זימנו אישים אחרים שעיקר פעילותם בחיי היום יום מתמקדת בנושאים האלה וראשון הדוברים הוא פרופסור נחמיה לב ציון שנבחר לאחרונה כנשיא האוניברסיטה הפתוחה. הוא פעיל מזה שנים לא מעטות. בבקשה.

פרופ' נחמיה לב ציון:

אין אף אחת מן הדיסציפלינות של היהדות שאי אפשר לפרוץ בה דרכים חדשות בתחום חקר יהדות ספרד והמזרח

תודה רבה. אני באמת רוצה לומר כמה דברים באופן אישי ולפתוח בהם. הוזכר העשור הראשון. אנחנו מציינים השנה עשור לפעולת המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח. ונסים שעומד בראש המרכז הזה ברוב התקופה הזאת יאמר אחר כך עוד כמה דברים לגבי המסר שיש במורשת יהדות המזרח. אני עצמי התגלגל מזלי להיות מעורב בנושא, נדמה לי תשע מתוך עשר השנים הללו. תחילה כדיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית ובתקופה זו עם תחילת פעולתו, פעולתו של המרכז, כאשר המרכז יכול היה להעמיד לרשות האוניברסיטאות מימון לקידום המחקר ולמינויים של מרצים צעירים, הייתי שותף למעשה הזה. שלוש שנים מאוחר יותר כאשר סימתי את תפקידי כדיקן, כבר היו

באוניברסיטה העברית כחמישים קורסים גם ברמה של תואר ראשון וגם ברמה של תואר שני בנושאי יהדות ספרד והמזרח בתחומים שונים, ואני אעמוד אחר כך עליהם. שם היה השילוב בין המחקר לבין ההוראה ואולי לא פחות חשוב מזה הכשרת הדור החדש של חוקרים ומורים. אני חושב שהעובדה שהמרכז של יהדות המזרח מצא לנכון להשקיע חלק ניכר מן המשאבים שעמדו לרשותו לפיתוח התחום האקדמי היתה ראיה נכונה ביותר של דרך ההתפתחות של התחום הזה. כיוון שבכך הונח היסוד להמשך. כי אם המטרה הסופית היא, שילוב מורשת יהדות המזרח בתרבות, בחינוך, בתכני החינוך, הרי הבעיה הגדולה שעמדה לפני כל מי שהיה רוצה לשלב את מורשת יהדות המזרח, לפני עשר שנים, היתה שלא היה די חומר על יהדות ספרד והמזרח, כדי שאפשר יהיה לשלב אותו בחומר הרב מאוד שהיה ושהלך ונצבר על קהילות אחרות של היהדות. ולכן חשוב היה להכין תשתית מחקרית לפרוץ דרכים חדשות, לפתוח תחומים חדשים, בעצם את כל התחומים. אחד הדברים שהתברר לנו הוא, שבעצם אין אף אחת מן הדיסציפלינות של מדעי היהדות שאי אפשר ואין צורך לפרוץ בה דרכים חדשות בתחום חקר יהדות ספרד והמזרח. או באמת התחום הראשון שבו נעשו דברים חשובים זה תחום הפולקלור ויושב איתנו פרופסור דב גוי, שהוא מן החלוצים בתחום הזה והניח יסודות איתנים לדיסציפלינה הזאת. כשהב גוי ותלמידיו עוסקים בחקר הפולקלור, זה לא הביצוע של הפולקלור, אלא ממש העמדת החומר של התרבות העממית בסיפור בעיקר, אבל גם בתחומים אחרים תחת איזמל הניתוח של אחד התחומים במחקר. תחום הפולקלור, ההתקדמות שלו בשנים האחרונות, בהשוואה לתחומים אחרים בתחום מדעי הרוח היתה אדירה מבחינת כלי המחקר המתוחכמים שיש היום לרשות חוקרי הפולקלור. וזה היה התחום הראשון שבו הונחו היסודות ואני אמרתי, מה שאמרתי, משום שדרך כלל, כשמדברים על פולקלור אז נשמע הדבר משהו כולול ואפילו בדברים שצוטטו כאן, שבני עדות המזרח יעסקו בפולקלור ואחרים יעסקו במחשבים, היתה כאן אותה נימה של זלזול ובואו לא נזלזל בזה. כדי לעסוק במחשבים אין צורך לזנוח את הפולקלור. זה לא מתחייב האחד מן השני. אבל מעבר לפולקלור פרצנו דרכים במחקר ומשום שעשינו את זה במסגרת האוניברסיטאות זה בא מיד לביטוי גם בהוראה. בפיתוח קורסים אוניברסיטאיים, ומיד בא לביטוי בכך, שקמו תלמידים בשלב לימודי המוסמך ה-M.A. או לימודי הדוקטור. וקידמו את המחקר. תחום אחר שמשמש מתבקש, ובאמת נעשו בו דברים נדולים, ואני כמעט לא צריך להרחיב את הדיבור, זה תחום ההיסטוריה. בתקופה של ארבע מאות השנים שלאחר גירוש ספרד עסקו בה

נתן 'מסמך' אל משה מוריס יחזקאל סופר ואזרח בי"ע, יא תמוז תשס"א, כ"א-כ"ב

דוח שהגיש פרופ' יוסף שטרית, אז המשנה לרקטור אוניברסיטת חיפה, למשרד החינוך, בג' אייר תשס"ב (15.4.02), ובו דיווח על עשרות קורסים ופעילות חינוכית ותרבותית ענפה באוניברסיטת חיפה, בנושא הפזורה הספרדית ויהדות המזרח.

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח רשות המחקר
המרכז לחקר התרבות היהודית
בספרד ובארצות האסלאם
פרופ' יוסף שטרית
המשנה לרקטור וראש המרכז לחקר התרבות היהודית בספרד ובארצות האסלאם

15.4.2002
ג' באייר תשס"ב

אל: מר שלמה ונטורה
מנהל תחום מורשת, מינהל חברה ונוער, משרד החינוך, ירושלים

סיכום הפעילות שהתקיימה ומתקיימת באוניברסיטת חיפה
בשנים תשל"ז—תשס"ב
בתחום ההוראה, המחקר, הכנסים והמפעלים המחקריים והתרבותיים
הנוגעים למורשת יהדות ספרד ויהדות ארצות האסלאם

1. מבוא

אוניברסיטת חיפה הייתה האוניברסיטה הראשונה בארץ שהחליטה להתמודד עם האתגר של שילוב מכוון ושיטתי של מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכות המחקר, החינוך והתרבות של המדינה. אתגר זה הועמד על סדר יומה של הכנסת בשנים 1976 ו-1977. באוקטובר 1977 נפתחה בפקולטה למדעי הרוח החטיבה ללימודי יהדות ספרד ויהדות ארצות האסלאם שריכזה קורסים וסמינריונים מתחומי ידע שונים—היסטוריה, ספרות, לשון, פולקלור. לשם חיזוק תכניות הלימודים אף הוזמן פרופ' חיים זעפרני מפאריס כפרופסור אורח למשך הסמסטר הראשון של שנת 1977-1978 כדי לנהל סמינריונים בתחומי התמחותו.

כבר מראשית פעילותה של החטיבה קבעה האוניברסיטה את העיקרון שמלווה לימודים אלה עד היום, שכל הקורסים העוסקים ביהדות ספרד וביהדות ארצות האסלאם יינתנו במסגרת החוגים הרלוונטיים באותו מעמד ובאותה רמה אקדמית כמו כל יתר הקורסים והסמינריונים המרכיבים את תוכנית הלימודים של החוגים. הוחלט שלא תוקם מסגרת לימודים נפרדת ללימודים ולמחקר על יהדות ספרד והמזרח, אלא מסגרת מארגנת בלבד שתפעל לקידום ולשכלול בדמות החטיבה ללימודי יהדות ספרד וארצות האסלאם. מדיניות זו הביאה את האוניברסיטה לשקול קליטתם וקידום של חוקרים צעירים ובכירים בתחומים השונים של מדעי הרוח, שמתמחים בחקר ההיסטוריה והתרבות של יהדות ספרד וארצות האסלאם ולשלבם בסגל האקדמי הסדיר של האוניברסיטה. גם הקריטריון לקליטתם של חוקרים אלה היה הצטיינותם במחקר ובהוראה. במסגרת מדיניות זאת נקלטו באוניברסיטה חוקרים כגון פרופ' יעקב ברנאי, פרופ' יצחק אבישור, פרופ' יוסף טובי, פרופ' חיה בר-יצחק, ד"ר רוברט כהן ז"ל, ד"ר חיים

סעדון, פרופ' מינה רוזן, ועוד, שחלק נכבד מתחומי מחקרם והוראתם האקדמית נוגע למורשת יהדות ספרד והמזרח. חוקרים אחרים, כמו פרופ' י' שיטריט, עברו למחקר תחום זה ולהוראתו מתחום מחקר אחר.

בקליטתם של חוקרים צעירים אחדים נעזרה האוניברסיטה בתחילה בסיוע כספי חלקי שהעמיד לרשותה המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח שהוקם במשרד החינוך והתרבות. כמו כן התקבל סיוע למימון חלקי של עמיתי הוראה המלמדים קורסים מיוחדים בתחום תולדות יהדות ספרד ויהדות המזרח ותרבותן. לאחרונה הפסיק משרד החינוך את תמיכתו בקיום הוראה סדירה בתחום זה לאחר שהפסיק הרבה לפני כן את תמיכתו בקליטתם של חוקרים צעירים.

קו ברור נוסף המייחד את אוניברסיטת חיפה בתחום זה של מחקר והוראת מורשת יהודי ספרד וארצות האסלאם הם המוסדות והמפעלים התרבותיים המקוריים המשלימים ומעשירים את הפעילות המחקרית וההוראתית העניפה. המדובר במפעלים כגון סדנת שלומי, ארכיון הסיפור העממי בישראל, להקת צפון-מערב ולהקת אסקסטה, שידובר בהם להלן.

2. הוראה

במסגרת החטיבה ומחוץ לה התקיימו ב-25 השנים האחרונות מאות קורסים וסמינריונים הנוגעים לתולדות יהודי ספרד והמזרח ולתרבותם מימי הביניים עד לימינו בתחומים הבאים, הן במשולב עם קהילות אשכנז או קהילות המערב והן בנפרד מהן. יש לציין שתכניות ההוראה העשירות המתקיימות מאז תחילת הפעילות בחטיבה ניתנות כל שנה כמעט בשלמותן בידי חוקרים השייכים לסגל האקדמי הסדיר של האוניברסיטה. כאן אנו מונים את התקופות והאזורים התרבותיים העיקריים בלבד שנלמדו בעבר ונלמדים היום.

—היסטוריה: ניתנו עשרות קורסים וסמינריונים על יהדות ספרד בימי הביניים עד לגירוש (פרופ' ק' סטאו) ולאחריו (ד"ר ר' כהן ז"ל) ובכלל זה קורסים וסמינריונים על הגירוש עצמו, סיבותיו ומשמעויותיו (ד"ר מ' קריגל); על יהדות האימפריה העות'מנית וארץ ישראל (פרפ' י' ברנאי, פרופ' מ' רוזן); על יהדות צפון-אפריקה (ד"ר צ' יהודה, ד"ר ח' סעדון); על הציונות בקהילות הספרדיות והמזרחיות (ד"ר צ' יהודה, ד"ר ח' סעדון).

—ספרות: מדור שלם הוקדש ומוקדש בחוג לספרות עברית והשוואתית ללימודי ספרות יהדות ספרד בימי הביניים הן בתחום השירה, הן בתחום הפרוזה והן בתחום ההגות (ד"ר ט' רוזן-מוקד, פרופ' י' טובי, פרופ' א' דורון, גב' ש' בירגר ועוד). כמו כן הוקדשו מפעם לפעם קורסים וסמינריונים ליצירתם של סופרים שונים מן התפוצה הספרדית, כמו אלבר כהן ואלבר ממי (פרופ' ש' ורדי, פרופ' ר' אלבז), בחוג ללשון עברית והשוואתית ובחוג לשפה ולספרות צרפתית. גם על שירתם של יהודי תימן ניתנו קורסים מפעם לפעם.

—מחשבת ישראל: מדור נרחב מוקדש בחוג למחשבת ישראל (המסונף לחוג לתולדות ישראל) למחשבת ישראל בימי הביניים (פרופ' מ' קלנר) וללימודי הקבלה (פרופ' מ' פכטר, ד"ר א' פרבר-גינת).

—לשון: במסגרת החוג ללשון עברית ניתנו וניתנים קורסים וסמינריונים בתחום תורת הלשון הספרדית (פרופ' א' אלדר), בתחום חקר הדיאלקטים הערביים היהודיים ולשון ה'שרח' במזרח ובמערב (פרופ' י' אבישור, פרופ' י' שיטריט) ובתחום המרכיב העברי שבלשונות היהודים (פרופ' י' אבישור, פרופ' י' שיטריט). השנה מתקיים קורס בתחום זה בחוג לערבית (ד"ר א' נחום).

—תרבות ופולקלור: בתחום התרבות העממית והפולקלור מוקדשים קורסים וסמינריונים רבים ללימודי הסיפור העממי בעדות ישראל השונות (פרופ' ע' שנהר, פרופ' ח' בר-יצחק), מחזור החיים (פרופ' ע' שנהר, פרופ' ח' בר-יצחק), הריקוד העממי (ד"ר צ' פרידהבר) והמוסיקה העממית (ד"ר ד' סנדלר). השנה

ניתן בחוג למוסיקה שנפתח לאחרונה באוניברסיטה קורס מבוא למוסיקה של יהודי המזרח התיכון (ד"ר ב' בן-משה). בשנה תשס"ג מתוכננים להתקיים בחוג למוסיקה קורסים וסמינריונים בתחום המוסיקה המקצועית של יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון (ד"ר ב' בן-משה ואחרים).
—חברה: קורסים וסמינריונים שונים הוקדשו בחוג לארץ ישראל למירקם החברתי של ישראל מאז עצמאות המדינה (פרופ' י' גינת, גב' מ' גבע) ובחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה למנהיגות העדתית ולבעיות החברתיות של ישראל (פרופ' ס' סמוחה).

3. מחקר ומפעלים מחקריים

1.3 חוקרים ומפעליהם

תחום המחקר של תולדות יהודי ספרד והמזרח ותרבותם זכה באוניברסיטת חיפה לדגש מיוחד ב-25 השנים האחרונות ולהתפתחות אדירה הן בנוגע לפעילות המחקרית השוטפת והמגוונת מאוד, הן למפעליהם המחקריים של החוקרים המובילים והן בנוגע למפעלים מחקריים תרבותיים מיוחדים ולפרסום תוצאות המחקרים. המספר הרב של החיבורים והמאמרים שפרסמו חוקרי אוניברסיטת חיפה וכן קובצי הסידרה מקדם ומים המוקדשים כולם לחקר הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, במזרח התיכון ובתפוצה הספרדית, כולל עשרות ספרים ומאות רבות של מאמרים, שקידמו בצעדי ענק את המחקר בתחומי ההיסטוריה, הספרות העממית והשירה, המוסיקה והחברה. לניהול פעילות מחקרית עניפה זו חוקרי האוניברסיטה התחרו וזכו במענקי מחקר נכבדים ביותר מטעם קרנות מחקר לאומיות ובינלאומיות תחרותיות ויוקרתיות ביותר או זכו במילגות מחקר מטעם קרנות מחקר פרטיות או מוסדיות. עד לתחילת שנות השמונים תמך המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח במימון הפעילות המחקרית של חוקרי האוניברסיטה ולא חזר על כך (במידה צנועה ביותר) אלא בשנתיים האחרונות. לולא זכייתם של החוקרים במענקי מחקר חיצוניים ותחרותיים לא יכלו בוודאי לקיים פעילות מחקרית עניפה ומניבת פרסומים כזו. חוקרי האוניברסיטה המובילים בתחום זה ושחלק רב מפעילותם המחקרית ומפרסומיהם נוגע ליהדות ספרד וליהדות ארצות האסלאם הם:

—פרופ' י' שיטרי: מחקרים ופרסומים בתחומי חקר הדיאלקטים הערביים-היהודיים של צפון אפריקה; השירה העברית והערבית היהודית בצפון אפריקה; המרכיב העברי בלשונות היהודים ומעמדו הלשוני והפרגמטי; תהליכי המודרניזציה וההשכלה בקהילות היהודיות בצפון אפריקה; הזיקות בין המוסיקה לטקסט בשירת יהודי מרוקו; מסורות הפתגמים היהודיות במרוקו; השיח היהודי שבכתב ושבדל פה בקרב יהודי צפון אפריקה; הקהילות היהודיות העירוניות והכפריות במרוקו ובכלל זה אתנוגרפיה של מחזור החיים ומעגל השנה דרך ריאיונות של מאות מסרנים ברחבי הארץ, בצרפת ובמרוקו.
זכה במענקי מחקר מטעם הקרן הלאומית למדע בניהולה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (3 מענקים), הקרן הדו-לאומית למדע ישראל-ארה"ב (2 מענקים), הקרן הדו-לאומית למדע ישראל-גרמניה (מענק אחד), וכן במענקים קטנים יחסית מטעם מכון בן-צבי והמרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח במשרד החינוך. חתן פרס נסים גאון לחקר מורשת יהודי צפון-אפריקה לשנת תשס"א.

—פרופ' יצחק אבישור: מחקרים ופרסומים בתחומי חקר יהדות בבל להיבטיו התרבותיים, האתנוגרפיים הספרותיים והלשוניים; חקר הדיאלקטים הערביים היהודיים במזרח; חקר מסורת ה'שרח' בקהילות המזרח; חקר הסיפור העממי שבכתב של יהודי המזרח.
זכה במענקי מחקר מטעם הקרן הלאומית למדע בניהולה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, (4 מענקים), המרכז למחקר "משגב ירושלים", מרכז מורשת בבל, מכון בן-צבי, המרכז העולמי למורשת ארם-צובא, והמרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח במשרד החינוך.

—פרופ' יוסף טובי: מחקרים ופרסומים בתחומי חקר ההיסטוריה, ההגות והשירה של יהודי תימן; חקר השירה העברית בספרד ובשלוחותיה; חקר הספרות הערבית של יהודי צפון אפריקה; חקר המודרניזציה של הקהילות היהודיות במזרח ובמערב הים התיכון.

זכה במענקי מחקר מטעם הקרן הלאומית למדע בניהולה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, קרן Lucius N. Littauer בנוי יורק, מכון דינור באוניברסיטה העברית, קרן הזיכרון לתרבות יהודית בנוי יורק, קרן נחמיה ועדית אלוני, והמרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח במשרד החינוך. —פרופ' יעקב ברנאי: מחקרים ופרסומים בתחומי חקר השבתאות וגלגוליה החברתיים; חקר הקהילות היהודיות הספרדיות והמזרחיות בארץ ישראל; חקר הקהילות היהודיות באימפריה העות'מנית; ההיסטוריוגרפיה היהודית והישראלית.

—פרופ' מינה רוזן (נקלטה באוניברסיטת חיפה לאחר קריירה אקדמית ארוכה באוניברסיטת תל-אביב): מחקרים ופרסומים בתחומי חקר הקהילות הספרדיות בארץ ישראל ובאימפריה העות'מנית; חקר יהדות תורכיה לאחר הגירוש; חקר מצבות הקבורה בבתי הקברות היהודיים של איסטמבול. מכינה חיבור ב-3 כרכים על ההיסטוריה של קהילת אסטמבול. (1923-1453)

זכתה במענקי מחקר מטעם ממשלת צרפת, המכון למחקר אנברג בפילדלפיה, הקרן הלאומית למדע, קרן הזיכרון לתרבות יהודית בנוי יורק, וקרן אונסיס.

—פרופ' חיה בר-יצחק. מחקרים ופרסומים בתחום חקר הסיפור העממי של עדות ישראל במזרח דרך סיפוריהם של קבוצות מסרנים בבית שאן ובשלומי ובמקומות אחרים בארץ ועל פי אוסף הסיפורים שבארכיון אסע"י ע"ש דב נוי באוניברסיטת חיפה; סיפורי עלייתם וקליטתם של עולים מתימן. זכתה במענקי מחקר מטעם מכון בן-צבי, מילגת קורט, קרן Lucius N. Littauer, קרן הזיכרון לתרבות יהודית בנוי יורק, והמרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח במשרד החינוך.

—פרופ' עליזה שנהר: מחקרים ופרסומים רבים בתחום חקר הסיפור העממי של עדות ישראל במזרח דרך סיפוריהם של קבוצות מסרנים בבית שאן ובשלומי ועל פי אוסף הסיפורים שבארכיון אסע"י ע"ש דב נוי באוניברסיטת חיפה. נמצאת כיום בחל"ת לרגל כהונתה כנשיאת המכללה האזורית עמק יזרעאל לאחר שכינה כרקטור אוניברסיטת חיפה וכשגרירת ישראל במוסקבה.

2.3 הסידרה מקדם ומים וכתב-העת עבר ועבר

מאז תחילת הפעילות הממוסדת בחקר תולדות יהודי ספרד וארצות האסלאם ותרבותם הושקעו מאמצים רבים להוצאתה לאור של סידרת קבצים המוקדשים כולם לתחומים אלה ומיועדים למשכיל, למורה בבית-הספר העברי, לסטודנט ולחוקר המעוניינים לקבל מידע מדעי על החברה היהודית והתרבות היהודית בקהילות צפון אפריקה והמזרח התיכון. מאמרי הקבצים מבוססים ברובם (אך לא כולם) על ההרצאות שניתנות בידי מומחים בכנסים המדעיים שהוקדשו עד כה לנושאים אלה באוניברסיטה, שיפורטו להלן.

עד כה יצאו 7 קבצים בסידרה בנושאים:

- א: מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, תשמ"א. (1891)
- ב: מחקרים על החברה היהודית בארצות האסלאם ובפזורה הספרדית, תשמ"ו.
- ג: מסורת ומודרניות ביהדות צפון-אפריקה וביהדות המזרח, תש"ן.
- ד: מסורת ותמורות בתרבותם של יהודי מרוקו ויהודי המזרח, תשנ"א. (1991)
- ה: היסודות העבריים בלשונות היהודים, תשנ"ב.
- ו. הקהילות היהודיות בצפון-אפריקה ובמזרח: פרקי חברה ותרבות, תשנ"ה.
- ז. יהודי צפון-אפריקה ויהודי המזרח התיכון במאה העשרים: תמורות ומגמות בקהילות ובישראל, תש"ס

3. קבצים נוספים נמצאים בשלבי הכנה לדפוס ובשלבי כינוס ואמורים להתפרסם בשנתיים הקרובות.

ח. מנהגי החתונה היהודית במרוקו: פרקי עיון ותיעוד.

ט. קהילות פאס ומפנאס: היבטים היסטוריים וחברתיים-תרבותיים.

י. מצב המחקר בחקר יהדות ספרד ויהדות ארצות האסלאם: מפעלי מחקר ומוקדים חדשים.

בעריכתם של פרופ' י' אבישור ופרופ' י' טובי החל לצאת כתב-עת ייחודי תחת השם עבר וערב המוקדש לחקר הלשון העברית והערבית היהודית והזיקות שביניהן. הגליון הראשון יצא בתשס"א והכרך השני נמצא בהכנה לדפוס.

3.3 הפקת חומרים מחקרניים-דידקטיים

על יסוד המסכת "חתן וכלה בשירת יהודי מרוקו" שבערכה "שירה ופיוטים של יהודי מרוקו" בביצועה של להקת צפון-מערב מאוניברסיטת חיפה, נמצא בהכנה מתקדמת מערך מחקרי-תיעודי, דידקטי וחינוכי המתמקד במנהגי החתונה היהודית במרוקו ובערכיה האנושיים והיהודיים. המערך כולל חיבור מחקרי מגוון על החתונה היהודית ובו פרקי מחקר ותיעוד על מנהגי החתונה היהודית במרוקו. החיבור יופיע במסגרת הסידרה מקדם ומים. פרקי המחקר ידונו בהיבטים חברתיים-תרבותיים בחתונה היהודית במרוקו (יוסף שיטרי), במנהגי החתונה באספקלריה הלכתית עם פירוש יסודות הכתובה וטקס הקידושין (משה עמאר), במנהגי החתונה בקהילות דוברות הספרדית היהודית (גילה הדר), במנהגי החתונה בארפוד (מאיר נזרי), ובמוסד השושבינים בחתונה היהודית במרוקו (מאיר מלול). פרקי התיעוד יכללו תיאורי מנהגי החתונה היהודית במרוקו של קהילות שונות שנעשו במאות ה-19 וה-20 בידי מבקרים אירופיים, דיפלומטים, סופרים וחוקרים, מורי בתי-הספר של חברת כ"ח. תיאורים אלה נכתבו באנגלית ובצרפתית ויתורגמו לעברית במיוחד לחיבור זה. כמו כן יכלול שער זה תיאור מנהגי חתונה בקהילות כפריות וקהילות עירוניות מפיהם של מסרנים ומסרניות שרואיינו במיוחד לחיבור זה. החיבור יכלול גם אוסף שירי חתונה בערבית-יהודית עם תרגום לעברית וכן מקבץ שירי חתן וכלה שנכתבו בידי משוררים עבריים במרוקו וכן איורים בצורת מידגם מן הכתובות היהודיות המאוירות והלא מאוירות מקהילות שונות במרוקו. מחקר השדה, המחקר בארכיונים בארץ ובצרפת, איסוף החומרים התיעודיים והמחקריים ואיסוף הכתובות והמסמכים שימשו בספר נעשו בידי פרופ' י' שיטרי.

לצד החומר המחקרי והתיעודי הפרוייקט כולל הכנת חוברת דידקטית-חינוכית שתציג דרכים ואמצעים דידקטיים-חינוכיים להפעלת תלמידים בני גילאים שונים במערכות החינוך השונות סביב נושא החתונה היהודית, מנהגיה וערכיה על יסוד החומר המחקרי, התיעודי והאודיו-ויזואלי שבערכת צפון-מערב. להכנת החוברת הדידקטית-החינוכית יתכנס בקרוב צוות שיכלול מנחי המורשת ממחוזות שונים וכן מפקחים בתחום הספרות, החברה, התרבות, התיאטרון והמוסיקה בהשתתפות פרופ' י' שיטרי וראשי תחום מורשת במשרד החינוך כדי לדון בתוכני החוברת ובמתכונתה, ובכלל זה מערכי שיעורים ומערכי הפעלה מגוונים ומותאמים לגילאים השונים ולמסגרות החינוכיות השונות.

לאחר צאת החיבור המחקרי והתיעודי וצאת החוברת הדידקטית-החינוכית יתקיימו ימי עיון והדרכה במחוזות השונים של משרד החינוך עבור המורים והמדריכים במערכות החינוך השונות סביב נושא החתונה היהודית. בימי העיון יתקיימו הרצאות ודיונים בנושאים תרבותיים, ספרותיים ומוסיקליים הנוגעים לחתונה היהודית וכן מופע אמנותי של להקת צפון-מערב עבור המשתתפים לשם החוויה הבלתי-אמצעית בעניין ייצוגי החתונה היהודית במרוקו.

פרוייקט רב-ממדי זה ממומן בחלקו הגדול בידי תחום מורשת במשרד החינוך, שאמור לרכוש גם ערכות של להקת צפון-מערב לשם הפצתן במרכזיות הפדגוגיות ובבתי-הספר השונים.

4.3. המרכז לחקר התרבות היהודית בספרד ובארצות האסלאם

כדי לתאם, לעודד ולקדם את המחקר של תרבות יהודי ספרד ויהודי ארצות האסלאם ותולדותיהם הוקם באוניברסיטה בשנת 1997 המרכז לחקר התרבות היהודית בספרד ובארצות האסלאם. המרכז זכה להיכנס לאחרונה למשכן משלו. פעילים במסגרתו חוקרי האוניברסיטה העוסקים בחקר יהדות ספרד ויהדות ארצות האסלאם. לרשות המרכז אין עומדת עדיין קרן סדירה למימון פעילותו. עיקר מימון הפעולות המחקר המתקיימות במסגרתו בא ממענקי המחקר החיצוניים שבהם זכו וזוכים חוקרי המרכז. בראש המרכז עומד פרופ' י' שיטריט.

5.3 סדנת שלומי

בשנים 1978-1981 פעלה בעיירה שלומי סדנת מחקר והוראה להפצת מורשת יהדות ספרד וארצות האסלאם ביוזמתה של אוניברסיטת חיפה ובמימונו של המרכז למורשת יהדות ספרד והמזרח במשרד החינוך והתרבות. הסדנה כללה מפעלי מחקר בתחום איסוף השירה שבע"פ, רישום הפתגמים ותיעוד החיים היהודיים בקהילות המוצא של תושבי שלומי (בניהולו של פרופ' י' שיטריט), בתחום סיפורי העם (בניהולו של פרופ' ע' שנהר ופרופ' ח' בר-יצחק), ובתיעוד שרידי התרבות החומרית של עולי מרוקו בשלומי (בניהולה של פרופ' ידידה כלפון סטילמן ז"ל). שני הפרוייקטים האחרונים אף זכו להיות מכונסים בחיבורים שיצאו לאור. הסדנה כללה גם סדרה של ערבי עיון, תרבות והרצאות לתושבי שלומי והסביבה וכן סדנה דידקטית למורים בשלומי וביישובים הסמוכים לה, שנוהלו בידי חוקרי האוניברסיטה וכללו גם עוזרי מחקר מבין תלמידי האוניברסיטה, שהיו בחלקם גם תושבי שלומי והיישובים הסמוכים לה. תיאם את פעולות הסדנה בשנים 1979-1981 פרופ' י' שיטריט, שנמנה עם יוזמי הרעיון (בשנת הפעילות הראשונה של המרכז שהה בשבתון בחו"ל).

שילוב יחיד במינו כזה של המחקר, הפעילות התרבותית והפעילות הפדגוגית-הדידקטית בתחום מורשת יהדות ספרד ויהדות ארצות האסלאם ביישוב אחד היה אמור לשמש דגם למרכזים נוספים ברחבי הארץ ולהתמסד בצורת הקמת משכן מיוחד שירכו בקרבו את כל הפעילויות הללו בשלומי. למרבה הצער הניסיון נקטע באיבו מסיבות תקציביות לאחר שהמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח הפסיק את תמיכתו הכספית. לשם קידום הפצתה והוראתה של מורשת יהדות ספרד ויהדות ארצות האסלאם, מן הראוי לשוב ולדון בהקמת מרכזים רבי-אנפין ומשלבים דומים בעיירות פיתוח ובערים בישראל.

6.3 ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י) על שם דב נוי

"ארכיון הסיפור העממי בישראל" (אסע"י) נוסד בשנת 1955 בידי פרופ' דב נוי, במסגרת המוזיאון לאתנולוגיה ולפולקלור של עיריית חיפה. משנת 1983 אסע"י נמצא בפקולטה למדעי הרוח של אוניברסיטת חיפה.

בתחילת 2002 שמורים באסע"י 22.200 סיפורי-עם שנרשמו מפי מספרים בישראל. נוסף לאיסוף סיפורי-עם, סיווגם ומיונם, יוזם אסע"י מחקרים בתחום הספרות העממית ומשתף פעולה עם מוסדות מחקר בארץ ובחו"ל בפרסום מהדורות מדעיות של סיפורי-עם מגנזיו. לאסע"י תפקיד חשוב בקידום העיסוק במורשת התרבות של עדות-ישראל, בגישור הפערים התרבותיים בין העדות ובהעלאת התדמית האתנית העצמית של יוצאי תרבויות שונות בישראל. בארכיון מיוצגות כל העדות בישראל. העדות של יהודי ספרד והמזרח מיוצגות כדלקמן: מרוקו — 2059; תימן — 1548; בבל; 1389 — ישראל ספרדים — 802; פרס — 802; טוניסיה — 699; קורדיסטן העיראקית — 688; אפגניסטן — 529; טורקיה — 381; ישראל מזרחי — 304; מצרים — 280; לוב — 278; סוריה; 268 —

קורדיסטן הפרסית — 241; בוכרה — 204; אתיופיה — 164; הודו — 115; גרוזיה; 88 — בולגריה — 87; יוון — 84; קווקז - 80; לבנון 60 — ; יוגוסלביה, ספרדים — 49; קורדיסטן הטורקית — 43 ; אלג'יריה 23 — ; ספרד — 20 20 ; ; רודוס — 5; קזחסטן. 5 — אסע"י הינו הארכיון היחיד מסוגו בישראל ובעולם. הוא משמש מרכז מחקר ומידע, ופתוח לחוקרים, לסטודנטים, לאנשי חינוך ולציבור שעניין לו במורשת התרבותית של עם ישראל. עד לשנת 1995 עמדה בראש הארכיון פרופ' ע' שנהר, ומשנה זו משמשת ראש אקדמי שלו פרופ' ח' בר-יצחק. גב' עדנה היכל משמשת מרכזת אדמיניסטרטיבית של הארכיון.

4. כנסים

מספר הכנסים וימי העיון שהתקיימו באוניברסיטת חיפה מאז הקמתה של החטיבה ללימודי יהדות ספרד והאסלאם רב ביותר. בעשר השנים האחרונות, התקיים כנס בכל שנה (לפעמים אף יותר מכנס אחד) שנמשך יום, יומיים או שלושה וכלל לרוב גם ערב תרבות ואמנות בתחום המוסיקה של קהילות ספרדיות וקהילות בצפון-אפריקה.

בין נושאי הכנסים וימי העיון שהתקיימו ניתן לציין את אלה:
 —דיוקנה של קהילה — שני ימי עיון בחקר יהדות מרוקו (תשל"ח);
 —החברה היהודית בארצות האסלאם ובקהילות הספרדיות, במלאת עשר שנים להקמתו של המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח (תשמ"ח);
 —מסורת ומודרניות בקהילות היהודיות בצפון-אפריקה ובמזרח התיכון (תשמ"ט);
 —גירוש ספרד והשלכותיו על העולם היהודי (תשנ"ב);
 —אסטרטגיות הקיום של הקהילות היהודיות בפזורה הספרדית ובאגן הים התיכון (תשנ"ג)
 —העפלה, מחתרת והגנה בארצות האסלאם (תשנ"ד)
 —עולי אתיופיה — תמורות היסטוריות חברתיות והשלכותיהן (תשנ"ז)
 —קהילת מקנאס (מרוקו) וייחודה התרבותי (תשנ"ז)
 —קהילות מתפזרות — זהויות מתחדשות. ההגירה היהודית בארצות האסלאם, במסגרת אירועי היובל למדינה (תשנ"ח)
 —קהילת פאס — דיוקנה של קהילה רבתי במרוקו (תשנ"ט)
 —מרכז ופריפריה ביהדות ספרד וביהדות ארצות האסלאם (תשס"א)
 —תרבות הלאדינו — מסורות וחידושן (תשס"א)
 —מצב המחקר בחקר לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם, במלאת 52 שנה להקמתו של המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח (תשס"ב)
 כל הכנסים האלה אורגנו בידי פרופ' י' שיטריט (בשיתוף עם חוקרים אחרים לפעמים) במסגרת החטיבה ללימודי יהדות ספרד וארצות האסלאם.
 פרופ' י' אבישור ארגן מצידו בחוג ללשון עברית כנסים בתחום הלשון העברית ולשונות היהודים, בנושאים:
 —הלשון הערבית היהודית וספרותה, תשמ"ו
 —היסודות העבריים בלשונות היהודים, תשמ"ח
 —בין הספרות הערבית היהודית לבין הספרות הערבית לאורך הדורות, תשנ"ה
 —הערבית היהודית: הלשון והסוגות הספרותיות, תשנ"ט.
 פרופ' ח' בר-יצחק ארגנה גם היא כנסים בתחום זה במסגרת החטיבה לפולקלור:
 —הכנס הבין-אוניברסיטאי הי"ג לחקר הפולקלור בנושא "מיתוסים יהודיים, מיתוסים ישראליים".

—הכנס הבין-אוניברסיטאי הי"ח לחקר הפולקלור בנושא: "פולקלור, רב-תרבותיות ובין-תרבותיות".
כנס במלאות 40 שנה לארכיון הסיפור העממי בישראל.

5. מפעלים תרבותיים

1.5 להקת צפון מערב

פועלת מזה יותר מעשרים שנה במסגרת היחידה למעורבות חברתית שבדיקנט הסטודנטים ובחסות הפקולטה למדעי הרוח של אוניברסיטת חיפה, בניהולו ובהדרכתו של פרופ' יוסף שיטריט. מטרת הלהקה להביא לתודעת הקהל הישראלי את מיגוון המסורות המוסיקליות ואת היצירה השירית והפיוטית של יהדות צפון-אפריקה בכלל ושל יהדות מרוקו בפרט, בשתי הלשונות המקוריות של הקהילות השונות, העברית והערבית היהודית. החומר המוגש על ידי הלהקה מקורו במחקרים שונים שעורך פרופ' י' שיטריט בנושאי היצירה הספרותית והמסורות הלשוניות של יהודי צפון-אפריקה, ובמיוחד השירה העברית והשירה הערבית היהודית שנשתמרה בכתבי-יד ובזכרונם של מסרנים. הלהקה מורכבת בעיקר מסטודנטים ומבוגרי אוניברסיטת חיפה אשר מסורות אלה ויצירה זאת קרובות לליבם ולהווייתם התרבותית ואשר חלקם הקטן נולד במרוקו וחלקם הגדול נולד בארץ במשפחות של יוצאי מרוקו. התכניות האמנותיות מלוות בנגינה על עוד, כמאנ'ה (כינור צפון-אפריקני), דרבוקה, טר ואקורדיון.

הלהקה מגישה תכניות מוסיקליות מגוונות הכוללות:

א. ביצוע של מחרוזות שירים, פיוטים ובקשות רבות מתוך מסורת 'שיר ידידות' ומסורות אחרות, ושל קטעים ארוכים מתוך מסורות המוסיקה האנדלוסית של מרוקו ('אל-אלה') ושל אלג'יריה ('אל-גרנאטי'), בזימרה ובנגינה.

ב. הצגת שתי מסכות על החיים היהודיים במרוקו: "חתן וכלה בשירת יהודי מרוקו"; "אורחים ומארחים בשירת יהודי מרוקו". המסכות מציגות תמונות מחיי הקהילות באומר, בצליל, במשחק, בריקוד, בזימרה ובנגינה. הן מתבססות על שירי נשים, פיוטים, פתגמים ומסורות לשוניות מגוונות של קהילות שונות. בשתייהן מושרים או מוצגים שירים בעברית ובערבית יהודית, והשירים הערביים-יהודיים מתורגמים בחלקם לעברית במסגרת המופע.

עד כה הופיעה הלהקה בעשרות רבות של מקומות ברחבי הארץ בפני מבוגרים, סטודנטים ובני נוער, בערים הגדולות ובעיירות הפיתוח וכן במושבים, בצפון הארץ ובדרומה. תגובות הקהל תמיד נלהבות הן משום איכותו המיוחדת של החומר המוגש והן משום ההרכב הבלתי שגירתי של הלהקה, הכולל גברים ונשים, בוגרי או מוסמכי האוניברסיטה ברובם, והשוואף להמשיך, לחדש ולטפח מסורות מוסיקליות ופיוטיות בנות מאות שנים ולשלכן במסגרת התרבות הישראלית המתהווה. הלהקה גם קיימה מסע מוצלח ביותר בתשע קהילות יהודיות בצרפת. הלהקה מופיעה מעת לעת בתכניות טלוויזיה המוקדשות לתרבותם של יהודי צפון-אפריקה. הוציאה ערכה ראשונה על חלק מתכניותיה, הכוללת קלטת וידיאו עם המסכת "חתן וכלה בשירת יהודי מרוקו" וסדרות של פיוטים ובקשות, 2 דיסקים ו-2 קלטות אודיו וחוברת המוקדשת לתמליל של השירים ושל המסכת.

2.5 להקת אסקסטה

'אסקסטה' פירושה באמהרית ריקודי כתפיים. להקת אסקסטה של אוניברסיטת חיפה מפעילה תיאטרון מחול ששואב את השראתו מתרבות עדת ביתא ישראל למרכיביה השונים — תנועה, מחול, מנהגים, שירה, נגינה, סיפורים ותפילות. תכניות התיאטרון מתמקדות בשני מישורים — שימור תפילות הדת של

העדה ויצירת מחול אמנותי המתבסס על החומרים התנועתיים ומחולות העם של העדה. הן משקפות גם את התמורות שחלו בעדה עם עלייתה לארץ והניסיון לשמירת הנכסים היהודיים הייחודיים לה. להקת אסקסטה צמחה בסוף שנת 1995 מתוך קורס לקומפוזיציה בתנועה שמעבירה גב' רות אשל בחוג ללימודים רב-תחומיים. היא כוללת השנה 21 סטודנטים מעולי אתיופיה הלומדים בחוגים שונים באוניברסיטה. אחדים הגיעו לארץ במבצע משה (1984) לאחר שחצו ברגל כילדים את מדבר סודאן וחוו את תלאות המסע. אחרים עלו במבצע שלמה (1991). יזמה את הקמת הלהקה ומנהלת אותה עד היום הרקדנית והכוריאוגרפית גב' רות אשל. דרך עבודתה עם הלהקה היא מבקשת להמחיש בתכניות אמנותיות של מחול, שירה, תנועה ונגינה את המחקר התיאורטי על תרבות העדה. תהליך היצירה משותף לה ולרקדני הלהקה, כך שהוא מעודד צמיחתם של יוצרים מקרב העדה. פעילות הלהקה מקיימת גם זיקה מיוחדת לחוג לתיאטרון ולחוג למוסיקה של אוניברסיטת חיפה. הלהקה מרבה להופיע בארץ והוזמנה להופיע בפאריס, באדיס אבבה, באסמרה, בראווה שבאיטליה וכן במרקאוברדוף שבגרמניה. לאחרונה הופיעה בפסטיבל ישראל. הטלוויזיה החינוכית צילמה ושידרה את שתי תכניותיה של הלהקה "כיסופים" ו"אגדת אינג'רת האהבה" בהפקה משותפת לה ולאוניברסיטת חיפה. השנה הזמינה הלהקה את המנהל לשעבר של התיאטרון הלאומי באתיופיה להכנת תכנית אמנותית מיוחדת המבוססת על ריקודי העם של אזורים שונים באתיופיה. הלהקה נתמכת בידי אוניברסיטת חיפה, בידי משרד המדע התרבות והספורט ובידי קרן חיפה.

6. לסיכום

אוניברסיטת חיפה רואה את מורשת יהודי ספרד והמזרח כמכלול אקדמי ותרבותי רב-ממדי שחשוב לקדם אותו ולטפח אותו במישוריו השונים — המישור המחקרי הצרוף והשיטתי, המישור ההוראתי והחינוכי, המישור התרבותי, שאינו מטופל במוסדות אקדמיים, והמישור הקהילתי, עם משוב מתמיד בין הפעילות האקדמית האינטנסיבית לבין הציבור הרחב ובני העדות שפעילות זו נוגעת להם במישרין דרך שיתופם בערבי תרבות ואמנות ובכנסים הן בתוככי האוניברסיטה והן מחוצה לה. אוניברסיטת חיפה גאה במפעלים המחקריים והתרבותיים המיוחדים לה, מקדמת את פעילותם ותומכת בהם. פעילות רב-ממדית כזו שתנוהל באופן שיטתי וסדיר גם במוסדות השונים של מערכת החינוך, ובמיוחד במוסדות להכשרת מורים וגננות, תביא את השילוב המיוחל של מורשות הקהילות והעדות השונות לתוך מערכיה של התרבות הישראלית הממוסדת ותעשיר אותה בחומרים ובתכנים שאין להם עדיין שיעור מחוסר חשיפה, מחוסר ידע ומחוסר תודעה לעושרם התרבותי והאנושי.

בברכה נאמנה,

פרופ' י' שיטריט

העתק:

פרופ' יהודה חיות, נשיא האוניברסיטה

פרופ' אהרון בן-זאב, רקטור האוניברסיטה

פרופ' יוסי בן-ארצי, דיקן הפקולטה למדעי הרוח

המלצות ועדת המשנה להיסטוריה

מבוא

החלטה בעתה קיבל שר החינוך מר נפתלי בנט להקים ועדה להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח. הבחינה המקצועית שנעשתה בידי ועדת המשנה להיסטוריה של ועדת ארז ביטון מראה בעליל שהחלטת השר היא גורלית. ואכן, בחינת תכניות הלימודים להיסטוריה בחטיבות הביניים ובתיכונים ושל ספרי הלימוד שעליהן מתבססים תלמידי ישראל מעלה תמונה עגומה למדי. הנרטיב הכללי שנדמה כאילו עובר כחוט השני בתוכניות ובין חומרי הלימוד נכתב מנקודת מבט אירופית המרדדת את ההיסטוריה של יהודי ספרד והמזרח ואת חלקה בתולדות עם ישראל. כתוצאה מכך פרקים שלמים בתולדות יהודי ארצות האסלאם חסרים והפרקים הדנים בקהילות ובחיי היהודים לוקים בחסר. במרביתם מוצגים יהודי ארצות האסלאם כנספח לתופעות ולאירועים משמעותיים בהיסטוריה היהודית, כגון בפרקים על ההשכלה, על הציונות, על השואה ועל העלייה – נושאי ליבה שעליהם מושתת השיח הלאומי המלכד עד כה.

במצב הנוכחי התלמידים בבתי הספר מקבלים תמונה חלקית. כמחצית מאוכלוסיית התלמידים, צאצאי קהילות ספרד והמזרח החיים בישראל, למדים במערכת החינוך על עברם באופן רדוד ומקטין, דבר העשוי לגרום להם להתכחש אליו או לחילופין – לחוש ניכור כלפיו. חמור מכך, השיח ממשיך להזין פערים על בסיס עדתי גם מחוץ לכותלי בית הספר. מצב זה הנמשך עשרות שנים יוצר דילמות קשות ומשברי זהות בקרב יוצאי ספרד והמזרח שאינם מודעים למורשת היהודית בארצות מוצאם, לאוצרות התרבות שנוצרו בה, ולתרומה של אוכלוסיות אלו לחברה היהודית לאורך הדורות.

ועדת המשנה להיסטוריה סקרה את תכניות הלימודים וספרי הלימוד, הצביעה על הליקויים הקיימים והציעה דרכים להצגת תולדות יהודי ספרד והמזרח בעת החדשה. הוועדה קוראת לשינוי יסודי בלימוד ההיסטוריה בבתי הספר. אנו סבורים כי יש להעלות היבטים חדשים בתולדות יהודי ארצות האסלאם וממילא יינתן להם מקום ראוי יותר במערכת החינוך. ראשית, יש לבצע רויזיה בנרטיב הכולל של תכניות הלימוד ולבחור נרטיב רחב יותר מבחינה גיאוגרפית ועמוק יותר מבחינה היסטורית. בנרטיב זה יוצג מקומם המרכזי של יהודי ספרד והמזרח בתחומים שונים כגון: השכלה מתונה, קבלה ועוד. הוועדה מציעה לכתוב מחדש פרקים משמעותיים בתולדות יהודי ארצות האסלאם הן מצד התוכן והן מצד הסגנון והתצלומים. תוספות ותיקונים אלה צריכים להיכתב על ידי חוקרים העוסקים בתולדות יהודי ארצות האסלאם ולעבור ביקורת של חוקרים אחרים לאחר בניית תהליך בחינה מסודר. הרחבת נושאי הלימוד דורשת הוספת שעות לימוד בהיסטוריה. יתר על כן, המורים המלמדים בבתי הספר נדרשים לעבור הכשרות ללימוד ולהוראה של תולדות יהודי ארצות האסלאם, וכמובן יש לדאוג כי בכל המוסדות להכשרת מורים ילמדו קורסי חובה בהיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם. למחקריהם המעמיקים של אנשי האקדמיה תפקיד מכריע בשינוי השיח המתנהל כעת בבתי הספר, ולמורים תפקיד מפתח בהפצת שינוי זה בקרב הדור הצעיר שיהווה את כלל הציבור הבוגר בישראל בעוד עשור או שניים. לכן חשוב לטפח גם את הקשר בין המורים לחוקרים.

דוח זה פותח בתקציר ההמלצות ולאחריו הן מוצגות בפירוט. הדוח מוגש לשר החינוך ומיועד לגורמים הקובעים במשרד החינוך וחוצה לו. החלק האחרון כולל נספחים שונים שמטרתם לשקף את המצב הנוכחי ולהציע הצעות לשינוי. עוד מפרט הדוח כלים ומחקרים העשויים לשמש עזר לבניית התכנים החדשים והצעות ייעול נוספות.

תקציר ההמלצות בהיסטוריה

1. תיקונים בתוכנית הלימודים הקיימת:

- א. יש להוסיף נושאים מהותיים לתולדות יהודי ארצות האסלאם, ספרד והמזרח החסרים בתכניות הלימודים הקיימות ובמקום שבו ניתן מידע מצומצם בלבד יש להרחיבו כך שיהיה משמעותי.
- ב. סיורי חובה: יש להוסיף לרשימת הסיורים הלימודיים והחזוייתיים המוצעים באתרי המפמ"רים להיסטוריה רשימה של מרכזים ואתרים חשובים הנוגעים לתולדות יהודי המזרח (נספח א').
- ג. גיבוש סיפר (נרטיב) ראוי: יש להרחיב את גבולות הסיפר של תכנית הלימודים. הדיון על ההשכלה, הלאומיות (ובראשה הציונות) וההגירה היהודית המודרנית (ובמרכזה העליות) מוכרח להתקיים מנקודת מבט כוללת, שאינה מתמקדת באירופה או שרואה בה בהכרח נקודת מוצא מרכזית להבנת תהליכי השינוי הנ"ל. בהתאם לכך יש לתת אזכור וייצוג הולמים ומגוונים ליהודי ארצות האסלאם והפזורה הספרדית בתהליכי הליבה ובתהליכים המכוננים של העם היהודי תוך הצגת דמויות בולטות.
- ד. יש ליצור מגמת התמחות בתחום מורשת יהדות ספרד והמזרח ברמה של 3, 4, ו-5 יחידות לבגרות ולחבר ספרים מיוחדים לצורך זה.
- ה. יש לקבוע שאלות חובה בבגרות על נושאים מזרחיים עם אפשרות בחירה פנימית אך אין לאפשר בחירה בין אירופי למזרחי. חובה זו תתמקד גם בהערכה החלופית (30%) וגם בבחינות הבגרות (70%).

2. תיקון והשלמה של חומרי לימוד

יש לתקן את ספרי הלימוד הקיימים לאור העקרונות הבאים:

- א. **טיב הידע / המידע והיקפו:** הפרקים יכולו מידע משמעותי להבנת תופעות ותהליכים באופן לכיד (קוהרנטי), ישאבו ממחקרים עדכניים מעמיקים, יביאו בחשבון את טיב הידע העדכני על יהודי ספרד והמזרח ועל יהודי אירופה ויהיו רלוונטיים לחיי התלמיד וקהילתו, הידע יוצג בהיקף המאפשר ניתוח תהליכים, הסקת מסקנות וקבלת רושם לכיד.
- ב. **הערכה ושיפוט:** לשם יצירת סיפר לכיד, היחס אל האירועים, התהליכים והאישים, צריך להיות מאוזן; יש להימנע מקביעות שיפוטיות, לשים לב שהנחות היסוד אינן נובעות מסטריאוטיפים. זאת בראש ובראשונה למען ההגינות ההיסטורית, ובה בעת לשם התחשבות ברגשות אוכלוסיית התלמידים המגוונת בישראל. כמו כן הצגת הערכים והמוסלמים ואזכור קבוצות לא-רבניות, קראים ושומרונים, חייבים להיות מתוך כבוד וללא שיפוטיות (דוגמות פרטניות לתיקונים ברוח זו אפשר לראות בביקורת על הספרים שבנספח ח' להלן).
- ג. יש לכתוב את פרקי הלימוד על תולדות יהודי ספרד והמזרח בעת החדשה כך שלא יוצגו כמי שהיו פסיביים ונספחים לתהליך ההיסטורי המוצג באופן אירופוצנטרי (דוגמאות בנספחים ו-ז).

3. הרחבת מספר שעות הלימוד בנושא יהודי ספרד והמזרח

- א. יש להקצות מכסת שעות ראווה לנושאי יהדות המזרח והפזורה הספרדית ולהשלים את החסר בתחום זה, במסגרת השעות הקיימת או על ידי הרחבתה. מומלץ להגדיל את מספר שעות

לימודי ההיסטוריה בחטיבה העליונה בשעת הוראה שבועית אחת לפחות ולייעד אותה להוראת ההיסטוריה של יהודי המזרח.

ב. יש לבחון היטב את מספר השעות המוקצות לכל נושא, וליצור איזון פנימי במכסת השעות המוקדשת ליהדות המזרח.

ג. יש לבדוק כפילויות בהוראה ולבטל את הלימוד הכפול של אותם נושאים בשני מחזורים במקום שהוא נוהג ולמלא את הזמן שיתפנה בחומרים חסרים מתחום יהודי ארצות האסלאם והתפוצה הספרדית.

4. מנגנונים לבקרה ולפיקוח ציבורי

יש ליצור מנגנונים לבקרה ולפיקוח ציבורי מקצועי על מימוש אופטימלי של ההמלצות שלהלן (דגם אפשרי – בנספח ב' להלן).

5. ועדת המקצוע

יש לעגן את ההמלצות בתכניות הלימודים של המגזרים השונים בנהלים המקובלים והמחייבים של משרד החינוך והמזכירות הפדגוגית. יש להקים ועדת משנה לוועדת המקצוע שתורכב ממומחים להיסטוריה של יהודי ספרד והמזרח ותקבע ביחד עם ועדת המקצוע את השינויים וההשלמות לתכניות הלימודים. יש לחייב לצורך זה נציגות קבועה של מומחים לתולדות יהודי המזרח ביחס סביר לחלקם של נושאים אלו בתכנית.

6. קריטריונים מחייבים לאישור חומרי לימוד

יש ליצור רשימת קריטריונים מחייבים לאישור חומרי לימוד בתולדות קהילות ישראל במזרח ובפזורה הספרדית (יש לעדכן את חוזר המנכ"ל לאישור ספרי לימוד ולעגן בו את כל ההערות הנוגעות לדרך ייצוג יהודי ספרד והמזרח בספרי הלימוד בכלל ובספרי לימוד ההיסטוריה בפרט, בתיאום עם המחלקה לאישור ספרי לימוד) (כדוגמת חוזר המנכ"ל לתיקון ענייני המגדר, פרק 9, 'תכניות לימודים', סעיף 9.4: חינוך לערכים, ס"ק 9.4.4: חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך:

[http:](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/applications/mankal/arc/sc4dk9_4_4.htm)

http://cms.education.gov.il/EducationCMS/applications/mankal/arc/sc4dk9_4_4.htm

7. הכשרת מורים

יש לחייב את המכללות לחינוך ואת המחלקות המציעות תכניות להכשרת מורים באוניברסיטאות לכלול לפחות 33% מהקורסים להיסטוריה בתחום תולדות יהדות ספרד והמזרח, ארצות האסלאם, אסיה ואפריקה במאות ה-16-20. המל"ג תבדוק את הסילבוסים של הקורסים האלו.

8. קורסים אוניברסיטאיים

יש לחייב כל סטודנט להוראה וכל מורה להיסטוריה ללמוד קורסים אוניברסיטאיים על תולדות יהודי ספרד והמזרח מהמאה ה-17 עד המאה ה-20 ועל תרבותם, כתנאי לקבלת רישיון ההוראה. על מורים ותיקים תחול חובת השתלמויות לרכישת הידע הנחוץ.

9. מאגרי מידע באתרי מרשתת

יש לתרגם פרקים נבחרים מהספרות הרלוונטית להיסטוריה שנכתבה בלשונות היהודים ובלשונות מודרניות זרות (בעיקר אנגלית וצרפתית) על ידי יהודים מארצות האסלאם והתפוצה הספרדים. יש להקצות משאבים להנגשת השימוש במאגרי מידע קיימים באתרי מרשתת, כגון 'אתר עיתונות יהודית היסטורית'.

פירוש ההמלצות בהיסטוריה

1. גבולות כרונולוגיים וגבולות הסיפר

א. המלצות הוועדה אינן נוגעות לדמויות וליצירות שנעשו נחלת כלל ישראל כגון רס"ג, הרי"ף, רשב"ג, ריה"ל, הרמב"ם, ובני 'תור הזהב'. על אלו ימשיכו ללמוד כבעבר. המלצות הוועדה נוגעות רק לדמויות, למאורעות ולתרבות מגירוש ספרד ואילך. עם זה יש לעגן את המאורעות והיצירה של המאות האחרונות בעומק ימי הביניים וברקעם (למשל; כשליש ממגורשי ספרד פנו דווקא למגרב וזה יצר תמורה בתולדות יהודי צפון אפריקה). כל פרק שלומדים טעון עיגון בהקשר הגאוגרפי והחברתי ובעומק ההיסטורי. למשל, את הפרק על יחסי יהודים-מוסלמים יש ללמוד ברצף מראשיתם עד זמננו. את הפרק על ההגירות והעליות לארץ צריך לעגן בתופעת ההגירה העולמית בכללותה על ציר הזמן מהתקופות הקדומות ועד זמננו.

ב. יש להרחיב את גבולות הסיפר (הנרטיב) של תכניות הלימודים הקיימות כיום. הדיון על ההשכלה, הלאומיות והציונות מוכרח להיכתב מנקודת מבט כוללת יותר, שאינה מתמקדת רגיונלית דווקא באירופה. כך יש לייחד דיון רחב גם לשבתאות, לקבלה הלוריאנית ותפוצתה במזרח ובמערב, ולגלגולי ההשכלה הספרדית מימי גירוש ספרד דרך תופעת 'יהודי הנמל' אל רבני המזרח וצפון אפריקה עד המשכילים העבריים ורבני המזרח בתקופה המודרנית.

ג. יש לייחד פרק להיווצרות הדיכוטומיה 'ספרד-אשכנז' בתחומים שהייתה רלוונטית מלכתחילה ולהשתלשלותה עד זמננו, ועם זה הדגש צריך להיות על ראייה אחדותית וסולידרית של החברה היהודית, ועל הקשרים בין קהילות ובין מרכזים – לרבות השפעות, קשרי מכתבים, נדודי חכמים, מגביות, שליחת שד"רים וכו'. הדגשה תמטית כזו תקהה את תחושת המיקוד באזורים מסוימים. למשל, הדיון בוועד הפקידים והאמרכלים לא חייב להיות רק בהקשר של היישוב בארץ ישראל, אלא גם מתוך הסתכלות כללית על קשרים בין מרכזים, בהקשר זה – הולנד וארץ ישראל.

2. תיקונים והשלמות לתכנית הלימודים ולספרי הלימוד

א. תיקונים והשלמות

חובה לטפל במקביל בתכנית הלימודים ובספרי הלימוד, הן לתיקונים הן להשלמותם. למשל, בתכנית הלימודים הכללית, כי"ח מופיעה רק כמין הערת שוליים. זו דוגמה לתיקון נחוץ של סדר העדיפויות בתכנית הלימודים וממילא בספרי הלימוד. עד לאישור תכנית לימודים חדשה, יש לתקן את ספרי הלימוד הקיימים לאור העקרונות של המלצה זו (דוגמות לתיקונים אפשר לראות בסקירות הספרים שבנספח ח' להלן). יש לחייב ביקורת ופיקוח על כתיבת ספרי לימוד בהתאם להנחיות שבמסמך זה. יש לתקן את ספרי הלימוד הקיימים לאור העקרונות הבאים:

ב. טיב הידע/ המידע

הפרקים יכולו מידע משמעותי להבנת תופעות ותהליכים באופן קוהרנטי וישאבו ממחקרים עדכניים מעמיקים. הם ישוו את טיב הידע על יהודי ספרד והמזרח לידע על יהודי אירופה. התכנים יהיו רלוונטיים לחיי התלמיד וקהילתו, יתחברו לדילמות של זהות בין-דורית במשפחתו

בפרט ובזהותם של עולים מארצות ספרד והמזרח בישראל בכלל, ויכילו חומרים ותעודות גם מההיסטוריה הקרובה שלהם, מאפוס העלייה לארץ, ומדרכי הקליטה, על אורותיה וצלליה. כתיבת הפרקים החדשים והספרים צריכה להיות מעניינת וחוויתית (ולא אנציקלופדיסטית יבשה). למשל, רצוי לשלב בספרי ההיסטוריה קטעים מהרומנים 'נציב מלח' לאלבר קמי ו'סולם יעקב' לז'קלין כהנוב או הרשימות האוטוביוגרפיות שלה המתארים חוויות ילדות, כולל בית הספר, השכונה והמשחקים. וכן קטעים מ'תקנות יהודי פאס', מ'מסעות חבשוש' לחיים חבשוש, מהספר 'דמשק שלי' של מזל ויגרט יוצאת דמשק, שהוא מלא אנקדוטות משעשעות. רצוי להמחזיז אותם או להפוך אותם לסרטים, כפי שעשו ל'מישל עזרא ספרא ובניו'.

ג. היקף המידע

הידע יוצג בהיקף המאפשר ניתוח תהליכים, הסקת מסקנות וקבלת רושם לכיד (קוהרנטי). על כן אין להתחיל, למשל, במשבר שאירע במודרנה של המאה ה-18 אלא מגירוש ספרד עם מבט על תהליכים היסטוריים ארוכי טווח. מנגד, יש לאתר אירועים חשובים ומכוננים בתולדות יהודי ארצות האסלאם והפזורה הספרדית ולהעצים את משקלם הסגולי בספרי הלימוד, כגון הקמת כי"ח.

ד. ההיבט החזותי

התמונות צריכות להיות משמעותיות, ראויות ואיכותיות. תיבחרנה תמונות מכבדות ולא צילומים של סצנות מבוטאות המזדרות זלזול או הגחכה, או כאלה שמשתמע מהן זלזול או הגחכה בהקשר הישראלי העכשווי, כגון התמונה המראה נשים שואבות מים מהבאר בתוניסיה בין שתי מלחמות העולם בעיתון של 'יד ושם'. אם בכל זאת מציגים תמונה כזאת, יש להצמיד אליה ניתוח הקשרי, כגון אזכור היחס האוריינטליסטי שהוא חלק אינטגרלי מההיסטוריוגרפיה המודרנית.

ה. הערכה ושיפוט

לשם יצירת סיפור לכיד, היחס אל האירועים, התהליכים והאישים צריך להיות מאוזן ולא שיפוטי, סטריאוטיפי או חד-צדדי. זאת בראש ובראשונה למען ההגינות ההיסטורית, ובה בעת לשם התחשבות ברגשות אוכלוסיית התלמידים המגוונת בישראל. למשל, בהקשר של מגורשי ספרד, יש להציג את מכלול המרחבים ששימשו מקלט למגורשים בכל אגפי האימפריה העות'מנית (בעיקר תורכיה והבלקן) וגם חוצה לה (איטליה ומערב אירופה ודגש מיוחד על צפון אפריקה כדי לא ליצור חסר בנרטיב המתמלא, אם בכלל, רק עם המודרניזציה והציונות). יש להתחשב ברגישות צאצאי הקהילות החיים כיום. למשל, בנוגע לתולדות יהודי אתיופיה, הפרק על המאבק במיסיון במאה ה-19 צריך להיות חובה, כי הוא מעיד על שותפות הגורל שלהם עם עם ישראל וכן כי זו נקודת עיגון לכניסתם לנרטיב. וכך גם 'בני ישראל' בהודו, שגם יהדותם הוטלה בספק. אזכור הנושא חייב להיעשות ברגישות מרבית. גם אזכור קבוצות לא-רבניות, קראים ושומרונים, חייב להיות מתוך כבוד וללא שיפוטיות. כמו כן הצגת הערבים והמוסלמים תהיה מכבדת, מתוך רגישות תרבותית ומתוך ידיעה כי ספרי הלימוד נקראים גם על ידי תלמידים מוסלמים וערבים בני דתות אחרות, שמן הסתם יגלו עניין בקיום היהודי בארצות האסלאם. הערבים והאסלאם יוצגו לא רק ביחס ליהודים (לרוב כמשעבדים או כנותני יחס טוב) אלא גם כשלעצמם, ומניה וביה גם תלמידים יהודיים יוכלו להפיק מכך תועלת וההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם תוכנס להקשר היסטורי ראוי יותר.

ו. ייצוג הולם בהקשר

יש לתת אזכור וייצוג הולמים ומגוונים ליהודי המזרח, ארצות האסלאם והפזורה הספרדית בתהליכי הליכה ובהליכים המכוננים של העם היהודי, תוך הצגת דמויות בולטות (נושאים לדוגמה בנספח ד' שלהלן). יש לכתוב פרקים המדגישים את תרומת יהדות ספרד והמזרח למדינת ישראל למן הקמתה ועד היום ולעגן את התרומות הללו בהקשר עכשווי: בהתיישובות, בביטחון, בפוליטיקה וכד', כגון מחלקת המתסערים ('המחלקה השחורה' של הפלמ"ח), ולהאיר אירועים ודמויות מופת (דוגמאות בנספח ה'). יש להדגיש את ההגנה העצמית, המחתרות והעלייה החשאית, וטביעת 'אגוז', את העובדה שיהודי המזרח הקימו ויישבו מאות יישובים עירוניים וכפריים בכל רחבי הארץ, ובייחוד בגבולות המדינה (בהקשר זה צריך להבליט את המימרה של פרופ' אפרים אלימלך אורבך ש'העלייה מצפון אפריקה למעשה העמידה את המדינה על הרגליים'), שלושת גלי המעצרים והגירושים ההמוניים ממצרים; פרשת ה'עסק הביש' וקדושי קהיר, סא"ל ד"ר משה מרזוק וסא"ל שמואל עזר; מאורעות ואדי סאליב, הקמת הקשת הדמוקרטית, הקמת מועדון 'מימונה' בקזבלנקה ב-2007 (שהוא אתנחתא מרעננת בכל הקשור לתפיסת יחסי ישראל והיהודים עם מדינות ערב).

ז. הסיפר (הנרטיב)

במקום בלעדיות של הסיפר הציוני קלסי-אירופוצנטרי, תכנית הלימודים וספרי הלימוד צריכים להציג מגוון דעות כמגוון הנרטיבים הרווחים על אודות ההיסטוריה של יהודי ספרד והמזרח והאזור בכלל תוך הצגה מאוזנת, הכלה והשוואה עם נרטיבים נוספים. למשל, בלימוד השואה, אין ספק שתיאור השתלשלות האירועים צריך להתמקד ביהדות אשכנז. ועם זה צריך לתאר גם את שנעשה בצפון אפריקה ולבחור בחלק מהעדויות סיפורים אישיים מסלונקי ומקהילות ספרדיות אחרות, תוך הקפדה על שמירת הפרופורציות ההיסטוריות ביחס בין אירופה לבין צפון אפריקה.

צריך להבדיל בין תהליכים מקומיים לתהליכים גלובליים. הדיון על תנועת החסידות למשל יהיה עם מיקוד אירופי מובהק. עם זאת, ניתן להצביע על השפעות מאוחרות של החסידות באסיה ובאפריקה ובפזורה הספרדית – משיבות חב"ד במרוקו ועד השתלבות ספרדים בקבוצות חסידיות – חב"ד ובעיקר ברסלב (יש על כך מחקר עכשווי), או על שאילת המונח 'אדמו"ר' ביחס לדמויות כמו בבא סאלי וכו'. ניתן לשלב בדיון על החסידות תופעות מיסטיקה מקבילות בהיסטוריה של האזור, כגון הופעת התנועות הצופיות-אסלאמיות. לעומת זאת, הדיון על ההשכלה, הלאומיות והציונות מוכרח להיכתב מנקודת מבט כוללת, שאינה מתמקדת רגיונלית דווקא באירופה. יש לייחד דיון רחב גם לשבתאות, מפני שזו תופעה גלובלית בחברה היהודית, שהזדה ניכרו מתימן ועד אנגליה, ומפני שהדמויות המובילות, הן בשבתאות והן בקרב מתנגדיה, באו מקרב יהודי האימפריה העות'מאנית והפזורה הספרדית המערבית. אפשר להדגיש את ההתעוררות הרוחנית, את המתח המשיחי, את מעמדן המרכזי של נשים בתנועה ועוד. אפשר גם להצביע על התנועה השבתאית כאירוע חשוב הקושר קצוות בעולם היהודי ומחזק קשרים בין קהילות, גם בין קהילות בארצות הנצרות ובין קהילות בארצות האסלאם, ומבחינה זו מברשת תהליכים שיופיעו בעוצמה במודרנה, וכך גם תרומתה של השבתאות למודרניזציה; מסוד הקבלה הלוריאנית באופן שהשפיעה על כלל ישראל; ישיבת בית אל כמוסד מגנטי שמשך אליו גם מקובלים מארצות אשכנז והיווה מודל לישיבות מקובלים אשכנזיות במאה העשרים: רבי

שלום שרעבי, אזולאי וכו' (לפי מחקריהם העדכניים של Pinchas Giller, יונתן מאיר, משה חלמיש, ועוד). התוויית עמדות משכיליות תורניות במזרח מדור מגורשי ספרד דרך רבנים בצפון אפריקה ובמזרח שעסקו בהגות, פילוסופיה ומדעים, דרך המשכילים העבריים של המאות השמונה עשרה והתשע עשרה אל רבני המזרח והתמודדותם עם המודרנה והתנועה הלאומית הציונית. יש להצביע על מגוון הדעות בארצות האסלאם וגם על מקומן של קבוצות משכיליות קיצוניות ואף המתנגדות לציונות.

הסיפר הכולל יכול להיבנות מנקודות מבט שונות: בין קולוניאליזם ללאומיות מקומית (שהיא בהכרח אירופוצנטרית) או: עידן הקולוניות, עידן הפרוטקטורטים, ועידן המנדטים. בכל מקרה, במרכז הדיון צריך להעמיד את הקהילות היהודיות על רקע הסביבה הלא-יהודית, במיוחד בכל הקשור לתהליכי הקולוניאליזם וההגה-קולוניאליזם.

ת. ספרי הלימוד

הפרקים והפרטים על יהודי ארצות האסלאם והפזורה הספרדית ייכתבו לכתחילה (ולא בדיעבד), על ידי מומחים (ולא על ידי מְסַמְּמִים), בנוסח מקצועי (ולא כלאחר יד), ובסגנון ענייני ושוויוני (ולא בסגנון של פטרונות). אמנם מחקרים רבים לא נכתבו כמונוגרפיות והם מפוזרים בכתבי עת ובקבצים רבים, אבל אין מנוס מכך שהמחברים יאתרו אותם ויסתמכו עליהם באמצעות רמב"י (רשימה מקוונת של מאמרים במדעי היהדות באתר הספרייה הלאומית בירושלים). המחברים יקבלו הדרכה ביבליוגרפית עדכנית, בפיקוח של מומחים מתוך רשימות של חוקרים, יועצים מדעיים ומחברים. יש לנסח הנחיות לכותבי הספרים, כפי שעשו בנושא המגדר.

ט. קורסים למאגר

יש לבנות קורסים מובנים היטב למאגר אלקטרוני, לרבות מערכי שיעור למורה.

י. המחברים

אין לאפשר מצב שאדם אחד או צוות אחד יכתבו את כל סדרת ספרי הלימוד, כפי שעולה למשל מרשימת ספרי הלימוד שנשלחה לוועדה ממכללה מסוימת. מפיקי ספרי הלימוד חייבים ליצור תשלובת מאוזנת בין חוקרים למורים בכתיבת ספרי הלימוד תוך ייעוץ מקצועי, הדרכה ופיקוח (בניגוד לנוהג היום שמחברים רבים הם מורים שאין להם ידע מקצועי ומסתמכים בעיקר על ספרים מסכמים וייעוץ מדעי). על האג'נדה, על התכנים ועל מקורותיהם, יפקחו חוקרים העוסקים בחקר יהדות המזרח והפזורה הספרדית.

יא. מאגרים ביבליוגרפיים

יש להכין קובץ מקורות ביבליוגרפי להעשרה, לטובת המורים, מחברי הספרים וגם התלמידים. לתועלתם של אלו שאין להם הכלים להפוך מחקרים נקודתיים למונוגרפיה, יש לתרגם (או להשיג את הטקסט העברי המקורי של) כ-100 מאמרים נבחרים מתוך האנציקלופדיה של בריל ליהודי ארצות האסלאם (*Encyclopedia of the Jews of the Islamic World, EJIW*), שיהיו חובה ויהיו נגישים במרשתת: חמישים מאמרים על תופעות, תהליכים ואירועים, וחמישים – על דמויות. לדוגמה, הערך שכתב יוסף טובי על 'ערבית יהודית' צריך להיות חובה (הוא הרבה יותר מקיף ועדכני ממאמרו של הלקין ב-EJ [אנציקלופדיה יודאיקה]). כיוון שמכון בן-צבי אמור להשיג הסכם עם הוצאת בריל לתרגם את EJIW לעברית, יש לבקש מהם לתת עדיפות ל-

100 המאמרים המומלצים (בנספחים ד-ה) שלהלן מוצעות כותרות ערכים תמטיים וכותרות ערכים ביוגרפיים מאנציקלופדיה חשובה הזו. בסופה יש המלצה להעמדת רשימה על פי ארצות). בכל מקרה יש למקם את המאמרים הללו בתוך הקשר.

יב. מאגרים במרשתת

מלבד המחקרים יש גם מקורות מעניינים ומרתקים במרשתת שחשוב לנצל לצורכי ההוראה ולעבודות התלמידים, כגון:

JPRESS, האתר לעיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית. תלמידים יוכלו להשתמש באתר זה לעבודות הגמר שלהם. כמובן המורים עצמם צריכים להיחשף לאתר זה ולקבל הדרכה בימי עיון מיוחדים לכך (בנספח י"א להלן). יש להקצות משאבים להנגשת השימוש במאגרי מידע קיימים באתרי מרשתת, כגון אתר זה. (נספח י' להלן).

המרכז לתיעוד יהדות צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה

https://www.ybz.org.il/dcnawwii_heb

אתר 'החכם היומי' שאפשר לבחור ממנו טקסטים רלוונטיים מן המוכן. רצוי שעל ערכים ספציפיים ימליץ לא רק מי שמתמחה במחשבת ישראל אלא גם היסטוריון מומחה ליהודי ספרד והמזרח.

ולמתקדמים: אתר 'גנזים' מיסודו של פרויקט פרידברג לגניזה ובו כחצי מיליון תמונות של מסמכים מגניזת קהיר.

יש לתרגם פרקים נבחרים מהספרות הרלוונטית להיסטוריה שנכתבה בלשונות היהודים ובלשונות מודרניות זרות (בעיקר אנגלית וצרפתית) על ידי יהודים מארצות האסלאם והתפוצה הספרדים.

3. הרחבת מספר שעות הלימוד בנושא יהודי ספרד והמזרח

א. יש להקצות מכסת שעות ראויה לנושאי יהדות המזרח והפזורה הספרדית ולהשלים את החסר בתחום זה, במסגרת השעות הקיימת או על ידי הרחבתה. מומלץ להגדיל את מספר שעות לימודי ההיסטוריה בחטיבה העליונה בשעת הוראה שבועית אחת לפחות ולייעד אותה להוראת ההיסטוריה של יהודי המזרח.

ב. יש לבחון היטב את מספר השעות המוקצות לכל נושא, וליצור איזון פנימי במכסת השעות המוקדשת ליהדות המזרח.

ג. יש לבדוק כפילויות בהוראה ולבטל את הלימוד הכפול של אותם נושאים בשני מחזורים במקום שהוא נוהג ולמלא את הזמן שיתפנה בחומרים חסרים מתחום יהודי ארצות האסלאם והתפוצה הספרדית.

4. מנגנונים לבקרה ולפיקוח ציבורי

יש ליצור מנגנונים לבקרה ולפיקוח ציבורי מקצועי על מימוש אופטימלי של ההמלצות שבדוח זה (דגם אפשרי – בנספח ב' להלן).

5. ועדת המקצוע

יש לעגן את ההמלצות בתכניות הלימודים של המגזרים השונים בנהלים המקובלים והמחייבים של משרד החינוך והמזכירות הפדגוגית. יש להקים ועדת משנה לוועדת המקצוע שתורכב ממומחים להיסטוריה של יהודי ספרד והמזרח ותקבע ביחד עם ועדת המקצוע את השינויים וההשלמות לתכניות הלימודים. יש לחייב לצורך זה נציגות קבועה של מומחים לתולדות יהודי ספרד והמזרח ביחס סביר לחלקם של נושאים אלו בתכנית.

6. קריטריונים מחייבים לאישור חומרי לימוד

יש ליצור רשימת קריטריונים מחייבים לאישור חומרי לימוד בתולדות קהילות ישראל במזרח ובפזורה הספרדית (יש לעדכן את חוזר המנכ"ל לאישור ספרי לימוד ולעגן בו את כל ההערות הנוגעות לדרך ייצוג יהודי ספרד והמזרח בספרי הלימוד בכלל ובספרי לימוד ההיסטוריה בפרט, בתיאום עם המחלקה לאישור ספרי לימוד, כדוגמת חוזר המנכ"ל לתיקון ענייני המגדר, פרק 9, 'תכניות לימודים', סעיף 9.4: חינוך לערכים, ס"ק 9.4.4: חינוך לשוויון מגדרי במסדות החינוך:

[http:](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/applications/mankal/arc/sc4dk9_4_4.htm)

[\(\(//cms.education.gov.il/EducationCMS/applications/mankal/arc/sc4dk9_4_4.htm](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/applications/mankal/arc/sc4dk9_4_4.htm)

7. הכשרת מורים

יש לחייב את המכללות לחינוך ואת המחלקות המציעות תכניות להכשרת מורים באוניברסיטאות לכלול לפחות 33% מהקורסים להיסטוריה בתחום תולדות יהדות ספרד והמזרח, ארצות האסלאם, אסיה ואפריקה במאות ה-16-20. המל"ג תבדוק את הסילבוסים של הקורסים האלו.

8. קורסים אוניברסיטאיים

יש לחייב כל סטודנט להוראה וכל מורה להיסטוריה ללמוד קורסים אוניברסיטאיים על תולדות יהודי ספרד והמזרח מהמאה ה-17 עד המאה ה-20 ועל תרבותם, כתנאי לקבלת רישיון ההוראה. על מורים ותיקים תחול חובת השתלמויות לרכישת הידע הנחוץ.

נספחים בהיסטוריה תוכן עניינים של הנספחים

נספח א': סיורי חובה
נספח ב': כלים קבועים לפיקוח בתחום הציבורי, המנהלי, הארגוני והתקציבי
נספח ג': נושאים לדוגמה שיש לשלב בהוראה
נספח ד': סקירות כוללות על נושאים ב- EJIW
נספח ה': ביוגרפיות של דמויות מפתח מ-EJIW
נספח ו': איך לספר את תולדות יהודי ארצות האסלאם בעת החדשה?
נספח ז': הצעת מתווה לספר ללימודי הגבר
נספח ח': דוגמות לביקורות ספרים
נספח ט': רשימות הסיורים המומלצים כיום
נספח י': מכתבו של פרופ' ירון צור על הצורך בהצלת המורשת העיתונאית של יהודי המזרח
נספח י"א: עיתונות עברית באתר 'עיתונות יהודית היסטורית' - תרומתה ללימוד ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם (מאמצע המאה התשע עשרה עד אמצע המאה העשרים) במערכת החינוך
נספח י"ב: דוגמאות לתכניות לימודים במכללות להכשרת מורים
נספח י"ג: הערות לתכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ו'- ט' בבית הספר הממלכתי-דתי
נספח י"ד: תכניות הלימודים בהיסטוריה – דיון וביקורת

נספח א' סיורי חובה

יש להוסיף לרשימת הסיורים המוצעים באתרי המפגם"רים להיסטוריה סיורי חובה באתרים שלהלן:
המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה, רח' המערבים 13, ירושלים 02-6235811
merkazna@bezeqint.net
המרכז למורשת יהודי בבל, שד' מרדכי בן פורת 83 אור יהודה. 03-5339278 ronit@bjhc.org.il
המרכז למורשת יהודי לוב משה הדדי 4 אור יהודה 60256 ת.ח 4068 טל': 03-5336268, 03-5336272
livlulv555@gmail.com
האגודה לטיפוח חברה ותרבות - מורשת יהודי תימן, כיכר העצמאות 11, נתניה 09-8331325
http://teman.org.il hatemanim@gmail.com
המרכז למורשת יהודי קוצ'ין, מושב נבטים ד"נ הנגב 85540 http://www.cochin.org.il 08-6238299
cochin11@walla.com (מירה)
המרכז למורשת יהודי ארם צובא http://aleppojews.com /רחוב הרב אהרונסון 4, תל אביב 68012
office@aleppojews.co.il יו"ר המרכז: mcohen@aleppojews.co.il 03-5162389
המרכז למורשת יהדות מצרים – רחוב פינסקר 56, תל-אביב 054-6957577
levanazamir@gmail.com

המרכז למורשת יהדות עדן, דני גולדשמיד, תל אביב

המרכז למורשת יהדות תוניסיה, נתניה

המרכז למורשת יהדות טורקיה, טנבאום 15, יהוד טל. 03-5361666 <http://www.arkadas.org.il>
המוזיאון השומרוני בהר גריזים (כולל תכנית חדשה, סרט מושקע ועוד)

המוזיאון השומרוני, בן עמרם 14 חולון <http://www.shomronim.co.il/29-html>
053-8862504, 054-7211876, 03-5502358 info@shomronim.co.il

המרכז הקראי 08-9249104 רחוב קלאוזנר 1 רמלה
בית הכנסת הקראי העתיק רח' הקראים 8 הרובע היהודי ירושלים 02-6286688 (חליצת הנעליים עשויה להיות חוויה מיוחדת).

הר הרצל: קבריהם של עזר ומרזוק (והמקום השמור לאלי כהן!), כמאה וחמישים מטרים מהאנדרטה לעולים מאתיופיה שנספו בדרכם; קברי 40 מעפילי 'אגוז' (לפחות שניים).

אתר ההנצחה לחללי קהילת המודיעין <http://www.intelligence.org.il>, והדגשת חלקם של קדושי קהיר, אלי כהן, גיבורים אחרים בעיראק ומסוריה-לבנון שאכלסו את 'המחלקה השחורה' של הפלמ"ח, ובמרוקו ועוד.

הקרנת הסרט על פרשת ה'עסק הביש' בלוויית הרצאת נחם אילן.
גם בביקור באתרים הקיימים אפשר למקד דגשים בהדרכה, למשל במוזיאון ישראל אפשר לייחד זמן לכתר ארם צובא ומתוך כך לדבר על הקהילה היהודית בסוריה; טיול כיתתי לטבריה יכול לכלול ביקור בקבר הרמב"ם, וכן תיאור הקהילות הוותיקות בטבריה בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט – אשכנזים וספרדים כאחד. ככלל מוצע לבנות תכנית לסיור לימודי שיכלול ביקור בערי הקודש שבהם חיו אשכנזים לצד ספרדים עוד לפני עידן הציונות המודרנית, ביקור במוקדי עלייה של יהודי ארצות האסלאם לפני קום המדינה וכד'. עדיף מוזיאון וירטואלי הכולל הפעלות, מסכי מגע וטכנולוגיה מתקדמת.

***

נספח ב'

כלים קבועים לפיקוח בתחום הציבורי, המנהלי, הארגוני והתקציבי

הציבורי

- המשך הפעלתה של ועדה ציבורית בכפיפות לשר החינוך ולמשרד ראש הממשלה.
- ועדה זו תכלול נציגים גם ממשרדים אחרים כגון: חינוך, תרבות, משרד ראש הממשלה, רווחה, כלכלה והמשרד לשוויון חברתי.
- תוקם ועדת מעקב ובקרה.

המנהלי

- הקמת מטה למימוש ההמלצות דלעיל.
- המטה יכלול מנכ"ל וסגנו, עובד מנהלי בכיר, איש תקציבים בכיר, מנהלי-אגפים לתחומים השונים בהם יפעל המנהל, מפקחים ארציים ומפקחים בכל מחוז, מדריכים מקצועיים בתחומי הדעת של המקצועות הנוגעים לתחומים שמעניינו של דוח זה.
- נציג המטה יהיה חבר במסגרות הבאות: המזכירות הפדגוגית, המנהל הפדגוגי, המנהל לחברה ונוער, האגף לתכניות לימודים, המנהל להכשרה ולהשתלמויות, המנהל לחינוך הדתי, האגף לתרבות תורנית המורים ועוד....

***

נספח ג'

נושאים לדוגמה שיש לשלב בהוראה

אנוסי משהד, עלילת דמשק, הקמת כי"ח ב-1860 (ואולי בהקשר זה לשלב את מלחמת ספרד-מרוקו שממחישה עד כמה התהליך היה הדרגתי ודיאלקטי), חוק כרמיה (1870), הגירת העבודה היהודית לאמריקה הצפונית והדרומית ולמזרח, ה'תרס"ל בפאס ב-1912, הקמת אגודת 'מגן דוד', הציונות ותנועות הנוער בצפון אפריקה, היהודים בנהצ'ה (בהשכלה הערבית) ויהודים קומוניסטים, אלברט ממי (1920-).

ארץ ישראל ויישובה, תקופת הזוהר של צפת והיותה מוקד משיכה במאה ה-16; 'חידוש הסמיכה', המניעים הגלויים והמניעים הלאומיים והמשיחיים הנסתרים שעמדו מאחוריו, והפולמוס סביבו; פריחת הקבלה ושגשוגה; חידוש היישוב היהודי בטבריה על ידי דון יוסף נשיא; השבתאות במאה הי"ז ו'חמדת הימים'; במאה הי"ח ע"י ר"ח אבולעאפייא; העלייה מצפון אפריקה במאה הי"ט והתיישבות העולים בטבריה, שהפכו לרוב מניין ורוב בניין של הקהילה; המפקדים של מונטיפיורי (1839); יעקב משה טולדאנו והיישוב היהודי החקלאי בכפרי הגליל כגון עלמה, פקיעין, ועוד; היישוב היהודי בעזה, העלייה שלפני קום המדינה ושלפני הציונות; הקמת מוסד החכם באשי ו'הראשון לציון', עליית הרב דוד בן שמעון (הרדב"ש) כדוגמה לעליות שלפני קום המדינה, עליית יהודי תימן עוד קודם לעליות הציוניות, יפו ומשפחת שלוש, הקמת ימין משה וכד'; מבצעי העלייה גדולים 'על כנפי נשרים', 'עזרא ונחמיה' ו'מבצע יכין'.

***

נספח ד'

סקירות כוללות על נושאים ב-EJIW

Aden Riots (1947)
Alliance Israélite Universelle Network
Anti-Judaism/Antisemitism/Anti-Zionism
Arabic Literature (Modern), Jewish Writers in
Cinema, Arabic, Jews in: 1. Jewish Involvement in Arabic Cinema
Comité de Recrutement de la Main-d'Oeuvre Juive
Constantine Riots (1934)
Education
Farhūd
Francophone Maghrebi Jewish Literature

Journalism
Music
Oujda-Jerrada Riots
Socialism, Socialists, Jewish Role in
Sports, Jews in (Tunisia)

Tanzimat Reforms, Period

Tripolitania Riots (1945 and 1948)

Zionism Among Sephardi/Mizrahi Jewry

Bet El Kabbalists

מאמרים היסטוריים וגאוגרפיים

כל מדינה, עיר או אזור, במרחב האסלאמי שיהודים חיו בו כלול באנציקלופדיה והמאמרים הארוכים ביותר מחולקים היסטורית. למשל, המאמר על 'מרוקו' הוא בן 9237 מילים והוא מחולק לשלושה תת-פרקים היסטוריים: 1 – עד 1912; 2 – 1912-1956; 3 – מ-1956. יש מאמרים מפורטים רבים היסטוריים ותמטיים הנוגעים לעידן הקדם-מודרני אבל הם לא נכללו ברשימה זו.

***

נספח ה'

ביוגרפיות של דמויות מפתח מן

EJIW

Abisrur, Mordechai

Aboulker, José

Aboulker, Henri

Aboulker-Muscat, Colette Béatrice

Abrabanel, Isaac

Askénazi, Léon Yéhouda

‘Ayyash, Yehuda

‘Ayyash, Yaakov Moshe

Bahar, Beki L.

Ben Amozeg, Eliahu

Ben-Simeon, Raphael Aaron

Bénabou, Marcel

Ben-Attar, Hayim

Bénichou, Raymond-Joseph

Bénichou- Aboulker, Berthe

Ben Shimon, Aharon Raphael

Benwalid, Isaac

Cahanov, Jaqueline

Cattaoui Family

Cohen, Zaki

Cohen-Franco, Nadia

Elmaleh, Avraham

Elqayam, David

Flah, Shalom

Galante, Avraham

Gracia, Dona

Hacohen, Moshe Halfon

Ḥakham, Joseph Ḥayyim ben Elijah al- (Ben Ish Ḥayy)

Halimi, Gisèle

Harari, Sir Victor Pasha and Ralph

Ḥayyim Vital

Gedaliah Ḥayyun

Ḥazzan, Elijah Bekhor

Jabès, Edmond

Jacques, Paula

Kadoorie Family

Karo, Yosef

Kuweiti, Salah and Daud, al-

Lévy, Alégrina Benchimol

Lévy, Messody Coriat

Luria, Isaac

Medini, Hezeqya-Hayim

Mellul, Nessim

Memmi, Albert

Messas, Shalom

Mosseri Family

Moyal, Esther Azhari

Moyal, Nadim

Moyal, Simon

Nathan Ha'azzati

Navon, Isaac

Palacche, Hayim

Papo, Eliezer; other Papos appear in 27 different articles

Perez, Victor ("Young Perez")

Qafih, Yahya

Qafih, Yosef

Rolo Family

Saleh, Yahya

Ṣanū' (Sanua), Ya'qūb (James)

Sasportas, Yaakov

Sassoon Family

Sémach, Yomtob

Shabazi, Shalom

Shabbetay Zevi

(1720-1780, also known as RaSHaSH). Shalom Shar'abi

Somekh, 'Abd Allāh

Yafil, Edmond

יש דמויות חשובות שאינן כלולות באנציקלופדיה זו באשר היא מיוחדת ליהודי ארצות האסלאם ושראוי בהחלט לכלול בהוראה, כגון:
אמה לזארוס (ניו יורק, 1849–1887),
גרייס אגילאר (לונדון 1816 – פרנקפורט 1847);
שד"ל (1800–1865)
הרב יעקב מאיר (ירושלים, 1856–1939) וייסוד חברת 'שפה ברורה';
דל-סולה פול

***

נספח ו'

איך לספר את תולדות יהודי ארצות האסלאם בעת החדשה?

א. מהו הנרטיב שילד ישראלי לומד בשיעורי היסטוריה במערכת החינוך בישראל?

עם ישראל מתקיים מחוץ לארצו במשך אלפיים שנה, קבוצת מיעוט בתוך חברת רוב, המתבססת על מערכת אוטונומית. חיים בצל העמים בתוכם הם חיים כשהמשמעות היא: כשיש שיאים כלכליים, תרבותיים וכו' – גם בעם ישראל יש פריחה. ואילו בעיתות של מצוקה – עם ישראל מתמודד עם קשיים ובמיוחד עם רדיפות. התגובה היהודית לרדיפות היא: א. התנגדות עד קידוש השם; ב. מציאת דרכי הישרדות.

עליית המודרנה ובעקבותיה – הלאומיות – פותחות אופציות התמערבות בסקלה הכוללת גם התבוללות שלא הייתה בחברה המסורתית. אגב, זוהי תקופת הקולוניאליזם האירופי אבל מנקודת מבטו של האירופי (ושל לא מעט מן היהודים הנתונים בסיטואציה קולוניאלית) מדובר בתופעה חיובית: בגילוי 'בעולם החדש', בהרחבת אופקים, בכיבושים נאורים, בהתפתחות המסחר וכדומה.

עליית האנטישמיות – דוחה את היהודים מתוך הלאומיות, מבטלת את אופציית ההתבוללות ולבסוף תוביל לשואה. לברר מה בינה לבין שנאת ישראל מסורתית.

הציונות – מציגה את הפתרון של היהודים למען היהודים למצב החדש, כשמציעה יציאה מאירופה (לפי תביעת האנטישמיים) ואימוץ הרעיון הלאומי באופן פרטיקולרי – לאומיות יהודית – לא רק במובן הטריטוריאלי אלא גם במובן התרבותי ('עבודת ההווה' הציונית שתורגמה יפה בלוב, למשל, וגם במרוקו (דוד גדג' מומחה לכך). צריך לספק תמונה דינאמית של הציונות; לא רק כתנועה פוליטית אלא גם כתנועה תרבותית שדיברה לליבותיהם של הרבה משכילים עבריים בארצות האסלאם (דוד אלקיים ממוגדור הוא דוגמה קלאסית אך יש רבים אחרים).

ב. למה הציבור המזרחי לא יכול להתחבר לנרטיב הזה כפי שהוא?

כי ההיסטוריה שלו שונה. היא מושפעת מכל המרכיבים הקיימים בנרטיב הקודם אך באופן שונה, לעיתים – הפוך.

התקופה המודרנית (ובכללה הקולוניאליזם) שהיא השיא בתולדות אירופה, היא תקופת שפל פוליטי בתולדות ארצות האסלאם, תקופה של חולשה ושל כיבוש ודיכוי על ידי האירופים. יתר על כן, עבור יהודי ארצות האסלאם יש לקולוניאליזם משמעות מיוחדת, חשובה ומעוררת הרבה תקוות שווא, שונה מזו של יהודי אירופה.

גם המודרנה, ההשכלה והלאומיות יתרחשו כאן בצורה שונה, במיוחד מכיוון שבארצות האסלאם כמעט שלא נוצרה חברה ניטרלית.

גם הציונות תלבש כאן אופי שונה. הציונות לא נוצרה על ידי יהודי ארצות האסלאם, ובראשיתה היא לא נועדה לתת להם פתרון, גם לא נראה היה שהם זקוקים לפתרון. יהודים אלה אינם מנהיגים אותה אלא רק מאמצים אותה, והיא ממלאת תפקיד אמביוולנטי בעיצוב גורלם – לא רק הצלה ומקום מקלט, כמו ביחס ליהודי אירופה, אלא גורם שגם מערער את מעמדם וגם מציע להם מקלט. שוב, חסרה כאן התייחסות (חיובית יותר) לציונות כתנועת תחייה תרבותית. כאן נמצא יחס מאד אוהד של משכילים יהודים מארצות האסלאם ללא קשר לשאלת העלייה לארץ.

גם ההגירה של היהודים מארצות האסלאם שונה מזו של יהודי אירופה בנסיבותיה ובמניעיה וגם הקליטה שלהם במדינת ישראל שונה מזו של עולי אירופה. צריך לבחון את הדברים באופן גלובאלי ולשקול שימוש במונח 'הגירה' לצד עלייה (ואפילו לתת את הדעת לתופעות של 'ירידה' מן הארץ כתוצאה מן המפגש עם כור ההיתוך הישראלי).

כל אלה מסבירים מדוע יש להציג נרטיב ייחודי ביחס להיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם.

במרכזו של הנרטיב על יהודי ארצות האסלאם מספר אלמנטים:

- I. מאבק להישרדות ולשמירה על עצם קיומו של הפרט היהודי ושל הקולקטיב היהודי מול אתגרי עידן התמורות, וגם שמירה על חיוניות ויצירתיות ייחודית.
- II. הסולידריות היהודית כגורם אמביוולנטי: גורם שמלכד בין קיבוצים יהודים שונים, אבל גם גורם המוליד קונפליקטים.

ג. סקירת התהליכים המרכזיים בהיסטוריה של היהודים בארצות האסלאם בעת החדשה

1. **מבוא:** כיצד הקהילות היהודיות התמודדו עם קיומן כקבוצת מיעוט בתוך רוב מוסלמי לאורך מאות שנים? מהי מערכת היחסים עם השלטון ועם חברת הרוב המוסלמית?
  - המעמד החוקי של היהודים כקבוצת מיעוט מובחנת ונבדלת, בעלת זכויות וחובות מוגדרים (מעמד הד'מי) ומנגד תפקידי מפתח שמילאו גבירים יהודים במדינות מוסלמיות דווקא משום שהם היו מיעוט
  - המערכת האוטונומית היהודית שנותנת מענה לכל צרכיו של היהודי (בתחום האידיאולוגי-דתי, מוסדות חינוך, מוסדות דת, מוסדות סעד וסיוע)

2. הקולוניאליזם והמודרניזם

חדירת המעצמות וכיבוש ארצות האסלאם.

הקולוניאליזם והתבססותו על המיעוטים, והמשמעות שהייתה לכך על מעמד היהודים בארצות שתחת השפעה או כיבוש קולוניאלי; להגדיר מה זו סיטואציה קולוניאלית כאשר יש היררכיה נוקשה בין 'קולון' לבין 'יליד'; מגזר מערבי אל מול מגזר ילידי ולהגדיר את מעמד היהודי (מגזר דמוי-אירופי?) בתוך הסבך הזה.

התמורות שחלו במעמד היהודים תחת השלטון הקולוניאלי בארצות השונות (אלג'יריה, מצרים, תוניסיה, מרוקו, לוב, עיראק, איראן, תימן)

ערעור מערכת היחסים בין יהודים ומוסלמים בעקבות שינוי או ביטול מעמד הד'ימי. התגברותה של עוינות כלפי השלטון הקולוניאלי וכלפי היהודים כמשתפי פעולה שחרגו ממעמדם הנחות. טענה זו נכונה בכללות, אך היו מקרים אחרים, כמו התנגדות לקולוניאליזם בידי היהודים, כמו התקרבות לחברה הסובבת בעיקר המצרים ובעיראק. כמו כן לא בכל מקום יש כיבוש קולוניאלי ברור ולאורך זמן-למשל באיראן, למשל בתימן, וגם בעיראק מדובר בכיבוש קצר.

בחירת הכרעה גורלית: נכונותם של היהודים לשתף פעולה עם הקולוניאליזם. בחינת התמורה ובחינת המחיר (בראייה לאחור, כמובן; חבל להחמיץ את הדינאמיות ההיסטורית). איך להבין את ההכרעה שלהם בסיטואציה קולוניאלית נתונה?

תמורות כלכליות, חברתיות ותרבותיות של היהודים בעידן הקולוניאלי

'עלילת דמשק' כנקודת מפגש בין יהודי המזרח ויהודי המערב. גילוי של סולידריות ראשיתה של פילנתרופיה יהודית-מערבית. האם יש מחיר מבחינת הפיכתם של רוב יהודי ארצות האסלאם למושאים של פילנתרופיה?

כ"ח (וארגונים אחרים כגון אגודת אחים האנגלית, עזרה הגרמנית, האליאנס הווינאי, בני ברית האמריקאי); שלב המיסוד של הפילנתרופיה ובנייתה של מערכת חינוך מודרנית, מערבית. ניתוח התופעה על רקע תופעת הסולידריות בין יהודי המערב ובין יהודי המזרח. יש כאן המשכיות של מחויבות וסולידריות יהודית בין קהילות יהודיות שונות הקיימת לאורך כל הקיום היהודי. אבל יש כאן גם תופעות חדשות. הסולידריות הזו מבוססת על התנשאות תרבותית אבל גם על שאיפה להבאת התרבות הזו לאחים היהודים בארצות נחשלות. (צפון אפריקה, המזרח התיכון וחלקים מאירופה).

(הדיאלקטיקה של היהודי המתבולל בצרפת וסיועו לבני דתו-עמו בארצות אחרות).

צמיחת תרבות יהודית בשפה הקולוניאלית, צמיחת תרבות עברית,

בין מסורת לחילון ותגובת האליטה הרבנית.

תמורות במעמד האישה היהודייה.

הכרעה גורלית: אימוץ תרבות המערב מרחיקה את היהודי מן התרבות הערבית הסובבת

3. עליית הלאומיות הערבית

מאפייני הלאומיות בארצות האסלאם ושורשיה המערביים (בעיית העדר הפרדה בין דת ומדינה) התופעה מציבה דילמות חדשות של זהות בפני היהודי: למי הוא שייך ובמי הוא תומך. האופציות המוצבות בפני היהודים: לאומיות ליברלית, לאומיות תרבותית, או ישר לאומיות אתנית צרה ומדירה.

כיצד ההנהגה היהודית מתמודדת והאם נוצרו אליטות יהודיות (כמו בעירק, מחקרו הקלאסי של ניסים קוז) שניסו להתאים את המיעוט היהודי בארצותיהם לסדר היום הלאומי-ערבי? התמודדות אנשי הרוח היהודיים בסבך של לאומיות ערבית ולאומיות יהודית

4. עליית הלאומיות היהודית – הציונות

כפל הפנים (האמביוולנטיות) ביחסה של הציונות ליהודי ארצות האסלאם והשלבים בהתקרבותה אליהם ובהתגברות מעורבותה. האם יהודי ארצות האסלאם היו מושא של 'עבודת ההווה' הציונית? האם הפנימו את בשורת התחייה התרבותית (והעברית!) של הציונית?

ההיבט הלאומי-השוויוני וההיבט האוריינטליסטי ביחסה של הציונות ליהודי ארצות האסלאם.
(שני 'סדרים מכוננים' כפי שהציע ירון צור)

הבעיה הייחודית של יהודי ארצות האסלאם והציונות: כרוכה בסכסוך בין יהודים וערבים והסכסוך הופך להיות כלל אזורי וכלל ערבי. אימוץ הציונות מתפרש כבגידה בעולם הערבי. ומערער את מעמדם של היהודים בארצות ערב.

מה שמהווה פתרון ליהודי אירופה, יוצר בעיה ליהודי ארצות האסלאם.
(וזאת כתוספת למעמד שהתערער ממילא על רקע התמיכה ושותפות הדרך עם הקולוניאליזם ועליית הלאומיות הערבית, ועוד יוסיף ויתערער עם חדירת האנטישמיות המודרנית לארצות האסלאם)
הכרעה גורלית: למרות הסיכון, ישנה צמיחה של תנועות ציוניות בארצות האסלאם, מאופיינות בפעילות חברתית-תרבותית – ולא רק כמיהה לעלות לארץ בטווח הקצר או לריבונות יהודית בארץ-ישראל – פועלות לצד תנועות אחרות, של משתלבים, מתנגדים ועוד.
הן אינן תנועות המוניות (אולי בגלל שזהו עידן של אמנציפציה בארצות האסלאם, בגלל החשש מתגובת הלאומיות הערבית ובגלל אדישותה של התנועה הציונית עצמה)

5. האנטישמיות המודרנית וחדירתה לארצות האסלאם

חדירת רעיונות האנטישמיות המודרנית (באמצעות המיעוט הנוצרי במזרח התיכון), עלילת דמשק ועלילות דם במצרים, ברודוס ובמקומות אחרים בבלקן, ואחר כך גם ההתקבלות המזרח-תיכונית של הפשיזם האירופי (ובתוכו הגזענות הנאצית)
תחילת האנטישמיות באלג'יריה של סוף המאה ה-19 והפצתה בכל ארצות האסלאם בשנות השלושים והארבעים

מחברת מתחים על רקע הקולוניאליזם (אירועי קונסטנטין 1934), הלאומיות ובעיות בתחום הכלכלה והחברה, המפגש היהודי-ערבי על אדמת צרפת מאז מלחמת העולם השנייה (יש על כך מונוגרפיות מצוינות ומאמרים של Ethan Katz ושל Maud Mandel; צריך להנגיש את החומר הזה בעברית

תקופת מלחמת העולם השנייה ואחריה: פגיעות ביהודים על ידי הנאצים ותומכיהם בתוניסיה, לוב, אלג'יריה ומרוקו, עיראק ומצרים, השלטון הקולוניאלי האיטלקי בצפון אפריקה (לוב ובזמן המלחמה גם תוניסיה) כגורם לא פחות משמעותי, פגיעות על ידי לאומנים אנטי קולוניאליים בעידוד פעילים פלשתינים (המופתי; לוב, מצרים, עדן)

כיצד היהודים מתמודדים עם התערערו מעמדם ועם הפגיעות בהם?

ההנהגה היהודית: שתדלנות כלפי השלטונות ועזרה הדדית בתוך הקהילה. שקיעתן של אליטות ישנות והופעתן של חדשות (מקרה תוניס)
פנייה לציונות
פנייה למפלגה הקומוניסטית
תגובת הציונות: תוכנית המיליון וראשית השליחות לארצות האסלאם.

6. מלחמת העצמאות, הקמת מדינת ישראל

השלכותיה של הקמת מדינה יהודית במזרח התיכון על מעמדם ומצבם של היהודים במזרח התיכון ובצפון אפריקה (הקולוניאליזם; זה חשוב). ההבדלים בין שני האזורים (מנתינים ואזרחים

ל'גייס חמישי'). האהדה הצרפתית להצלחה הישראלית; מה המחיר שישלמו הנתינים היהודים של צפון-אפריקה?
צומת של הכרעות: היהודים בין הפטיש והסדן: איך היהודים מגיבים להקמת המדינה ולהשלכותיה עליהם?

7. העקירה ההמונית של היהודים מארצות האסלאם

התערערו מעמד היהודים בארצות האסלאם, ההגירות ההמוניות והעליות לישראל. עליות הצלה (לוב, תימן, עיראק) אל מול עליות סלקטיביות (בעיקר מרוקו אך גם תוניסיה); עידן העצמאות במגרב כגורם מרגיע או מתסיס?

האם העלייה הייתה מובנית מאליה? ואם לא – מי עמד מאחוריה ומה הגורמים לה?
העלייה לישראל כביטוי של סולידריות יהודית (מימון, ארגון העלייה, אי הגבלה למרות הנסיבות הקשות בישראל) אבל גם ביטוי של התנגדות והתנשאות (מדיניות הסלקציה, מכסות עלייה, קליטה לא שוויונית, ניצול העולים למילוי יעדים לאומיים של המדינה והזנחת העולים הללו).

קליטת יהודי ארצות האסלאם בישראל

מצד ההנהגה הישראלית והיישוב הוותיק: שילוב של סולידריות והסתייגות, סיוע וניצול. משקלם של 'הסדר הקולוניאלי' ו'הסדר הלאומי', 'המתקנים' ו'המסתייגים'.
ישראל מעניקה שוויון חוקי בצד התנשאות וקליטה לא שוויונית.
מאפייני קליטת המזרחים: מובלעות עוני עירוניות (ואדי סליב, מנשיה, שטח ההפקר) ממחנות עולים ומעברות אל יישוב הפריפריה.
נוצר מצב שיאלץ את המזרחים לצאת למאבק כדי להשיג התממשות השוויון בישראל.
שאלת החינוך במחנות העולים; מפרשת ילדי טהרן ועד ועדת פרומקין; עד כמה העולים עצמם היו קשורים לסיפור הזה?

והשאלה תהיה: כיצד העולים המזרחים מתמודדים עם המצב החדש
מי היו הגורמים שליוו אותם והתסיסו את השטח? שלום כהן וסדרת הכתבות 'דופקים את השחורים' ב'העולם הזה' שמתסיס את מחנות העולים נוער קומוניסטי מעיראק

***

נספח ז'

הצעת מתווה לספר ללימודי הגבר

'קהילות ישראל בארצות האסלאם ובפזורה הספרדית בין קולוניאליזם ללאומיות מקומית'

ספרי לימוד העוסקים בקהילות יהודיות באירופה דנים ביהודים בעת המודרנית דרך פריזמה של הלאומיות שהיא תוצר אירופי מובהק. הלאומיות האירופית ותוצאותיה הביאו לשינויים משמעותיים בהיסטוריה היהודית של הקהילות באירופה ושימשו גורם מכריע ביצירתה של הלאומיות היהודית. דיון על הקהילות בארצות האסלאם באותה תקופה לא ראוי שייכתב דרך אותה פריזמה או בשוליה אלא יש לכתוב אותו דרך תהליכים קולוניאליים ששינו את פני מרבית הקהילות. הדיון יתרכז בקהילות ולא בשלטון הקולוניאלי.

הקהילות היהודיות בארצות האסלאם נחשפו לשלטון קולוניאלי בנקודות זמן שונות, על ידי אימפריות שונות והונהג בו אופי שלטוני שונה: אלג'יריה, 1830 מושבה צרפתית; עדן, 1839, שלטון בריטי ישיר; תוניסיה, 1881, חסות צרפתית; מצרים, 1882, חסות בריטית; לוב, 1911, מושבה איטלקית; מרוקו, 1912, חסות צרפתית וספרדית - טנג'יר מקרה ייחודי בהיסטוריה כעיר בינלאומית; סוריה ולבנון, 1920, מנדט צרפתי;

עירק, 1920, מנדט בריטי; מדינות עצמאיות: תורכיה, איראן, תימן. קהילות אלה יכולות לשמש מקור להשוואה לקהילות תחת שלטון קולוניאלי.

חשיבות התקופה:

- תהליכי מודרניזציה והתגבשות מחדש של החברה המסורתית בתוך 'ריבוי מודרניות'.
- תקופה רלוונטית לתלמיד במדינת ישראל משום שהיא מגיעה עד הקמת מדינת ישראל ועד לגורמי ההגירה לישראל וכן למשבר בין יהודים למוסלמים שהתרחש במדינותיהם ושנמשך עד ימים אלה בישראל.
- היא מאפשרת לערוך השוואה בין החיים בקהילה בתקופה הטרומ-קולוניאלית לתקופה הקולוניאלית.

אתגרים:

כיצד להציג סיפור רחב של כל הקהילות. האם באופן כרונולוגי של כיבוש קולוניאלי? האם לפי הכובש? (בריטי, צרפתי או איטלקי)? או לפי מרחב (מגרב, משרק). ייתכן ואין צורך לכלול את כל הקהילות בתוך הספר?

פרקים אפשריים לספר:

1. המעמד המשפטי של היהודים תחת שלטון קולוניאלי
2. הנהגת הקהילה ומוסדות הקהילה היהודית
3. היהודים במערכת הכלכלית הקולוניאלית
4. תרבות יהודית בלשון קולוניאלית
5. מערכת החינוך היהודית
6. תמורות בחיי האישה היהודייה
7. בין מסורת לחילון ותגובת האליטה הרבנית
8. יחסי יהודים אירופים (יהודים ונוצרים) ומוסלמים
9. היחס לציונות ולמדינת ישראל
10. היחס לתהליכי דה-קולוניזציה

ניתן ללמד באופן חווייתי על השפעות הקולוניאליזם על הקהילות היהודיות באמצעות חלקים מתוך שני רומנים שנכתבו דרך עיניהם של ילדים: 'נציב מלח' לאלבר ממי, יליד תוניסיה, ו'סולם יעקב' לז'קלין כהנוב, ילידת מצרים. שניהם נמנים עם המעמד ה'מתמערב' וכותבים בשפות המערב. כמו כן ניתן ללמוד על המעבר מחברה מגובשת לחברה בתהליכי בניין לאום בארץ משירים מעין זה של ארז ביטון על זוהרה אלפאסייה או משירי רבי דוד בוזגלו.

אשר לקהילות בבלקן ולקהילות בדרום רוסיה (גרוזיה, בוכרה ועוד...) ייתכן שבסופו של דבר לא נוכל לכלול את כל הקהילות תחת אותו רעיון של קולוניאליזם ולאומיות מקומית כי בחלק מהארצות (בלקן ודרום רוסיה) הלאומית קדמה לארצות האסלאם ולא כולן היו תחת שלטון מוסלמי. אולי כדאי בכל זאת לחשוב על חלוקה בין כל הקהילות כי נראה שהן מורכבות מידי כדי להכניסן לתוך סל אחד - בדיוק המצב שנוצר בחברה

בישראל ואולי כדאי לפרק את זה. נדרשת פה חשיבה משותפת. רצוי להתמקד בארצות המגרב, המִשְׁרָק וכל הקהילות בבלקן שהיו תחת האימפריה העות'מנית.

כנראה פירוק הנושא לחלקים שהצעת (ואולי בתבנית אחרת) בלתי נמנע. ייתכן שחלקו יוכל להשתלב בספרי לימוד קיימים. כל זה טעון בירור.

רצוי להרחיב בהשוואה לקהילות שלא עברו כיבוש קולוניאלי של ממש: תורכיה, איראן ותימן. ולבסוף יש להצביע על מקרים בהם הקולוניאליזם הוביל דווקא לקרבה אל הקהילה המוסלמית המקומית-למשל במצרים ובעיראק (בקרב חלקים מהציבור).

העיסוק הוא בקהילה המתמערבת ופחות בקהילה שהמשיכה לעסוק בדפוסי החיים המסורתיים, ברבנות, בלימוד התורה בישיבות וכדומה.

***

נספח ח'

דוגמות לביקורות ספרים

ביקורת ספרי לימוד בתחום הלאומיות

אליעזר דומקה, חנה אורבך, צפריר גולדברג, **הלאומיות: ראשית הדרך**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ח

זהו ספר לימוד לתלמידי תיכון (להבנתי, כיתות י'), המחולק לשני שערים: 'לאומיות כללית' (עמ' 7-60), כשליש מן הספר, ו'לאומיות יהודית' (עמ' 61-181), כשני-שלישים מן הספר. לאחר מכן ישנו דיון בנושא 'לאומיות במבט משווה: לאומיות יהודית ולאומיות כללית – בחינה השוואתית' (עמ' 182-189). בסוף הספר מילון מונחים ממצה (עמ' 190-196).

השער הראשון, 'הכללי', עוסק בשאלה 'מהי לאומיות', באופן שבו 'הלאומיות שינתה את פני אירופה' במאה ה'ט', ובנושא 'הלאומיות ומלחמת העולם הראשונה'. אך ענייננו, והמנדט של הוועדה, הוא בשער השני – העוסק ב'צמיחתה של לאומיות יהודית באירופה', ב'תנועה הציונית בשנים 1881-1914', ב'פעילות ציונית בארץ-ישראל בשנים 1881-1914' ובשער מפתיע, לנוכח המיעוט היחסי של מחקר תשתית בתחום, על 'היישוב היהודי בארץ-ישראל והתנועה הציונית בזמן מלחמת-העולם הראשונה'.

ובכן, מעיון בספר עולה כי שלא במפתיע, הנרטיב כולו הוא אירוצנטרי לעילא. יהודי ארצות האסלאם מוזכרים בו רק לעתים רחוקות ובאופן נקודתי, וגם כאשר הם מוזכרים, האזכור אינו מדויק, לוקה באבחנות אידיאולוגיות ברורות, או אינו מפורש.

כצפוי, יהודי ארצות האסלאם מוזכרים – וגם כאן באופן נקודתי – בנרטיבים העוסקים ב'אחדות עם ישראל', לעתים בצוותא עם אשכנזים. למשל: 'הדת היהודית הדגישה את המרכיבים הלאומיים כמו שפה וזיקה לארץ-ישראל. יהודי דתי בתימן, בארצות-הברית ובאמריקה הדרומית התפלל בשפת הקודש – עברית – שלוש פעמים ביום לכינונו של בית המקדש בירושלים [...] (עמ' 63). גם בעת הדיון ב'תפיסה הדתית המסורתית' ובניגודו של 'הרעיון הלאומי שהציגה התנועה הציונית' לתפיסה זו, הוצגו תמונות וצילומים של יהודים מתפללים בבתי כנסת בפולין, בקהילה הספרדית המערבית באמסטרדם – וכן באנסי שבהרי האטלס, מרוקו (עמ' 63-65).

יהודי ארצות האסלאם אינם מוזכרים כלל בדיונים על תנועת ההשכלה היהודית, האמנציפציה, תהליכי החילון והאנטישמיות, המובאים בתור גורמים להופעת הלאומיות. כידוע, ובהכללה גסה ורדוקטיבית לצורך דיונו – השפעות ההיבטים הללו על יהודי ארצות האסלאם היו שונות כמובן מאלה שהיו על יהודי אירופה (והן נבדלות כמובן בין מדינה למדינה). אך אין בפרקים הללו כל זכר להשכלה היהודית בארצות האסלאם, לרשת כי"ח (שתזכר כבדרך אגב בהמשך, וראו להלן), לאנטישמיות באלג'יריה או לתהליכי החילון בקהילות הבלקן העות'מאני.

דיונים רבים בפרק זה נסובים סביב מזרח אירופה, לרבות השאלה 'מדוע צמחה הלאומיות היהודית דווקא במזרח אירופה?', ולא ניתנת מספיק תשומת לב לאזורים נוספים. הדגש על מזרח אירופה הולם את הנרטיב של הספר, שכן הנושא הבא – 'התנועה הציונית בשנים 1881-1914' – פותח בתנועת חובבי ציון. לאחר מכן נדונים הרצל והציונות המדינית. בפרק זה לא מוזכרים הלאומיות היהודית בקרב יהודי ספרד והמזרח, לרבות 'מבשרי ציונות' כגון ביבאס, אלקלעי ואחרים.

בהמשך הספר נדון הקונגרס הציוני הראשון ולפעילותו המדינית של הרצל. האימפריה העות'מאנית מוזכרת, כמובן, אך התלמיד עלול לחשוב שבאימפריה זו לא חיו כלל יהודים. האימפריה הייתה רק זו 'ששלטה על ארץ-ישראל' (עמ' 94). ולא בכדי, כאשר מוצגת קודם לכן הדמוגרפיה היהודית בעולם, מוצגים נתונים על 'רוסיה (כולל פולין)' ועל 'אוסטרו-הונגריה' – קרי, שתי האימפריות, אבל לא על האימפריה העות'מאנית כישות מדינית – והיא מפוצלת ל'אסיה', 'הבלקן' ו'ארץ-ישראל'... (עמ' 69). מובן שפיצול זה, והיחס אל האימפריה כבדרך אגב, משפיע על היכולת להתייחס כראוי ליהודי אותה אימפריה. (בקרב הנתונים הדמוגרפיים מוזכרת גם יהדות צפון אפריקה).

לאחר מכן נדונים זרמי הציונות הנוספים, וגם זרמים אוטונומיסטיים וסוציאליסטיים לא-ציונים במזרח אירופה.

בהמשך מגיעים אנו לפעילות הציונית בא"י בשנים 1881-1914. בפרק זה ישנה, כצפוי, דיכטומיה בין 'יישוב ישן' ל'יישוב חדש'. בתקציר הפרק נטען כי 'רוב היהודים שחיו בארץ-ישראל לפני גלי העליות הציוניות – אנשי 'היישוב הישן' – התגוררו בארבע הערים הקדושות [...] וניהלו אורח חיים דתי, אך 'עם תהליך המודרניזציה בארץ-ישראל חלו שינויים גם ב'יישוב הישן'; או אז, למד הקורא, הגיעו גלי 'העלייה ממניעים לאומיים-ציוניים לארץ-ישראל'. העלייה מתימן נזכרת כעלייה אשר 'נבעה ממניעים דתיים ומציפיה לבוא המשיח' (עמ' 129). כצפוי, יהודי המזרח נזכרים כ'משיחיים', לעומת העולים האשכנזים ה'רציונליים'.

לאחר התקציר מגיע הפרק עצמו. עמוד שלם מוקדש ל'יישוב היהודי בארץ-ישראל' לפני הציונות. יהודי 'היישוב הישן', מספר לנו הספר, 'עלו לארץ בעיקר ממניעים דתיים. הם ראו בארץ-ישראל את ארץ הקודש, ורצו לחיות, למות ולהיקבר בה' (עמ' 132) – פרדיגמה שהוכחה כמוטעית וכשגויה גם לגבי רבות מהעליות האשכנזיות, אבל בוודאי ובוודאי אינה נכונה לגבי היישוב הספרדי ודרכי היווצרותו. גם הטענה כי אנשי היישוב הישן 'התקיימו מכספי 'החלוקה' וכי 'מיעוטם עסקו במלאכה ובמסחר' (שם), שגויה לחלוטין לגבי היישוב הספרדי, שהיווה את רובו של היישוב הארץ-ישראלי הישן. אך הנרטיב הוא אשכנזוצנטרי לעילא, וניכר כי המחברים לא היו מודעים כלל לספרות המחקר הענפה על היישוב הספרדי.

נמשיך בסקירה. אין זה מפליא כי האזכור הראשון והאחרון של רשת כי"ח בספר, כולל פסקת ביאור סבירה (בנסיבות של ספר לימוד) על הארגון, מופיע כאשר מוזכרת יוזמת הקמת 'מקווה ישראל' (עמ' 133). הקורא התמים עלול לחשוב שכי"ח הייתה בשעתו ציונית גדולה, ושמקווה ישראל הוא מפעל ציוני לכל דבר; כך חשבתי גם אני בשעתו...

בעת הדיון בעלייה הראשונה, העלייה מתימן אינה מוזכרת כ'משיחית' בלבד כמו בתקציר, אלא גם כנובעת מנסיבות כלכליות: 'לתימן הגיעו שמועות כי תוענק להם עזרה כלכלית לאחר עלייתם, ואלה עוררו בהם את התקווה כי יוכלו לפתור בארץ את מצוקתם הכלכלית ולשפר את רמת החיים שלהם' (עמ' 136). לאחר מכן מוזכרת בקצרה גם עליית יבנאלי ונסיבותיה, במסגרת הדיון בעלייה השנייה (עמ' 138). בהמשך דנים המחברים בשיטות ההתיישבות החדשות – המושב והקיבוץ. אין כל זכר ליוצאי ארצות האסלאם. אחר כך נדונה בקצרה ההתיישבות העירונית החדשה – ביפו, בת"א, בחיפה ובירושלים – אך הקורא אינו למד באופן מפורש על מקומם המרכזי של יוצאי ארצות האסלאם בהתיישבות זו (עמ' 150-154), וזאת על אף שאחד משני המקורות הניתנים לו היא 'הודעה של הקבלן יוסף אליהו שלוש לקראת בניית הגימנסיה הרצליה ובתים בשכונת 'אחוזת בית', 1909' (עמ' 152). אין ספק שהיה מן הראוי להזכיר את מוצאה של משפחת שלוש.

כאן חוזרים הכותבים לדון בעליית יהודי תימן, בקליטתם הקשה ובעוניים, ומזכירים שוב את עליית יבנאלי (עמ' 154-155). כל מי שקרא את מחקריהם של ירון צור ושל חברי הוועדה שלנו, אסתר מאיר ונח גרבר, מבין את פשר האובססיה שיש למחברים ציונים עם התימנים דווקא – להבדיל מאי-אילו עדות מזרחיות אחרות. אך העובדה שהתימנים מוזכרים כאן לא מעט כאשר שאר יהודי המזרח בא"י כמעט ונזנחים, בעייתית למדי.

לאחר מכן נדונים 'הישגי היישוב החדש': השומר, החייאת העברית, חינוך ציוני עברי, מלחמת השפות ותרבות לאומית עברית. אין כל זכר למקומם החשוב והמרכזי של הספרדים ובני העדות המזרחיות בא"י בכלל תהליכים אלה, ששחזרו בהרחבה יצחק בצלאל, מישל קמפוס, אריה ספונדניק, עמוס נוי, תמיר קרקסון ואחרים.

בפרק על מלחמת העולם הראשונה מוזכרת סוף סוף האימפריה העות'מאנית שוב, אך בהקשרים שליליים לרוב. יוצאי ארצות האסלאם – אינם. יוצאי ארצות האסלאם נעדרים גם מפרקי הסיכום וההשוואה.

'הלאומיות בישראל ובעמים: בונים מדינה במזרח התיכון'

כמה נקודות מרכזיות:

- יהודי ארצות האסלאם, בתפוצות ובא"י, מוזכרים בספר לעתים רחוקות, וגם כאשר הם מוזכרים, הם מוזכרים כ'קדם-מודרניים' או כ'משיחיים'.
- מקומם של יהודי ארצות האסלאם בתחייה הלאומית היהודית, והמגמות הספציפיות של הלאומיות בקרבם – שאינן מתיישבות לעתים קרובות עם הקונבנציה הציונית – נעדרים לחלוטין מן הספר.
- יהודי תימן מוזכרים בשיעור סביר, אך שאר יהודי המזרח כמעט ונעדרים מן הספר, והקורא התמים עלול לחשוב שהתימנים הם מרבית יהודי ארצות האסלאם.
- גם כאשר מוזכרים יהודים ספרדים ומזרחים בהקשרים 'חיוביים' ו'תורמים', כגון יוסף אליהו שלוש, אין כל אזכור לדבר מוצאם.
- כמו כן, יהודי המזרח בא"י נעדרים מן הדיון בתהליכים שבהם לקחו חלק מרכזי ובלתי-ניתן לערעור, למשל החייאת העברית ו'מלחמת השפות'.

'מסע אל העבר – עולמות נפגשים, מאות 5-16'

הספר מיועד לכיתה ז'. מבנהו: 1: אירופה הנוצרית; 2: האסלאם והאימפריה המוסלמית; 3: בין נוצרים, מוסלמים ויהודים; 4: אופקים חדשים (הרנסנס, מהפכת הדפוס, מסעות ותגליות, הרפורמציה). האיוון בין עולם האסלאם ועולם הנצרות נראה לי סביר. עברתי רק על הפרקים הנוגעים לארצות האסלאם.

באופן כללי הספר מצא חן בעיניי. הוא כתוב באופן בהיר, מובאות תמונות יפות ומפות מועילות. מצורפים קטעי מקורות מעניינים (מצאה חן בעיניי הבאת עדותו של עולה רגל ישראל מבקה אלגרבייה למכה [עמ' 115]).

להלן הערות שונות:

הערות ב'מנדט' של הוועדה

- עמ' 104: בעמוד זה מוצגים חיי השבטים בחצי האי ערב לפני עליית האסלאם. ניתן מקום מרכזי למנהג גאולת הדם. לא הייתי שם דגש דווקא על כך בפסקת הפתיחה המציירת את דמותם של הערבים. יש בזה ראייה סטריאוטיפית משהו. אם הפרט הזה חשוב הייתי משבץ אותו בעמודים הבאים ולא בפסקה הפותחת (יש בעמוד זה גם דימויים חיוביים כדוגמת מנהג הכנסת האורחים).

- עמ' 139 – **ההצגה של הקראים צורמת** בעיניי. יש לזכור שיש עדה קראית בארץ, כ-20 אלף איש, ותלמיד קראי עשוי לשבת בכיתה ולקרוא את הדברים. ובכלל ראוי להציג בפני הקורא תמונה פחות שיפוטית. 'בארץ כמה מהם מתגוררים בעיר רמלה' – הם מוצגים באופן די שולי. כדאי היה להזכיר מרכזים נוספים שלהם (דוגמת אשדוד אופקים ומצליח) ולהביא הערכה דמוגרפית מעודכנת של מספרם. המשפט שהכי הפריע לי הוא המשפט בעמ' 140: 'הוא [=רס"ג] נלחם בקראים **שאינו לפלג את העם**'. זוהי **הצגה דמונית** ולא הוגנת של הקראים. הם לא ניסו 'לפלג את העם', אלא נלחמו במאבק דעות לגיטימי עם ההנהגה הרבנית. גם אם בעיני רס"ג פעילות הקראית הייתה עשויה לפלג את העם, יש לנקוט לשון אובייקטיבית יותר, ולא להציגם כמחרחרי ריב. כמו כן לא הייתי כותב 'נלחם' אלא 'מתפלמס'. בנוסף לכך יש אי דיוקים בהצגתם: 'פעילות הקראים החלה בסוף המאה השמינית בבבל' – הייתי משתמש בניסוח הרבה יותר זהיר, משהו כמו 'תהליכי התגבשותו של הזרם הקראי מעורפלים והחוקרים חלוקים בפרטים שונים אודותיו. הדעה המקובלת כיום היא שהקראות התגבשה בשלהי המאה התשיעית מתוך קבוצות שונות שהתנגדו להנהגה הרבנית בבבל'. בנוסף, אם כבר מזכירים את הקראים, חבל להסתפק במשפט 'הקראים הקימו קהילות בבבל, בארץ ישראל ובמצרים ובביזנטיון'. כדאי מאד להוסיף הערה בשוליים (לפי המתכונת של ספר זה של הרחבת מושגים בשוליים) ולהזכיר שבמאות האחרונות הקהילות הקראיות החשובות היו דווקא קהילות אסתאנבול, חצי האי קרים, פולין וליטא (וכן הקהילה במצרים).

- גם הצגת השומרונים (עמ' 153) אינה מדויקת. מובא רק הנרטיב המקראי ('בני עמים שונים שמלך אשור הגלה לשומרון') ולא הובא בכלל הנרטיב השומרוני, לפיו השומרונים הם המשך לשבטי ממלכת ישראל, או הנרטיב המחקרי המפשר בין שני הנרטיבים הללו. כמו כן לא ניתן לכתוב 'השומרונים בנו לעצמם מקדש בהר גריזים.. ועד היום נוהגים לעלות לשם בפסח' בלי להזכיר בכלל שהמקדש הזה חרב בתקופה החשמונאית, וכיום אין שום מקדש בהר גריזים (מעבר לכך, הנרטיב השומרוני כופר לחלוטין בקיומו של מקדש שומרוני בהר גריזים ומפרש את הממצאים הארכיאולוגיים באופן אחר). נזכיר שהשומרונים אזרחי ישראל, ולפחות אלו שבחולון עשויים ללמוד בספר זה ולהיעלב, ובכלל ראוי להציג בפני הקורא הישראלי נרטיב מאוזן יותר אודותם.

- עמ' 186 – תולדות יהודי ספרד מסתיימות בגירוש ובמשפט 'קבוצות אחרות של מגורשים פנו צפונה לארצות השפלה.. ואחרים... הגיעו לצפון אפריקה, לאיטליה ולארצות האימפריה העות'מאנית'. זו הזדמנות להרחיב יותר ולקשר כאן את הדיון לחיי התלמידים ולמציאות העכשווית בישראל. כדאי לנצל את ההזדמנות ולהשתמש בתיאור הגירוש כדי להסביר כיצד נוצר המונח 'ספרדים' בתרבות היהודית, ומדוע אלו שעלו מארצות האסלאם, למרות שאינם דוברי לאדינו ואינם קשורים לספרד, מכונים 'ספרדים' בחברה הישראלית. לא חייבים כאן דיון ביקורתי במונחים 'ספרדים', 'מזרחים' וכו',

אבל כדאי לצרף הסבר היסטורי קצר. בנוסף, בספר זה מוסברים מונחים קשים בהרחבות בשוליים. כיוון שהאימפריה העות'מאנית לא נזכרת בהמשך הספר, כדאי היה גם לצרף בשוליים הסבר מהי אימפריה זו ובאילו אזורים התקיימה.

הערות כלליות

- כותרת הספר מרושלת מאד ('מאות 5-16') ויש לתקנה ל: 'ה-5-ה-16', ועדיף בכלל במילים ולא בספרות.
- פתח דבר - עמ' 8: 'חוקרים קובעים את תקופת ימי הביניים בהיסטוריה של עם ישראל לפי אירועים אחרים. ימי הביניים בהיסטוריה של עם ישראל נפתחים בכיבושי האסלאם במאה השביעית ומסתיימים עם עליית התנועה המשיחית של שבתי צבי במאה השבע עשרה'. חסרה לי התייחסות לכך שהמונח 'ימי הביניים' אינו רלבנטי להיסטוריה היהודית אלא הוא מונח מושאל שנועד לנוחותנו. כמו כן הפריודיזציה כאן היא רק אחת ההצעות (של דינור מן הסתם), וכדאי היה לסייג, 'ישנן דעות שונות. יש חוקרים המציעים...' וכו'.
- שם: 'ואילו מתחילתה של התקופה, רוב רובו של העם היהודי ישב במסגרת מדינית אחת חדשה – האימפריה המוסלמית'. המשפט מתייחס לפי ההקשר וההמשך ('במהלך אלף השנים הללו') **לכל ימי הביניים**. לא ניתן לדבר על 'האימפריה המוסלמית' בהקשר הזה – זה מונח חסר משמעות והוא תקף רק לתקופה האומיית והעבאסית. לאחר מכן עולם האסלאם עובר פיצול מתמיד למדינות ושושלות מתחרות ואין 'אימפריה' אחת. שנית, בסוף ימי הביניים בוודאי לא 'רוב רובו של העם היהודי' חי בארצות האסלאם. זה נכון למחצית הראשונה של ימיה"ב, לא לכל התקופה.
- עמ' 106- ההסבר על ה'כעבה' חלקי מאד. כדאי להעביר את ההסבר מעמ' 107 לכאן ולהרחיב מהי בכלל האבן השחורה.
- עמ' 109- 'לצום בחודש העשירי- אף זאת כמנהג היהודים'. יום כיפור חל בתשרי – החודש השביעי ולא העשירי. ייתכן שהטעות נובעת מכינוי הצום 'אלעשורה' המכוון ליום העשירי בחודש (השביעי), והוא אכן הולם את 'העשור לחודש' שבו חל יום הכיפורים.
- עמ' 109- בהסבר על הלוח המוסלמי הכרחי להוסיף שהשנה המוסלמית קצרה יותר ולכן המרת תאריך נוצרי למוסלמי אינה פשוטה וכדאי גם להוסיף קישורית לאתר אינטרנט בו יש מחשבון המרה בין תאריכים.
- עמ' 114 – סורת ה'פאתחה' – עדיף להביאה בתרגום רובין ולא בתרגום המובא שם.
- עמ' 120 – 'בנו חוסיין נהרג בקרב נגד סונים'. המילה סונים מופיעה כאן לראשונה ולא מוסברת.
- עמ' 120 – בהסבר על המונח 'שיעים' נאמר 'יש מיעוטים של שיעים בלבנון, בעירק ובמדינות אחרות'. **זו טעות** – השיעים כיום הם רוב בעיראק.
- עמ' 126 'וכזרים' – להוסיף ביאור בסוגריים: '(פוזרים)'.
- עמ' 127 – במסגרת פירוט חוקי עומר נזכרת נשיאת סימני היכר חיצוניים – סימן צהוב ליהודים וכחול ליהודים. אם אינני טועה הגבלות אלו הופיעו לראשונה רק בתקופה הממלוכית.

- עמ' 135: במוטו לעמוד – 'המרכז היהודי בבבל הנהיג את העם היהודי כולו'. זה משפט **מוגזם מאד** ומופרך.
- שם: 'ובשנת 500 לסה"נ נחתם בה התלמוד הבבלי'. הייתי מסייג ('בקירוב' וכדומה. מבלי להיכנס לשאלה ה'בוערת' במחקר מהי בעצם 'חתימת התלמוד' וכמה זמן נמשך התהליך הזה). אולי: חתימת התלמוד הבבלי החלה בידי רב אשי בראשית המאה החמישית והסתיימה לקראת סוף המאה.
- שם: **התלמוד הבבלי מוזכר בהרחבה** ואף נאמר שמאז חתימתו ועד ימינו מופץ ונלמד בכל הקהילות. מאד **צורם שלא נזכר בכלל התלמוד הירושלמי**, ולא נזכרת מסורת א"י המתחרה. התלמוד הבבלי לא היה מקובל בכל עם ישראל עם חתימתו, ותולדות התקבלותו בפזורה היהודית היא תהליך ארוך וממושך.
- עוד יותר צורם מכך **שלא נזכר בכלל שהיו גאונים גם בארץ ישראל**. הקורא מסיים את הפרק בלי לשמוע בכלל שהיו גאונים בא"י, שהיה מאבק ביניהם לבין גאוני בבל וכו'.
- עמ' 137: 'תפקיד הגאון עבר בירושה מאב לבן'. **זה ממש לא נכון**. המקרה היחיד הידוע לנו הוא רב האיי גאון (939-1038) שירש את מקום אביו רב שרירא. זהו מקרה **יוצא דופן**.
- שם: דגם הישיבה בבל – כדאי לתת קרדיט לבית התפוצות.
- שם: 'ירחי כלה'. לא הייתי מביא בכלל את הפירוש הדרשני המופרך שזהו נוטריקון 'כנסת לומדי אורייתא'. לעומת זאת לא הובא בכלל ההסבר הפשוט ש'כלא' פירושו 'שורה' בארמית, והכוונה לשורת לומדים בישיבה.
- שם: 'כך הנחילו הגאונים את התורה ואת המשנה לכלל הציבור היהודי'. גאוני בבל **לא לימדו תורה** ומשנה אלא את התלמוד הבבלי (אפשר 'את התורה שבעל פה'). הניסוח גרוע.
- עמ' 138 – **מפת ההשפעה של הישיבות ממש גרועה**. ראשית, עולה ממנה שיש ישיבות רק בבבל ובא"י יש רק 'מרכז ארץ ישראל' וזה לא נכון. שנית, לא מסומן בכלל אזור ההשפעה של ישיבות בבל במזרח (באירן, ח'וראסאן וכו') ובתימן. רומא מסומנת כאזור השפעה בבלי בעוד שאנו יודעים שלפחות עד המאה ה-9 עמדו יהודי איטליה תחת השפעת גאוני א"י, ועוד ועוד.
- עמ' 139: רס"ג לא 'נטש את הישיבה' אלא הודח ממנה ע"י ראש הגולה.
- (שם: 'הוא היה הראשון שתרגם את המקרא לערבית' – זה לא נכון, יש בידינו תרגומי מקרא יהודיים קדם סעדיינים (שלא לדבר על תרגומים ערביים נוצריים למקרא)). הראשון שתרגם את המקרא תרגום שיטתי ענייני ולא מילולי בלוויית הערות ביאור לתרגום.
- עמ' 140 – 'האגרון- מילון עברי-ערבי ראשון'. **זה לא נכון**. מהדורתו הראשונה של האגרון היתה בעברית בלבד (מילון עברי-עברי). מאוחר יותר הוציא רס"ג מהדורה שנייה, אבל גם בה חלק ניכר מהמילים נותרו עם תרגום עברי, וחלק תורגמו לערבית. זה מילון למשוררים שהקיף לא יותר מאלף שמות שרס"ג המליץ עליהם.
- עמ' 155 – בניגוד למשתמע, צלאח אלדין לא הכתיר עצמו לח'ליף והכיר בסמכותו הדתית של הח'ליף העבאסי.

- עמ' 157 – בחותמת הרמב"ן **'לא כתוב נ' ג' אלא נ' נ'** (נוחו נפש – ביחס לאביו נחמן).
- שם: 'הרמב"ן... לא נשאר בה [=בעכו] אלא העדיף לגור בירושלים'. אני לא בטוח שזה נכון.
- עמ' 170: 'אל-מווחדון'. כדאי לתרגם את המונח (מייחדים) ולהסביר את משמעותו: מאמינים באל אחד.
- עמ' 173 'פוזרים וגם פזרים', אבל ההגייה הרווחת היא דווקא 'פוזרים'. כמו כן הצורה פזרים אינה משמשת בעברית, אלא רק כזרים (או 'חזרים' כפי שכותב משה גיל).
- גרנדה 'כונתה בפי המוסלמים גרנטה אל-יהוד'. אם כבר, כדאי גם להביא את כינוייה בפי היהודים: 'רימון ספרד' (Granada בספרדית 'פרי ה[רימון]).
- עמ' 175 – התאריכים לגבי הרמב"ם לא הגיוניים. נאמר שברח עם משפחתו בספרד ב-1159 והתיישב בפס ב-1158... כמו כן כאן נאמר שהשתקע בפסטאט ב-1165 ואילו לעיל בעמ' 157 נאמר שב-1165-66 הרמב"ם התגורר בעכו.
- (שם: פוסטאט. עדיף: פסטאט).
- 'הוויכוח הראשון [=על מורה נבוכים] החל בדרום צרפת בשנת 1232' **זה ממש לא נכון!** הוויכוח החל עוד בימיו של הרמב"ם, סביב 1200, בביקורת של רמ"ה על מורה נבוכים בספרד והתכתובת שלו עם רבי יונתן מלוניל (פרובנס) ועוד. גם הצגת הפולמוס מטעה – משתמע מהדברים שבדרום צרפת הביקורת הצליחה ו'מורה נבוכים' נשרף ואילו בעכו הניסיון נכשל. אבל גם בדרום צרפת וספרד היה פולמוס מתמשך וידם של מצדדי הרמב"ם גברה לבסוף.
- עמ' 186 – 'ב-1496, ארבע שנים לאחר שגורשו מספרד, גורשו היהודים גם מפורטוגל'. **זה פשוט לא נכון**, ומוזר שלא מוזכר בכלל השמד הכפוי בפורטוגל ב-1497 והתפתחות בעיית האנוסים שם.

'טוטליטריות ושואה' מאת ישראל גוטמן (בסיוע א' דומקה, צ' גולדברג ונ' גליל)

בהוצאת מרכז שזר ויד ושם

ספר לימוד לחטיבה עליונה (כיתה י"א), 383 עמודים, אושר ב-2009

א. כותרת הספר: אמנם יש בספר התייחסות ליהודי ארצות האסלאם, אולם כותרת הספר מדירה אותם מכיוון שההיסטוריה שלהם במאה העשרים אינה היסטוריה של טוטליטריות וגם לא של שואה. הכותרת משקפת תפיסה אירופוצנטרית מובהקת.

ב. סקירה כללית: הנושאים המודגשים להלן באותיות עבות מתייחסים ליהודי ארצות האסלאם וייסקרו ביתר הרחבה בהמשך.

השער הראשון עוסק בקומוניזם ובפשיזם

השער השני עוסק במדינות החדשות באירופה ובמסגרת זו מוקדש תת-פרק ליהודי אגן הים התיכון בשני

תחומים: **פרק כללי על קולוניאליזם ולאומיות** (5 עמ') ו**פרק על היהודים בארצות האסלאם בין שתי מלחמות העולם**. (10 עמ')

השער השלישי עוסק בנאציזם, מלחמת העולם השנייה והשואה. הוא מכיל 5 פרקים וכולל את רוב עמודי הספר (כ-300 עמודים).

1. עליית הנאצים בגרמניה
2. היחס ליהודים 1939-1941
3. 'הפתרון הסופי' – 1941-1941
4. בין השמדה להתנגדות – מתמקד בתגובת היהודים בשואה. פרק זה מכיל סעיף שנושא: 'יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה'. (8 עמודים).
5. ניסיונות הצלה, שארית הפליטה, שואה וזיכרון.

ג. סקירת הפרק 'בין קולוניאליזם לתנועות לאומיות מקומיות':

היקף: 5 עמודים. הפרק מתחיל בהתייחסות לקולוניאליזם ולחלוקת ארצות האסלאם בין המעצמות האירופיות, מבלי שמוצגת שאלה כלשהי, ומבלי שיעשה ניסיון כלשהו להסביר איך הנושא הזה נקשר לנושא הכללי של הספר ומהו החוט המקשר בין קטעי המידע המובאים בפרק זה.

הדיון העיקרי מתמקד בהבדלים (הלא מבוססים) בין השליטה הבריטית לבין השליטה הצרפתית. להלן מספר דוגמאות:

1. עמ' 71 - טענה שהנוכחות הבריטית במזרח התיכון הייתה משמעותית יותר מזו הצרפתית שכן צרפת לא כבשה את האיזור אלא השיגה את המנדט בתוקף הסכמיה עם הבריטים. ובהמשך – טענה שמידת המעורבות הצרפתית בחיי התושבים הייתה גדולה לאין שעור מזו שנהגה תחת השלטון הבריטי. אין הסבר ואין פירוט של טענות אלה.
2. דוגמא נוספת:

טענה שהתקיימו שלושה דגמי שליטה בריטיים במזרח התיכון:
'המודל ההאשמי'
מתן עצמאות
שיטת המנדט

זו טענה שסותרת את עצמה כיוון שדגמי השליטה התקיימו במקביל.

3. קביעה א-היסטורית: 'חצי האי ערב נשאר אזור ללא השפעה מערבית משמעותית ולכן התחזקו שם מגמות האסלאם'
4. טענה ששלושה גורמים מרכזיים תרמו לעליית חשיבותה של הלאומיות המקומית: אירועי מלחמת העולם הראשונה ובכללם תכנית 14 הנקודות של וילסון, פעילות פייצל שריף מכה, התנגדות למערב כייסוד מגבש של הלאומיות הערבית.

הפרק ממשיך בסקירה על ארצות האסלאם ובמיוחד מצריים, עיראק, סוריה ו'צפון אפריקה'! לכל ארץ (כולל 'צפון אפריקה') מוקדשת פסקה. האינפורמציה כה מצומצמת עד כי היא חסרת משמעות. כל הנושאים החשובים הנוגעים לשיטת השלטון הקולוניאלי ולהשלכותיו המדיניות, הכלכליות והחברתיות נעדרים מן הסקירה. רוח הדברים מודגמת באחת מארבע שאלות המצויות בסוף הפרק: 'איזו שיטת שליטה הייתה מועילה יותר לארצות הים התיכון ולמעצמה השליטה – השיטה הבריטית או הצרפתית?'

זוהי שאלה אירופוצנטרית ופטרנליסטית המבטאת נקודת מבט קולוניאליסטית, שאינה עומדת במבחן המחקר ההיסטורי על תולדות הארצות הללו.

הרושם הכללי מן הפרק הזה הוא שהטקסט מאופיין בגיבוב קטעי אינפורמציה שלא רק שאינה מדויקת אלא שלא מאפשרת לקורא לקבל תמונה קוהרנטית על הנושא. לא נראה לי שמחבר הטקסט מתמצא בנושא והתחושה האישית שלי היא שהדברים נכתבו כדי לצאת ידי חובה.

ד. סקירת הפרק 'היהודים בארצות האסלאם בין שתי מלחמות העולם':

היקף הפרק 10 עמודים. הפרק פותח בשאלה כיצד השיטה הקולוניאלית הועילה ליהודים. נבחנים בו מספר קריטריונים המתייחסים בהכללה לכל הארצות: שינויים דמוגרפיים, המעמד המשפטי (עד כמה חל שיפור בעקבות הקולוניאליזם), המעמד הכלכלי והמקצועי (כיצד השפיע הכיבוש האירופי, השפעת בתי הספר של כ"ח כסוכן לאומיות יהודית ותרבות מערבית וכיצד החינוך המודרני הוביל לגידול בהיקף בעלי המקצועות החופשיים), החיים הפוליטיים והקהילתיים (הבוחן אלו סוגי גופים ציבוריים הוקמו בקהילות בהשפעת הקולוניאליזם). כשליש מן הפרק מוקדש לפעילות הציונית בארצות אלה. לאחר מכן עמוד וחצי מוקדשים לנושא 'האכזבה בשנות השלושים' – השפעת הסכסוך והשפעת האנטישמיות האירופית.

כל הנושאים כתובים בשטחיות ומתעלמים מן המחקרים הרבים הקיימים בנושא.

ה. סקירת הפרק 'יהודי יוון בשואה' (2 עמודים)

'יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה' (8 עמודים).

ישנו תיאור מצבם של היהודים בכל אחת מארצות צפון אפריקה, הפגיעות ביהודים והדיון בשאלה: האם הנאצים התכוונו להשמיד את יהודי צפון אפריקה.

ו. סיכום כללי:

כל הפרקים הנוגעים ליהודי ארצות האסלאם כתובים בקצרה רבה, בקווים כלליים, ללא הסברת תהליכים, ללא ירידה לפרטים וללא עמידה על הייחודי לכל אחת מן הקהילות. הציבור היהודי מצטייר כהמון נטול הנהגה - כמעט שאין איזכור של דמויות בולטות: של מנהיגים פוליטיים, של אנשי דת בולטים, סופרים, עיתונאים וכיו"ב, וגם אם אנשים מוזכרים – אין פירוט מעבר לשמם וגם אין תמונות שלהם. (פרט לרבי יוסף בראמי) וכמעט שאין שילוב של סיפורים אישיים.

הכתיבה 'אנציקלופדיסטית' ומשעממת.

כל זאת – בשונה מן הקיים בספר בנוגע ליהודי אירופה.

בסך הכל מוקדשים ליהודי ארצות האסלאם כ-25 עמ' (כ-7%).

איני רואה טעם בביקורת פרטנית יותר על הטקסט. לנוכח ההיקף והאיכות של הטקסטים על יהודי ארצות האסלאם בספר זה, עדיף לא ללמד כלל את הפרקים הללו.

'ואלה תולדות - מסורת ומודרנה בעת החדשה בתולדות העמים ובתולדות ישראל',

צוות היסטוריה מט"ח, תל אביב, מט"ח: המרכז לטכנולוגיה חינוכית, תשע"ד - 2014

העם היהודי מול אתגרי המודרנה

פרק 7: מעמד היהודים בעת החדשה 192

א. שינויים במעמד המשפטי של היהודים משלהי המאה

שינויים במעמד המשפטי בארצות האסלאם עמ' 204

רק 4 עמודים מוקדשים לדיון בהשתלבות היהודים בסביבתם במאות ה-19 וה-20, וגם זו לנוכח תהליכי המודרניזציה שבאים מבחוץ. מחקרים רבים מצביעים על הדמיון וגם ההבדל בין אזורים שונים, בתוך העולם

היהודי ה'מזרחי' והאירופי. למשל מחקרם של שרוטר ושטרית יתנו נקודת מבט מקומית על משמעות של האמנציפציה המקומית במרוקו. ועוד, תפיסת מעמד היהודים בארצות האסלאם מהותנית מאוד: הם הוגדרו כמיעוט על פי אמות מידה קראניות שלא השתנו עד אשר הגיעו האירופים, מאוד בעייתי.

אלג'יריה - השלטון הקולוניאלי מעניק ליהודים אזרחות צרפתית 206 בתוניסיה ובמרוקו - היהודים נהנים מחסות המעצמות 207 הקולוניאליזם האירופי 'משפר', 'מעניק' ומסב הנאה ליהודים, בה"א הידיעה; פער אדר בין מה שנלמד למצב המחקר הכללי בתחום, שלא לומר בשיח הציבורי. פלא שנוצר ניכור וחוסר עניין בקרב התלמידים? אין הכוונה לעודד שיח לעומתי אלא לחפש איזון שיאפשר להבין מי בדיוק בקרב האוכלוסיות היהודיות נהנה מהמצב הקולוניאלי ומי לא.

ב. השלכות המעמד המשפטי על החברה היהודית

במזרח אירופה - חלק מהיהודים תומכים בהשתלבות וחלקם מתנגדים לה 213 בארצות האסלאם - היהודים עוברים תהליכי התמערבות 214 ושוב, 4 עמודים שמתארים מודרניזציה כחלק מתהליכי התמערבות, כלומר המרת התרבות המקומית (הנחותה כמשתמע באופן מובהק) בתרבות המתקדמת.

בארצות הברית - המהגרים היהודים במאה ה-18 משתלבים בחברה ובתרבות האמריקניים 216 בארצות הברית - המהגרים היהודים במאה ה-19 מבקשים לשמר את זהותם היהודית 217. יש להוסיף לפחות עמוד אחד על ההגירות היהודיות (והלא יהודיות אם אפשר) מהאימפריה העות'מנית ומרוקו לאמריקה הצפונית והדרומית.

פרק 8: השפעת תהליכים דמוגרפיים,

היהודים משתלבים בתהליך העיור 225

ראוי לציין כי ישנה התייחסות ליהודי ארצות האסלאם, אם כי היא נראית יותר כמו הערת שוליים. 'גם' בארצות האסלאם היה שינוי הודות לתהליך הקולוניאלי.

כיווני הגירה חדשים משנים את מפת העולם היהודי 226 ראויות לציון 3 שורות המוקדשות לסוגיית ההגירה היהודית מארצות האסלאם למערב. חשוב אך חסר כל קונטקסט. לא רק היהודים היגרו.

תהליכים כלכליים 228

בצפון אפריקה - תפקיד מרכזי ליהודים בכלכלה הקולוניאלית 230 ראוי לציין האזכור ל'תג'אר אל סלטאן'. ההקשר המלא לא מובא כאן, וגם יש אי-דיוקים (למשל, לא כולם היו יהודים, כמשתמע). במאמר של דניאל שרוטר ישנו דיון מעניין בהתפתחות מעמד סוחר המלך היהודים לאור השיח הואבני במרוקו- לא רק לאורו של קולוניאליזם (שהוא אגב, מונח די אנכרוניסטי בהתייחס למרוקו של המאה ה-18).

פרק 9: תנועת ההשכלה היהודית 233

המשכילים במזרח אירופה פועלים לתיקון החינוך היהודי בעידוד השלטונות 250. הדיכטומיה בין מערב מייצר ידע ומזרח מקבל ומושפע צועקת לשמיים. ישנם מחקרים עדכניים על משכילים יהודיים אוטונומיים בארצות המזרח, כמו גם מחקרים על מקומם של יהודי ארצות המזרח בכינונה של חברת כ"ח, כיזמי הפרויקט ולא כמקבלו.

פרק 10

ג. החברה היהודית בארצות האסלאם מתמודדת עם המודרנה 290

רבני ארצות האסלאם מבטאים עמדה מסתגרת ביחס למודרנה 292
כאן ראוי לכתוב פרק אחד אחיד שידון בתופעה הכללית של התפתחות מסורות אל מול תהליכי המודרניזציה, במזרח ובמערב.

פרק 11: התעוררות הלאומיות היהודית המודרנית 294

ב. לאומיות יהודית לא ציונית 302. אף שקשה להשוות בין ממדי התופעה בעולם האסלאם ובאירופה, ראוי לכלול דיון על מקומם של יהודים בתנועות הנהצ'ה ובלאומיות הערבית בארצות האסלאם.

פרק 12: התנועה הציונית 317.

עם כל הפרופורציה הנדרשת, עדיין חסרה התייחסות ראויה לביטויי ציונות מקומיים בארצות האסלאם השונות (כרגע ישנן 2 פסקאות ותו לא) – לא רק לשם האיזון, אלא לצורך מחיקת התחושה שהציונות בארצות אלו היא 'משיחת' סטטית וכי זו המודרנית מיובאת אליה בעיקר על ידי שליחי מדינת ישראל, לקראת אמצע המאה ה-20. ישנם מחקרים רבים על הציונות בארצות האסלאם, כולל בספרו של אלון גל ועוד

'מסעות בזמן - משלום למלחמה ולשואה'

מוקדש פרק מבוא בין 26 עמודים (לעומת 31 על אירופה) על מצב היהודים באגן הים התיכון מאות ה--19 20. התכנים מרשימים וכוללים תעודות מתוך ספרי מחקר כמו ספרי הקהילות של מכון בן-צבי, ספרו של רודריג על אליאנס. ישנן תעודות יפות כמו לדוגמה קטע מתוך העיתון 'העתיד המצויר' שפורסם בקזבלנקה. מרבית הספר עוסק בעליית השלטון הנאצי, השפעתו על היהודים באירופה והשואה. בכל הספר מוקדשים 5 עמודים בלבד על קורות יהודי צפון אפריקה בתקופה זו. נראה שיצרו פה שוליות מכוונת לגורל יהודי צפון אפריקה לעומת יהודי אירופה.

- אחת מכותרות הפרק בולטת בהשוואה: 'גורל יהודי תוניסיה – שואה?!' – מדוע יש צורך לשאול את השאלה? האם לא ניתן לתאר את גורל יהודי תוניסיה?
- אין התייחסות לגורל יהודי מרוקו ואלג'יריה בתקופת המלחמה אלא מתרכזים בעיקר בגולה של היהודים בתוניסיה ומעט מאוד בלוב. יש צורך להרחיב את כל הדיון במלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה ממחקרים חדשים שנכתבו לאחרונה.
- ישנה כתיבה ענפה שנכתבה על ידי יהודים ממרוקו ותוניסיה שכתבו יצירות ספרותיות-היסטוריות על מלחמת העולם השנייה וניתן לשלב אותם על מנת לעצב את הנרטיב.
- בנוסף בספר לא בא לידי ביטוי הקשר בין יהודי אירופה ליהודי צפון אפריקה בתקופת מלחמת העולם השנייה. מצד אחד יהודים בעלי אזרחות אירופית נשלחו למחנות באירופה (דוגמה נגישה היא ספרו של יוסי סוכרי 'בנגאזי ברגן בלזן') ומצד שני אין התייחסות לכך שמרוקו שמשה תחנת מעבר לעשרות אלפי יהודים שברחו מאירופה לארה"ב ומצאו מקלט זמני (לעתים שנים) במרוקו.
- אין בכלל התייחסות ליהודים במשרק בתקופת מלחמת העולם השנייה ואני חושב שלפחות בעירק הייתה השפעה וגם היא צריכה לבוא לידי ביטוי.

- בפרקים על מרד והצלה ניתן לשלב את השתתפותם של המחותרת היהודית באלג'יר עם כחות הברית שכבשו את חופי אלג'יריה.

הערות כלליות על הספרים: הספרים כתובים מנקודת מבט ארץ ישראלית או אירופית ולכן יהודי ארצות האסלאם ממוקמים בשולי הדיון. לא ניתן למנוע את השוליות משום שנושאי הדיון רלוונטיים רק באופן חלקי ליהודי ארצות האסלאם או שאינם מעניקים מספיק מקום להיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם. א. יש צורך להרחיב את החלקים על יהודי ארצות האסלאם

ב. יש צורך בכתיבת ספרים שנקודת המוצא אינה ארץ ישראל או אירופה אלא גם ארצות האסלאם

ג. אולי בכל זאת יש צורך לכתוב ספרים שיעסקו באופן בלעדי ביהודי ארצות האסלאם. לדוגמה חשבתי שניתן לכתוב ספר על ההיסטוריה של יהודי כלל ארצות האסלאם במעבר מאימפריות (בעיקר עות'מנית) לשלטון קולוניאלי והשינוי שהשלטון הביא לקהילות. כך ניתן יהיה לדון באופן ממוקד בקהילות בארצות האסלאם תוך התייחסות לנקודות חשובות שעברו שינוי באותה תקופה כמו הנהגת הקהילה, משפט, חינוך (מעבר מחינוך מסורתי לחינוך מודרני), תעסוקה, שינוי ביחס יהודים מוסלמים ועוד...

'מסעות בזמן: ערים וקהילות'

הספר מוגדר כ'היסטוריה לחטיבה העליונה בבית הספר הממלכתי'. היחידה הראשונה בספר עוסקת בהתפתחות העיר מהעת העתיקה לימי הביניים, במוסדות העירוניים בחברה הנוצרית והמוסלמית וכו'. לאחר מכן נבחנות לעומק שתי ערים: יחידה 2 עוסקת בבגדאד במאה העשירית ויחידה 3 עוסקת בפראג במאה ה-16 (כתבו: חביבה פדיה ודוד סורוצקין). עברתי על יחידה 2. היא מורכבת משני פרקים העוסקים בבגדאד בכלל ופרק אחד העוסק בקהילה היהודית. הפרקים מעניינים (אם כי אינני בטוח אם יעניינו תלמידי חטיבה...). וכתובים יפה. ההערה המשמעותית שלי, ביחס למנדט של הוועדה שלנו, נוגעת לסקירה בעמ' 93 העוסקת בקצרה ביהודי בגדאד בדורות האחרונים. כדאי היה להרחיב אותה ולקשר אותה יותר לעולמם של התלמידים, ואף להעניק דרכה מעין 'גאווות יחידה' לתלמידים יוצאי עיראק בפרט וארצות האסלאם בכלל, וראו להלן. להלן כמה הערות לפרק ו', העוסק בקהילה היהודית בבגדאד:

עמ' 86 ראש הגולה – חסר אזכור לכך שראשי הגולה ייחסו עצמם לבית דוד וזה היה מקור כוחם ויוקרתם, הן בעיני היהודים והן בעיני המוסלמים (ראש הגולה מכונה 'אלדאודי' במקורות ערביים).

עמ' 87 – הגאונים – חסר אזכור לכך שהייתה משרת גאונים גם בארץ-ישראל ולא רק בבבל.

עמ' 88 'התערערו הביטחון בבגדאד... במהלך המאה ה-10... השפיעה גם על מוסדות ההנהגה היהודיים... וחלה ירידה חדה בהכנסות הכספיות'. זה משפט לא ברור, כי לא הוסבר כלל מה היו מקורות ההכנסה של ראשות הגולה ושייכות הגאונים (מיסוי פנימי בקהילות היהודיות שתחת רשותם, הכנסות מאגרות ששילמו בעלי דין שבאו להידיין בפניהם, תרומות שנשלחו מהתפוצות ביחד עם השאלות לגאונים).

שם: נאמר ששייכות הגאונים שימשו מוסדות הנהגה מרכזיים עד שנות ה-30 של המאה ה-11, אם כי היו גאונים בבגדאד עד המאה ה-13. אין התייחסות לכך שבא"י המשיכו לכהן גאונים עד שנות השבעים של המאה ה-11, ולאחר מכן בסוריה ובמצרים לאורך המאה ה-12, והייתה להם השפעה רבה על הנעשה במצרים ובצפון אפריקה. כלומר, תקופת הגאונים מסתיימת בא"י מאוחר יותר מאשר בבבל. הקורא לא יודע דבר על

מציאותם של גאונים בא"י ועל חשיבותם, ולאור מאות התעודות מהגניזה שפורסמו בעניינם בעשורים האחרונים זה צורם.

עמ' 89 המפה ('אזורי השפעתן של הישיבות בבגדאד') מאד בעייתית בעיניי. היא חסרת תיארוך ולא ברור לאיזו מאה היא מתייחסת. שנית, ידיעותינו על התפוצות מעורפלות מכדי לקבוע היכן השפיע כל מרכז. קונסטנטינופול למשל מתוארת כנעדרת השפעה בבליית וארצישראלית כאחד, ומניין לנו שגאוני ארץ ישראל לא עמדו בקשרים עם הקהילה שם? תימן, שהייתה תחת השפעה בבליית מובהקת בשלהי תקופת הגאונים, אינה מופיעה אף היא לא תחת השפעה בבליית ולא תחת השפעה ארצישראלית. קירואן, כפי שהראה מנחם בן-ששון, עמדה בקשר עם המרכזים השונים, ואי-אפשר להציגה ככפופה לבבל בלבד. יהודי רומא ללא ספק עמדו בקשר גם עם גאוני א"י ולא רק עם בבל, ואין לזה זכר במפה, ועוד. בנוסף, ב'אזור בשליטת המוסלמים' יש להוסיף גם את סיציליה. בקיצור, הייתי מוחק אותה, או מתקן אותה באופן יסודי. שם: יש לי חשש שהדגם של ישיבות בבל לא לקוח מהמרכז למורשת יהדות בבל אלא מבית התפוצות ויש טעות בקרדיט (אבל אולי אני טועה).

עמ' 90 'בשנת 921 נסע רס"ג לעיר אלפו, היא חאלב שבסוריה'. הניסוח מגוחך ונראה כמתורגם מלשונות אירופה (אם כבר אפשר: 'לעיר חלב, המכונה במקורות היהודיים ארם צובה'). כמו כן מן הראוי לנקד את שם העיר לפי התעתיק הערבי המקורי (חלב), ואפשר להביא את הצורה חאלב בסוגריים). שם: תיאור הפולמוס על לוח השנה בין בבל לא"י חסר עובדה פשוטה וחשובה – מתי אירע הפולמוס הזה? עמ' 90, בהערה. לא ניתן להגדיר את רב האיי גאון כ'אחרון הגאונים'.

שם: בהערה על הקראים. ההצגה של הקראים הוגנת ונקייה משיפוטיות. עם זאת, לא ראוי לכתוב בלשון פסקנית 'פלג יהודי שנוסד במאה ה-8', בעוד שהקונצנזוס היום למיטב ידיעתי מדבר על גיבוש הקראות רק בשלהי המאה התשיעית.

עמ' 91 – הובאה תמונה יפה של תשובת רב האיי לסג'למאסה. כדאי להוסיף שורה על תוכן התשובה (עוסקת בהיתר לאכול חגבים).

שם: שמו של קרקסאני נכתב 'קירקיסני'. בניקוד מלא בוודאי אין צורך להוסיף יודי"ם. עמ' 93: בעמוד זה מובאים בקצרה תולדות יהודי בגדאד מהמאה ה-13 עד למאה ה-20. כמה הערות: 'פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869 תרמה לשיפור מצבם הכלכלי של תושבי העיר'. לא מוסבר כיצד אירוע שהתרחש במצרים השפיע על הכלכלה המקומית בעיראק; 'המקובל ואיש ההלכה רבי יוסף חיים' חסר מאד כינויו ה'בן איש חי'; האירועים במאות ה-19 וה-20 מובאים בתכלית הקיצור, אבל אולי כדאי להרחיב כאן יותר, כיוון שהנושא עשוי להיות קרוב יותר ללבו של התלמיד. בתי הספר של כ"ח לא נזכרים כלל. הציונות, ההשכלה, החילון, הנהצ'ה, הפרהוד וכו' – לא נזכרים כלל. זו אמנם סקירה בת עמוד אחד אבל כדאי לשקול להרחיבה. כמו כן, הייתי מוסיף אפילו בקצרה כמו שמות מפורסמים של יוצאי עיראק כדי לקרב את הדברים לעולמים של התלמידים, הן שמות מהממסד הרבני, דוגמת הרבנים עובדיה יוסף, מרדכי אליהו, ויצחק כדורי, והן אישי תרבות דוגמת האחים כוויטי, סמי מיכאל, רוני סומק וכד'.

'המאה ה-19 וראשית המאה ה-20' (הר ברכה)

בדרך כלל הספר טוב אבל הוא כולל ערך על אדולף כרמייה ומפעלותיו, כגון שחרור העבדים של כל האימפריה הצרפתית, הסיוע ליהודי רומניה, בלי כל התייחסות לכי"ח, אלא התמקדות בתרומה האקסקלוסיבית של כרמייה לחברה ולתרבות.

בעוד שזו תופעה אוניברסליסטית-יהודית שבאה מן המערב אל ארצות האסלאם. איך זה מדבר אל התלמיד הישראלי של היום?

אלג'יריה: אמנציפציה של יהודי המערב? או תוצאה של הקולוניאליזם? מדוע יהודי אלג'יריה העדיפו לפנות לצרפת במקום לארץ? יש מגמות עכשוויות השואפות לטהר את יהודי אלג'יריה מה'שרץ' הצרפתי. צריך איזון.

***

נספח ט'

רשימות הסיורים המומלצים כיום

במסגרת לימודי היסטוריה בחמ"ד - למידה חוץ כיתתית- תשע"ו מומלצים אתרי הסיורים שלהלן ואף לא אחד מהם 'מזרחי'.

'על קו התפר'- חיפה - טובה ספיר

'קרב מוטילה'- צפון, אלמגור -יצחק אושר (ברכבים פרטיים)

'אלפיים שנות גלות'- בית התפוצות, ת"א - (הסיור בתשלום) - ענת בזק

'על המשלט יושבת עיר'- פרוזדור ירושלים (ברכבים פרטיים) - אבי דסקל

'בתחנה בבאר שבע שוב עומד קטר'- באר שבע - אלכס לבון

'בין ישן לחדש בירושלים'

הסיורים מיועדים רק למורים בהשתלמויות, בין 16:00 ל-19:00

https://docs.google.com/forms/d/1BPHUUCwT9IpqS4p2OUST-YVBjyZUUMab_VG4hyqFd90/viewform

במסגרת לימודי היסטוריה בחינוך הכללי מומלצים 29 אתרי סיורים כדלהלן ורק אחד מהם 'מזרחי'.

[http:](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/History/MishulchanHama/mafmar/mumlatz.htm)

[//cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/History/MishulchanHama/mafmar/mumlatz.htm](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/History/MishulchanHama/mafmar/mumlatz.htm)

מוזיאון העלייה הראשונה; דגניה; המלצת צוות מקיף ח' ראשל"צ - בעקבות ההתיישבות בעמק; מוזיאון ראשון לציון; חצר כנרת; מוזיאון מגדל דוד; מוזיאון ההגנה; בית חנה סנש; מוזיאון הרצל; מוזיאון ההעפלה בעתלית; מוזיאון אסירי המחתרות ירושלים; בית מורשת יהודי בבל; מוזיאון נחום גוטמן; מוזיאון בית העצמאות; מתחם המוסדות הלאומיים; מוזיאון מזכרת בתיה; מוזיאון הישוב הישן; מוזיאון ארצות המקרא; סיור למגמות הלומדות על יפן; מרכז מורשת בגין; מוזיאון כפר סבא; מוזיאון אהרונסון וניל"י; מוזיאון כפר תבור וחצרות האיכרים; מוזיאון המזגה; צריף בן גוריון; בית הגדודים אביחיל; מוזיאון יד מרדכי; תערוכת בר כוכבא במוזיאון ארץ ישראל; פארק לטרון - שריון; בימים הקרובים יעלה גם הקובץ על בית מורשת יהודי לוב.

***

נספח י'

מכתבו של פרופ' ירון צור על הצורך בהצלת המורשת העיתונאית של יהודי המזרח

כ"ח אדר ב' תשע"ז 7.4.2016

לכבוד

מר ארז ביטון

ראש הוועדה להעמקת הזהות של קהילות המזרח וספרד במערכת החינוך

הנדון: הצלת המורשת העיתונאית של יהודי המזרח

מר ביטון היקר,

שמחתי לשמוע על הקמת הוועדה בראשותך. כפרופ' להיסטוריה יהודית מודרנית שהתמחה בנושא ביכולתי להעיד שב-20-30 השנים האחרונות נעשו צעדים רבים בדרך לשיקום הזיכרון ההיסטורי של יהודי המזרח, אך עוד רחוקה הדרך מהשלמת המשימה. היבט אחד, מתחום המפעלים ההיסטוריים הכלליים, יכול להאיר זאת, והוא נוגע למורשת העיתונאית של קהילות העולם היהודי כולו.

לפני כעשור הקימו אוניברסיטת ת"א והספרייה הלאומית מפעל דיגיטלי חלוצי, 'עיתונות יהודית היסטורית' (JPRESS). מטרת המפעל המשותף להעלות על רשת האינטרנט את מירב העיתונים היהודים שיצאו לאור בעבר בשפות השונות ולאפשר חיפוש חופשי על גיליונותיהם. הקמת האתר מציינת פריצת דרך בחקר ההיסטוריה והתרבויות היהודיות: ניתן לעלעל בו בכתבי עת ועיתונים שיצאו לאור באזורים שונים של הפזורה ובלשונויות שונות, ובלחיצת כפתור אחת ניתן להגיע לכל האזכורים הנמצאים בעיתונים על אודות קהילה מסוימת, משפחה, אישיות, אירוע וכו'. כתובת אתר המפעל: <http://jpress.org.il>

המפעל כולל כבר עתה כ-90 עיתונים וכתבי עת, ובשל ענייני המיוחד ביהודי המזרח אחוז הכותרים שהופיעו באזור זה של הפזורה אינו מבוטל, ואולם, כשאנו משווים את הקף העיתונים, היינו את מספר העמודים, הוא הופך למבוטל ומתברר כי גם כאן, ותחת ניצוחו של אדם המחויב לעניין, חוזרת תסמונת האי-שוויון. הסיבה לכך ברורה: המפעל תלוי במענקים ותרומות; קל לגייס אותם לשימור המורשת הנקשרת לאשכנזים וקשה עד בלתי-אפשרי לזו הנקשרת למזרחים. רוב הכסף בא מיהדות ארה"ב שגורמים שונים בה הקצו כבר למפעל קרוב למיליון דולר וכווננו אותנו להתרכז בעיתונות היידיש. מטרתם ברורה ולגיטימית: הם רוצים להציל את השרידים שנותרו ממורשתם אחרי השואה. ליהדות העשירה שמקורה במזרח, והחיה היום במערב, אין עניין מיוחד בהנצחת שרידי העיתונות שיצאה לאור בקהילות המוצא שלה (מסיבות שלא כאן המקום לפרט). במיוחד אין לה עניין בעיתונות בערבית-יהודית, לשון ששימשה את העם הפשוט, כמו היידיש במזרח-אירופה. וגם על העיתונות בלאדינו, שתפקדה באופן דומה, לא מצאתי קופצים רבים. התוצאה: תסמונת אי-שוויון גם במפעל זה של התרבות הישראלית. חמור מכך, שרידי העיתונות הולכים וכלים מעצמם: בספריות הציבוריות הנייר הזול מתפורר, ובספריות הפרטיות בנים משליכים לרחוב או לפח הזבל גיליונות ישנים שירשו מאבותיהם ושאין הם מכירים בערכם.

JPRESS איננו רק מפעל של הנגשה חדשה של חומר שלא היה עד כה בהישג יד; הוא גם מפעל הצלה של נכסי תרבות שבלעדיו היו כנראה, בחלקם לפחות, הולכים לאיבוד. בעולם הרחב ובמדינת ישראל קיימים ארכיונים רבים המכילים חומר על יהודי המזרח, אחדים מהם, כמו זה של כ"ח, או זה של הסוכנות (אצ"מ), הם אף בעלי חשיבות רבה. ואולם, חיסרון אחד משותף לכולם: למעט אחדים מהם, קטנים ודלים, לא מדובר בתיעוד שיצרו ואספו יהודי המזרח בעצמם על עצמם. מדובר בארכיונים שבנו גופים וארגונים אחרים עליהם, מנקודת מבט חיצונית. פה ושם תמצא באוספים אלה תעודות פרי עטם של יהודי המזרח – אך צריך לחפשן בזכוכית מגדלת. רוב החומר בארכיונים נכתב על-ידי זרים למקום, גם אם הם אחים לדת וללאום. העיתונים, הם בלבד, וכל אחד מהם בפני עצמו, מגלמים מעין אוספי תיעוד שחוברו והורכבו על-ידי בני המקום עצמם. ומה אין בהם! ידיעות על העולם כולו כפי שהבינו אותן אנשי הקהילה או ביקשו לבטאן, ידיעות על המקום, פרסומות ומודעות אבל, חדשות ספורט, אירועים תרבותיים, הטפות דת, אידיאולוגיה, מפלגה ותנועה, ועוד ועוד. העיתון, או כתב העת, הוא בבואה של החוג החברתי המייצר אותו, וביחד מהווים העיתונים תמונת ראי של הקהילה בה פורסמו. מבלי דעת הנציחו יהודי המזרח את עצמם במאות רבות, כ-500 כתבי עת ועיתונים. הם בנו לעצמם בעצמם את גלעד חייהם, גלעד דינמי, רב-פנים ולשונויות והמתמשך על פני שנים רבות, ששום שיקום זיכרון קולקטיבי לא יקום בלעדיו.

על רקע זה אני מתכבד לבקש מוועדתך, מר ביטון, לדאוג לתשתית החינוכית ביותר למחקר השוטף שסופו ספרי לימוד, כמו גם ליוזמות חדשות של מורי ההיסטוריה ולעבודות השורשים של התלמידים, ולסייע ל-JPRESS לבצע את מלאכתו: למצוא ברחבי העולם ובמדינת ישראל את שרידי העיתונות של יהודי המזרח (כולל הבלקן), לבצע דיגיטיזציה שלהם ולהנגישם לכל באמצעות האתר 'עיתונות יהודית היסטורית'. אינני מבקש מן הוועדה מימון למחקר – זה, אולי, אינו באחריות משרד החינוך שהקים אותה; אני קורא לה לדאוג לתשתית, למסד שעליו נשען עמוד שלם וגבוה ולו חוליות שונות. מעל לתשתית המקורות ניצבת אמנם חוליית המחקר אך כותרת העמוד היא, לתפיסתי, ההוראה. ולעתים, למשל כאשר שפת העיתון עברית, מתיישבת הכותרת ישירות על המסד. אגב, ניתן כמדומני לטעון, כי בדור האחרון התוספות החשובות ביותר להוראת ההיסטוריה של יהודי המזרח מקורן במידע שהיה חבוי בעיתונות (הדוגמה הבולטת לכך היא חשיפת שכבת המשכילים העבריים בארצות האסלאם). ולא נעשתה אלא תחילת המלאכה. לרוע המזל, למקור חשוב זה למידע ולהוראה אין אב או אם שידאגו לו והוא הולך וכלה. אני קורא לוועדה למלא את החלל שהתהווה ולמלא את תפקיד המציל. דורות רבים, גם זמן רב אחרי שתיפתר אי"ה הבעיה של העצמת הזהות, יודו לה על כך.

'עיתונות יהודית היסטורית' (JPRESS) הוא מפעל משותף לספריה הלאומית ולאוניברסיטת תל-אביב. בראשונה, האחריות לצד הטכנולוגי שלו, מועסקים 4-12 עובדים (תלוי בהיקף המשימות) ובשנייה האחריות לפיתוח התוכן 2-10 (כנ"ל). למפעל הישראלי יש שותפים רבים בחו"ל למשימות אד-הוק, אם כמממנים ואם כספקי שירותים, בעיקר מיקרופילמים וסריקות.

בשל התנודתיות הרבה במשימות אנו מעדיפים לתקצב את JPRESS על-פי תחשיב המתבסס על העלויות המשתנות של הכנסת עמוד עיתון אחד לאתר. התחשיב, העומד היום על 4,4 ש"ח, כולל מרכיב מרכזי של עלויות שוטפות ומשני של החזקה, כאשר את עיקר ההוצאה על החזקה בעתיד נוטלות על עצמן הספרייה והאוניברסיטה.

להערכתי ניתן לאתר ולהעלות לרשת 200-300,000 עמודי עיתון במסגרת מבצע ההצלה שאני מדבר עליו. העזרה המתבקשת אפוא היא 1,320,000-880,000 ש"ח. בברכת הצלחה רבה לך ולחברי הוועדה שאתה עומד בראשה,

פרופ' ירון צור, מנהל אקדמי, 'עיתונות יהודית היסטורית'
החוג לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב

***

נספח י"א

עיתונות עברית באתר 'עיתונות יהודית היסטורית' - תרומתה ללימוד ההיסטוריה של יהודי ארצות

האסלאם (מאמצע המאה התשע עשרה עד אמצע המאה העשרים) במערכת החינוך

פרופ' ירון צור, ד"ר אביעד מורנו, מר דוד גדג'

1. עיתונים בעברית מארצות האסלאם

מרבית העיתונים בארצות האסלאם פורסמו בלשונות היהודים כמו ערבית-יהודית, לדינו ועוד או בשפות קולוניאליות כגון צרפתית, ספרדית ועוד. יחד עם זאת, חלק מהעיתונים ראו אור בעברית על ידי משכילים עבריים ושוחרי השפה העברית וכוללים דיווחים ותיאורים של חיי היהודים בכלל והמפעל הציוני והעברי בפרט. עיתונים אלה נגישים יותר לתלמידים בבתי הספר בגלל השפה העברית והנושאים הנדונים בהם. באתר - עיתונים בתשע שפות, אך כשליש (31) הם בשפה העברית.

להלן רשימה חלקית של עיתונים בעברית שפורסמו בישראל ובארצות האסלאם בשפה העברית וכיצד העלאת העיתונים לאתר תתרום ללימוד ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם בכלל ותולדות הציונות והלשון העברית בפרט. רק שני העיתונים הראשונים ('החרות' ו'הד המזרח') זמינים למשתמשים ואילו יתר העיתונים עדיין נתונים בספריות ואינם נגישים.

שם העיתון	שנות הוצאה	מקום הוצאה	תרומה למערכת החינוך
<u>החרות</u>	1917-1909	ארץ ישראל	מתוך ההקדמה שכתב תמיר קרקסון באתר עיתונות יהודית היסטורית על העיתון: היה זה למעשה עיתון מרכזי ו'כללי' ביותר, המהווה מקור היסטורי שלא יסולא בפז לחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל בעשור האחרון של התקופה העות'מאנית, לרבות בימי מלחמת העולם הראשונה. בכלל זה, 'החרות' שופך אור על דמותן של הקהילות הספרדיות והמזרחיות ביישוב היהודי ועל קשריהן העבותים ליתר קהילות האימפריה העות'מאנית. כל זאת, בעידן השיא של האליטות הספרדיות המשכילות ששאפו להנהיג את יוצאי אסיה ואפריקה במסגרת המפעל הלאומי העברי – אך לימים נכזבה תקוותן.
<u>הד המזרח</u>	1942 - 1944 1949 – 1951	ארץ ישראל	מתוך ההקדמה לעיתון באתר עיתונות יהודית היסטורית: כתב-העת עסק בהרחבה במתרחש ביישוב העברי בארץ ישראל ובתנועה הציונית, ולאחר מכן במדינת ישראל, תוך בחינה של מקומם של הספרדים בתוך אלו, ומצב יחסי אשכנזים-ספרדים בתוכם; כמו כן הקדיש כתב-העת מקום נרחב למתרחש בארצות ערב השכנות ובקהילות היהודיות בארצות אלו, וכן לתרבות המזרחית והספרדית. [...] כן הקדיש הגיליון דיונים במצבן של קהילות יהודיות ספציפיות בארצות המזרח, ולתופעות מסוימות בקרבם, כגון מקומם של יהודים בספרות הערבית... כתב-העת עסק פעמים רבות ביחסי ספרדים-אשכנזים בארץ ישראל ובמדינת ישראל, ובשאלה של אפליה שיטתית של ספרדים והשליטה האשכנזית ברוב המוסדות, וכן בבעיות חברתיות ספציפיות, כגון שאלות של חינוך, או עיסוק בתופעת ילדי הרחוב.
חיינו	1950-1943	טריפולי, לוב	בטאון של 'בני עקיבא' בטריפולי שנכתב ונערך על ידי צעירים מקומיים. בעיתון מידע על מלחמת העולם השנייה, תנועות הנוער בלוב, חינוך ותרבות בלוב, ועל עליית הקהילה וקליטתה בישראל. העיתון יועד לקהל צעיר ונכתב בעברית פשוטה יחסית שקורא ישראלי צעיר יוכל להתמודד עמה בקלות.
הדובר, דובר מישרים	1871-1863	בבגדד, עירק	העיתון יצא לאור על ידי ברוך משה מזרחי בדפוס העברי הראשון בבגדד שהיה דפוס ליטוגרפי. העיתון יצא לעתים לא

			קבוצות עד שנת 1871.
שמש	1933-1930	בבגדד, עירק	עיתון פנימי של בית הספר 'שמאש' (שמש)
תנועתנו	1951-1947	ג'רבה, תוניסיה	ביטאון חברת 'עטרת ציון' להפצת השפה העברית והציונות. העיתון מתאר את המתרחש בתנועה הציונית המקומית. ניתן ללמוד ממנו על האווירה התרבותית של שוחרי השפה העברית הצעירים וקבוצות הציונים, לקרוא מיצירותיהם וללמוד על הקשר עם ישראל. השפה קלה יחסית ומתאימה לתלמידי בתי הספר.
שפתנו	1959-1951	ג'רבה, תוניסיה	ביטאון פנימי של חברת 'דבר עברית' להפצת השפה היתה זו חברה בעלת אוריינטציה ציונית דתית שהוקמה בשנת 1943. ניתן ללמוד ממנו על האווירה התרבותית של שוחרי השפה העברית הצעירים וקבוצות הציונים, לקרוא מיצירותיהם וללמוד על הקשר עם ישראל.
המבשר	1911-1908	אסתאנבול, טורקיה	עיתון ציוני, שנוסד על ידי ההסתדרות הציונית בעקבות יוזמתם של זאב ז'בוטינסקי, נחום סוקולוב וויקטור יעקבסון, כדי לקדם את הרעיון הציוני בבירת האימפריה.

2. עיתונים בעברית מאירופה ומישראל

עיתונים בעברית שפורסמו באירופה ובישראל העניקו במות לכותבים מארצות האסלאם שדיווחו על חיי הקהילות. עיתונים אלה פרסמו גם מאמרים ודיווחים על חיייהם של היהודים בארצותיהם וליוו את עלייתן של הקהילות לישראל וקליטתן בה עלייתן וקליטתן של הקהילות בישראל. ניתן לשלב את המאמרים והכתבות מהעיתונות העברית בספרי לימוד או במערכי לימוד דיגיטאליים המיועדים למורים ולתלמידים בבתי הספר וכך להפוך את הלמידה לחווייתית יותר. בעידן הדיגיטאלי, בו בני נוער מבצעים חיפוש בגוגל למטרות איסוף חומרים ללימוד הרעיון לחפש מידע באתר 'עיתונות יהודית היסטורית' יתקבל על ידם בקלות. החיפוש באתר הוא מעין 'גוגל אל העבר' בו התלמיד יכול לאתר מידע היסטורי על דמויות, קהילות, אירועים, חגים, ספרים, מלחמות ועוד. להלן שלושה נושאים (1. השכלה עברית 2. מלחמת העולם השנייה 3. עלייה וקליטה) ודוגמאות של כתבות ומאמרים שליקטנו מתוך אתר 'עיתונות יהודית היסטורית' כדי להמחיש את הערך המוסף שהאתר יכול להעניק ללמידת העבר.

- **השכלה עברית בצפון אפריקה:**
  - שלום פלאח מתוניסיה על העיתונות כמקור השראה להשכלה עברית, מתוך: הצפירה, 24.08.1890
  - מתתיה חי גויטע מתוניסיה (מהדיא) כותב על החינוך בעירו, מתוך: המגיד, 4.12.1885
  - חיים בלייאת מאלג'יריה (תלמסאן) מדווח על הקורות בעירו, מתוך: המגיד, 01.04.1868
  - רבי דוד אלקאיים ממרוקו (מוגאדור) מדווח על הקורות בעירו, מתוך: הצפירה, 10.11.1891
- **מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה:**
  - תוניס ויהודיה תחת שלטון וישי וגרמניה, מתוך: הד המזרח, 23.07.1943

- טאנז'ר - מרכז הריגול העולמי: גורל הפליטים היהודים בטאנז'ר, מתוך: המשקיף, 05.09.1943
- יהודי טריפולי - למחנה ריכוז במדבר, מתוך: המשקיף, 17.12.1942
- שמחת יהודי טריפולי עם בוא צבא הברית, מתוך: דבר, 12.02.1943
- עלייה וקליטה:
  - 104 אלף יהודי עיראק נרשמו לעליה, מתוך: חרות, 21.03.1951
  - התנועה החלוצית בראש מפעל הגאולה של יהודי המזרח, מתוך: על המשמר, 06.12.1951
  - עליית תימן על 'כנפי נשרים', מתוך: הצפה, 08.11.1949
  - הזנחת הסוכנות מנעה עליית המונים ממארוקן, מתוך: החרות, 13.06.1956

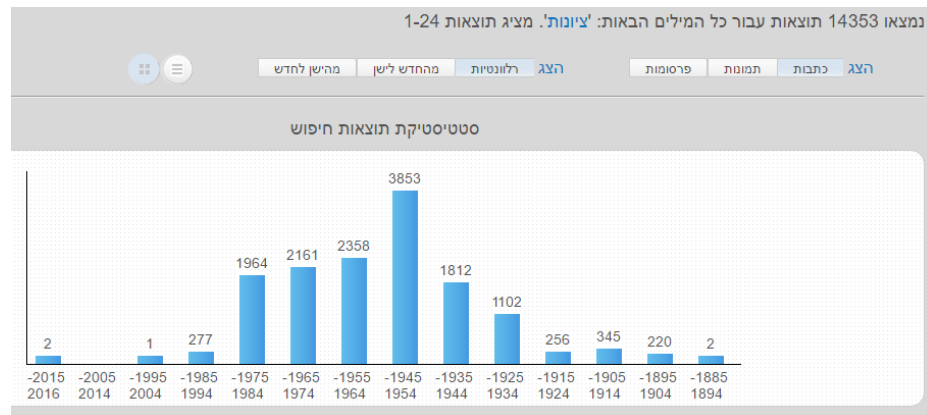
3. אתר 'עיתונות יהודית היסטורית' ככלי דידקטי רב-מימדי

- **ההיקף:** הודות לטכנולוגיית 'זיהוי תווים אופטי' (OCR), אתר עיתונות יהודית היסטורית מאפשר לבצע בקלות רבה מאי פעם, על פי מילות מפתח, חיפוש במאגר מידע אחיד, עשיר ועצום. נכון לעכשיו, החיפוש מתבצע בכל המלל שבכ-1,500,000 עמודי עיתון שבתוך כ-150,000 גיליונות עיתון שראו אור בעולם היהודי משנת 1783 ועד ימינו.
- **התוספת הוויזואלית:** מאחר שטכנולוגיית זיהוי תווים אופטי מאפשרת חיפוש מלל גם באיורים ובתמונות, האתר מאפשר להגיע בקלות רבה, על פי מילות חיפוש, גם אל מגוון איורים ותצלומים נדירים, ולצדן אף אוסף פרסומות ומודעות היסטוריות. אלו עשויים להקל מאוד על המחשת הסיפור ההיסטורי לתלמיד. למשל, חיפוש המילה 'מעברה' מעלה 779 תמונות שונות ו-810 פרסומות ומודעות מהעיתונות הישראלית והעולמית. חיפוש המילה 'מימונה' מעלה 84 תמונות שונות ו-55 פרסומות ומודעות.

הרצאות	
על נושאים היגייניים במעברות וישובי עולים	
מטעים מחלקת ההסברה - שני מרכזי קופת-חולים	
יום ג' - 11.9.51	מעברה גבעת ברנר - ד"ר עובדיה - ערבית
יום ד' - 12.9.51	פרדסיה ד' ע"י בית-ליד - ד"ר אפשטיין - ערבית
יום ה' - 13.9.51	מעברה נחלת יהודה - ד"ר מנשה - ערבית
יום ג' - 18.9.51	מעברה גבים - ד"ר עובדיה - ערבית
יום ד' - 19.9.51	מעברה בני-ציון - ד"ר יצחק - ערבית
יום ה' - 20.9.51	מושב ויתן - ד"ר מנשה - ערבית
יום ג' - 25.9.51	בשעה 7.30 מעברה ג' מגדל-אשקלון - ד"ר עובדיה ערבית
יום ג' - 25.9.51	בשעה 8.30 מעברה ג' מגדל-אשקלון - ד"ר עובדיה ערבית
יום ז' - 26.9.51	שכון שובקי ע"י הרצליה - ד"ר רומנו - ספרדית
יום ה' - 27.9.51	בשעה 7.30 מושב פתחיה - ד"ר יצחק - ערבית
יום ה' - 27.9.51	בשעה 8.30 מושב פדיה - ד"ר יצחק - ערבית

- **המחשה כמותנית:** לאתר תרומה במישור ההמחשה הכמותנית, גם באמצעות גרפים שהמערכת יודעת לייצר באופן אוטומטי. הטכנולוגיה מאפשרת להמחיש בנקל את משקלן היחסי של תופעות היסטוריות משמעותיות בהיסטוריה של העם היהודי ושל מדינת ישראל; למשל, בעת

חיפוש המילה 'ציונות' במאגר כולו (נכון להיום מופיעה 14,353 פעמים בעברית), מתקבלים נתונים מספריים על תדירות הופעת המילה לאורך השנים. בכך, ללא צורך במחקר מיוחד, האתר חושף את המשתמש לתדירות העיסוק בנושא על פי תקופות. האתר מאפשר לייצא את הנתונים לקובצי אקסל ולהמשיך לבחון היבטים שונים.

- פרספקטיבה השוואתית:** לאור הכיסוי הכלל-יהודי המקיף של האתר – כלומר שאינו מתמקד אך ורק בקהילות ישראל במזרח אלא משלבן בתוך הכלל- האתר גם מקל על יצירת פרספקטיבה השוואית על ההיסטוריה היהודית בארצות האסלאם. האתר מאפשר להשוות בין תדירות הופעת מילים בעברית בעיתונים שראו אור בקהילות שונות בעולם (עפ"י סיווג שמות העיתונים), במזרח ובעולם היהודי כולו. בכך הוא מקל על יצירתו של סיפור יהודי מאוזן, עשיר, הרמוני ומבוסס דיו, שקהילות המזרח הן חלק ממנו וכל מקבילה עומדת בפני עצמה.
- זמינות ונגישות:** מאגר מידע גדול ומתפתח שכזה הוא בבחינת אוצר בלום, לא רק עבור חוקרים ומפתחי התכנים של מערכת החינוך, אלא גם עבור המורים והתלמידים. החיפוש באתר הוא חינמי, דרך רשת האינטרנט העולמית (WWW). התלמיד והמורה יכולים לבצע חיפוש מבלי לצאת מכותלי בית הספר, או לחלופין בביתם.
- כלי להוראה אינטראקטיבית:** האתר יכול להפוך לכלי אנציקלופדי משלים במסגרת מערכי הוראה אינטראקטיבית, שבה ייקחו המורים והתלמידים חלק אקטיבי. למשל, כמתבקש, האתר יקל על תלמידים הכותבים עבודות שורשים וסמינר על ארצות האסלאם והפזורה הספרדית או על השתלבותם בישראל, לכתוב עבודות מגוונות ועתירות חומרים מקוריים ('תעודות' היסטוריות) אשר הגישה אליהן, בדרך כלל, מסובכת ולעתים אף יקרה עבור תלמידים רבים (נסיעה לארכיונים וצילומים). יש לשער, לנוכח המתרחש כבר היום בין כותלי האקדמיה, כי נוחות השימוש באתר תעודת תלמידים רבים לגשת אל הטקסטים, האיוורים והתמונות המקוריים. בעזרת האתר יוכלו המורים לשלב בקלות רבה מערכי הוראה שיאפשרו לתלמיד **'לספר את הסיפור שלו'**. למשל, ניתן לנסח מטלת בית או מטלת כיתה שבמסגרתה יבקשו המורים מהתלמידים להשוות בין תופעה מסוימת שתיבחור מראש, כפי שהתרחשה באזורי המוצא של שני הוריו למקבילותיה; או לחלופין לייצר מטלה זוגית שבמסגרתה ישוו שני תלמידים קהילות שונות, או תקופות שונות. ניתן גם לבקש מהתלמיד להתחקות אחר שם משפחתו ולאתר אישים מרכזיים בעלי שם דומה. נדמה שבכך ייווצר עניין ודיון פורה שאינו מתבסס רק על נרטיבים

קבועים ומוגדרים מראש, אלא על נרטיב מתפתח שיאפשר לתלמיד להתנסות בעבודה היסטוריוגרפית ולמורים לגבות.

יתרונותיו של האתר יקלו על פיתוח תכניות ותכנים שיאפשרו 'להעצים' את הזהויות המזרחיות במערכת החינוך, כשם שחרט שר החינוך על דגלה של הוועדה.

- **לשון וספרות:** מאגר המידע העשיר והזמין בשפה העברית טומן בחובו פוטנציאל לתרום לתחומי הוראה נוספים שחורגים מתחומי ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם. למשל: בשיעורי לשון עברית- ניתן להתחקות אחר צורת הופעתם של ביטויים לשוניים בתקופות ובזמנים שונים. ניתן גם לשלב מקטעים בהוראת הספרות.

- **חשיפה למקורות נדירים:** יש לציין כי חלק מהעיתונים שבאתר נדירים מאוד, והם מצויים בספריות מעטות בלבד בעולם, ובכמות זעומה של עותקים – לעתים קרובות עותק יחידאי בעולם כולו. עבודת האתר מצילה גיליונות עיתונים – נכסי תרבות יהודים וישראלים- מכלֶּה ומאבדן, לאחר שבלאו הכי חלק ניכר מהם אבדו כתוצאה מפגעי הזמן, בין השאר בתקופת השואה. תמיכתו של משרד החינוך בפרויקט, תתרום גם למטרה נעלה זו.

במטרה להפוך את האתר 'עיתונות יהודית היסטורית' לכלי עבודה בו יוכלו להשתמש מורים ותלמידים בבתי הספר אנו ממליצים כי משרד החינוך יבנה מערך הדרכה על האתר ושימושי בשיתוף פעולה עם יחידת החינוך בספרייה הלאומית.

***

נספח י"ב

דוגמאות לתכניות לימודים במכללות להכשרת מורים

סמינר הקיבוצים

יש מסלול על-יסודי: מדעי הרוח בדגש עיוני תרבותי במסגרת לימודים לתואר B.Ed. ובו שלוש התמחויות, היסטוריה, ספרות או מקרא. מתוכן נדרש הסטודנט לבחור שתיים. לכל התמחות מוקדשים 52 שעות במהלך לימודי התואר. מרשימת הקורסים לא ניתן לדעת אם נלמדים תכנים על ארצות האסלאם. אבל מרשימת 27 שמות המרצים להיסטוריה ותחומי התמחויותיהם רק אחד מלמד קורס שיש לו זיקה ל'מזרחיים'. הרוב המכריע עוסק במובהק במערב או במזרח אירופה, ולגבי מיעוט קטן, באין סילבוס, אין לדעת אם הם כוללים דיון בספרדים ובמזרחיים אם לאו.

<http://www.smkb.ac.il/history/faculty/>

מכללת הרצוג

החוג להיסטוריה לבנות – (של הבנים זהה) מעמ' 62-59. מתוך 26 שעות כ-3 קורסי בחירה בתחומי ספרד והמזרח.

http://www.herzog.ac.il/images/meidaon/meidaon_girl_15%281%29.pdf

מכללת שאנן (קרית שמואל, חיפה)

http://shaanan.ac.il/?page_id=635

רק בקורס אחד על ימי הביניים יש רמז לארצות האסלאם. אף שהקורסים ערוכים לפי פרקי התכנית החדשה לחמ"ד בהיסטוריה, לא נתנו ממנה אפילו את מה שהיא כוללת על יהודי המזרח.

מכללת אפרתה בירושלים

4 קורסים: יהודי ארצות האסלאם בתקופת השואה, יהודי ספרד, הפזורה הספרדית, ימי הביניים בארצות האסלאם.

מכללת אורות

קורס אחד ניכר על פי כותרתו המפורשת שהוא עוסק ביהדות ספרד והמזרח. אשר לאחרים, בלי סילבוסים אי אפשר לדעת.

<http://www.orot.ac.il/Elkana/B-Ed/history/Pages/educational-program.aspx>

***

נספח י"ג

הערות לתכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ו'- ט' בבית הספר הממלכתי-דתי

יש אפשרות בחירה בנושאים לבית הספר. כחלק מהתיקון יש צורך לקבוע נושא אחד של יהודי ארצות האסלאם כנושא חובה.

<p>שם הפרק</p> <p>3. היהודים בארצות האסלאם</p>	<p>רעיון מרכזי</p> <p>מעמד היהודים בארצות האסלאם ועיסוקיהם.</p> <p>התלמידים יכירו את ההבדל במעמדם של היהודים בארצות האסלאם השונות ויבינו את הסיבות לשוני, לדגומה: מצב היהודים בתנאים שלטוניים שונים בארצות האסלאם.</p> <p>התלמידים יכירו את תחומי הפרנסה של היהודים ויבינו את הסיבות לעיסוק דווקא בפרנסות אלו (גורמות, אריגה, טוויה, עבוד עורות, הלואה בריבית, תעשיית חוץ מסחר ומסחר בין-לאומי - סוחר המלך בפרנקו):</p> <ul style="list-style-type: none"> - חומות מעיסוקים בשל הגבלות חוקיות. - מלאכות אסורות או בוויית בעני המוסלמים. - החסינויות בתפוצות ישראל. 	<p>פירוט מטרות</p> <p>2</p>	<p>יש צורך להתרכז יותר בקהילה ופחות במשפחה. ישנם מחקרים חשובים על מרוקו של שלום בר אשר ואחרים על הקהילה. מחקרים מפורטים מאוד. אני לא יודע מה בדיוק לומדים היום בחלק הנתון אבל</p>
<p>שם הפרק</p> <p>5. שבתאי צבי</p>	<p>רעיון מרכזי</p> <p>המשיחיות ושבתאי.</p> <p>התלמידים יבינו מדוע התחזקה הצפייה לבואו של משיח בעקבות כל אחד מהאירועים הבאים בתפוצות ישראל השונות:</p> <ul style="list-style-type: none"> - גירוש ספרד ופרעות ת"ח-ת"ט. - הפלת ביוטיון בידי העות'מאנים ומניעתם באירופה. - הפיגול בנצרות בעקבות הרפורמציה. <p>התלמידים יעמדו על ביטויי האמונה במשיחיותו של שבתאי צבי בתפוצות ישראל השונות:</p> <ul style="list-style-type: none"> - נילוי שמחה. - חיבור פיוטים. - הערכות נלוות לעזיבת חגול ולעלייה לארץ ישראל - סירוב לעזיבת חגול ולעלייה לארץ ישראל. <p>התלמידים יסבירו כיצד התגלעה שקריות משיחיותו של שבתאי צבי.</p>	<p>פירוט מטרות</p> <p>2</p>	<p>בפרק זה ניתן להרחיב על יהודי ארצות האסלאם שהושפעו מאוד משבתאי צבי.</p>

	<ul style="list-style-type: none"> התלמידים יבינו כיצד תנועת החשכלה לחברה היהודית. המפגש עם החברה הסובבת: יהודי החצר. עליות החברה העירונית. תהליכים להעשרת העולם הרוחני. התלמידים יבינו כיצד התבטאו רעיונות תנועת החשכלה במעילות של משה מנדלסון והמשכילים היהודים. הסברת התורה והיהדות על פי התבונה והשכל - תרגום התנ"ך לגרמנית ובחיבת "הביאור": פירוש לתנ"ך בעברית שחיבר מנדלסון. 	<p>13. תנועת החשכלה היהודית</p> <p>השפעת תנועת החשכלה על יהודי מרכז אירופה.</p>	<p>יש צורך לדון בתנועת ההשכלה בארצות האסלאם תוך הפרדה בין השכלה בערבית (בעיקר במשק) השכלה בשפה קולוניאלית והשכלה עברית.</p>
<p align="center">28-</p> <p align="center">© כל הזכויות שמורות לאתר ולתוכן ולעיתים תבנית לשונית</p>			
	<p>שמות</p> <p>פירוט מטרות</p> <ul style="list-style-type: none"> השתלבות בחברה החדשה עם קיום מצוות הדת - כפי שנוסח בספרו של מנדלסון "ירושלים". שילוב בין לימודי הדת היהודית "תורת אלוקים" לבין השכלה כללית - "תורת האדם": השכלה כללית, לימוד שפת המדינה, ורכישת מקצועות יצרניים. התבוננות חינוכית של המשכילים "דבריו שלם ואמת" לפי ויזל. התלמידים ידעו בסיבות התנגדותן של חוגים מקרב הקהילה היהודית למעילות של מנדלסון והמשכילים. 	<p>רעיון מרכזי</p>	<p>שם הפרק</p>
<p>3</p>	<ul style="list-style-type: none"> התלמידים יכירו את התיקונים שהציע הרפורמים בדת היהודית ויבינו מדוע עוררו התנגדות בחברה המסורתית היהודית. שינוי בסדרי התפילה: בניית טפסל-היכל, תפילה בגרמנית, גנינה בעונב בשבת, מחיקת אכזר ציון וירושלים. ביטול מצוות ושינוי מצוות. התלמידים יסבירו את הדומה והשונה בין דרכי ההתמודדות עם התיקונים בדת של החת"ס סופר - "חדש אסור מן התורה", והרש"י חירש - תורה עם דרך ארץ. 	<p>תגובת החברה המסורתית לתיקונים בדת.</p>	<p>14. הרפורמה והאורתודוקסיה</p>
<p>מקום חשוב לדון על אפשרות שלישית שהתקיימה בקרב יהודי ארצות האסלאם ושהוגדרה אני חושב רק בישראל והיא המסורתיות. בלי שום קשר צריך לדון על הסיבות לכך שלא נוצרה רפורמה ואורתודוקסיה בארצות האסלאם.</p>			
<p>אין בתכנית התייחסויות לקולוניאליזם בארצות האסלאם</p>			

***

נספח י"ד

תכניות הלימודים בהיסטוריה – דיון וביקורת

לעיל נסקרו בידי חברי תת-הוועדה לענייני היסטוריה כעשרה ספרים. הביקורות על הספרים היו משני סוגים:

1. טעויות תכניות ולשוניות בספר.
2. הצבעה על נושאים שכלל לא הופיעו בספר, והם מהותיים להבנת ההיסטוריה של יהודי המזרח. הספרים כולם מנוסחים על בסיס תכנית הלימודים, שנכתבה בידי אנשי משרד החינוך. אשר על כן, ביקורת זו מצביעה על כשלים בתכניות הלימודים עצמן. ולכן חשוב ולבחון את תכניות הלימודים עצמן.

תכנית הליבה נוסחה בשנת 2014 והיא מחייבת את החינוך הממלכתי, הממלכתי דתי, הדרוזי והערבי. http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/History/hativa_elyona/mismach_liba_02.htm

היקף התוכנית הוא 90 שעות כלומר שלוש שעות שבועיות. התוכנית מקיפה נושאים יהודיים ונושאים כלליים — 50 שעות מיוחדות לנושאים יהודיים ו-40 שעות לנושאים כלליים. מתוך הנושאים היהודיים - 30 שעות מוקדשים ללימוד שואה ו-10 שעות ללימוד ההיסטוריה של מדינת ישראל. 10 שעות ללימוד חיי היהודים בארצות הנצרות והאסלאם מהעת העתיקה ועד היום. גם החלקים המזעריים העוסקים בתולדות יהודי ארצות האסלאם מוצבים לעתים בסוף כגון בחט"ב שם הם נמצאים בסוף התור ולא מגיעים אליהם. יש להעביר אפוא נושאים מסוימים לקדמת הבמה.

מתוך הנושאים הכלליים - 17 שעות מוקדשים לחיי הערבים ומדינות הלאום הערביות.

תכניות הלימודים בממלכתי דתי ובממלכתי [בנספח מופיע הפירוט]

הכוונה המוצהרת של התכנית כלפי הנושאים העוסקים ביהודי המזרח מופיעה בהקדמה לתכנית ובה מנוסחים העקרונות המחייבים: **'תולדות יהודי ארצות האסלאם'** – שולבו בתולדות כלל העם היהודי תוך הדגשת הייחודי להם והמשותף ליהודי כל ארצות התפוצה גם יחד. כך יילמדו גם תולדות הציונות הדתית כחלק בלתי נפרד מתולדות הציונות והקמת הבית הלאומי ומדינת ישראל בכללם, תוך הדגשת ייחודה של קבוצה זו' אך ספק אם הצהרה זו מומשה כלשונה וכרוחה.

תכניות הלימודים בממלכתי ובממלכתי דתי דומות במידה רבה. חמישה נושאים נלמדים בחטיבה העליונה: בית שני [בחינוך הדתי עוסקים גם בתקופת המשנה והתלמוד], ימי הביניים, מודרניות, לאומיות וציונות, נאציזם ושואה [בחינוך הממלכתי יש גם דיון על יהודים תחת שלטון קולוניאלי], מדינת ישראל והסכסוך הישראלי ערבי.

בחינוך הדתי עוסקים יותר במודרניות מאשר בלאומיות. העיסוק בהבנת שורשי המודרנה הוכר כחשוב בממ"ד משום שהיום זו אחת הסוגיות הרלוונטיות בחמ"ד. הרצון היה להדגיש כי אכן גם הלאומיות הציונית נוצרה על רקע התמודדות זו-ועובדות אלו לא באות כדי להראות רק את המרכזיות האירופאית אלא את הרקע להבנת שאלות רבות המטרידות גם היום ובתוכן שאלות של התמודדות בין מזרח ומערב. הכרות עם שורשי המודרנה מאפשרת להבין סוגיות עמן נדרש דורנו להתמודד. התעלמות מכך לא תאפשר להסביר היסטורית איך נוצרו קונפליקטים אלו. המלצת הוועדה היא לעסוק ביחידה שתיקרא 'תמורות בקהילות ישראל בעת החדשה' ולשלב בה את המודרנה. להתעלם ממנה כאילו לא השפיעה זה לעוות את ההיסטוריה. חשוב להציג גם היבטים היסטוריוגרפיים ולשקף את התפיסות של יחסי מזרח ומערב כחלק מההיסטוריה.

בחנית הנרטיב העוסק ביהודים בעת החדשה מלמדת כי מדובר בסיפר-על המתואר מנקודת מבט שמתחילה במודרנה. כתוצאה מכך עולות כמה בעיות:

1. מדובר בסיפר אירופאי לחלוטין על משבר שמתוכו צמחה המודרנה ולכן העיסוק ביהודי המזרח מועט.
2. הסיפור היהודי המודרני מתחיל בתגובות למודרנה ובציונות—אין תיאור של קהילות יהודיות בכלל ללא מודרנה וללא ציונות, לא במזרח ולא במערב. במקום יחידת הבחירה יש לעסוק בקהילות כחובה.
3. כאמור, ההקשר של ההיסטוריה היהודית ושל המהלך ההיסטורי הכולל הוא אירופאי, ולכן כאשר מופיע סיפור מזרחי הוא לעתים חסר הקשר.

גם במקומות שבהם ניתן להרחיב, אף במסגרת הנרטיב הנוכחי, בתיאור חיי המזרחים זה לא תמיד נעשה. צריך לשנות את הסטטוס של תכנים מאפשרויות בחירה לחובה. למשל בתיאור יהודי היישוב הישן, משולבים כמעט כל הנושאים הרלוונטיים ליישוב הישן הספרדי אלא שצריך נושא זה לחובה ולוודא שספרי הלימוד לא התעלמו מהם.

4. פעמים רבות מציגים את יהודי המזרח כמי שהיו פסיבים בתהליך ההיסטורי ובדרך זו מקבעים דימוי נפוץ.

לכן הוועדה מציעה להרחיב את גבולות הסיפור:

1. ניתן להציע דרכים **נוספות** אל המודרנה—דיון זה יתחיל במאה השש-עשרה ונקודת המוצא שלו תהיה הגעת מגורשי ספרד אל האימפריה העת'מאנית. בדרך זו ניתן להציע התפתחות אחרת של

- העולם היהודי אל המודרנה באופן יותר הדרגתי: כך נושאים כמו גירוש ספרד, קבלה, השכלה ספרדית, יהודי הנמל, תנט'ימאת ונהצ'ה יהיו חלק אינטגרלי ומשמעותי בתיאור.
2. יושם דגש על היהודים שחיו בקהילות במזרח ובמערב לפני או במקביל למודרנה. יהודים מסורתיים או דתיים.
3. לצמצם את הדיון בנאציזם.

נספח

תכנית הלימודים בבית הספר הממלכתי דתי לחטיבה עליונה

http:

//cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/historymmd/Toch/nivotLimudimElvona

כיתה ט'

- 60 שעות שנתיים, שעות שבוועיות.
- 30 שעות – בית שני משנה ותלמוד
- 30 שעות ימי הביניים בארצות האסלאם והנצרות

כיתה י'

- 90 שעות, שלוש שעות שבועיות. מסורת ומודרנה בתולדות העמים ובתולדות עם ישראל בעת החדשה.
- המודרנה 27 שעות אירופה בלבד
- משברי המודרנה 18 שעות אירופה בלבד
- התמודדות היהודים עם האתגרים 45 שעות התייחסות ליהודי המזרח

הערות

הנרטיב המארגן הוא עליית המודרנה (מדינות ריכוזיות, תיעוש, נאורות, לאומיות), המשברים (מלחמת העולם הראשונה והמשטרים הטוטליטריים) ואז תגובת היהודים לכך.

הבעיה היא שני החלקים הראשונים – שבהם הסיפור הוא אירופאי בלבד, ולכן כאשר משלבים את יהודי המזרח בחלק השלישי, החיבור הוא לעתים מאולץ ולא נהיר למורים ולתלמידים.

כיתות י"א-י"ב

- שואה ציונות והקמת מדינת ישראל 120 שעות. 4 שעות שבועיות בשנה אחת (או בדרך אחרת)
- נאציזם ושואה. 30 שעות שבועיות כולל התייחסות בלתי מספקת ליהודי צפון אפריקה
- מיישוב הארץ להקמת מדינת ישראל 90 שעות –
- היישוב בארץ ישראל סוף 19-מלחה"ע הראשונה 16 שעות התייחסות גם ליהודי המזרח, אבל באופן לא מספק
- הלאומיות הערבית במזרח התיכון ובארץ ישראל 4 שעות
- התפתחות הבית הלאומי בארץ ישראל 32 שעות: התייחסות מועטה מאוד ליהודי המזרח.
  - הקמת מדינת ישראל 38 שעות התייחסות ליהודי המזרח

תכנית הלימודים בבית הספר הממלכתי לחטיבה העליונה

[http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut Pedagogit/History/hativa_elyona/TalHadasha.htm](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/History/hativa_elyona/TalHadasha.htm)

חלק א

בחלק זה לומדים התלמידים שני נושאים:
'ממדינת מקדש לעם הספר' – תקופת בית שני או: ערים וקהילות – חברה ותרבות בימי הביניים [בגדאד ופראג]
הלאומיות בישראל ובעמים – ראשית הדרך עד 1920. כמעט כל הדיון הוא על אירופה ויהודיה. מה שעוסק ביהודי המזרח תלוש מהקשרו.

חלק ב

בחלק זה ילמדו התלמידים שני נושאים:
נאציזם, אנטישמיות מלחמת העולם השנייה והשואה. כמעט כל הדיון הוא על אירופה ויהודיה ושוב אם מוזכרים יהודי המזרח, הדיון עליהם תלוש מהקשרו.
בונים את מדינת ישראל במזרח התיכון. עיסוק ביהודים מזרחים על רקע הסכסוך הישראלי ערבי

המלצות ועדת המשנה לספרות

א- חינוך ממלכתי

מבוא

- 1- בבדיקת המצב הקיים בתכנית הלימודים נפרשת לפנינו מציאות שעל פיה תלמיד יכול להגיע לבחינות הבגרות מבלי ללמוד אפילו יצירת ספרות מזרחית אחת. לכן אנו ממליצים כלימוד חובה יצירות של לפחות שני משוררים מיהדות המזרח לאורך כל שנות הלימוד: ביה"ס היסודי, חטיבת הביניים ובית הספר התיכון. הגישה הקובעת שאין יצירה מזרחית ראויה להילמד כחובה הינה ראייה נפסדת והיא נובעת מדעה קדומה הגורסת כי אין יצירות מיוצרים מזרחיים הראויות ללימוד חובה.
- 2- שירת ימי הביניים מוסכמת כקליסיקה משותפת ועל כן אנו נמנעים מלהציע שינויים בתכנית הלימודים הנלמדת בנושא משוררי ספרד בתור הזהב.
- 3- אנו מציעים פרדיגמה חדשה בנושא לימודי הספרות, סוגה שתקרא יעל"ה: "יצירה עברית לאורך הדורות". לא יעלה על הדעת לוותר על חוליות חיוניות מרכזיות בהתפתחות היצירה והרוח היהודית בכל קהילות ישראל. כך יש ללמד את השירה העברית בנקודות זמן משמעותיות תוך מתן נוכחות משמעותית לדמויות מרכזיות בשירה העברית מאז גירוש ספרד במאה ה-15 ועד סוף המאה ה-19.
- נביא כאן רשימה של משוררים שנחקקו כיוצרים בולטים בפזורת ספרד והמזרח בין המאה ה-15 ועד המאה ה-19 ואנו ממליצים שמערכת החינוך תשלב אותם בתכניות הלימודים.
ראו נספח 2- רשימת משוררים בסוגת יעל"ה – יצירה עברית לאורך הדורות
- 4- אנו חולקים על החלוקה שנעשתה בתכניות הלימודים הקיימות בין יוצרים מהמחצית הראשונה של המאה ה-20 לבין יוצרים במחצית השנייה של המאה ה-20. אנו ממליצים לכלול במסגרת החובה גם משוררים וסופרים מזרחיים.
- 5- אנו חולקים מכול וכול על שיטת הבחירה של יוצרים בסוגת הרשות, אשר מעמתת בין יוצרים, ולכאורה מאפשרת למורה להחליט באיזה משורר או סופר הוא בוחר, וכך נוצר מצב שחלק מהמשוררים הבכירים ביותר אינם נלמדים, לכן לדעתנו יש לאמץ את השיטה הקובעת חובה ללימוד יצירות בעלות משמעות.
- 6- אנו מציעים סוגה חדשה שאינה נלמדת כיום והיא "ספרות ההגירה – משבר ואיחוי".
- 7- אנו ממליצים לכלול בועדת המקצוע של הספרות מומחים לספרות יהדות המזרח, מלומדים ברמה אקדמית גבוהה החוקרים נושא זה.

תהליך עבודת הוועדה

הוועדה הקפידה על תהליך הנע על פני הרצפים שלהלן:

- **רצף תכ"ל:** הוועדה בחנה את תכניות הלימודים בספרות כפי שהן מוצגות מגן הילדים ועד כיתה י"ב בחינוך הממלכתי.
- **רצף בין המוגדר בתכ"ל לבין המיושם בשטח:** לצד הכתוב והמוגדר בתכ"ל בחנה הוועדה באמצעות סקר שערכה: מה בסופו של דבר נעשה בשטח - מה בפועל בוחרים המורים ללמד מתוך היצירות השונות בספרות.
- **מגוון קולות מהאקדמיה ומהשטח:** הוועדה פעלה ביושר אינטלקטואלי ומקצועי תוך שמיעת מגוון קולות. הוועדה כללה 8 חברים שייצגו את ההיבט האקדמי וכללו חוקרי ספרות באקדמיה, מורי מורים במכללות, ומורים לספרות המיישמים בפועל את תכניות הלימודים בספרות.
- **שיח מתמשך:** הוועדה נפגשה עם המפקחים המרכזים (המפמ"רים) ואף עם ועדת המקצוע כדי להציג את תמונת המצב המתגבשת ולדון עמם על כיוונים עתידיים.

המלצות הוועדה ללימודי הספרות בבית הספר היסודי ועד לכיתה ט'

חובה בשירה:

ללמד בכל הכיתות כחובה יצירות של המשוררים המזרחיים הקאנוניים:

אמירה הס

ארז ביטון

ללמד בכל הכיתות כחובה יצירות בפרוזה של:

דן בניה סרי

סמי מיכאל

תכנית קיימת לגבי יסודי וחיבת ביניים ראו קישור לאינטרנט:

המלצות ל- 2 י"ח לממלכתי

שירה:

1- להוסיף סוגה יעל"ה – יצירה עברית לאורך הדורות (הפירוט בנספח).

2- הוועדה ממליצה שלא להפריד בלימוד הספרות במאה ה-20 לשתי מחציות המאה כפי שנעשה כיום.

3- בפרק החובה בשירה הוועדה ממליצה להוסיף שני משוררים חובה: ארז ביטון וזהרה אלפסיה, פיגומים או תיקון הריחות. ואמירה הס: סלימה, בחידקל מצפה האור הזורם.

4- בסעיף בתכנית הלימודים של אשכול על פי נושאים:

הוועדה ממליצה להוסיף סוגה:

"ספרות ההגירה- משבר ואיחוי"

5- בסעיף בתכנית הלימודים של אשכול על פי נושאים:
הוועדה ממליצה לשלב את המשוררים הבאים לפי נושא:

א- זהויות:

שמעון אדף "שדרות"
ארז ביטון "תקציר שיחה", ו"דברי רקע ראשוניים"
חביבה פדיה "ילדה"
שלמה זמיר "שיר התלויים בבגדד"

ב- אהבה:

אמירה הס "רוחפים כשושני מים"
מירי בן שמחון "ערפל בכיס שמלתי",
פרץ בנאי "כי אהבה היא צורך"
ארז ביטון "שמחת עיניך", "פרידה", "יותר ויותר".

ג- ארץ ישראל:

ארז ביטון "בשעה של שקיעה בארץ ישראל", "באמצע ירושלים",
סמי שלום שטרית "חורשת האקליפטוס של ילדותי",
ברכה סרי "צנעה וירושלים"
אהרון אלמוג "סוכה עפה"

ד- שואה:

ארז ביטון "לאובדים בים – שואת יהודי יוון"
אמירה הס "עת פחתו המים"
אבנר פרץ "זונדרקומנדו"

ה- הוועדה ממליצה להוסיף נושא חדש – "שירת ההגירה"

יש ללמוד חובה 5 שירים, שיר אחד מכל משורר מהרשימה הבאה:
ארז ביטון
אמירה הס
מואיז בן הרוש
סמי שלום שטרית
עדי קיסר
רועי חסן
שלומי חתוכה

הסיפור הקצר:

אין לחלק את המאה ה-20 לשתי מחציות.

להוסיף סיפור אחד חובה: "חיזו בטטה" מאת סמי ברדוגו

ברשימת היצירות לבחירה יש להוסיף:

יצחק שמי "ישימון"

יהודה בורלא "אתנן"

רונית מטלון "אח קטן"

לאה איני "עד שיעבור המשמר כולו"

שושנה שבבו "העקדה"

הספר המתורגם:

ספר אחד שייבחר מאת היוצרים הבאים:

אליאס קנטי חתן פרס נובל (תרגום מגרמנית, "סנוורים" או "קולות מרקש")

אלברט כהן (תרגום מצרפתית, "סולל", "הספר אשר לאימי")

סמיר נקש (תרגום מערבית "יום שתבל הרתה והפילה בו: סיפורים עיראקים")

דרמה:

מומלץ כחובה "כינורו של יוסי" מאת מרדכי טביב

נובלה:

מומלץ ללימוד חובה "קין אלכסנדרוני" מאת יצחק גורמזנו גורן או "עוגיות המלח של סבתא סולטנה" מאת

דן בניה סרי

רומן:

חובה ללמד אחד משני הרומנים הבאים:

"חופן של ערפל" מאת סמי מיכאל

"תרנגול כפרות" מאת אלי עמיר

רומן לבחירה: יש להוסיף את הרומנים הבאים

סולם יעקוב – ז'קלין כהנוב סמטת השקדיות מעומריג'אן – דורית רביניאן

שום גמדים לא יבואו – שרה שילה

יתומים – סמי ברדוגו

קול צעדינו – רונית מטלון

ספרות ההגירה-משבר ואיחוי: סיפורת

ממליצים ללמוד כחובה

ארמנד נובלה מרוקאית – עוזיאל חזן

האסופי – לב חקק

המעברה - שמעון בלס

ספרות ברמה של חמש יחידות

רשימת יוצרים חובה:

ארז ביטון:

שירים מתוך "נופים חבושי עיניים" ו"בית הפסנתרים"

אמירה הס

מואיז בן הרוש
שלומי חתוכה
משה סרטל
סמי מיכאל שבא סלהוב
ז'קלין כהנוב
עדי קיסר
חביבה פדיה

נספחים לספרות בחינוך הממלכתי

נספח 1: חברי ועדת מקצוע ספרות לממלכתי במשרד החינוך – מצב קיים

נספח 2: רשימת משוררים בסוג החדשה המוצעת: יעל"ה – היצירה העברית לאורך הדורות
נספח 3: מצב קיים רשימת יצירות מומלצות לבית הספר היסודי
נספח 4: מצב קיים: רשימת יצירות לגיל הרך
נספח 5: מצב קיים: רשימת יצירות לחטיבת ביניים:

נספח 6: מצב קיים: תכניות הלימודים – ממלכתי רשימת יוצרים ויצירות לגיל הרך ולבית הספר היסודי

נספח 7: מצב קיים: תכנית הלימודים ממלכתי – פירוט היצירות לכיתות ז'-ט'

נספח 8: מצב קיים: תכנית הלימודים בספרות לחטיבה העליונה לתלמידים שלומדים בכיתות י' ובכיתות י"א בשנת הלימודים תשע"ו

נספח 1 – חברי ועדת מקצוע ספרות לממלכתי במשרד החינוך – מצב קיים

ספרות ממלכתי

- פרופ' רפי וייכרט- יו"ר הוועדה
- ד"ר שלמה הרציג – מפמ"ר
- ד"ר פנינה שירב
- נינה בן אהרון
- ד"ר מיכל ארבל
- פרופ' מירון איזקסון
- ד"ר חנה לבנת
- ד"ר סיגל נאור פרלמן
- ד"ר מיכל בן חורין
- הגר אור
- אופירה מרגי
- עליזה מנדל
- אבי אקשוטי
- אושרה לרר

• ד"ר רבקה ברגר

נספח 2- רשימת משוררים בסוגת יעל"ה – היצירה העברית לאורך הדורות

- עמנואל הרומי המאה ה-13 ,
עזריה מן האדומים המאה ה-15,
יוסף בן שמואל צרפתי המאה ה-15
משה בן יואב ריאטי המאה ה-15
יהודה בו יצחק סומו המאה ה-16
שמואל בן אלחנן יעקב ארקוולטי המאה ה-16
מנחם עזריה פאנו המאה ה-16
אברהם בן חנניה יגל המאה ה-16
ישראל נג'ארה המאה ה-16
יצחק בן אברהם עוזיאל פס- אמסטרדם המאה ה-16
סעדיה לונגו סלוניקי המאה ה-16
דוד בו יצחק עונקיניירה סלוניקי המאה ה-16
יהודה אריה מודינה המאה ה-16
יוליאני בן שמואל קאזס המאה ה-16
אליהו מודינה המאה ה-16
משה בן מרדכי זכות אמסטרדאם המאה ה-17
יעקב בן דוד פרנשים המאה ה-17
שמואל קסרס המאה ה-17
עמנואל בן דוד פרנשים המאה ה-17
שלמה בן דוד אוליוורה המאה ה-17
שלמה בן יצחק לוסטרו המאה ה-17
שלמה בן יוסף קוניאן - פדובה המאה ה-17
יוסף בן יצחק פנסו דה לה וגה ספרד- אמסטרדאם המאה ה-17
(כתב את המחזה העברי הראשון)
יעקב בו אהרון ששורטס – אוראן – אמסטרדאם במאה ה-17
ר סעדיה אבן דנאן – אחרון משוררי ספרד – גרנדה – מרוקו המאה ה-16
ר' שלום שבזי
אברהם אבן זימרה ספרד – מרוקו המאה ה-16
שמעון לביא – ספרד מרוקו המאה ה-16
יעקב אבן צור - היעב"ץ מרוקו המאה ה-17
רבי משה חיים לוצאטו המאה ה-18
דוד חסין מרוקו המאה ה-18
פריחא בת יוסף המאה ה-18
דוד אלקיים – מרוקו המאה ה-19
משה עטייה – מרוקו המאה ה-18
משה אדהאן – מרוקו המאה ה-17

רחל מורפורגו המאה ה-19

יעקב ברדוגו המאה ה-19

ידידיה מונסונגו המאה ה-19

שלמה חלווה המאה ה-18

יצחק בר ששת המאה ה-14 ספרד-אלג'יריה

שמעון בן צמח דוראן המאה ה-15 מיורקה-אלג'יר

אפרים ברבי ישראל אנקאוה המאה ה-15 מגדולי חכמי ספרד באלג'יריה במאה ה-14

סעדיה אבן דנאן המאה ה-15.

אברהם בן זמרה המאה ה-16

אברהם בקראט הלוי - המאה ה-16

עלאל ב"ר ישועה בן סידון

רבי רפאל אהרון מונסוניגו

שמעון בן צמח בן שלמה (רשב"ץ השני)

מנדיל אבי זמרה

שלמה בן צמח דוראן

אברהם בן יעקב גבישון

אברהם בן טואה

יהודה בן רבי אברהם אלכלץ

דוד בן יעקב אבולכיר

רבי דוד חסין המאה ה-18

פרחה בת יוסף המאה ה-18

דוד בוזגלו המאה ה-20

שלמה צרור

אבא מרי דוראן ורבי בנימין אחיו

משה ברבי יצחק משיש

נתנאל בן יהודה קרשקש

יוסף בן משה קרשקש

סעדיה בן דוד זוראפה

אברהם צייארי

סעדיה שוראקי

עמרם עמאר

נתן גייאן

נתן בן יעקב בלחן

יצחק מרעלי

ר' יוסף כלפון, לוב המאה ה-17

ר' אברהם מימון, לוב

ר' אליהו גויטע, לוב

משה (מוסא) בוג'נאח לוב

ר' אברהם כלפון לוב המאה ה-18

הרב יוסף חיים (הבן איש חי) בבל המאה המאה ה-18

משה חוצין בבל המאה המאה ה-18

צאלח מצליח בבל המאה המאה ה-18

עבדללה חנין בבל המאה המאה ה-18

ששון מרדכי בבל המאה המאה ה-18

משה פתיה בבל המאה המאה ה-18

יהודה פתיה בבל המאה המאה ה-18

שלמה אלקבץ צפת המאה ה-16

יוסף אברהם פאפו בלקן המאה ה-19

נספח 3: מצב קיים רשימת יצירות מומלצות לבית הספר היסודי

שם היצירה	שם היוצר/ת	שכבת גיל
זיוה, ביצה	יחזקאל רחמים	ה-1
שברים	שושנה קרבסי	ה-1
ערסלי אותי אמא	שלומית כהן אסיף	ב-ג?
הרמס מדיה וזינגר	שלומית כהן אסיף	ה-1?
הצבע השמיני	שלומית כהן אסיף	א-ב?
תפוז בארץ התפוחים	שלומית כהן אסיף	א-ב
ליצן בצומת סואן	שלומית כהן אסיף	ה-1
מרגריטה	שלומית כהן אסיף	ה-1
בראשית	שלומית כהן אסיף	
סוסים חבושי עיניים	ארז ביטון	ג-1
שיר המקל	ארז ביטון	ה-1
הקיץ הזה	ארז ביטון	ד-1
כשחבר נהיה אח	ארז ביטון	ד-1
אתם לא מדברים עליי	תהילה חכימי	1

נספח 4: מצב קיים: רשימת יצירות לגיל הרך

<u>שם היצירה</u>	<u>שם היוצר/ת</u>
אותיות מתוקות	ג'קי לוי
רומיה עולה לארץ	שמחה סיאני
רומיה ומרבד הקסמים	שמחה סיאני
הילדים של אחר הצהריים	אביחי ניזרי
כשהעכבר והנחש נפגשו לראשונה	שלי אלקיים
חמש מכשפות יצאו לטייל	רונית חכם
אפאחד	רונית חכם
רימונים	שושנה קרבסי. שיר

נספח 5: מצב קיים: רשימת יצירות לחטיבת ביניים:

<u>שם היצירה</u>	<u>שם היוצר/ת</u>
מים	יחזקאל רחמים. סיפור קצר
מלך בירושלים	דן בניה סרי. סיפור קצר
אני מחפש את הנוף	שלום כתב. שיר
לבה פורצת	ברכה סרי. שיר
ילדותינו	יחזקאל מוריאל. שיר
הקסם של אמי	הרצל חקק. שיר
לא לפחד לומר את המילה אבא	אלמוג בהר. שיר

מעשים קטנים	אלמוג בהר. שיר
תורת ההסתפקות	שושנה קרבסי. שיר
מדידות	אלמוג בהר. סיפור קצר
האמן והפלאפל	סמי מיכאל. סיפור קצר
סופה בין הדקלים	סמי מיכאל. רומן
פחונים וחלומות	סמי מיכאל. רומן
עריפת כבוד	יחזקאל רחמים. שיר
למשורר האלג'ירי רבאח בלעמרי	ארז ביטון. שיר
העוברים על פני	ארז ביטון. שיר
מסדר זיהוי	ארז ביטון. שיר
כשהייתי ילד של אור	ארז ביטון. שיר
רבאבא צרודה	ארז ביטון. שיר
יום הכיפורים בבית חינוך עיוורים בירושלים	ארז ביטון. שיר
על גב הקיר	ארז ביטון. שיר
חום ואהבה	ורד אלפרט-חמאוי. שיר
בטטה	ורד אלפרט-חמאוי. שיר
בגדוד העברי	תהילה חכימי. שיר
אתם לא מדברים עליי	תהילה חכימי. שיר
רק בשביל מילי	תמי שם טוב. רומן
מהפכת התפוזים של מתי	תמי שם טוב. רומן
רצוא ושוב	מירה קדר. רומן
שותפי סוד	מירה קדר. רומן
אהבה שמיים וריח הדורים	מירה קדר. רומן
אי תנועה	איריס אליה. שיר
מדרגות	איריס אליה. שיר

נספח 6: מצב קיים: תכניות הלימודים - ממלכתי

רשימת יוצרים ויצירות לגיל הרך ולבית הספר היסודי

רשימת כל היצירות לפי א"ב של שמות היוצרים

שם היוצר	שם היצירה	המקור	כיתה	מעגל	סוג
אבולעפיה יוסי	האי של יאשקה	עם עובד, 2006 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר

אבן-טוב ישראלי אילנה	האביב הגיע	זנבה האדום של הקשת, כתר, 1983	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לאביב
אבס שלמה	שני תיישים	סיפורים לשלום, עגור, 1994	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
אדר תמר	זקנה על נדנדה	יסוד, 1990 *	א-ב	ליבה	ספר
אדר תמר	שלום	שירים שאהבנו ונאהב, משכל, 1998	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
אהרונוף חגית	לא רואים עליה	הקיבוץ המאוחד, 2008	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	ספר
אונגרר טומי	קריקטור הנחש הטוב	צלטנר, 2006 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אויסבה	מילת קסם	סיפור לכל יום – תשרי, מירי ברוך, משכל-ספריית פועלים, 1999	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
אופק אוריאל	מתן-תורה	לחול ולחג, א. לוין-אפשטיין, 1969	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
אופק אוריאל	ניסן	לחול ולחג, אפשטיין, 1973	א-ב	מעגל שני ממלכתי	לפסח
אופק אוריאל	סוכתנו	לחול ולחג, לוין-אפשטיין, 1973	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
אופק עטרה	מה שעשה אבא שלי	הרפתקאותיו של הרשל'ה, אלומות, 1991	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
אורבך אורי	אולי בשבת יזרקו סוכריות	ספרית בית-אל, 1996 *	א-ב	מעגל שני ממ"ד	ספר
אורבך אורי	באיזה שבט אתה?	ספריית בית אל, 2004	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	ספר
אורבך אורי	מתקן החלומות	דני ספרים, 1995 *	א-ב	מעגל שני ממ"ד	ספר
אורגד דורית	הנער מסיביליה	מרכז זלמן שז"ר, 1984	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אורגד דורית	העז של אבו עזיז	מסמר הערב, מחברות לספרות, 2000	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
אורגד דורית	מסמר הערב	מסמר הערב, מחברות לספרות, 2000	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ל"ג בעומר
אורגד דורית	פסח שחגגנו באתיופיה	חלונות ב', מרכז לטכנולוגיה חינוכית, 1993	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפסח
אורלב אורי	אח בוגר	כתר, 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אורלב אורי	האי ברחוב הציפורים	כתר, 1981	ה-ו	ליבה	ספר
אורלב אורי	חולצת האריה	מסדה, 1979 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר

	אורלב אורי	חיית החושך	עם עובד, 1976	ג-ד	ליבה	ספר
	אורלב אורי	לידיה מלכת ארץ ישראל	כתר, 1991	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
	אורלב אורי	משגעת פילים	כתר, 1979 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
	אורלב אורי	סבתא סורגת	מסדה, 1981	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
	אורלב אורי	רחוקי משפחה	כתר, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
	אזופוס	האריה והעכבר	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	א-ב	ליבה	סיפור
	אזופוס	הנמלה והחגב	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	ג-ד	ליבה	סיפור
	אזופוס	הצב והארנב	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	א-ב	ליבה	סיפור
	אזופוס	הקמצן	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
	אזופוס	השועל ובת העורב	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
	אזופוס	השועל והחסידה	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	ג-ד	ליבה	סיפור
	אזופוס	השועל והענבים	משלי אזופוס, מחברות לספרות, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
	אזופוס	עכבר העיר ועכבר הכפר	משלי אזופוס, הוצאת עופרים, 1994	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
	אזופוס	קנה הסוף ועץ הזית	משלי אזופוס, הוצאת מחברות לספרות, 1996	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
	אטלס יהודה	והילד הזה הוא אני	והילד הזה הוא אני, כתר, 1977	א-ב	ליבה	שיר
	אטלס יהודה	חוכמת הזקנים	סיפורים שאהבתי, שבא, 1985	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
	אטלס יהודה	יושב מאוחר בערב על יד השולחן	אני רוצה שפתאום, שבא, 1985	א-ב	מעגל שני ממלכתי	שיר
	אטלס יהודה	יש לי חבר	הילדה שאני אוהב, שבא, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
	אטלס יהודה	יש לי כזה חבר	ורק אני לא, שבא, 1981	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
	אטלס יהודה	כשאני רוצה להתפנק	והילד הזה הוא אני, כתר, 1997	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
	אטלס יהודה	כשכולם סוחבים	גם הילד הזה הוא אני, כתר, 1979	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	ל"ג בעומר

אטלס יהודה	כשנכנס הדבר המפחיד	והילד הזה הוא אני, כתר, 1977	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
אטלס יהודה	כשסבא שלי מת	ורק אני לא, שבא, 1981	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
אטלס יהודה	מיהו המאושר	סיפורים שאהבתי, שבא, 1985	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
אטלס יהודה	מעשה באיכר שרצה להיות עקרת בית	סיפורים שאהבתי, שבא, 1985	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
אטלס יהודה	ריחות שאני אוהב	והילד הזה הוא אני, כתר, 1997	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
איבוטסון אווה	מסע אל ים הנהר	גרף, 2001	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ספר
איבן עזרא אברהם	ארבעה עמדו על הים	ר' אברהם אבן עזרא, קובץ חוכמת אברהם איבן עזרא, קדם, תשל"א	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	פסח
אידיסיס חיים	מסע לארץ ישראל	תקליטור, מקלחות מאתיופיה במילים ובמנגינות, מט"ח, 1999	ה-ו	ליבה	שיר
איל אורה	המלחמה האדירה	ספריית פועלים, 1986 *	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ספר
איל אורה	לילה חשוך אחד	ספריית פועלים, 1988 *	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ספר
אילני אלדד	הסיפור המושלם	כנרת, 2009	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ספר
אימבר נפתלי הרץ	התקווה		א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ליום העצמאות
אלברשטיין חוה	שרליה (שער העליה)	תקליטור: מהגרים, 1986	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
אלון אמונה	איך מבקשים סליחה	סיפורים לימים טובים, דור, 1999	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
אלון אמונה	האוצר של פתחי	ספריית בית אל, תשמ"ח	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ספר
אלון אמונה	סיפורים לימים טובים	קוראים, 1991 *	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ספר
אלטוביה נורית	לו היה לי קרנף	נראלי ונדמלי, נ' אלטוביה, 1994	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
אליצור רבקה	אורית ומלאכי השבת	נחמד מכל ימים, הוצאת המחלקה לחינוך, 1977	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
אליצור רבקה	אחי יונתן	מפגשים ב', עם עובד, 1986	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ליום הזיכרון

אליצור רבקה	האתרוג המכוער	נחמד מכל ימים, ההסתדרות הציונית העולמית, 1977	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
אליצור רבקה	הסיפור על יוסי והגברת הזקנה	שלום לך אורחת, מורשת, 1965	א-ב	מעגל שני ממ"ד	לחגי תשרי
אליצור רבקה	הסיפור על ילד קטן ביום כיפור	שלום לך אורחת, מורשת, 1965	א-ב	מעגל שני ממ"ד	לחגי תשרי
אליצור רבקה	מהר מהר	שלום לך אורחת, הוצאת מורשת, תשי"ד	א-ב	מעגל שני ממ"ד	שיר
אליצור רבקה	משה התינוק בארמון פרעה	על אבות לילדים, הסוכנות היהודית, 1972	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפסח
אליצור רבקה	מתנה טובה	נחמד מכל ימים, הוצאת המחלקה לחינוך, 1977	א-ב	מעגל שני ממ"ד	סיפור
אליצור רבקה	נחמד מכל ימים	נחמד מכל ימים, הוצאת המחלקה לחינוך, 1977	א-ב	מעגל שני ממ"ד	שיר
אליצור רבקה	סוכת שלום	שלום לך אורחת, מורשת, 1965	א-ב	מעגל שני ממ"ד	לחגי תשרי
אליצור רבקה	סיפור על יעל בחג העצמאות לישראל	שלום לך אורחת, מורשת, 1965	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום העצמאות
אליצור רבקה	ספר התורה הקטן	נחמד מכל ימים, הוצאת המחלקה לחינוך, 1977	א-ב	מעגל שני ממ"ד	סיפור
אליצור רבקה	על אבות לילדים	הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית	א-ב	מעגל שני ממ"ד	ספר
אליצור רבקה	קשת	שלום לך אורחת, הוצאת מורשת, תשי"ד	א-ב	מעגל שני ממ"ד	שיר
אליצור רבקה	שבוע טוב	שלום לך אורחת, מורשת, 1965	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	בנושא שבת
אליצור רבקה	שלום לך אורחת	שלום לך אורחת, הוצאת מורשת, תשי"ד	א-ב	מעגל שני ממ"ד	שיר
אליצור רבקה	שתי חברות ומשלוח מנות	עוד ועוד ספורים, מודן, 1986	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפורים
אלמגור דן	ירושלים שלי	אלף זמר ועוד זמר, חלק ו' 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום ירושלים
אלמוג רות	המסע שלי עם אלכס	הקיבוץ המאוחד, 2001	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אלמוג רות	כדור הכסף	עם עובד, 1986	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אלקבץ רבי שלמה הלוי	לכה דודי	סידור התפילה, תפילת קבלת שבת	ג-ד	ליבה	מקורות יהודיים
אלקוט, לואיז מיי	נשים קטנות	ידיעות ספרים, 2010	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אלתרמן נתן	הגדי מן ההגדה	הטור השביעי א', הקיבוץ המאוחד, 1972	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	פסח
אלתרמן נתן	הופעת הלצים	ספר התיבה המזמרת, הקיבוץ המאוחד, 1973	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	פורים

אלתרמן נתן	זה היה בחנוכה	הקיבוץ המאוחד, 2001 *	ג-ד	וממ"ד ליבה	סיפור
אלתרמן נתן	מעשה בפ"א סופית	ספר התיבה המזמרת, מחברות לספרות, 1958	ה-ו	ליבה	שיר
אמרות	אם אשכחך ירושלים	בבא בתרא, ס, ע"ב, תהילים קל"ז	ג-ד	מעגל ממ"ד שני	מקורות יהודיים
אמרות	למה היו ישראל דומים	מכילתא דרבי ישמעאל ב', שיר השירים רבה ב', ספר האגדה, חלק א' י"ג, סעיף ע"ז, דביר, תשט"ז	ג-ד	מעגל ממלכתי וממ"ד שני	מקורות יהודיים
אמרות	מיהו בן העולם הבא (על שמחה ועצבות)	תענית כב עמוד א(בארמית, תרגום משטיינזליץ) ספר האגדה, 2000 עמ' תקנו, סעיף רס"ח	ג-ד	מעגל ממ"ד שני	מקורות יהודיים
אמתן אלה	במדינת הגמדים	במדינת הגמדים, נ' טברסקי, תשי"ח	א-ב	מעגל ממלכתי וממ"ד שני	שיר
אמתן אלה	החמניה	ירח פיקה, דביר, 1972	א-ב	מעגל ממלכתי וממ"ד שני	שיר
אנדה מיכאל	ג'ים ונהג הקטר	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 1994	ג-ד	מעגל ממלכתי וממ"ד שני	ספר
אנדה מיכאל	הדרך הארוכה לסנטה קרוז	בית ספר לקסמים, זמורה ביתן, 2001	ג-ד	מעגל ממלכתי שני	סיפור
אנדה מיכאל	מומו	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 1983	ה-ו	מעגל ממלכתי וממ"ד שני	ספר
אנדה מיכאל	מעשה בקדרה ומצקת	זמורה ביתן, 2008 *	א-ב	מעגל ממלכתי וממ"ד שני	ספר
אנדה מיכאל	רפול רבקה	בית ספר לקסמים, זמורה ביתן, 2001	ג-ד	מעגל ממלכתי שני	סיפור
אנדרסן הנס כריסטין	הברווזון המכוער	ספר האגדות של אנדרסן, כנרת, 2008	ג-ד	ליבה	סיפור
אנדרסן הנס כריסטין	מוכרת הקטנה	ספר האגדות של אנדרסן, כנרת, 2008	ה-ו	מעגל ממלכתי שני	סיפור
אנדרסן הנס כריסטין	הנסיכה על האפונה	ספר האגדות של אנדרסן, כנרת, 2008	ג-ד	מעגל ממלכתי שני	סיפור
אנדרסן הנס כריסטין	חייל הבדיל האיתן	ספר האגדות של אנדרסן, כנרת, 2008	ג-ד	מעגל ממלכתי שני	סיפור
אנדרסן הנס כריסטין	בגדי המלך החדשים	ספר האגדות של אנדרסן, כנרת, 2008	ה-ו	ליבה	סיפור
אנונימי	אבינו מלכנו	מחזור התפילה ליום הכיפורים	ג-ד	מעגל ממ"ד שני	חגי תשרי
אנונימי	אדון הסליחות	מחזור הסליחות לימים נוראים	ג-ד	מעגל ממ"ד שני	חגי תשרי
אנונימי	אחד מי יודע	מתוך הגדה של פסח	א-ב	ליבה	מקורות יהודיים
אנונימי	אל אדון	סידור התפילה, שחרית לשבת	ג-ד	מעגל ממ"ד שני	שבת
אנונימי	אליהו הנביא – אמר ה'	סידור התפילה, פיוט למוצאי שבת	ג-ד	מעגל ממ"ד שני	שבת

				ליעקב	
אנונימי	ארשת שפתינו	מתוך תפילת הימים הנוראים (מחזור התפילה לראש השנה).	א-ב	מעגל שני ממ"ד	לחגי תשרי
אנונימי	דיינו	הגדה של פסח	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	פסח
אנונימי	הנרות הללו	מתוך סידור התפילה (בהדלקת נר חנוכה)	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחנוכה
אנונימי	הרחמן הוא יחדש עלינו את החודש הזה	מתוך ברכת המזון	א-ב	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
אנונימי	והיא שעמדה	מתוך ההגדה של פסח	ג-ד	ליבה	מקורות יהודיים
אנונימי	חד גדיא	פיוט מן ההגדה	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	פסח
אנונימי	ישמח משה	מתוך תפילת שחרית של שבת	א-ב	מעגל שני ממ"ד	בנושא שבת
אנונימי	מה נשתנה	הגדה של פסח	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפסח
אנונימי סיפור חסידי	מפי אל מעשה בחייט	פיוט ל"הקפות" של שמחת תורה אפשר ע"פ: בשפת השורות – ד'	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
אנונימי	נכון בן אדם מה לך נרדם	מתוך תפילת יום הכיפורים – לפי נוסח עדות המזרח	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
אנונימי	על הנסים	מתוך סידור התפילה (בחנוכה ופורים)	א-ב	מעגל שני ממ"ד	לחנוכה
אנונימי	שלום עליכם מלאכי השלום	מתוך סידור התפילה	א-ב	ליבה	מקורות יהודיים
אנונימי – פיוט גשם	אל חי יפתח אוצרות שמים	סידור התפילה נוסח עדות המזרח	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
אנונימי – פיוט גשם	זכור אב	סידור התפילה נוסח אשכנז	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
אריאל פנינה	מטבעות הכפר הנסתר	דני ספרים, 2001	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	ספר
אתר תרצה	אבא של יוחאי	מלחמה זה דבר בוכה, הקיבוץ המאוחד, 1975	ג-ד	ליבה	שיר
אתר תרצה	גשם בוא	בלדה לאשה, הקיבוץ המאוחד, 2006	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
אתר תרצה	האריה שאהב תות	הקיבוץ המאוחד, 2003 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
אתר תרצה	ידידות	אמא הולכת לכתה א', הקיבוץ המאוחד, 2000	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
אתר תרצה	ילדה גדולה, אבל מצד שני	ילד קטן גדול, מסדה, 1973	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
אתר תרצה	מלחמה זה דבר בוכה	מלחמה זה דבר בוכה, הקיבוץ המאוחד, 1975	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום הזיכרון
אתר תרצה	מתחילים לקרוא	אמא הולכת לכיתה א', הקיבוץ המאוחד, 1976	א-ב	ליבה	שיר

אתר תרצה	שבת בבוקר	ילד קטן וילד גדול, מסדה, 1973	א-ב	מעגל שני ממלכתי	בנושא שבת
באום פרנק ליימן	הקוסם מארץ עוץ	מחברות לספרות, 1989	ג-ד	ליבה	ספר
בובר מרטין	למה צחק הצדיק	אור הגנוז, הוצאת שוקן, 1965	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	סיפור
בורלא יהודה	הדינר הגזול	קסמי מולדת, יבנה, תשי"ד	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בורלא עודד	האם הגיע הסתיו	חם, קר ואביב, עם עובד, 1966	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לסתיו
בורלא עודד	העופר המסכן	בתוך הבחוך, עם עובד, 1978	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בורלא עודד	הצב והעקרב	הספר הגדול של עודד בורלא, עם עובד, 1989	א-ב	מעגל שני ממלכתי	סיפור
בורלא עודד	הצבעים שלי	הספר הגדול של עודד בורלא, עם עובד, 2002	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בורלא עודד	למה בכה הדג	הספר הגדול של עודד בורלא, עם עובד, 2002	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בורלא עודד	סיפורים מתוך מכתבים לליאורה	ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2009 עמ' 21-20, 16-13	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בורלא עודד	שומרי הגוזלים	חיוך בכל פינה, ידיעות אחרונות, 2006	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ביאליק חיים נחמן	אצבעוני	צפרא, 2008 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ביאליק חיים נחמן	בגינת הירק	שירים ופזמונות לילדים, דביר, תשל"א	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ביאליק, חיים נחמן	בין נהר פרת ונהר חידקל רק 3 בתים ראשונים	שירים ופזמונות לילדים, כנרת, זמורה-ביתן, 2008	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ביאליק חיים נחמן	דוד והצרעה והעכביש	ויהי היום, דביר, 1958	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ביאליק חיים נחמן	האישה ומשפטה עם הרוח	ויהי היום, דביר, 1958	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	סיפור
ביאליק חיים נחמן	הנער ביער	הקבוץ המאוחד, 2007 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ביאליק חיים נחמן	הנער דוד וכדי הדבש	אנתולוגיה תנכ"ית, הוצאת דביר, תשי"ד	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
ביאליק חיים נחמן	הפרח לפרפר	שירים ופזמונות לילדים, דביר, 1957	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ביאליק חיים נחמן	התרנגולים והשועל	שירים ופזמונות לילדים, דביר, 1957	ג-ד	ליבה	סיפור
ביאליק חיים נחמן	לכבוד חנוכה	שירים ופזמונות לילדים, דביר, 1957	א-ב	מעגל שני ממלכתי	לחנוכה

ביאליק חיים נחמן	מי ענד לדוכיפת ציצת זהב?	ויהי היום, דביר, תש"ל	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
ביאליק, חיים נחמן	מעבר לים	שירים ופזמונות לילדים, כנרת, זמורה-ביתן, 2008	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
ביאליק חיים נחמן	מקהלת נוגנים	שירים ופזמונות לילדים, דביר, 1957	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
ביאליק חיים נחמן	משפט הביצה	ויהי היום, דביר, 1958	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
ביאליק חיים נחמן	עציץ פרחים	שירים ופזמונות לילדים, כרמל, 2007	א-ב	ליבה	שיר
ביאליק חיים נחמן	שבת המלכה	כל כתבי ביאליק, דביר, 1968	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שבת
ביאליק חיים נחמן	שיר העבודה והמלאכה	שירים ופזמונות לילדים, כנרת, זמורה-ביתן, 2008	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
ביאליק חיים נחמן	שלמה המלך והדבורה	ויהי היום, דביר, 1958	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
ביאליק חיים נחמן	שתי בנות	שירים ופזמונות לילדים, דביר, 1957	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
בירן דני	גלגולו של חצב	גן שלנו חי צומח, עם עובד, 1989	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	לסתיו
בכר אהרון	הסיכוי	ידיעות אחרונות, יוני, 1994	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	יום ירושלים
בלובשטיין רחל	אל ארצי	שירת רחל, פורה, 1987	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	ט"ו בשבט
בלובשטיין רחל	ואולי לא היו הדברים מעולם	שירת רחל, אריאל, 2001	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
בלובשטיין רחל	כנרת	שירת רחל, דביר, תש"ב	ה-ו	ליבה	שיר
בלובשטיין רחל	צבעים	שירת רחל, אריאל, 2001	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
בן גוריון מיכה יוסף	מעשה בשני אומנים	דרך המילים ג', כנרת, 2001	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	סיפור
בן דור דתיה	איך זה להיות עץ	שירים שובבים, הקיבוץ המאוחד, 1980	א-ב	ליבה	שיר
בן דור דתיה	איך יודעים שבא אביב?	שירים שובבים, הקיבוץ המאוחד, 1994	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	לאביב
בן דור דתיה	הרוח השובב	שירים שובבים, הקיבוץ המאוחד, 1980	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	לסתיו
בן דור דתיה	ככה זה בעברית	ככה זה בעברית, עם עובד, 1991	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלכתי וממ"ד	שיר
בן דור דתיה	מילים אחיות	ככה זה בעברית, עם עובד, 1991	א-ב	מעגל שני	שיר

	ממ"ד				
בן דור דתיה	מילים של טעם	ככה זה בעברית, עם עובד, 1991	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בן דור דתיה	שטוזים	ככה זה בעברית, עם עובד, 1991	א-ב	מעגל שני ממלכתי	שיר
בן דור דתיה	שיר לחודש תשרי	שירים שובבים, הקיבוץ המאוחד, 1980	א-ב	מעגל שני ממ"ד	שיר
בן דור דתיה	תמיד אני	הספר הגדול של דתיה בן דור, עם עובד, 1993	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בן כנען עוזי	סיפור על סבתא רבקה, סבא יפת ועל אותיות של ניאון	ילד אחד רגיל, מסדה, 1986	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בן שלום צביה	המרד	אצלנו בשכונה, יבנה, 1971	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בן שלום צביה	משחק הכדורגל	אצלנו בשכונה, יבנה, 1975	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בן שלום צביה	פסח של סייד	אצלנו בשכונה, יבנה, 1971	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
בנאי פרץ	כל הכבוד לאבא	חמצן, סתווית, תש"ם	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בנזימן חגית	מה עושים כשכועסים	כשאמא היתה קטנה, דביר, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בנזימן חגית	ניסוי	מתקן הפנסים, מודן, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי	שיר
בנזימן חגית	תרגיל קשה	למה לאמא מותר, כתר, 1979	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בנזימן חגית	אילן יוחסין	נכד בגובה כוכב, מודן, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
בנזימן חגית	יום הקמת המדינה	כשאבא היה קטן, דביר, 1983	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום העצמאות
בנזימן חגית	מה נשתנה	למה לאמא מותר? כתר-לי, 1979	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפסח
בנזימן חגית	מי מחכה לגשם	כשאמא היתה קטנה, דביר, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
בנזימן חגית	עשה ניסים	ילד בערך, דומינו, 1991	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחנוכה
בנזימן חגית	תפילה	מתקן הפנסים, מודן, 1988	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבת
בס שמואל	ביכורים	100 שירים ראשונים א', כנרת 1981	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לשבועות

בס שמואל	הקיץ עבר	איזה חג לי, מסדה, 1984	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
בר חנה	היפה מכולן	היפה מכולן, דני ספרים, 2010	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	יום העצמאות
בר חנה	כתר הרימון	דני ספרים, 2005	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	ספר
בר חנה	מנורת הזהב וענפי הזית	היפה מכולן, דני ספרים, 2010	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	יום העצמאות
בר חנה	משלוח מנות	הסוד של אסתר והדסה, דני ספרים, 2000	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפורים
בר יוסף סעדיה	לנר ולבשמים	מתוך סידור התפילה – ספרדים ובני עדות המזרח	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	שבת
בר עמוס	כיצד להדליק מדורה בלי גפרורים	פילון מספר, מסדה, 1980	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ל"ג בעומר
בר עמוס	סוכתו של סבא	באומר ובשיח ג', פועלים, 1985	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
בראון אנתוני	גורילה	מודן, 1986 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
ברגמן תמר	אינה עפה עם הציפורים	הקיבוץ המאוחד, 1999	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ברגשטיין פניה	ויהי ערב	הקיבוץ המאוחד, 2007 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ברגשטיין פניה	יום יום אני מחכה למכתב	שיר ידעתי, הקיבוץ המאוחד, 1956	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ברגשטיין פניה	מי אשם?	המסע המופלא אל עצמי, אדיר כהן, שמעוני, 2001	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ברגשטיין פניה	רוח רוח	תכלת אדום, הקיבוץ המאוחד, 1967	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ברוך מירי	למה יש לחוחית צבעים רבים?	ספר הלמה, עם עובד, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ברוך מירי	למה לאורן יש מחטים דוקרניות?	ספר הלמה, עם עובד, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ברוך מירי	למה לתרנגול יש כרבולת אדומה?	ספר הלמה, עם עובד, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ברוך מירי - עיבוד	הכותל המערבי – כותל האביונים	סיפורי ירושלים, מודן, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום ירושלים
ברי ג'יימס מתיו	פיטר פאן	מחברות לספרות, 1989	ג-ד	ליבה	ספר
ברנט פרנסיס הודג'סון	לורד פונטלרוי הקטן	מחברות לספרות, 2000	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ברנט פרנסיס הודג'סון	נסיכה קטנה	מודן, 2010	ג-ד	מעגל שני	ספר

	ממלכתי וממ"ד				
ברנט פרנסס הודג'סון	סוד הגן הנסתר	כתר, 2006	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ברק דודו	החגים של בירושלים	אבא	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום ירושלים
גדליה עמי	איך הצילה הסביבה את חי	האי כלומפופו ועוד סיפורים, חידקל, 2000	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
גדליה עמי	ילדה של ספרים	הקיבוץ המאוחד, 1998	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ג'ובראן ח'ליל	דמעות של צדיק	הנודד – משליו וסיפוריו, אסטרולוג, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ג'ובראן ח'ליל	הנשר והעפרוני	הנודד – משליו וסיפוריו, אסטרולוג, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ג'ובראן ח'ליל	הצל	הנודד – משליו וסיפוריו, אסטרולוג, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
גודארד יוסי	הינשוף שראה הפוך	הקיבוץ המאוחד, 2007 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גודארד יוסי	מעשה באפס	הקיבוץ המאוחד, 2008 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גושמן נחום	החופש הגדול או תעלומת הארגזים	עם עובד, 1963	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גושמן נחום	שביל קליפות התפוזים	יבנה, 1958	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גולדברג לאה	אגדה	החלום הוא צייר גדול, ספריית פועלים, 1998	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	שבת
גולדברג לאה	אני לבדי בבית	החלום הוא צייר גדול, ספריית פועלים, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	בארץ סין	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1957	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	בבטן הדג	מר גוזמאי הבדאי, ספריית פועלים, 1977	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	גם השנה	ניחוח הדסים, הקיבוץ המאוחד, 1985	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
גולדברג לאה	דג הזהב	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1980	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	שיר
גולדברג לאה	האדון חלום	החלום הוא צייר גדול, ספריית פועלים, 1988	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	הילד הרע	צריך קטן, ספריית פועלים, 1959	א-ב	ליבה	שיר

גולדברג לאה	המלקוש	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1957	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
גולדברג לאה	המפוזר מכפר אז"ר	עם עובד, 1968 *	א-ב	ליבה	ספר
גולדברג לאה	חד גדיא	חלונות ג', עם עובד, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	פסח
גולדברג לאה	ידידי מרחוב ארנון	ספריית פועלים, 1967	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גולדברג לאה	כובע קסמים	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1971	ג-ד	ליבה	שיר
גולדברג לאה	מה עושות האיילות	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1957	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	מעשה בצייר	ספריית פועלים, 2007	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גולדברג לאה	מציאה	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1957	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	ניסים ונפלאות	ספריית פועלים, 2008	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גולדברג לאה	על שלושה דברים	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1971	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	ערב מול גלעד	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1980	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	פזמון ליקינתון	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1957	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גולדברג לאה	קיץ	צריך קטן, ספריית פועלים, 1959	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	קיץ
גולדברג לאה	קשת בענן	מה עושות האיילות, ספריית פועלים, 1957	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
גולדברג לאה	שרב	גן שלנו חי צומח, עם עובד, 1989	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לקיץ
גוסיני רנה	ניקולא הקטן	כנרת, 2008	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גורי חיים	באב אל ואד	משפחת הפלמ"ח, ארגון חברי הפלמ"ח, 1974	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
גורי חיים	שיר הרעות	אלכסנדר ארגוב, ככה סתם, ידיעות אחרונות, 1979	ה-ו	ליבה	שיר
גלברט אבני עופרה	המכוערים של דניאל	הקיבוץ המאוחד, 2005	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
גלברט-אבני עפרה	סוד הבית הוורוד	הקיבוץ המאוחד, 2003	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר

גלזמן שרה	חנוכיה לי יש	אלף זמר ועוד זמר, חלק ד', שירי חגים, כנרת, 1985	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחנוכה
גליק הירש	שיר הפרטיזנים	ניצוץ, שנה 1, גיליון 15, 1946	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
גלעד זרובבל	העשב נובט	אגל טל, הקיבוץ המאוחד, 1958	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
גלעד זרובבל	גשם	אגל טל, הקיבוץ המאוחד, 1958	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
גפן יהונתן	אומרים שחתולים	ספר שלם על חתול אחד, כנרת, 1980	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גפן יהונתן	איך שיר נולד	הכבש הששה-עשר, דביר, 2010	ג-ד	ליבה	שיר
גפן יהונתן	אלרגיה	דביר, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	ספר
גפן יהונתן	בן שש וחצי	הכוכבים הם הילדים של הירח, דביר, 1974	א-ב	מעגל שני ממלכתי	
גפן יהונתן	ברקים ורעמים	הכבש הששה עשר, דביר, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
גפן יהונתן	הדרקון הלא נכון	הדרקון הלא נכון, הוצאת דביר, תשמ"ו	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
גפן יהונתן	היונה הלבנה כבר זקנה	פחות אבל כואב, שוקן, 1980	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גפן יהונתן	הייתי הילד הכי קטן בכיתה	הכוכבים הם הילדים של הירח, דביר, 1974	א-ב	ליבה	שיר
גפן יהונתן	הנסיך הקטן	אתם זוכרים את השירים, כנרת, 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
גפן יהונתן	הסיפור על האיש הירוק	הכבש הששה עשר, דביר, 2010	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
גפן יהונתן	הקיפודה יוכבד	הכוכבים הם הילדים של הירח, דביר, 1974	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
גפן יהונתן	ילד כרובית	דביר, 1982	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	ספר
גפן יהונתן	ענת אומרת לאלוהים בערב	שירים שענת אוהבת במיוחד, דביר, 1969	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
גפן יהונתן	ענת בוכה ולא יודעת למה	שירים שענת אוהבת במיוחד, דביר-שרף, 1969	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חורף
גפן יהונתן	קפה עם גשם בבקשה	אחרי השיר הזה אני הולך, דביר, 2009	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	שיר
גפן יהונתן	ריבים קטנים	הכבש הששה עשר, דביר, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי	שיר
גפן יהונתן	רעמים וברקים	הכבש הששה עשר, דביר, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי	לחורף

גפן יהונתן	שלום כתה א'	הכוכבים הם הילדים של הירח, דביר, 1974	א-ב	מעגל שני ממלכתי	שיר
גפן שירה	על עלה ועל אלונה	עם עובד, 2002 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
גפן שירה ואתגר קרת	לילה בלי ירח	עם עובד, 2006 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גראהם קנט	הרוח בערבי הנחל	מחברות לספרות, 1971	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גרוס אושי	אין דבר כזה ילד רע	מדרשת מעלה חבר, 2006	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	ספר
גרוסמן דוד	איתמר פוגש ארנב	עם עובד, 1986 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
גרוסמן דוד	איתמר צייד החלומות	עם עובד, 1990 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ד"ר סוס	אם יוצאים מגיעים למקומות נפלאים	כתר, 1992	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דאל רואלד	דני אלוף העולם	זמורה ביתן, תשמ"ד	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דאל רואלד	צ'רלי והשוקולדה	סדרת מרגנית, זמורה-ביתן, 1978	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דגן בת שבע	צ'יקה, הכלבה מהגטו	מורשת, 1999	א-ב	מעגל שני ממ"ד	ליום השואה
דונלדסון ג'וליה	טרופותי	הד-ארצי-שבא, 2000 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דונש בן לברט	דרור יקרא	סידור התפילה, מזמירות השבת	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	שבת
דוסטויבסקי פיודור	הנשר	רשימות מבית המוות, הקיבוץ המאוחד, 1959	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
דוקטור סוס	המלך צב-צב	ספריית פועלים, 1994 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דוקטור סוס	חתול תעלול	כתר, 1979 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דור משה	סביונים	יום ועוד יום, ספריית פועלים, 1986	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	אביב
די זהב אפרים	האב ובניו	החבר ארנב ומר צב, י. צ'צ'יק, 1956	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
די נור רמונה	איך ילד גדל	איך ילד גדל, מעריב, 1983	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
די נור רמונה	מדוע אני לא אחי הגדול	איך ילד גדל, מעריב, 1983	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר

די קמילו קייט	דספרו	סדרת מרגנית, זמורה-ביתן, 2009	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
די קמילו קייט	הכל בגלל סופר מר	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 2002	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דיה סול	המתנה הגדולה מהים	כנרת, 2009 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דיוויס אוברי	מרק כפתורים	זמורה ביתן, 1999 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
די-זהב אפרים	נשף חנוכה אחרון בעיר העתיקה	ספרי ירושלים, ראובן מס, 1955	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חנוכה
דינור רימונה	ומה איתנו, הבנות?	כל הכבוד, כתר, 1999	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
דמי	גרגר אחד של אורז	כנרת, 2008 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
דמי	העציץ הריק	בבל, 2007 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
האחים גרים	האיכר והשד	שלגיה ועוד 30 אגדות אחרות, מחברות לספרות, 1997	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
האחים גרים	הדייסה המתוקה	הענק והחייט ועוד 33 אגדות אחרות (תרגום: חנה לבנת), מחברות לספרות, 1993	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
האחים גרים	הנזל וגרטל	מעשיות, האוסף המלא, ספריית פועלים, 1994	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
האחים גרים	הסבא הזקן והנכד	כיפה אדומה ועוד 36 אגדות אחרות, לספרות, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
האחים גרים	כיפה אדומה	כיפה אדומה, אגדות האחים גרים, מחברות לספרות, 1996	א-ב	מעגל שני ממלכתי	סיפור
האחים גרים	לכלוכית	מעשיות גרים, האוסף המלא, ספריית פועלים, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
האחים גרים	על הדייג ואשתו	אגדות האחים גרים, כרך: הנזל וגרטל ועוד 31 אגדות אחרות, מחברות לספרות 1996	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
האחים גרים	שושנת החוחים	מעשיות גרים, האוסף המלא, ספריית פועלים, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
הדס ירדנה	שדה על גב חמור	סיפור לכל יום-סיוון, משכל-ספריית פועלים, 1999	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לל"ג בעומר
הולם אן	אני דוד	ספריית פועלים, 2003 *	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
הולר פרנץ	לו יכולתי לבקש משאלה	עם עובד, 2001 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
הוז חיים	שומר שבת	יעיש, עם עובד, 1955	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור

הירדני תמר	יש מקום בארץ ישראל	דני ספרים, 2007	ה-ו	וממ"ד מעגל שני ממ"ד	ספר
הלל ע'	ארץ ישראל	עד כה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	דודי שמחה	הקיבוץ המאוחד, 1964 *	א-ב	ליבה	ספר
הלל ע'	דודי שמחה מבולבל	דודי שמחה, הקיבוץ המאוחד, 1964	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור מחורז
הלל ע'	הדוכיפת	הספר הגדול של ע' הלל, עם עובד, 1992	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	השועל והחסידה	בוקר טוב, הקיבוץ המאוחד, 1961	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	ידידינו הקטנים	טל ילדות: שירים, דני ספרים, 2002	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	יואש	הספר הגדול של ע' הלל, עם עובד – הקיבוץ המאוחד, 1992	א-ב	ליבה	שיר
הלל ע'	יוסי, ילד שלי מוצלח	מה עושים העצים? שירים, כנרת 1986	ג-ד	ליבה	שיר
הלל ע'	למה הזברה לובשת פיז'מה?	הספר הגדול של ע' הלל, דביר, 1992	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	לקרוא ולכתוב	אותי לראות אף אחד לא יכול, מסדה, 1967	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	מזבוב ועד פיל	מזבוב ועד פיל, הקיבוץ המאוחד, 1977	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	מעשה בחתוליים	מעשה בחתולים ושאר החיות, כתר, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הלל ע'	סתיו	בוקר טוב, הקיבוץ המאוחד, 1961	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לסתיו
הלל ע'	קול דודי שמחה	הקיבוץ המאוחד, 1964 *	א-ב	מעגל שני ממ"ד	ספר
הראבן שולמית	הילד בראי	אני אוהב להריח, ספריית פועלים, 1976	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הראבן שולמית	לסבתא שלי מקרר	אני אוהב להריח, ספריית פועלים, 1976	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
הראל נירה	טופי זה יופי	הספר הגדול של נירה הראל, עם עובד, 1992	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
הראל נירה	מגע הזהב של המלך מידאס	סוס הפלא המעופף, מסדה, 1983	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
הראל נירה	מעשה בחוב	הספר הגדול של נירה הראל, עם עובד,	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור

	וממ"ד		1992		
הרניק רעיה	אחי אחי	עם עובד, 1993	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
הרניק רעיה	נעילה	דרך המילים ו', כנרת 1996	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	חגי תשרי
הרניק רעיה	פעם אחת היה	גוני, כרמל, 1999	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום הזיכרון
הרץ אימבר נפתלי	התקווה	כל שירי נפתלי הרץ אימבר, הוצאת מ' ניומן, 1950	ה-ו	ליבה	שיר
הרשקוביץ טובה	קוקי חבקוקי	כתר, 1979 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ווילד אוסקר	הענק וגנו	הזמיר והשושנה, אגדות וסיפורים, עם עובד, תשמ"ט	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
ווילציג-לימן	מסעו של ספר התורה	פועלים, 2004	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
וייט אוולין ברוקס	חוות הקסמים	זמורה ביתן, 2007	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממלכתי וממ"ד	ספר
ויילד אוסקר	הנסיך המאושר	הנסיך המאושר, הוצאת כרמל, 2008	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
וינשטיין עשי	הסיפור על הפרה מזל וברכה	סיפור לכל יום 11, ידיעות אחרונות, 1995	א-ב	מעגל שני ממ"ד	בנושא שבת
וישניצר נעמי	האדון החדש בשיכון	כולם בסנדלים, הקיבוץ המאוחד, תשל"ג	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
ורן ז'ול	מסביב לעולם ב-80 יום	כנרת זמורה ביתן, 2008	ה-ו	ליבה	ספר
זאב	"הרי זה ביכורים"	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1977	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
זאב	אנו נושאים לפידים	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1951	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חנוכה
זאב	גני שלי	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1977	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
זאב	נבט לי בגן	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1999	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חורף
זאב אהרון	אבי לימד אותי לשחות	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1951	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זאב אהרון	אינני רודף לטאות	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1951	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זאב אהרון	עץ נטעתי	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר

זאב אהרון	פרחי בר	פרחי בר, הקיבוץ המאוחד, 1951	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זהר רקפת	איך נברא האדם	מיתולוגיה יוונית לילדים, זמורה-ביתן, 2007	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זהר רקפת	אסור לפתוח תבות פנדורה	מיתולוגיה יוונית לילדים, זמורה-ביתן, 2007	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זהר רקפת	היפה מכולן	מלחמת טרויה, זמורה ביתן, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זהר רקפת	מי גנב את האש	מיתולוגיה יוונית לילדים, זמורה-ביתן, 2007	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זהר רקפת	מסע המלחמה לטרויה	מלחמת טרויה, זמורה ביתן, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זהר רקפת	סוס העץ	מלחמת טרויה, זמורה ביתן, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זהר רקפת	עקב אכילס	מלחמת טרויה, זמורה ביתן, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זמן הגאולה	אהרון רזאל (יום העצמאות)	תקליטור: זמן הגאולה, מים, 2003	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
זרחי נורית	אישה באבטיח	אני אוהב לשרוק ברחוב, מסדה, 1967	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	אמורי אשיג אטוסה	הספר הפנטסטי של נורית זרחי, ידיעות אחרונות, 2008	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זרחי נורית	אסתר	הספר הגדול של נורית זרחי, עם עובד, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	בוטיק סיגי וחוט	הספר הפנטסטי של נורית זרחי, ידיעות אחרונות, 2008	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
זרחי נורית	בילי	הפרה שרצתה להיות זמרת, דביר, 1985	א-ב	ליבה	שיר
זרחי נורית	בלבלונת	כף עץ וקדרה שטוחה, מסדה, 1969	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לקיץ
זרחי נורית	בסוף אני הלכתי	הספר הגדול של נורית זרחי, עם עובד, 1996	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	שיר
זרחי נורית	הנמר שמתחת למיטה	הנמר שמתחת למיטה, מסדה, 1976	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	הציפור פמפלה	פס על כל העיר, מסדה, 1975	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	וולפיניאה מומי בלום	מסדה, 1987	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
זרחי נורית	ילדה מזלג וילדה כף	באה המלכה למלך, מסדה, 1992	ג-ד	ליבה	שיר
זרחי נורית	ככר העצב וככר השמחה	הכורסא המתנדנדת, הקיבוץ המאוחד, תשל"א	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
זרחי נורית	כף עץ וקדרה שטוחה	כף עץ וקדרה שטוחה, מסדה, 1969	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לקיץ
זרחי נורית	לעולם	באה המלכה למלך, מסדה, 1992	ג-ד	מעגל שני	ליום

הזיכרון	ממלכתי וממ"ד				
זרחי נורית	לקרוא לחתולים	הפתעה, עם עובד, 1981	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	מחלת הגעגועים של סולי	קוראים, 2004 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
זרחי נורית	מיליגרם	הספר הפנטסטי של נורית זרחי, ידיעות אחרונות, 2008	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
זרחי נורית	מפרשיות	הספר הגדול של נורית זרחי, עם עובד, 1996	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
זרחי נורית	פרדה מתיבת נח	הפרה שרצתה להיות זמרת, דביר, 1985	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	קוראים לי פיאט	מסדה, 1978 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
זרחי נורית	קילפתי תפוז	ישנונה, כתר ירושלים, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
זרחי נורית	שבע	הספר הגדול של נורית זרחי, עם עובד, 1996	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
חבושי חוה	שיעור שחיה	אין לי עם מי לשחק, קימחי, 1998	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
חבושי חוה	צריך ללכת אל גיא	שוקולד מריר מאוד, מודן, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
חבושי חוה	קשה להיות קקטוס	הקיבוץ המאוחד, 2005	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
חכם רונית	חמש מכשפות הלכו לטייל	איילות, 2009 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
חפר חיים	הכל זהב	ספר הפזמונים של חיים חפר, ידיעות אחרונות, 1981	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
חפר חיים	הצנחנים בוכים	אף מילה רעה (כמעט), זמורה ביתן, 1998	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום ירושלים
חפר חיים	חסידי אומות העולם	כל המקיים נפש אחת, יד ושם, 1992	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
טאוב גדי	דברים שאני לא מגלה	כתר, 1992	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טאוב גדי	דברים שאני לא מגלה ליעל	כתר, 1992	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טהרלב יורם	גבעת התחמושת	גבעת התחמושת, משרד הביטחון, 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
טהרלב יורם	גברת אחת מרחוב בצלאל	א. לויין-מודן, 1968	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	ספר

טהרלב יורם	הבלדה על יואל משה סלומון	כשהיינו ילדים, עם עובד, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
טהרלב יורם	הקרוקודיל	פילון מספר, מסדה, 1980	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	פורים
טהרלב יורם	על כפיו יביא	לאוהבים את האביב, משרד הביטחון, 1984	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום ירושלים
טהרלב יורם	צל ומי באר	בפרדס ליד השוקת - שירי יורם טהר לב, משרד הביטחון, 1991	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
טהרלב יורם	קום והתהלך בארץ	בפרדס ליד השוקת - שירי יורם טהר לב, משרד הביטחון, 1991	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום העצמאות
טוויין מרק	הקלברי פין	ידיעות ספרים, 2008, הוצאת אריה ניר, 2004	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טולסטוי לב	חמשת העיוורים	בתוך הגן, דביר, 1983	ה-ו	ליבה	סיפור
טל-קופלמן ג'ודי	המגירה השלישית של סבא	ידיעות אחרונות, 2002	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום השואה
טנא בנימין	אגרטלי הבדולה	מחרוזת 5, מעלות, 1974	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
טנא בנימין	סיפור עצוב	בצילו של עץ הערמון, פועלים, 1973	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
טפר יונה	בקבוק הבושם של אמא	הקיבוץ המאוחד, 1986	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טפר יונה	להציל את הנרקיסים של סבא	האי כלומפופו ועוד סיפורים, הקיבוץ המאוחד, תש"ע	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
טפר יונה	לעזוב בית	הקיבוץ המאוחד, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טרברס, פמלה לינדן	מרי פופינס	מחברות לספרות, 1992	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טשרנוביץ אבידר ימימה	העיפרון	דרך המילים ו', כנרת זמורה ביתן, 2005	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום ירושלים
טשרנוביץ אבידר ימימה	שמונה בעקבות אחד	כתר, 1996	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
טשרנוביץ ימימה	המחברת	כולם בסנדלים, הקיבוץ המאוחד, תשל"ג	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
טשרנוביץ-אבידר ימימה	סבתא בטרנינג	סבתא בטרנינג, מסדה, 1988	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
טשרניחובסקי שאול	העולם בזכותו של מי קיים	שירים ובלדות, כרך א', דביר 1966	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר

י.ל. פרץ	האוצר	מפי העם, הוצ' דביר	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבת
יה אנדר	אני והאופניים שלי	צלטנר, 2009 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
יובל נורית	החלזון	נורית לכל השנה, ידיעות אחרונות, 2004	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לסתיו
יובל נורית	העיר חלם מתרחבת	סיפורים לכל יום – אדר, ידיעות אחרונות, 1995	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
יובל שושנה	ירושלים	אני אגיד אותך, כתר, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום ירושלים
יונתן נתן	איך למדתי לכתוב בדיו	עוד סיפורים בין אביב לענן, ספריית פועלים, 1971	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
יונתן נתן	גנב קטן	עוד סיפורים בין אביב לענן, ספריית פועלים, 1971	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
יונתן נתן	היא גם בוכה וגם צוחקת	שירים לאורך החוף, ספריית פועלים, 1962	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
יונתן נתן	חופים	שירים לאורך החוף, ספריית פועלים, 1962	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
יונתן נתן	שוב נתחיל מחדש	שירי עפר ורוח, ספריית פועלים, 1978	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
יונתן נתן	שיר ארץ	שירים אחרים, ספריית פועלים, 1985	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ילן שטקליס מרים	איך באים השירים אל לב האדם	בחלומי, דביר, 1968	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
ילן שטקליס מרים	דני גיבור	פרח נתתי לנורית, כנרת זמורה-ביתן דביר, 2005	א-ב	ליבה	שיר
ילן שטקליס מרים	המסע אל האי אולי	דביר, תשל"ה *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
ילן שטקליס מרים	ידידי טינטן	שיר הגדי, דביר, 1986	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ילן שטקליס מרים	מיכאל	בחלומי, דביר, 1968	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
ילן שטקליס מרים	מעשה בגחליליות	בחלומי, דביר, 1974	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
ילן שטקליס מרים	רוח רוח	שיר הגדי, דביר, 1986	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לסתיו
ילן שטקליס מרים	תפילה	שירים וסיפורים, דביר, 1986	א-ב	מעגל שני ממ"ד	שיר
ילן-שטקליס מרים	אבא שלי	בחלומי, דביר, תשל"ד	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום הזיכרון

יילן-שטקליס מרים	ג'ינג'י	שירים וסיפורים, דביר, 1986	ג-ד	ליבה	שיר
יילן-שטקליס מרים	תפילה	שירים וסיפורים, דביר, 1986	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
יפרח חביב	נורית נקמה בפורים	מיתרים ו', מסדה, 1997	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	פורים
כהן אסיף שלומית	התפייסות	אחרי שלבשתי פיג'מה, שוקן לילדים, 1982	א-ב	ליבה	שיר
כהן אסיף שלומית	חלילן הסיפורים	שודד החלומות, פועלים, 1985	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
כהן אסיף שלומית	מילים בדלי	מוכר העננים, ספריית פועלים, 1989	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
כהן אסיף שלומית	מישהו אוהב לקרוא	לפעמים בגשם לפעמים בלב, כתר, 1990	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
כהן אסיף שלומית	סימני אצבעות	ציפור לאן את נוסעת, עם עובד, 2010	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
כהן אסיף שלומית	עברית של סבא	סבא מרחוב העפיפונים הכחולים, עם עובד, 1981	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
כהן אסיף שלומית	ציפור לאן את נוסעת	ציפור לאן את נוסעת, עם עובד, 2010	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
כהן אסיף שלומית	קונכיית השיר	ואם המלכה תגיד כן, ספריית פועלים, 1999	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
כהן אסיף שלומית	קצת אור	גלגל הלחמניות, הקיבוץ המאוחד, 1995	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
כהן אסיף שלומית	שיר גשם	הצימוקים הם ענבים עצובים, הקיבוץ המאוחד, 1982	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
כהן אסיף שלומית	שני שעונים	הירח בוכה כוכבים, הקיבוץ המאוחד, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום הזיכרון
כהן דוד	בזכות צנצנת דבש	מפגשים ד', עם עובד, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
כספי בנימין	שישו שימחו בשמחת חג	100 שירים ראשונים א', כנרת 1981	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
כרמי דניאלה	מסע על קורקינט	עם עובד, 2003 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
כרמי דניאלה	סמיר ויונתן על כוכב מאדים	הקיבוץ המאוחד, 1994	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
לואיס קלייב סטפס	האריה, המכשפה וארון הבגדים	זמורה ביתן, 2008	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
לובל ארנולד	לבד	צפרדי וקרפדי ביחד, אדם, 1972	א-ב	מעגל שני ממלכתי	סיפור

לובל ארנולד	רשימה	צפרדי וקרפדי ביחד, אדם, 1972	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	סיפור
לוינשטיין מלך רונית	בין ים לים	ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2008	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	ספר
לוינשטיין מלך רונית	מעבר לפינה	ידיעות ספרים, 2000	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	ספר
לוי ינץ	הרפתקאות הדוד אריה בג'ונגל הסיבירי	כנרת זמורה-ביתן, 2009	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לוי ינץ	הרפתקאות הדוד אריה בערבות רומניה	כנרת זמורה-ביתן שרף, 2010	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לויז אלכסנדר	החתול שרצה להיות איש	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 2001	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לויז עמוס	כמו אז...	מפגשים ג', עם עובד, 1987	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	יום העצמאות
לויז עמוס	מדורה גדולה ומדורה קטנה	דרך המילים ג', כנרת זמורה-ביתן, תשס"ו	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ל"ג בעומר
לויז עמוס	שנה טובה באמת	שנה טובה באמת, ילקוט לגנת לר"ה	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	חגי תשרי
לויז לורי	גוני גרין בבית הספר	טל-מאי, 2005	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לופטינג יו	דוקטור דוליטל	מחברות לספרות, 1998	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לורי לויס	מונה מספר לכוכבים	הקיבוץ המאוחד, 1997	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לורנץ פאולי	אתה ואני	איגואנה וכנרת, 2010 *	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לזכר קדושי השואה	אל מלא רחמים	הסליחות לימים הנוראים על-פי נוסח עדות מזרח	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	יום השואה
ליוני ליאו	עץ האלפבית	משלי פרדריק, כנרת, 2009	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	סיפור
ליוני ליאו	פרדריק	משלי פרדריק, כנרת, 2009	ג-ד	ליבה	סיפור
ליוני ליאו	קורנליוס	משלי פרדריק, כנרת, 2009	א-ב	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	סיפור
ליטוין רינה	הלכה מטריה	כאשר הפילים הגדולים ישנים, מסדה, 1969	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	סתיו
לינדגרן אסטריד	בילבי	זמורה ביתן, 2009	ג-ד	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
לינדגרן אסטריד	האחים לב-ארי	פועלים, 1984	ה-ו	מעגל שני וממ"ד מכלתי וממ"ד	ספר
ליף מונרו	סיפורו של פרדיננד	עם עובד, 1989	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	ספר

	ממלכתי וממ"ד				
מאושמיאני משה'לה	שם פרח	חלונות ג', עם עובד, 1994	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום השואה
מאיר מירה	אני אוהב להירטב	אני אוהב לצייר, ספריית פועלים, 1979	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
מאיר מירה	הטיול	אני אוהב לצייר, ספריית פועלים, 1979	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מאיר מירה	מה עושים דגים בגשם	מה עושים דגים בגשם, מסדה, 1970	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
מאיר מירה	מתנה ליום הולדת	קוראים, 2005 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
מאיר מירה	שעה בין ירוק לסגול	אני אוהב לצייר, ספריית פועלים, 1972	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מגן רבקה	הצמיד של אופירה	עם עובד, 1981	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	ספר
מגן רבקה	מעשה בצב, כלב ושני ילדים	קוראים, 2005 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
מדרש	אברהם מנתץ פסלים	ספר האגדה, דביר 1987, כ"ד ח'	א-ב	מעגל שני – ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	אם קלקלת אין מי שיתקן אחריו	מדרש קהלת רבה, פרשה ז', יג	א-ב	ליבה	מקורות יהודיים
מדרש	אשתו של רבי חנינא בן דוסא	תלמוד בבלי, תענית כד, כה ספר האגדה, חלק שני, פרק יא', סעיף יב', פסקה נז' עיבוד מצוי במקראות ישראל ב', עמ' 345-347	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	בזכות מה ניצלה בתו של ר' עקיבא ממוות	תלמוד בבלי, שבת, דף קנו, ע"ב ספר האגדה, דביר, 1987. עמ' תקכ', סעיף רסט	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	בת הקיסר ורבי יהושע בן חנניה (הקנקן ומה שבתוכו)	תלמוד בבלי, תענית דף ז' ספר האגדה, דביר, 1987, עמ' קעג', סעיף קו	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	הגינות והשבת רכוש (מ"מעשה ברבי שמעון בן שטח..."), עד "ברוך ה' אלהי שמעון בן שטח".	דברים רבה, פרשה ג' סימן ג' ספר האגדה, דביר, 1987, קנ"ה ד'	א-ב	מעגל שני – ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	השכנה שיודעת לשאול	ויקרא רבה, פרשה ה' סימן ח'	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	יוסף מוקיר שבת	תלמוד בבלי, מסכת שבת קיט, ע"א	א-ב	ליבה	מקורות

יהודיים			אפשר בספר האגדה, דביר, 2000, עמ' שפג, סא או ב'מקראות ישראל חדשות' ה', הוצאת מסדה, תש"ה, עמ' 297 - 298		
מדרש	נכרי שבא להתגייר	א-ב	תלמוד בבלי שבת, דף לא ע"ב	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	ר' חנינא בן דוסא	ג-ד	תלמוד בבלי, תענית, כד-כה ספר האגדה, עמ' קס"ה סעיף י"ב עיבוד סיפורי מצוי ב'מקראות ישראל' חדשות 'ב', הוצאת מסדה, עמ' 347-345	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	רשב"י ובנו, שנים עשרה שנים במערה	ג-ד	ספר האגדה, חלק שני, כ"א, דביר, תש"ח	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ל"ג בעומר
מדרש	שני מלאכי השרת	א-ב	תלמוד בבלי, קיט, ע"ב ספר האגדה חלק ג' פרק ט' סעיף ל"ז דביר תשט"ז	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
מדרש	תבלין של שבת	א-ב	ויקרא רבה, פרשה ה' סימן ח'	מעגל שני – ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
מוהר עלי	שיר השיירה	ג-ד	שירו הביטו וראו, משרד הביטחון, 1992	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום העצמאות
מולודובסקי קדיה	גלגוליו של מעיל	ג-ד	פתחו את השער, הקיבוץ המאוחד, תש"ו	ליבה	שיר
מולודובסקי קדיה	הילדה אילת	ה-ו	פתחו את השער, הקיבוץ המאוחד, 1979	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מולודובסקי קדיה	הקטטה	ג-ד	פתחו את השער, הקיבוץ המאוחד, 1945	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מולודובסקי קדיה	פתחו את השער	א-ב	פתחו את השער, הקיבוץ המאוחד, 1945	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מולנר פרנץ	הנערים מרחוב פאל	ה-ו	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 1984	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
מורג אורה	בעקבות הבית הנעלם	ג-ד	כתר, 2004	מעגל שני ממלכתי	ספר
מורגנשטרן נעמי	בת כזאת רצינו	ה-ו	יד ושם, 2006	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
מורגנשטרן נעמי	רציתי לעוף כמו פרפר	ג-ד	יד ושם, 1995	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
מושון לבנה	הילד שעלה מן הים	ה-ו	סיפורים עם כנפיים, הקיבוץ המאוחד, 2005	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
מזיא פרידקה מרים	מרים אמא קטנה	ה-ו	חברי הקטנים, הקיבוץ המאוחד, 1962 וגם במפגשים ג'	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
מידן קובי	בית חרושת לשירים	א-ב	זמורה ביתן, 2003 *	מעגל שני ממלכתי	ספר

מיוחס לר' ברוך ממגנצה	ונתנה תוקף	מחזור התפילה לימים נוראים	ה-1	מעגל שני וממ"ד	חגי תשרי
מיוחס לר' יהודה החסיד	אנעים זמירות	סידור התפילה, מזמירות השבת	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	שבת
מיוחס לר' נחוניא בן הקנה	אנא בכוח	מתוך סידור התפילה	ה-1	מעגל שני וממ"ד	חגי תשרי
מילן א' א'	פו הדב (פרקים נבחרים)	מחברות לספרות, 2004	א-ב	ליבה	סיפור
מילן א. א.	הבית בקרן פו	מחברות לספרות, 2010 *	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
מילן א. א.	פו הדוב	מחברות לספרות, 2010 *	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
מילן א.א. (לשיר זה יש שלושה תרגומים בשלושה שמות שונים)	היית ילדה טובה? - בתרגום יעקב אורלנד	אנחנו שנינו, מחברות לספרות, 1957	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
	ילדה קטנה וטובה - בתרגום יהונתן גפן	הכבש הששה עשר, דביר, 1992 או 2010 (הוצאה מקורית: נושי, 1978)			
	הילדה הקטנה והטובה - בתרגום אורה מורג.	שש, גיל לא רגיל, מחברות לספרות, 1993.			
מינצר יערי מירה	לגעת במילים ולראות	מי שנשאר עם עצמו הוא כבר לא לבד, הקיבוץ המאוחד, 1978	ה-1	מעגל שני ממלכתי	שיר
מינצר-יערי מירה	אולי	אולי רק אני מבין אותי ויש לי זמן אליי, הקיבוץ המאוחד, 1985	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
מינצר-יערי מירה	הגודל הכי קטן	אולי רק אני מבין אותי ויש לי זמן אליי, הקיבוץ המאוחד, 1985	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
מינצר-יערי מירה	סיפור לשלוש שאלות	מי שנשאר עם עצמו, הקיבוץ המאוחד, 1978	ה-1	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ט"ו בשבט
מישקובסקי זלדה	לכל איש יש שם	שירי זלדה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה	ה-1	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מלורי תומס	אבירי השולחן העגול	הקיבוץ המאוחד, 2007	ה-1	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
מנגר איציק	הייתי שנים נע ונד	שירים ובלדות, על המשמר, 1969	ה-1	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מנגר איציק	שיר הגדי	ניחוח הדסים, הקיבוץ המאוחד, 1985	ה-1	מעגל שני ממלכתי	פסח
מנוסי ידידי	מי שחלם	אלף זמר ועוד זמר, חלק א', 1984	ה-1	מעגל שני ממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
מנוסי ידידי	תפילת האילן	לי לך לנו, גודטיימס, תשמ"ח	ה-1	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ט"ו בשבט
מנור אהוד	חוטים של גשם	אין לי ארץ אחרת, דניאלה דינור והקיבוץ המאוחד, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
מנור אהוד	אחי הצעיר יהודה	אין לי ארץ אחרת, דניאלה דינור והקיבוץ המאוחד, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	יום הזיכרון

מנור אהוד	אין לי ארץ אחרת	אין לי ארץ אחרת, דניאלה די-נור והקיבוץ המאוחד, 2003	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	שיר
מנור אהוד	בן יפה נולד	אלף זמר ועוד זמר, חלק ג', 1984	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
מנור אהוד	ברוש	אין לי ארץ אחרת, דניאלה די-נור והקיבוץ המאוחד, 2003	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	שיר
מקושינסקי קורנל	השערוריות של באשה	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 2000	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	ספר
מקושינסקי קורנל	מסע בסימן כלב	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 2000	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	ספר
מקמל-עתיר נאוה	העדי של עדי	ידיעות אחרונות, 2000	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	ספר
מק-קי דיוויד	בנצי	עם עובד, 1993 *	א-ב	מעגל שני וממ"ד	ספר
מרגלית יוסי	נרקיסים למזכרת	דרך המילים ג', כנרת זמורה ביתן, תשס"ו	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	יום הזיכרון
מרגלית יוסי	תחרות בחול הלוהט	כזה גיבור, ניומן, תשי"ז	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	קיץ
מרדכי (חזק)	מעוז צור ישועתי	מתוך סידור התפילה (חנוכה)	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	חנוכה
מרים רבקה	סיפור קטן על גשם כמעט מצונן	חלונות בהקיץ, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	חורף
מרק טווין	הרפתקאות טום סויר	ידיעות ספרים, 2008 הוצאת אריה ניר, 2009	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	ספר
מרשק שמואל	גברת עם כלכלב	יש לי סוד, דביר, 1974 תרגמה: מרים ילן שטקליס	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	שיר
משה רבי (רשם)	החנוכיה שלא דלקה	חג לעם, כתר, 1990	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	חנוכה
נאור לאה	אולי אני אהיה מלכה?	קרוסלה, מסדה, 1980	ה-ו	מעגל שני וממ"ד	פורים
נאור לאה	אוספים עצים	חג לי, מסדה, 1976	א-ב	מעגל שני וממ"ד	ל"ג בעומר
נאור לאה	בואו נעשה שלום קטן	קרוסלה, מסדה – פרס, 1978	א-ב	מעגל שני וממ"ד	שיר
נאור לאה	כשקיבלנו את התורה	חג לי, מסדה, 1976	א-ב	מעגל שני וממ"ד	לשבועות
נאור לאה	מה עושים עם הרובים	חג לי, מסדה, 1975	ג-ד	מעגל שני וממ"ד	יום הזיכרון

נאור לאה	מקהלה עליזה	מקהלה עליזה, יבנה, 1979	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
נאור לאה	סוף זה תמיד התחלה	הספר הגדול של לאה נאור, עם עובד, 1992	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
נאור לאה	סליחה	חג לי, מסדה, 1976	א-ב (חגי תשרי)	מעגל שני ממלכתי	לחגי תשרי
נאור לאה	סליחות בפעם הראשונה	חג לי, מסדה, 1976	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
נאור לאה	על אורן והאורן שלו	חג לי, מסדה, 1976	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לט"ו בשבט
נבון יצחק	ששה ימים ושבעה שעים	שקמונה, 1976	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
נוי יצחק	אור ואלכסנדה	כתר, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	ספר
נוי יצחק	החייכן	מפגשים ו', עם עובד, 1987	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
נוריאל מנוחה (מעבדת)	מצוה הבאה בכרחה	פיתחו את השער ה', מעלות, 1992	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	שבת
נילור פיליס ריינולדס	להציל את שיילו	ידעיות אחרונות – ספרי חמד, 2007	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
נילור פיליס ריינולדס	שיילו	ידעיות אחרונות – ספרי חמד, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
ניצן שלמה	אורחו של אורי	מעשה ב..., עמיחי, 1984	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לסתיו
ניר חנה	ביעור חמץ	תפוח בדבש, פועלים, 2000	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	פסח
ניר חנה	שקדיה	תפוח בדבש, ספריית פועלים, 2000	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לט"ו בשבט
ניר נחמה	איך נצלו שמעון בר יוחאי ובנו מן הרומאים	מעשי חכמים, צ'ריקובר, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לל"ג בעומר
נסטלינגר כריסטינה	שמריהו, הילד מקופסת השימורים	אחיאסף, 1991	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
נתן יונתן	הנר שלי	מיתרים ד', מסדה, 1993	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חנוכה
סגל יוכבד	כה עשו חכמינו	ספרייתי (גיטלר) בע"מ, 2007 *	א-ב	מעגל שני ממ"ד	ספר
סגל יוכבד	רבי פנחס בן יאיר והעניים	כה עשו חכמינו, חלק א', מורשת, 1976	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור

סומק רוני	רחוב נווה שאנן	שבע שורות על פלא הירקון, אופטובסקי, 1987	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
סטיוארט ג'סי	עץ הדובדבן השבור	מראות, משרד החינוך, האגף לתכניות לימודים, תשנ"ב	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
סידון אפרים	אוזו ומוזו מכפר קאקארוזו	כתר, 1987	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
סידון אפרים	מעלה קרחות	עם עובד, 1980 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
סידון אפרים	עלילות פרדיננד פדהצור בקיצור	כתר-לי, 1992 *	א-ב	ליבה	ספר
סידון אפרים	פרת משה רבינו	שירים במיץ, כתר, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
סידון אפרים	רד מן הנמלה עצל	שירים במיץ, כתר 1997	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
סידון אפרים	תמיד בבית	שירים במיץ, כתר, 1977	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
סילברסטיין של	העץ הנדיב	מודן, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
סיפור חסידי	לראות את הטוב בלבד	בשפת השורות – ג' עמ' 67	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
סיפור חסידי	מי כעמך ישראל	אפשר ע"פ: פתחו את השער – ד'	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	לפסח
סיפור עם	אהבה משולה למלח	ספר המעשיות, מדריך למורה, הטלוויזיה החינוכית ומשרד החינוך, 1993	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
סיפור עם	הסנדלר העני והמלך	תשעה סיפורים ועד סיפור, משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים, 1993	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
סיפור עם	כף של עץ	תשעה סיפורים ועוד סיפור, האגף לתכניות לימודים, תשל"ט	ג-ד	ליבה	סיפור
סיפור עם	מלך תימן ויועצו היהודי	ספר המעשיות, מדריך למורה, הטלוויזיה החינוכית ומשרד החינוך, 1993	ה-ו	ליבה	סיפור
סיפור עם	שתי כובסות בחג הפסח	משלוח מנות: סיפורים עם לחגים, ספריית פועלים, 1986	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	פורים
סיפור (עיבוד: שלמה אבס)	ג'וחא שואל קדרה	תעלולי ג'וחא, עגור, 1990	א-ב	ליבה	סיפור
סיפור (עיבודה: מירי ברוך)	מקום המקדש	סיפור לכל יום – סיוון, כרך 9, ידיעות אחרונות, 1995	א-ב	ליבה	סיפור
סיפור (עיבודה: תלמה אליגון)	חכמי חלם והירח	מאה סיפורים ראשונים ג', כנרת, 1984	א-ב	ליבה	סיפור
סלובודקין אספיר	כובעים למכירה	עם עובד, 2008 *	א-ב	ליבה	ספר
סמל נאווה	דוד	האומץ לפחד, ספריית פועלים, 2004	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	שיר

סמל נאווה	דלילה	האומץ לפחד, ספריית פועלים, 2004	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
סמל נאווה	האומץ לפחד	האומץ לפחד, ספריית פועלים, 2004	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
סנונית מיכל	היתוש החצוף	יואש ראש קש, מסדה, 1975	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
סנש חנה	הליכה לקיסריה	ללא שפה, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח	ה-ו	ליבה	שיר
ספורטה רפאל	מעשה בחכמי חלם שקנו להם בית	סיפורים לכל יום – אדר, ידיעות אחרונות, 1995	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
סתר יעקב	בשבתות אני חושב	תיבת החלומות, ספריית פועלים, 1985	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	בנושא שבת
עגנון ש"י	החליל	ימים נוראים, שוקן, 1956	ה-ו	ליבה	סיפור
עגנון ש"י	הפרוטה	אלו ואלו, שוקן, 1959	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבת
עדולה	בדרך לבית הספר	שאלות לא קלות, אח, 2006	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
עדולה	גשם	טל ילדות, דני ספרים, 2002	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	אביב
עדולה	יורם רוצה להיות צייר	שאלות לא קלות, אח, 2006	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
עדולה	לא נותנים לה לעמוד	הבית בקצה המושב, פועלים, 1992	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	שיר
עדולה	נתתי לעצמי יד	העיפרון שלי הוא אונייה, מסדה, 1986	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
עומר דבורה	אני אתגבר	יוסף שרברק, 1971	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
עומר דבורה	דמעות של אש	הקיבוץ המאוחד, 1984	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
עומר דבורה	הבכור לבית אב"י	עם עובד, 2001	ה-ו	ליבה	ספר
עומר דבורה	הכלב נו-נו-נו	עמיחי, 1968	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
עומר דבורה	העץ העצוב	עד השמים, עמיחי, 1961	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ט"ו בשבט
עומר דבורה	העצים שביקשו להמליך עליהם מלך	אמשול לך משל, א. לוין-אפשטיין-מודן, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ט"ו בשבט
עומר דבורה	התבלין החסר	אגדות חז"ל – אגדות שבת, מודן, 1978	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	בנושא שבת
עומר דבורה	כל מה שהיה (אולי) וכל	יוסף שרברק, 1974	ג-ד	מעגל שני	ספר

מה שקרה (כמעט) לקרשנדו ולי			ממלכתי וממ"ד	
עומר דבורה	מלכה לפורים אחד	לחול ולחג ב', לויין-אפשטיין, 1973	ג-ד	מעגל שני פורים ממלכתי וממ"ד
עומר דבורה	מעשה בלולי ה...	שרברק, 1967	ג-ד	ליבה ספר
עומר דבורה	שרה גיבורת ניל"י	יוסף שרברק, 1967	ה-ו	מעגל שני ספר ממלכתי וממ"ד
עמיחי יהודה	שיר יום כיפור	עכשיו ברעש, שוקן, 1968	ה-ו	מעגל שני חגי תשרי ממלכתי
עמיחי יהודה	תינוק	ספר הלילה הגדול, שוקן, 1988	ה-ו	מעגל שני שיר ממלכתי וממ"ד
עמיר אנדה	בובה שרינה	על מה תודה?, דביר, 1981	ג-ד	מעגל שני יום השואה ממלכתי וממ"ד
עמיר אנדה	דרכו האחרונה	על מה תודה?, דביר, 1981	ג-ד	מעגל שני יום השואה ממלכתי וממ"ד
עמיר פינקרפלד אנדה	אוצר בכיס	שירי ילדים, דביר, 1959	א-ב	מעגל שני שיר ממלכתי וממ"ד
עמיר פינקרפלד אנדה	דוד ירח בשמים	שירי ילדים, דביר, 1959	א-ב	מעגל שני שיר ממלכתי וממ"ד
עמיר פינקרפלד אנדה	הקיפוד	הדובון בלע סבון, הקיבוץ המאוחד, 2009	א-ב	ליבה שיר
עמיר פינקרפלד אנדה	כאשר אני עצוב	על מה תודה, דביר, 1981	א-ב	מעגל שני שיר ממלכתי וממ"ד
עמיר פינקרפלד אנדה	לו הייתי מלך	אני שר מאושר, מסדה, 1973	א-ב	מעגל שני שיר ממלכתי וממ"ד
עמיר פינקרפלד אנדה	מתחת לארון	שירי ילדים, דביר, 1957	א-ב	מעגל שני שיר ממלכתי וממ"ד
ערן אפרת	יש בירושלים	פשוט, גיליון 226, 1992	ג-ד	מעגל שני יום ירושלים ממלכתי וממ"ד
פאדל עלי	אני ילד שמטפס	ילד על מדרגות העולם, הקיבוץ המאוחד, 1996	ג-ד	מעגל שני שיר ממלכתי
פגיס דן	הביצה שהתחפשה	עם עובד, 1973 *	א-ב	ליבה ספר
פונקה קורנליה	לב של דיו	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 2008	ה-ו	מעגל שני ספר ממלכתי וממ"ד
פונקה קורנליה	מלך הגנבים	סדרת מרגנית, זמורה-ביתן, 2006	ה-ו	מעגל שני ספר ממלכתי
פוצ'ו (ישראל ויסלר)	איפה האפיקומן	איילת המבולבלת, מסדה, 1979	א-ב	מעגל שני לפסח ממלכתי וממ"ד
פורטר אלינור	פוליאנה	זמורה ביתן, 1994	ג-ד	מעגל שני ספר ממלכתי

פיוט חול	אדון עולם	מתוך סידור התפילה	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	מקורות יהודיים
פיוטי חול	ברכת החודש	סידור התפילה	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
פיכמן יעקב	על שפת ים כנרת	עם שחר נצאה, מסדה, 1957	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
פיקוב שייקה	ארץ	אלף זמר ועוד זמר, ב', כנרת, 1983	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום העצמאות
פניפקר שרה	הכשרון המיוחד של קלמנטיין	מטר, 2010	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
פניפקר שרה	קלמנטיין	מטר, 2007	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
פרויסלר אוטפריד	מכשפה קטנה	יריב, 1977	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
פרנקל אלונה	למה לנפתלי קוראים נפתלי	מודן, 2009	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום השואה
פרנקל חנה	מעשה בלביבות	אלף זמר ועוד זמר, כרך ד- שירי חגים, כנרת, 1983	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חנוכה
פרץ איתן	זאת ירושלים	אלף זמר ועוד זמר, כנרת, 1981	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום ירושלים
קאלו מאשה	אביב	גן שלנו חי צומח, עם עובד, 1989	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לאביב
קוזינר דבורה	להיות חופשי	יום יום צוחקת שמש, יהושע אורנשטיין, 1993	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום העצמאות
קוזינר דבורה	ריח של פסח	הגדת הדורות, יבנה, 1991	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	פסח
קופר הלן	מרק דלעת	יבנה, 2000 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קור פאול	המטפס הקטן והפרח הזוהר	דביר, 1996 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קור פאול	כספיון, הדג הקטן	דביר, 1990 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
קורן אבי	באביב את תשובי חזרה	זמר זמר לך, מודן, 1985	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
קורצ'אק יאנוש	המלך מתיא הראשון (א', ב')	ברונפמן, 1979	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קורצ'אק יאנוש	הצלקת	דת הילד, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1974	ה-ו	ליבה	סיפור
קורצ'אק יאנוש	קיטוש הקוסם	סדרת מרגנית, זמורה ביתן, 2000	ה-ו	מעגל שני	ספר

	ממלכתי וממ"ד				
קייב קתרין	משהו אחר	שבא, 1999 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קינן יצחק	ים השיבולים	אלף זמר ועוד זמר, חלק ב', 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
קיפלינג רודיאד	סיפורי ככה בדיוק	כנרת, 2009	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קיפלינג רודיאד	ספר הג'ונגל	כתר, 1984	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קיפניס לוין	אליעזר ורבקה	גיליונות לגננות, גיליון 35, תרע"ט-תר"פ	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	
קיפניס לוין	בר כוכבא	גן גני א', טברסקי, 1947	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ל"ג בעומר
קיפניס לוין	מעשה באזנהמן	המצוינים של לוין קיפניס יבנה, 1995	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לפורים
קיפניס לוין	נרקיס מלך הביצה	אורנית, 2009	א-ב	ליבה	
קיפניס לוין	סכך לסוכה	מועדי ישראל-סוכות, זימזון, 1972	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
קיפניס לוין	סלינו על כתפנו	המצוינים של לוין קיפניס, יבנה, 1995	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לשבועות
קיפניס לוין	רקפת	גן-גנון, ברונפמן, 1983 וגם ב - המצוינים של לוין קיפניס, יהושע אורנשטיין, 1995	א-ב	ליבה	שיר
קיפניס לוין	תפילת גשם	המצוינים של לוין קיפניס, יהושע אורנשטיין, 1995	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחורף
קלי דוידה	אמא רובוט	אגם, 2007 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קנודסן מישל	אריה הספרייה	כנרת, 2008 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קנט ג'ק	זרקון, אין דבר כזה	עם עובד, 1987 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קסטל בלום אורלי	האות M	רדיקלים חופשיים, כתר, 2002	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
קסטנר אריך	אורה הכפולה	אחיאסף, 1999	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קסטנר	אריך	אחיאסף, 2000	ה-ו	ליבה	ספר
קסטנר אריך	האיש הקטן	אחיאסף, 2006	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר

קסטנר אריך	פצפונת ואנטון	אחיאסף, 2005	ג-ד	ליבה	ספר
קציר יהודית	בועה על גב הרוח	ספריית פועלים, 2002 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
קרילוב איבן אנדריביץ'	צרור הענפים	האריה והחסידה ועוד י"ד ממשלי קרילוב, נוסח עברי: אוריאל אופק, י' צ'צ'יק, 1970	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
קרילוב איבן אנדריביץ'	שתי חביות	האריה והחסידה ועוד י"ד ממשלי קרילוב, נוסח עברי: אוריאל אופק, י' צ'צ'יק, 1970	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
קרמן דני	מעשה נאה שקרה בעירנו	פילון מספר, מסדה, 1980	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
קרמר עדנה	נחש הזהב המכושף	סיפורים עם כנפיים, הקיבוץ המאוחד, 2005	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	סיפור
קרת אתגר	בלטה	צינורות, זמורה-ביתן, 2002	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
ר' אברהם אבן עזרא	לך אלי תשוקתי	מתוך תפילת ערב יום הכיפורים אצל עדות המזרח	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
ר' אלעזר אזיכרי	ידיד נפש	סידור התפילה "רינת ישראל"	ה-ו	ליבה	מקורות יהודיים
ר' אלעזר בירבי קליר	טל תן לרצות	סידור התפילה - (סוכות)	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
ר' אפרים בן יצחק מרגנשבורג	אם אפס	מתוך הסליחות לימים הנוראים על-פי נוסח עדות המזרח	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
ר' דניאל בן יהודה הדיין	יגדל אלוהים חי	מתוך סידור התפילה	א-ב	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
ר' יהודה הלוי	יום שבתון	סידור התפילה, מזמירות השבת	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	שבת
ר' יוסף חיים (הבן איש חי)	ואמרתם כה לחי – ר' שמעון בר יוחאי	סידור התפילה, נוסח עדות המזרח	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	ל"ג בעומר
ר' משה אבן עזרא	אל נורא עלילה	מתוך תפילת יום הכיפורים	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
ר' נחמן	כי דע, כי כל רועה ורועה...	ליקוטי מוהר"ן תניינא, סג 5 שורות ראשונות	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
ר' נחמן מברסלב	ונתתי שלום בארץ	דרך המילים ה', כנרת זמורה ביתן, 2005	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	יום הזיכרון ויום העצמאות
ר' שמואל אבן עבאס	עת שערי רצון להפתח ('עוקד והנעקד והמזבח')	מתוך תפילת הימים הנוראים נוסח עדות המזרח	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
ראב אסתר	גשם	דבר לילדים, כרך כ"ט, חוברת 14, 6.2.1958	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
רבי אברהם אבן עזרא	כי אשמרה שבת	סידור התפילה, מזמירות השבת	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	שבת
ריקוביץ' דליה	איתן	מסיבה משפחתית, עם עובד, 1978	ג-ד	ליבה	שיר
ריקוביץ' דליה	הנער שביקש לדוג לויתן	מסיבה משפחתית, עם עובד, 1974	ה-ו	ליבה	שיר
ריקוביץ' דליה	רבי עקיבא	סיפורי פעמונים לילדים, דליה פלד,	ה-ו	מעגל שני	ל"ג בעומר

	ממלכתי וממ"ד		1981		
רוזה אלי	מתנה למדינה	חג בלב, מסדה, 1984	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום העצמאות
רוזמן יעל	החמנית והשמש	מאה סיפורים ראשונים ג', כנרת, 1984	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור
רוזנפלד מ.	נרותי הזעירים	חג בלב, מסדה, 1981	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חנוכה
רוטבליט יעקב	שיר לשלום	מאבד תמלילים, כנרת, 1996	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	שיר
רולינג, ג'יי קיי	הארי פוטר ואבן החכמים	ידיעות אחרונות, 1999	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
רון-פדר גלילה	אל עצמי	לאור-מלוא בע"מ, 1988	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
רון-פדר גלילה	נדיה	מילוא, 1985	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	ספר
רות מרים	המשרוקית	גברת חבית ועוד, ספריית פועלים, 2005	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
רות מרים	טוקאץ' ואליהו הנביא	גברת חבית ועוד, ספריית פועלים, 2005	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
רות מרים	טוקאץ' מכה בנו ואנו משיבים מלחמה	גברת חבית ועוד, ספריית פועלים, 2005	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	סיפור
רשל ישראל	כחול ולבן	דרך המילים ג', כנרת זמורה ביתן, 2001	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ליום העצמאות
ש"י עגון	אתרוגו של אותו צדיק	האש והעצים, הוצ' שוקן	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	חגי תשרי
שולביץ אורי	איך למדתי גיאוגרפיה	כנרת, 2008	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שטיינמן אליעזר	מעשה בחייט	ספר בר מצווה, 1962	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
שלו מאיר	אבא עושה בושות	כתר, 1988 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
שלו מאיר	איך האדם הקדמון המציא לגמרי במקרה את הקבב הרומני	עם עובד, 1993	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שלו מאיר	גומות החן של זוהר	כתר, 1985 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שלו מאיר	הילד חיים והמפלצת מירושלים	הקיבוץ המאוחד, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי	ספר
שלו מאיר	הצלחת שמתחת	עם עובד, 2008 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי	ספר
שלום עליכם	האולר	ארבעה סיפורים לילדים: האולר, השעון, הדגל, האתרוג, פועלים, 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	סיפור

שלום עליכם	הדגל	ארבעה סיפורים לילדים: האולר, השעון, הדגל, האתרוג, פועלים, 1983	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
שלונסקי אברהם	למה זה נקרא חמסין	אני וטלי בארץ הלמה, הקיבוץ המאוחד, ספריית פועלים, 2003	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שלונסקי אברהם	מעשה בשני גורו	אני וטלי בארץ הלמה, ספריית פועלים, 1974	ג-ד	ליבה	שיר
שלונסקי אברהם	עוץ לי, גוץ לי	עם עובד, 2003	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שלם מתתיהו	שיבולת בשדה	מתתיהו שלם – זמרים, מרכז לתרבות ולחינוך, 1969	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שבועות
שמאלי אליעזר	נס ל"ג בעומר	סיפורים וציפורים, עם עובד, 1980	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ל"ג בעומר
שמואל נעמי	ילדת הקשת בענן	הקיבוץ המאוחד, 2002	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שמואל נעמי	יציאת אתיופיה	המכון לחקר הטיפוח בחינוך – האונ' העברית, 2007	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שמוש אמנון	צעדים ראשונים	כתבי אמנון שמוש, אביב, 2000	ה-ו	ליבה	סיפור
שם-טוב תמי	מהפכת התפוזים של מתי	הקיבוץ המאוחד, 2000	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שמיר משה	תריסר אגוזים גנובים	סיפורים בשלושה קולות, דביר, 1978	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	פסח
שמעוני דוד	דברו לא קיים	אסיף, מסדה, תשי"א	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום השואה
שמר נעמי	אלף בית	הכל פתוח, כל שירי הילדים, עם עובד, 2006	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שמר נעמי	אנחנו שנינו מאותו הכפר	כל השירים, לולב, 1967	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	יום הזיכרון
שמר נעמי	אצלנו בחצר	הכל פתוח, כל שירי הילדים, עם עובד, 2006	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שמר נעמי	ארבעה בנים	כל השירים (כמעט), ידיעות אחרונות, 1967	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	פסח
שמר נעמי	בראש השנה	כל השירים, ידיעות אחרונות, 1967	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
שמר נעמי	החגיגה נגמרת	סימני דרך, כנרת, 2003	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר

שמר נעמי	הטיול הקטן	הכל פתוח, כל שירי הילדים, עם עובד, 2006	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שמר נעמי	ירושלים של זהב	כל השירים, ידיעות אחרונות, 1967	ג-ד	ליבה	שיר
שמר נעמי	מצעד האביב	ספר גימל, ידיעות אחרונות, 1982	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	אביב
שמר נעמי	סימני דרך	סימני דרך, כנרת, 2003	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שמר נעמי	שירת העשבים	נעמי שמר, ספר ג', 1982	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שמר נעמי	שלומית בונה סוכה	הכל פתוח, עם עובד, 2006	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לחגי תשרי
שמר נעמי	שנים עשר ירחים	הכל פתוח, עם עובד, 2006	א-ב	ליבה	שיר
שנהב חיה	מה יש בקיץ	על ההר יושב ענק, עם עובד, 1982	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	לקיץ
שנהב חיה	עץ עם תלתלים	תרנגולת כחולה, הקיבוץ המאוחד, 1987	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שנהב חיה	פרת משה רבינו	הספר הגדול של חיה שנהב, עם עובד, 1991	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	שיר
שניר מיריק	הסייחה הנסיכה	כנרת, 2008 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שניר מיריק	פרפר	הקיבוץ המאוחד, 1986 *	א-ב	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ספר
שפיר רחל	בלילה הזה	משמר לילדים, חוברת 33, תש"ל	ג-ד	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	פסח
שפרה ש'	איך הפר הנשר את השבועה שנשבע לנחש?	עלילות אנזו הנשר הגדול, עם עובד, 2009	ה-ו	מעגל שני ממלכתי	סיפור
	אם אשכחך ירושלים	תהילים פרק קל"ז	ה-ו	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
	ארבעת המינים בעם ישראל	ויקרא רבה, ל' י"ב	ה-ו	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	חגי תשרי
	בת הקיסר ורבי יהושע בן חנניה	תלמוד בבלי, תענית דף ז	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
	הבאת ביכורים	ספר האגדה עמ' תר"ג	ג-ד	מעגל שני ממ"ד	מקורות יהודיים
	הלל לומד תורה	מדרש ויקרא רבה כה ה. אפשר ב 'דרך המילים ו', עמ' 121	ג-ד	ליבה	מקורות יהודיים

מקורות יהודיים	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	ויקרא רבה, פרשה ח, א. על-פי מהדורת מרגליות, עמ' קסד-קסו בראשית רבה פרשה סח. על-פי מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 73-77 בראשית רבה, פרשה ד; יז; כה; סח שמות רבה כ"ט	המטרונה ורבי יוסי	
מקורות יהודיים	ליבה	א-ב	אפשר בספר האגדה, דביר, 2000, חלק א', עמ' ס', סעיף ל"ד או אצל רבקה אליצור, "דממה בעולם", על אבות לילדים ג', המחלקה לחינוך, 1972	העולם בשעת מתן תורה	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ג-ד	ברכות סא, ע"ב ספר האגדה חלק ב' פרק יא סעיף קעז דביר תשט"ז	ואהבת את ה' אלוהיך (עד "על אחת כמה וכמה")	
יום הזיכרון ויום העצמאות	מעגל שני ממ"ד	ה-ו	בראשית רבה פ"ב, פסיקתא רבתי "ביום השמיני"	ושבו בנים לגבולם	
מקורות יהודיים	ליבה	ג-ד	תלמוד בבלי, תענית י"ט ע"א אפשר בספר האגדה דביר, 2000, עמ' קנו, ו' או במקראות ישראל חדשות ג', בעריכת נתן פרסקי, הוצאת מסדה, עמ' 141-142	חוני המעגל	
מקורות יהודיים	ליבה	ה-ו	תלמוד בבלי, תענית י"ט ע"א אפשר בספר האגדה דביר, 2000, עמ' קנו, ו' או במקראות ישראל חדשות ג', בעריכת נתן פרסקי, הוצאת מסדה, עמ' 141-142	חוני המעגל	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ג-ד	מתוך סידור התפילה	יגדל אלוהים חי	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	א-ב	תנחומא פר' קדושים, י ספר האגדה חלק ראשון, פרק ט', סעיף ב' דביר תשט"ז	ירושלים באמצעותו של עולם	
מקורות יהודיים	ליבה	ה-ו	תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף ל"א ע"א ספר האגדה, דביר, 2000, עמ' קנח, סעיף ט"ו	כל התורה על רגל אחת	
מקורות יהודיים	ליבה	ג-ד	תלמוד בבלי, יומא, ל"ה ע"ב ספר האגדה, דביר, 2000, עמ' קנ"ח, י"ב	כשם שיגעו אבותיי	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	אבות דרבי נתן, נוסח א, פרק ו ספר האגדה, דביר, 1987, עמ' קע"ט	מה היה תחילתו של רבי עקיבא?	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	ויק"ר טז; ע"ז, יט ע"ב ספר האגדה, 2000, עמ' 'תקנ, סעיף קס"ט	מי מבקש ליקח סם חיים ('נצור לשונך מרע')	
מקורות יהודיים	ליבה	ג-ד	מדרש שמות רבה, פרשה ב' סימן ב' ספר האגדה, דביר 1987, עמ' מז',	משה הרועה והגדי	

			סעיף כז		
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	א-ב	תנחומא בובר, פרשת נח סימן יד'	נח ובניו עובדים בתיבה	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ה-ו	ספר האגדה, קע"ז, טז, קכז	נחום איש גמזו	
מקורות יהודיים	ליבה	ה-ו	אגדה תלמודית (תלמוד בבלי, מסכת גיטין, דף נ"ה ע"ב) ספר האגדה, 2000, עמ' קמג, סעיף ב' עד המילים "מרדו כך היהודים"	קמצא ובר קמצא	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ג-ד	אבות דרבי נתן נוסח ב' פרק י'	ר' אליעזר בן הורקנוס	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	תלמוד בבלי, כתובות סב -סג, נדרים נ' ספר האגדה, עמ' קע"ט, סעיף י"ח	ר' עקיבא ורחל	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	תלמוד בבלי, תענית פרק ג, דף כ' ספר האגדה, דביר, 1987, עמ' תק"ב, סעיף כ"ז	רבי אלעזר והמכוער	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ה-ו	תלמוד בבלי דף י' ע"ב	רבי מאיר והבריונים	
ל"ג בעומר	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	תלמוד בבלי, שבת, לג, ע"ב, ירושלמי שביעית פ"ט ה"א, בראשית רבה ע"ט ספר האגדה, חלק ב', פרק י"א, סעיף רכ"א, דביר, תשט"ז	רבי שמעון בר יוחאי במערה	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממלכתי וממ"ד	ה-ו	תלמוד בבלי, בבא קמא, דף נ, עמ' ב'	רשות הרבים ורשות היחיד	
מקורות יהודיים	ליבה	ה-ו	סידור התפילה לפני ברכת המזון תהלים, פרק קכ"ו	שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון...	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ה-ו	אבות דרבי נתן נוסחא א' פרק ד' ספר האגדה, חלק א', פרק י'ב עמ' קמ"ד	תן לי יבנה וחכמיה	
מקורות יהודיים	מעגל שני ממ"ד	ה-ו	סידור התפילה	תפילה לשלום המדינה	

נספח 7: מצב קיים: תכנית הלימודים ממלכתי – פירוט היצירות לכיתות ז'-ט'
ראו בקישור http://meyda.education.gov.il/files/Tochniyot_Limudim/Safrut/toch79C.pdf

נספח 8: מצב קיים: תכנית הלימודים בספרות לחטיבה העליונה לתלמידים שלומדים בכיתות י' ובכיתות י"א בשנת הלימודים תשע"ו

תכניות הלימודים המותאמות להלימה המוצגות לפניכם בנויות על בסיס תכנית הלימודים בספרות הקבועה. שימו לב, החלקים שיועברו להערכה בית ספרית (30%) מסומנים בצבע ירוק. החלקים שיועברו בהערכה חיצונית (70%) אינם מסומנים בצבע.

שתי יחידות לימוד

- פרק 'שירה'
- פרק 'סיפור קצר'
- פרק 'רומן, נובלה וספרי קריאה'
- פרק 'דרמה'

שירה (17 שירים, כ-3 שיעורים לשיר, סה"כ 51 ש')
החל מקיץ תשע"ה ייבחנו התלמידים על פי רשימת השירים המופיעה להלן. במסגרת פרק זה ילמדו התלמידים 17 שירים על פי המפורט:

- שירת ימי הביניים
- שירי חיים נחמן ביאליק
- שירה עברית במאה ה-20
- מאגר שירה

שירת ימי הביניים

ארבעה שירים - שיר אחד מכל קבוצה:

א	ר' יהודה הלוי	ישנה בחיק ילדות
	ר' שלמה אבן גבירול	שחי לאל; טרם היותי
ב	ר' יהודה הלוי	לבי במזרח; יפה נוף; הבא מבול
ג	ר' שלמה אבן גבירול	מליצתי בדאגתי
	ר' שמואל הנגיד	הים ביני ובינך
	טודרוס אבולעאפיה	חי אהבה
ד	ר' משה אבן עזרא	כתנות פסים
	ר' שלמה אבן גבירול	ראה שמש; לאטך דברי שירך

(כל השירים מתוך: שירמן חיים, **השירה העברית בספרד ובפרובנס**, מוסד ביאליק, 1960)
הערה: אחדים משירים אלה יוחלפו מידי כמה שנים.

שירי חיים נחמן ביאליק

ארבעה שירים - אחד מכל קבוצה (א - ד):

א	לא זכיתי באור; ואם ישאל המלאך; חוזה לך ברח
ב	לבדי
ג	הכניסיני תחת כנפך; ציפורת; עם דמדומי החמה
ד	על השחיטה

(שירים, מהדורה מדעית, דביר, תשמ"ג-תש"ן; וכן: ח"נ ביאליק, השירים, בעריכת אבנר הולצמן, דביר, 2004; וכן: פרויקט בן יהודה) הערה: אחדים משירים אלה יוחלפו מידי כמה שנים.

שירת המאה ה-20

בשירת המאה ה-20 שתי חטיבות:

- שירים מהמחצית הראשונה של המאה ה-20;
- שירים מהמחצית השנייה של המאה ה-20.

רשימת שירי המחצית הראשונה של המאה העשרים

יש ללמד 5 שירים: שיר אחד מכל משורר

א	נתן אלתרמן	ירח, ליל קיץ, עוד אבוא אל ספך (שירים משכבר: כוכבים בחוץ, הקיבוץ המאוחד, 1999); שיר משמר (חגיגת קיץ, מחברות לספרות, 1965).
ב	לאה גולדברג	אורן, ולא היה בינינו אלא זהר, האמנם עוד יבואו, הסתכלות בדבורה (שירים, כך ג, בעריכת: ט. ריבנר, ספרית פועלים, 1973).
ג	אורי גרינברג	עבי שיר אמי והנחל, שיר נס השיר, תפילה אחרונה, אליהו הנביא (ששה מיליונים כוסות אליהו). (כל כתבי אצ"ג, מוסד ביאליק, ירושלים, 1990-2001).
ד	שאול טשרניחובסקי	אומרים ישנה ארץ (ארץ שכורת שמש), ראי אדמה, שיר ב' מתוך שירים לאילאיל (אני אתן לה), לא רגעי שנת. (כל כתבי שאול טשרניחובסקי, עם עובד, 1990; וכן: שירי טשרניחובסקי, דביר, תשכ"ח)
ה	רחל	פגישה חצי פגישה, מיכל, רק על עצמי, באחד גלגולי (שירת רחל, דבר, 1977; וכן: פרויקט בן יהודה).

רשימת שירי המחצית השנייה של המאה העשרים

יש ללמד 4 שירים:

יש לבחור נושא אחד מארבעת הנושאים הבאים: זהויות; מה זאת אהבה?; לחיות בארץ ישראל; שירים בעקבות השואה.

**בנושא שנבחר, יש לבחור 4 זוגות שירים וללמד שיר אחד מכל זוג.
להלן פירוט הנושאים והשירים:
זהויות**

1.	יהודה עמיחי: כל הדורות שלפני (שירי יהודה עמיחי, כרך 2, שוקן, 2004)	או	ארז ביטון: דברי רקע ראשוניים (ציפור בין יבשות, הקבוץ המאוחד, 1990)
2.	חיים גורי: אודיסס (השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1998)	או	יונה וולך: יונת (תת ההכרה נפתחת כמו מניפה, הקבוץ המאוחד, 1992)
3.	שמעון אדף: שדרות (המונולוג של איקרוס, גוונים, 1997)	או	זלדה: שני יסודות (שירי זלדה, הקבוץ המאוחד, 1985)
4.	נדא'א חורי: הדיברות (מס' 2) (בגוף אחר, מבחר שירים 1987 – 2010, קשב לשירה, 2011)	או	רוני סומק: שיר פטריוטי (מחתרת החלב, זמורה ביתן, 2005)
5.	דליה רביקוביץ: בובה ממוכנת (כל השירים עד כה, הקבוץ המאוחד, 1995)	או	נורית זרחי: היא יוסף (אישה ילדה אישה, ספרית פועלים, 1983)

מה זאת אהבה?

1.	דליה רביקוביץ: חול אפסי (כל השירים עד כה, הקבוץ המאוחד, 1995)	או	נתן זך: כשצלצלת רעד קולך (כל השירים ושירים חדשים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 2008)
2.	אברהם חלפי: עטור מצחק (שירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1987)	או	פרץ בנאי: כי אהבה היא צורך (קשת וכידון, ספרית פועלים, 1985)
3.	נתן זך: שיר לאוהבים הנבונים (כל השירים ושירים חדשים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 2008)	או	ט. כרמי: חוה ידעה (ט. כרמי שירים, מבחר 1951-1994, דביר, 1994)
4.	זלדה: כאשר היית פה (שירי זלדה, הקבוץ המאוחד, 1985)	או	יהודה עמיחי: וכל הנשים אמרו (דוד מלך ישראל חי וקיים, שיר מספר 7, שירי יהודה עמיחי, כרך 5, שוקן, 2004)
5.	דוד אבידן: בעיות אישיות (כל השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 2009)	או	מאיר ויזלטיר: ולמה היא נושכת את שפתיה (שרטוטים תל-אביבים, 7, דבר אופטימי עשיית שירים, הקבוץ המאוחד, 2000)

לחיות בארץ ישראל

1.	חיים גורי: ירושה (השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1998)	או	אמיר גלפז: שיר בבוקר בבוקר (כל השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1994)
----	--	----	---

2.	משה דור: גם הנוטשים (עוברים את הגדר, זמורה ביתן, 1989)	או	אריה סיון: אני בסך הכול (ערבון, מבחר שירים 1957-1997, הקבוצה המאוחדת, 2002)
3.	יהודה עמיחי: תיירים (שירי יהודה עמיחי, כרך 3, שוקן, 2004)	או	יצחק לאור: אהבת הארץ (שירים 1974-1992, הקבוצה המאוחדת, 2002)
4.	ארז ביטון: תקציר שיחה (ציפור בין יבשות, הקבוצה המאוחדת, 1990)	או	נתן יונתן: לאן היינו הולכים (שירים בכסות הערב, מבחר מכל שיריו, ידיעות אחרונות, 2004)
5.	אגי משעול: חזון אילון (מבחר וחדשים, מוסד ביאליק, ירושלים, 2003)	או	רחל חלפי: מלכת המים של ירושלים (מקלעת השמש, הקבוצה המאוחדת, 2002)

שירים בעקבות השואה

1.	מאיר ויזלטיר: אבא ואמא הלכו לקולנוע (קיצור שנות השישים, שירים 1972- 1959), הקבוצה המאוחדת, 1984	או	דן פגיס: טיוטת הסכם לשילומים (כל השירים, הקבוצה המאוחדת, 1991)
2.	טוביה ריבנר: שם אמרתי (ואל מקומי שואף, ספרית פועלים, 1990)	או	אמיר גלפעי: יצחק (כל השירים, כרך א, הקבוצה המאוחדת, 1994)
3.	דן פגיס: כתוב בעיפרון בקרון החתום (כל השירים, הקבוצה המאוחדת, 1991)	או	אבנר טריינין: כתונת איש המחנות (הר וזיתים, אגודת שלם, 1969)
4.	אסתר אטינגר: היער השחור (לילה ויום, הקבוצה המאוחדת, 2011)	או	בן ציון תומר: ילדי הצל (על קו המשווה, עקד, 1969)
5.	אבות ישורון: קדמי קראו (כל שיריו, כרך IV, הקבוצה המאוחדת, 2001)	או	אברהם סוצקבר: היד הכרותה שייכת לי (תרגום: בנימין הרשב, כינוס דומיות, עם עובד, 2005)

סיפור קצר (6 סיפורים, כ-6 שיעורים לסיפור, סה"כ 36 ש')במסגרת הסיפור הקצר יילמדו **שישה** סיפורים בסך הכול כמפורט להלן:

- **שני** סיפורים מקבוצה א' – סיפורי עגנון (או אחת מיצירותיו כמפורט להלן)
- סיפור **אחד** מקבוצה ב (המחצית הראשונה של המאה ה-20).
- סיפור **אחד** מקבוצה ג (המחצית השנייה של המאה ה-20).
- **שני** סיפורים מקבוצה ד (סיפור מתורגם).
- קבוצה א. סיפורי עגנון
- קבוצה ב. סיפור עברי מהמחצית הראשונה של המאה ה-20
- קבוצה ג. סיפור עברי מהמחצית השנייה של המאה ה-20
- קבוצה ד. סיפור מתורגם

נוהל לאישור הוראת יצירות שאינן בתכנית הלימודים בספרות

לקבלת אישור להוראת יצירות שאינן מופיעות ברשימות שלהלן יש לפנות בכתב אל הפיקוח על הוראת הספרות, משרד החינוך, בניין לב-רם, רח' דבורה הנביאה 2, ירושלים, 91911. הפניות צריכות להגיע עד חופשת החנוכה בכל שנה.

לקראת סוף כל שנת לימודים תתפרסם רשימת היצירות המאושרות להוראה בכל בתי הספר בארץ החל משנת הלימודים שלאחריה. יצירות שלא אושרו ולא פורסמו על ידי הפיקוח על הוראת הספרות לא יחשבו כיצירות שאפשר להיבחן עליהן בבחינת הבגרות בספרות. הוראה זו מבטלת כל הנחיה שקדמה לה, בין אם בחוברת תכנית הלימודים בספרות לחטיבה העליונה (התש"ס) ובין אם בחוזרי המפמ"ר או בכל פרסום רשמי אחר. הוראה זו תקפה החל משנת הלימודים התשס"ז.

קבוצה א. סיפורי עגנון

שתים⁷ מבין היצירות:

עגנון שמואל יוסף	המטפחת; עגנות (אלו ואלו, שוקן, 1998); האדונית והרוכל; מדירה לדירה; התזמורת (סמוך ונראה, שוקן, 1998); פנים אחרות; הרופא וגרושתו (על כפות המנעול, שוקן, 1998); המלבוש; תהילה; עם כניסת היום; פרנהיים (עד הנה, שוקן, 1998)
שבועת אמונים* (עד הנה, שוקן, 1998); בדמי ימיה*; גבעת החול* (על כפות המנעול, שוקן, 1998)	

הערה: בשל אורכן, כל אחת משלוש היצירות המסומנות בכוכבית תיחשב כחלופה לשני סיפורים. ראו * בהמשך אפשרות ללמד גם את סיפור פשוט בפרק 'רומן'.

קבוצה ב. סיפור עברי מהמחצית הראשונה של המאה ה-20

אחד מבין הסיפורים:

אברמוביץ' שלום יעקב (מנדלי מו"ס)	שם ויפת בעגלה (סיפורים קטנים, דביר לעם, 1950)
בארון דבורה	שפרה; פראדל (פרשיות, מוסד ביאליק, 1968)
בורלא יהודה	אתנן (כתבי יהודה בורלא: מרגנת, דבר-מסדה, תשכ"ב)
ברדיצ'בסקי מיכה יוסף	קלונימוס ונעמי (כתבי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, דביר, תשכ"ה וכן: פרוייקט בן יהודה)
ברנר יוסף חיים	המוצא; עוולה (בין מים למים, הקיבוץ המאוחד, 1980; וכן: ילקוט לבתי הספר, הקיבוץ המאוחד, 1969; וכן: פרוייקט בן יהודה)

⁷ בשל אורכן, כל אחת משלוש היצירות המסומנות בכוכבית תיחשב כחלופה לשני סיפורים. ראו * בהמשך אפשרות ללמד גם את סיפור פשוט בפרק 'רומן'.

ברקוביץ' יצחק דב	כרת; תלוש (כתבי י.ד. ברקוביץ' , כרך א', דביר, תשי"ט; דביר לעם)
גנסין אורי	סעודה מפסקת (כל כתביו , ספרית פועלים/ הקיבוץ המאוחד, 1982; וכן: <u>פרוייקט בן יהודה</u>)
הזו חיים	אדם מישראל; שלולית גנוזה (סיפורים נבחרים , דביר, תשל"ז)
פרץ יצחק לייב	שמע ישראל (כל כתבי י"ל פרץ , כרך א', דביר, תשכ"ב-כ"ו); בין שני הרים (שם , כרך ב'; וכן: <u>פרוייקט בן יהודה</u>)
שופמן גרשום	הערדל; נקמה של תיבת זמרה; הניה (כל כתבי שופמן , כרך א', דביר ועם עובד, 1960)
שטיינברג יעקב	בת הרב; העיוורת; בת ישראל; בין לבני הכסף (ילקוט סיפורים , יחדיו, 1981)
שמי יצחק	הבריחה; בין חולות הישימון (שישה סיפורים , ספריית תרמיל, משרד הביטחון, 1984; וכן: סיפורי יצחק שמי , גיומן, 1971)

קבוצה ג. סיפור עברי מהמחצית השנייה של המאה ה-20 ועד המאה ה-21

מבין	הסיפורים:	אחד
עד שיעבור כל המשמר כולו (גיבורי קיץ , הקיבוץ המאוחד, 1991)	איני לאה	
שמיל; להיות אופה (הינשוף , ספרית תרמיל, 1975; וכן: הינשוף , סדרת קלאסי כס, עם עובד, 1997)	אלוני ניסים	
שלושה; עשן; סיפור אהבה; ברטה (עשן , עכשיו, 1962); המצוד; קיטי (בגיא הפורה , שוקן, 1963)	אפלפלד אהרון	
בעיר התחתית (בעיר התחתית , ספריית תרמיל, משרד הבטחון, 1979)	בלס שמעון	
קולנוע; משחקים בחורף (שקיעה כפרית , עם עובד, 1976)	בן נר יצחק	
שוק; חיזו בטטה (ילדה שחורה , בבל, 1999)	ברדוגו סמי	
גלויה מוואלדזה (אחויות החוף , זמורה ביתן, 2002)	גוטפרוניד אמיר	
סיפור בלי כתובת (כסף קטן , הקיבוץ המאוחד, 1988)	הנדל יהודית	
מסע הערב של יתיר; שתיקה הולכת ונמשכת; גאות הים (כל הסיפורים , הקיבוץ המאוחד, 1993)	יהושע אברהם ב'	

כהנא-כרמון עמליה	נעימה יששון כותבת שירים (בכפיפה אחת , הקיבוץ המאוחד, 1971); הינומה (שדות מגנטיים , הקיבוץ המאוחד, 1977)
ליברכט סביון	חדר על הגג (תפוחים מן המדבר , ספריית פועלים, 1986)
מגד אהרון	יד ושם (ישראל חברים , הקיבוץ המאוחד, 1963)
מטלון רונת	אח קטן; ילדה בקפה (זרים בבית , הקיבוץ המאוחד, 1992)
סמילנסקי יזהר	השבוי (שבעה סיפורים , הקיבוץ המאוחד, תשל"א; וכן: חירבת חזעה ועוד שלושה סיפורי מלחמה , זמורה ביתן, 1989)
עוז עמוס	דרך הרוח; נוודים וצפע (ארצות התן , עם עובד, 1989); אבא (בין חברים , כתר, 2012)
קנו יהושע	התרנגולת בעלת שלוש הרגליים (מומנט מוסיקלי , הקיבוץ המאוחד, 1980)
קנו יהושע	התיק השחור (מתוך " דירה עם כניסה בחצר ", הוצ' עם עובד, 2008)
קסטל-בלום אורלי	שפרה (לא רחוק ממרכז העיר , עם עובד, 1987)
אתגר קרת	צפירה (צינורות , עם עובד, 1992)
שחר דוד	מעשה ברוקח ובגאולת העולם; דברים שבטבע האדם; על הצללים והצלם (מותו של האלוהים הקטן , שוקן, 1970)
תמוז בנימין	מעשה בעץ זית; תחרות שחייה (סיפורים , כתר, 1987)

קבוצה ד. סיפור מתורגם

שניים מהסיפורים הבאים:

אידריס יוסוף	מספר ארבע (מקום על פני האדמה , ואן-ליר, 1986)
אל חכים תאופיק	על חוד התער (סיפורים ערביים , משרד הביטחון)
באבל יצחק	מעשה בשובכי (סיפורים , ספרית פועלים, 1969); בן הרבי (חיל הפרשים ועוד סיפורים , כתר, 1987)
בשביס-זינגר יצחק	המפתח (המפתח , ספרית פועלים, 1978); גימפל תם (חורבן קריש ועוד סיפורים , כרמל, 2000)

בוקצ'יו ג'ובאני	הבו (דקאמרון - ספר עשרת הימים, כרמל, 2000)
גוגול ניקולאי	האדרת (סיפורים פטרבורגיים, הקיבוץ המאוחד, 1992)
דוקטורוב אדגר לורנס	הסופר במשפחה (חיי המשוררים, זמורה-ביתן, 1988)
המינגווי ארנסט	הרוצחים (גברים ללא נשים, זמורה-ביתן, 1988)
לוי פרימו	התלמיד (זמן שאול, הקיבוץ המאוחד, 1988)
מארקס גבריאל גרסייה	איש זקן מאוד עם כנפיים עצומות (הסיפור העצוב שלא ייאמן על ארנדרה התמה וסבתה האכזרית, שוקן, 1986)
מופסן גי דה	העלמה פרל (הירושה, עם עובד, 1977; אור-עם, 1982)
מחפוז ג'יב	אחרי עשרים שנה (מקום על פני האדמה, ואן-ליר, 1986); בית בעל שם רע; הפנסיונר (הגנב והכלבים וסיפורים אחרים, ספרית פועלים, 1970)
מנספילד קתרין	הזכוב (הספרות, כרך א', 2, 1986)
נבוקוב ולדימיר	רגע של חסד (תריסר רוסי, הקיבוץ המאוחד, 1994)
סלינג'ר ג'רום דוד	יום נפלא לדגי בננה; מר קרסולי שלנו בקונטיקט (לאסמה, באהבה ובסאוב, סימן קריאה, 1979)
עזאם סמירה	השעון והאדם (סיפורים פלשתיניים, עקד, 1970)
פו אדגר אלן	הבור והמטוטלת (הבור והמטוטלת, קלאסי כיס, עם עובד, 1997); אלאונורה (מעשי הרצח ברחוב מורג, מחברות לספרות, תשכ"ו)
פוקנר ויליאם	ורד לאמילי (סימן קריאה, 1972, 1; ורד לאמילי - מסתורין ואהבה, עקד, 1993); אמבר מובער (סימן קריאה, 1, 1972)
פיילי גרייס	שיחה עם אבי (סימן קריאה, 1973, 16-17; סיפורים אמריקאיים משנות ה-60 וה-70, עם עובד, 1993)
פינק אידה	הגן המפליג למרחקים; ציפורים; המחבוא (הגן המפליג למרחקים, ספרית פועלים, 1988; וכן: כל הסיפורים, עם עובד, 2004)
צ'כוב אנטון פבלוביץ'	כינורו של רוטשילד; יגון (מבחר סיפורי צ'כוב לבתי ספר, טברסקי, 1966)
קפקא פרנץ	גור הדין (גור הדין וסיפורים אחרים, עם עובד, 1997)

קרב ריימונד	דבר קטן וטוב; נוצות; קאתדראלה (דבר קטן וטוב, כתר, 1986)
שלום עליכם	אהבתי הראשונה (הסיפור הקצר, ספרית פועלים, 1977)
קלייטס הינריך פון	רעידת אדמה בצ'ילי (קולהאס ואחרים), הקיבוץ המאוחד, 2002

המורה יוכל ללמד, על פי בחירתו, סיפור נוסף במסגרת ההערכה הבית ספרית (במסגרת ה-30%).

רומן, נובלה וספרי קריאה (רומן / נובלה, בין 15 – 20 שיעורים)
אחת משתי האפשרויות המפורטות להלן:

- **רומן אחד, או נובלה אחת** מהרשימה (עברי או מתורגם) – להערכה חיצונית (70%).
- **רומן אחד מהמסומנים בכוכבית** (ניתן לצמצם את מספר ספרי הקריאה ולהעביר כ- 10 שעות משעות ההערכה הבית ספרית [30%] לצורך הוראת הרומן המסומן בכוכבית) – להערכה חיצונית (70%).

• **ספרי קריאה – הקריאה החופשית** – במסגרת הערכה הבית ספרית (30%)

- במסגרת הערכה הבית ספרית (30%) התלמידים יקראו **בין ארבעה לשישה ספרים** (וזאת, בנוסף לרומן שילמד בפרק רומן).
- שלושה מן הספרים יבחרו על ידי המורים, יקראו בקריאה מונחית וידונו בכיתה. יתר הספרים יבחרו ע"י התלמידים, עפ"י טעמים האישי ותוך התייעצות עם מוריהם.

- רומן עברי
- רומן מתורגם
- נובלה עברית
- נובלה מתורגמת
- הקריאה החופשית

רומן עברי

אורפז יצחק	מסע דניאל (עם עובד, 1969)
איתן רחל	ברקיע החמישי (עם עובד, תשל"ב)
אלמוג רות	שורשי אוויר (כתר, 1987)
אפלפלד אהרון	תור הפלאות (הקיבוץ המאוחד, תשל"ח); קטרינה (כתר, 1989)

באר חיים	נוצות (עם עובד, תש"מ); חבלים (עם עובד, תשנ"ח)
בן נר יצחק	בוקר של שוטים (כתר, 1992)
ברטוב חנוך	פעעי בגרות (עם עובד, תשמ"ז)
בר-יוסף יהושע	עיר קסומה* (הקיבוץ המאוחד, תשל"ט)
גולדברג לאה	והוא האור (הספרייה החדשה, 2005 [1946])
גרוסמן דוד	מומיק (הקיבוץ המאוחד, 2006); ספר הדקדוק הפנימי* (הקיבוץ המאוחד, 1991)
הנדל יהודית	החמסין האחרון (הקיבוץ המאוחד, תשנ"ג)
יהושע אברהם ב'	המאהב (שוקן, 2002); גירושים מאוחרים (הקיבוץ המאוחד, תשנ"א); מר מאני* (הקיבוץ המאוחד, תש"ן); השיבה מהודו (הקיבוץ המאוחד, 1994) שליחותו של הממונה על משאבי אנוש (הקיבוץ המאוחד, 2004)
לפיד שולמית	גיא אוני (כתר, 1982)
מגד אהרון	החי על המת (עם עובד, תשכ"א; וכן: אחוזת בית, 2006), פויגלמן (עם עובד, תשמ"ז); מסע באב (עם עובד, תש"מ)
מיכאל סמי	חצוצרה בוואדי (עם עובד, תשמ"ז); חסות (עם עובד, תשל"ז)
נבו אשכול	ארבעה בתים וגעגוע (זמורה ביתן, 1992)
סמילנסקי יזהר	מקדמות* (זמורה ביתן, תשנ"ב)
עגנון שמואל יוסף	סיפור פשוט (כל סיפורי ש"י עגנון, כרך ג': על כפות המגעול , שוקן, 1998; וכן: סיפור פשוט* , כולל הערות וביאורים, שוקן, 1998); שירה* (שוקן, 1999)
עוז עמוס	מיכאל שלי (עם עובד, תשכ"ח; וכן: כתר, 1990); מנוחה נכונה (עם עובד, תשמ"ב); קופסה שחורה (עם עובד, תשמ"ז; וכן: כתר, 1996)
עמיר אלי	מפריח היונים (עם עובד, 1992)
פוגל דוד	חיי נישואים* (הקיבוץ המאוחד, 1986)
ק' צטניק	השעון (מוסד ביאליק, תשל"ב)
קנו יהושע	התגבבות יחידים* (עם עובד, 2006); מחזיר אהבות קודמות (עם עובד, 1997)
קניוק יורם	חימו מלך ירושלים (עם עובד, 1987); אדם בן כלב (ספרית פועלים, 1981; וכן: משכל, 2005)
קשוע סייד	גוף שני יחיד (כתר, 2010)
ראובני אהרון	שמות (עם עובד, תש"ל)

רביניאן דורית	החתונות שלנו (עם עובד, 1999)
שבתאי יעקב	זכרון דברים* (הקיבוץ המאוחד, 2005)
שדה פנחס	החיים כמשל (שוקן, 1977)
שחם נתן	רביעיית רוזנדורף (עם עובד, תשמ"ז)
שילה שרה	"שום גמדים לא יבואו" (הוצאת עם עובד, 2005)
שלו מאיר	רומן רוסי (עם עובד, תשמ"ח); כימים אחדים (עם עובד, תשנ"ד); יונה ונער (עם עובד, 2006)
שמיר משה	הוא הלך בשדות (עם עובד, תשל"ג); פרקי אליק (עם עובד, תשל"ג)
תמוז בנימין	מינוטאור (הקיבוץ המאוחד, תשמ"מ); רקוויאם לנעמן (זמורה ביתן, מודן, תשל"ח)

רומן מתורגם

אוסטר פול	ארמון הירח (עם עובד, 1994); מוסיקת המקרה (עם עובד, 1992)
אורוול ג'ורג'	1984 (עם עובד, תשל"ג)
אז'אר אמיל (גארי)	כל החיים לפניו (עם עובד, תשמ"ד)
אייטמטוב צ'ינגיס	והים אינו כלה* (עם עובד, 1994)
אליוט ג'ורג'	הטחנה על הנהר הפלוס (כרמל, 1998)
גולדינג ויליאם ג'רלד	בעל זבוב (עם עובד, 1968)
בולגקוב מיכאיל	האמן ומרגריטה* (ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 1999)
בל היינריך	המוקיון (מסדה, 1971)
בלזק אונורה דה	אבא גוריו (הקיבוץ המאוחד, 1992); הדודן פונס (עם עובד, 1981)
ברונטה אמילי	אנקת גבהים (כתר, 1990)
ברונטה שרלוט	ג'יין אייר (מ.ניומן ח.ש.ד.)
בשביס-זינגר יצחק	העבד (עם עובד, 2002)
גארי רומן	עפיפונים (עם עובד, 1983)
גרין גרהם	מסעותי עם דודתי (עם עובד, תשנ"ד)
דה לוקה ארי	הר אדוני (הקיבוץ המאוחד, 2003)
דוסטויבסקי פיודור מ'	החטא ועונשו* (ידיעות אחרונות, 1995)
דיקנס צ'רלס	תקוות גדולות (ספרית פועלים, 1983); דוד קופרפילד (דביר וזמורה

ביתן, (1987)	
נרקיס וגולדמונד (שוקן, תשל"ח)	הסה הרמן
אל תיגע בזמיר (עם עובד, תשמ"ד)	הרפר לי
אל המגדלור* (מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, סימן קריאה, 1975)	וולף וירג'יניה
תמונת דוריאן גריי (אור-עם, 1984; וכן: פן הוצאה לאור, 2006)	ויילד אוסקר
אנה קרנינה* (עם עובד, 1999)	טולסטוי לב
בית בודנברוק* (עם עובד, 2003)	מאן תומס
בנים ואוהבים (שוקן, תשמ"א; וכן: פן הוצאה לאור, 2005)	לורנס דיוויד הרברט
מאה שנים של בדידות* (עם עובד, 2002); אהבה בימי כולרה (עם עובד, תשמ"ט)	מארקס גבריאל גרסייה
העין הכי כחולה (הקיבוץ המאוחד, 1996)	מוריסון טוני
העוזר (עם עובד, תשמ"מ)	מלמוד ברנרד
נציב המלח (עם עובד, תשכ"ד)	ממי אלבר
על העיוורון ((הקיבוץ המאוחד, 2000)	סאראמאגו ז'וזה
התפסן בשדה השיפון (עם עובד, 1975)	סלינג'ר ג'רום דיוויד
הקול והזעם* (ספרית פועלים, תשל"ג); אור באוגוסט* (ספרית פועלים, 1968)	פוקנר ויליאם
גטסבי הגדול (מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תשל"ד); ענוג הוא הלילה (עם עובד, תשל"ד)	פיצ'ג'ראלד פרנסיס סקוט
מאדאם בובארי* (ספרית פועלים, 1957; וכן: תשנ"א)	פלובר גוסטב
יהודים סתם (הקיבוץ המאוחד, 1992)	פרלה יהושע
הומו פאבר (ספרית פועלים, 1982)	פריש מקס
הדבר* (עם עובד, 2001); הזר (עם עובד, 1985); אדם הראשון (עם עובד, תשנ"ה)	קאמי אלבר
ספר הצחוק והשכחה (זמורה ביתן, תשמ"א)	קונדרה מילן
חייו ומעליו של אלכסיס זורבס (זורבה היווני) (עם עובד, תשנ"ו)	קונצאקיס ניקוס
המשפט* (שוקן, תשנ"ב)	קפקא פרנץ

אורפו יצחק	נמלים (שלוש נובלות, ספריית פועלים, תשל"ב; וכן: לילה בסנטה פאולינה, גוונים, 1997)
ביאליק חיים נחמן	מאחורי הגדר (סיפורים, דביר, 1938; וכן: פרויקט בן יהודה)
בן נר יצחק	עתליה (אחרי הגשם: שלושה סיפורים, כתר, 1979)
הראבן שולמית	נביא; אחרי הילדות; שונא הנסים (צימאון, דביר, תשנ"ו)
טביב מרדכי	כינורו של יוסי (עם עובד, 1964)
יהושע אברהם ב'	שלושה ימים וילד (כל הסיפורים, הקיבוץ המאוחד, 1993)
כהנא-כרמון עמליה	לב הקיץ לב האור (בכפיפה אחת, הקיבוץ המאוחד, 1971; כאן נגור: חמש נובלות, הקיבוץ המאוחד, תשנ"ו)
סמילנסקי יזהר	חרבת חזעה (ארבעה סיפורים, הקיבוץ המאוחד, 1984; וכן: חרבת חזעה ועוד שלושה סיפורי מלחמה, זמורה ביתן, 1989)
סרי דן בניה	עוגיות המלח של סבתא סולטנא (כתר, 1988)
עגנון ש"י	בדמי ימיה (על כפות המנעול, שוקן, 1998)
קורן ישעיהו	לוויה בעהריים (מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, 1974)
קסטל-בלום אורלי	המינה ליזה (כתר, 1995); רדיקלים חופשיים (כתר, 2000)

מתורגמת

נובלה

אייטמטוב צ'ינגיס	ג'מילה (עם עובד, 2005)
הראבל בודהמיל	העיירה שבה נעצר הזמן (עקד, 1994)
בולגאקוב מיכאיל	לב כלב: סיפור מפלצתי (משכל, 2002)
המינגווי ארנסט	הזקן והים (עם עובד, 1980)
זיסקינד פטריק	היונה (עם עובד, 1986)
מאן תומס	טוניו קריגר; מוות בוונציה (מוות בוונציה וסיפורים אחרים, הקיבוץ המאוחד, 1988)
מוריאק פרנסואה	הנשיקה למצורע; הורתו (הנשיקה למצורע, עם עובד, תשמ"א)
מלוויל הרמן	ברטלבי (משרד הביטחון, ספריית תרמיל; 1988; וכן: המעורר מס' 1997, 2)
סטיינבק ג'ון	של עכברים ואנשים (הספרייה החדשה, 2011)

דרמה (2 מחזות, כ-17 שיעורים למחזה, סה"כ 34 ש')
 במסגרת פרק זה יילמדו **שני** מחזות: טרגדיה אחת מאת סופוקלס או מאת שקספיר, ומחזה מודרני אחד. במסגרת ההערכה החיצונית (70%) יוערכו: אחד מהמחזות (על פי בחירת המורה) וכן מאפייני הדרמה ויסודות הטרגדיה.

במסגרת ההערכה הבית ספרית (30%) יוערך: המחזה הנוסף.

נוהל לאישור הוראת יצירות שאינן בתכנית הלימודים בספרות

- טרגדיה
- מחזה מתורגם
- מחזה עברי

רשימת המחזות לבחירה:

טרגדיה קלאסית:

סופוקלס	אנטיגונה (דביר, 1970; מוסד ביאליק, 1971; שוקן, 1990); אדיפוס המלך (מוסד ביאליק, 1971; שוקן, 1994)
שקספיר ויליאם	המלט (אור-עם, 1973; דביר, 1981); מקבת (הקיבוץ המאוחד, 1971; עם עובד, 1986); המלך ליר (מוסד ביאליק, 1971; אור-עם, 1994); אותלו (דביר, 1991)

דרמה מודרנית:**מחזה מתורגם**

אנסקי ש.	הדיבוק (חמו"ל, 1975; אור-עם, 1983)
איבסן הנריק	בית בובות (אור-עם, 1983)
ברכט ברטולד	מעגל הגיר הקווקזי (אור-עם, 1984); אמא קוראז' (עם עובד, 1986)
דירנמט פרידריך	ביקור הגברת הזקנה (אור-עם, 1983)
ויליאמס טנסי	ביבר הזכוכית (אור-עם, 1982); חשמלית ושמה תשוקה (אור-עם, תשמ"ו)
לורקה גרסיה פדריקו	ירמה (מחזות, הקיבוץ המאוחד, 1965; עם עובד, 1988)
מילר ארתור	מותו של סוכן (אור-עם, 1986)
סטרינדברג אוגוסט	העלמה יוליה (אור-עם, 1985)
פינטר הרולד	החדר (אור-עם, 1988)
פירנדלו לואיג'י	שש נפשות מחפשות מחבר (מרכז ישראלי לדרמה, 1990)
צ'כוב אנטון	גן הדובדבנים; שלוש אחיות (ארבעה מחזות, עם עובד, 1973)

מחזה עברי

אלוני ניסים	הכלה וציד הפרפרים (הקיבוץ המאוחד, 1980); הנסיכה האמריקאית (עמיקם, 1963); אכזר מכל המלך (ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 1997)
אלתרמן נתן	פונדק הרוחות (הקיבוץ המאוחד, 1974)
בן שמחון	מלך מרוקאי (עדי, 1980)

גבריאל	
בר יוסף יוסף	אנשים קשים (מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, 1983)
ליון חנוך	חפץ (חפץ ואחרים, הקיבוץ המאוחד, 1988); הילד חולם (מלאכת החיים ואחרים, הקיבוץ המאוחד, 1991)
לפיד שולמית	רכוש נטוש (אור-עם, 1991)
סובול יהושע	גטו (אור-עם, 1989); ליל העשרים (אור-עם, 1990)
רז אברהם	לא ביום ולא בלילה (מפעל השכפול, אוניברסיטת ת"א, 1968)
שבתאי יעקב	נמר חברבורות (הקיבוץ המאוחד, 1985)
תומר בן ציון	ילדי הצל (עמיקם, 1963)

טבלה מסכמת של תכנית הלימודים המותאמת (2 יח"ל):

	הערכה חיצונית – 70%	הערכה בית ספרית – 30%
שירה	4 ימיה"ב; 4 ביאליק; 5 מחצית ראשונה של המאה ה-20 (39 ש')	4 מחצית שנייה מאה 20 (12 ש')
סיפורת	2 עגנון; 1 מחצית ראשונה; 1 מחצית שנייה; 2 מתורגמים (36 ש')	1 לבחירת המורה (6 ש')
דרמה	1 דרמה ע"פ בחירת המורה + יסודות הדרמה ויסודות הטרגדיה (18 ש')	1 מחזה שלא נלמד לבחינה החיצונית (15 ש')
רומן, נובלה וספרי קריאה	1 רומן, או נובלה (15 – 20 ש')	4 - 6 ספרי קריאה (16 ש')
סה"כ שעות	113 ש'	49 ש'

תכנית הלימודים המותאמת: מגמת התמחות (הגברה)

- היחידה השלישית
- היחידה הרביעית
- היחידה החמישית

היחידה השלישית - יחידה בית ספרית
 היחידה השלישית היא יחידה בית ספרית המהווה חלק מלימודי ההתמחות בספרות, ללומדים וללומדים בהיקף של 5 י"ל (שייבחנו על היחידות ארבע וחמש בשאלון ארצי בכתב).
 היקף היחידה 90 שעות (3 שעות שבועיות).
 היחידה השלישית מאפשרת לכל בית ספר לבנות תכנית בהתאם לבחירת המורים והתלמידים.
 בניית יחידה עצמאית בספרות מאפשרת למורים להתאים לתלמידיהם תכנית ייחודית תוך מימוש של מטרות הוראת הספרות (עמ' 7 - 8 בחוברת של תכנית הלימודים).
 בבניית היחידה יבחר המורה אחת משלוש האפשרויות המצוינות בעמ' 58 בחוברת של תכנית הלימודים:
1. הוראת נושא בית ספרי

מורים יוכלו לעצב בעצמם נושא על פי המתכונת וההיקף של הנושאים המוצעים ביחידה החמישית או לבחור בנושא בית ספרי נושא נוסף מאלה המוצעים ביחידה החמישית. המורה יגדיר את השאלות המרכזיות הנגזרות מהנושא הנבחר ויקבע את רשימת היצירות שתילמדנה במסגרת הנושא.

היקף היחידה ייקבע על פי מפתח הקצאת השעות (עמ' 63 בחוברת תכנית הלימודים)

שיר	3 שיעורים
סיפור קצר	6 שיעורים
מחזה	17 שיעורים
רומן	20 שיעורים
נובלה	15 שיעורים
מאמר	4 שיעורים
צפייה ודיון בסרט קולנוע	5 שיעורים
ספר קריאה	4 שיעורים

.)

היחידה הרביעית

מבחר יצירות מספרות העולם

- אפוס
- סיפורת
- דרמה
- שירה

אפוס

יש ללמד:

הומרוס	פרק מתוך האודיסיאה : פנלופה מכירה את אודיסאוס (ספר 23, תרגום לפרוזה מאת אהוביה כהנא, כתר, 1996; ניתן לשלב גם קטעים נבחרים מתוך תרגומו של שאול טשרניחובסקי, שיר 23, עם עובד, 1987)
--------	--

סיפורת

יש ללמד:

סרונטס מיגל דה	שני פרקים מתוך דון קיחוטה : פרק ח' ופרק נוסף על פי בחירת המורה (הקיבוץ המאוחד, 1994)
----------------	---

שתי גובלות מבין:

גוגול ולדימיר	האף (סיפורים פטרבורגיים, הקיבוץ המאוחד וסימן קריאה, 1992)
טולסטוי	מות איוון איליץ' (דביר, תשמ"ז; וכן: הקיבוץ המאוחד, 1999)
ניקולאייביץ'	
קלייסט היינריך פון	מיכאל קולהאס (בבל, 2003; וכן: קולהאס ואחרים, הקיבוץ המאוחד, 2002)
קפקא פרנץ	הגלגול (סיפורים ופרקי התבוננות, שוקן, 1967; וכן: סיפורים ופרוזה קטנה, שוקן, 1993)

דרמה

קומדיה אחת של שקספיר או דרמה מודרנית אחת. לבחירה מתוך הרשימות להלן:

שקספיר	חלום ליל קיץ (מוסד ביאליק, 1964; וכן: ספרית פועלים, 1988)
	כטוב בעיניכם (דביר, 1990)
	מהומה רבה על לא דבר (דביר, 1988)
ברכט ברטולד	אמא קוראז' (עם עובד, 1986)
בקט סמואל	מחכים לגודו (אדם, 1985)
יונסקו יוג'ין	הכסאות (אור-עם, 1982)

ב- חינוך ממלכתי דתי

מבוא

1- בבדיקת המצב הקיים בתכנית הלימודים נפרשת לפנינו מציאות שעל פיה תלמיד יכול להגיע לבחינות הבגרות מבלי לקרוא אפילו יצירת ספרות מזרחית אחת. לכן אנו ממליצים כלימוד חובה לפחות 2 יצירות של משוררים מיהדות המזרח לאורך כל שנות הלימוד: ביה"ס היסודי, חטיבת הביניים ובית הספר התיכון. הגישה הקובעת שאין יצירה מזרחית ראויה להילמד כחובה הינה ראייה נפסדת והיא נובעת מדעה קדומה הגורסת כי אין יצירות מיוצרים מזרחיים הראויות ללימוד חובה.

2- שירת ימי הביניים מוסכמת כקלסיקה משותפת ועל כן אנו נמנעים מלהציע שינויים בתכנית הלימודים הנלמדת בנושא משוררי ספרד בתור הזהב.

3- אנו מציעים פרדיגמה חדשה בנושא לימודי הספרות, סוגה שתקרא יעל"ה: "יצירה עברית לאורך הדורות".

4- לא יעלה על הדעת לוותר על חוליות חיוניות מרכזיות בהתפתחות היצירה והרוח היהודית בכל קהילות ישראל. כך יש ללמד את השירה העברית בנקודות זמן משמעותיות תוך מתן נוכחות משמעותית לדמויות מרכזיות בשירה העברית מאז גירוש ספרד ועד סוף המאה ה-19. נביא כאן רשימה של משוררים שנחקקו כיוצרים בולטים בפזורה ספרד והמזרח בין המאה ה-15 ועד המאה ה-19 ואנו ממליצים שמערכת החינוך תשלב אותם בתכניות הלימודים.

ראו נספח 3 - רשימת משוררים בסוגת יעל"ה – היצירה העברית לאורך הדורות אנו חולקים על החלוקה 5- שנעשתה בתכניות הלימודים הקיימות בין יוצרים מהמחצית הראשונה של המאה ה-20 לבין יוצרים במחצית השנייה של המאה ה-20. אנו ממליצים לכלול במסגרת החובה גם משוררים וסופרים מזרחיים.

6- אנו חולקים מכול וכול על שיטת הבחירה של יוצרים בסוגת הרשות, אשר מעמתת בין יוצרים, ולכאורה מאפשרת למורה להחליט באיזה משורר או סופר הוא בוחר, וכך נוצר מצב שחלק מהמשוררים הבכירים ביותר אינם נלמדים, לכן לדעתנו יש לאמץ את השיטה הקובעת חובה ללימוד יצירות בעלות משמעות.

7- אנו מציעים סוגה חדשה שאינה נלמדת כיום והיא **"ספרות ההגירה – משבר ואיחוי"**.

8- אנו ממליצים לכלול בוועדת המקצוע של הספרות מומחים לספרות יהדות המזרח, מלומדים ברמה אקדמית גבוהה החוקרים נושא זה.

תהליך עבודת הוועדה

הוועדה הקפידה על תהליך הנע על פני הרצפים שלהלן:

- **רצף תכ"ל:** הוועדה בחנה את תכניות הלימודים בספרות כפי שהן מוצגות מגן הילדים ועד כיתה י"ב בחינוך הממלכתי דתי.
- **רצף בין המוגדר בתכ"ל לבין המיושם בשטח:** לצד הכתוב והמוגדר בתכ"ל בחנה הוועדה באמצעות סקר שערכה: מה בסופו של דבר נעשה בשטח - מה בפועל בוחרים מורים ללמד מתוך היצירות השונות בספרות.
- **מגוון קולות מאקדמיה ומהשטח:** הוועדה פעלה ביושר אינטלקטואלי ומקצועי תוך שמיעת מגוון קולות. הוועדה כללה 8 חברים שייצגו את ההיבט האקדמי וכללו חוקרי ספרות באקדמיה, מורי מורים במכללות, ומורים לספרות המיישמים בפועל את תכניות הלימודים בספרות
- **שיח מתמשך:** הוועדה נפגשה עם המפקחים המרכזים (מפמ"רים) ואף עם וועדת המקצוע כדי להציג את תמונת המצב המתגבשת ולדון עמם על כיוונים עתידיים

המלצות הוועדה ללימודי הספרות בבית בספר היסודי ועד לכיתה ט

חובה בשירה:

ללמד בכל הכיתות כחובה יצירות של המשוררים המזרחיים הקאנוניים:

אמירה הס

ארז ביטון

ללמד בכל הכיתות כחובה יצירות בפרוזה של:

דן בניה סרי

סמי מיכאל

סיפורי חסידים: לתת סיפורים מתוך

המלצות ל-2 יחידות לממלכתי דתי

שירה:

1- להוסיף סוגה: יעל"ה – יצירה עברית לאורך הדורות (ראו נספח)

2- הוועדה ממליצה שלא להפריד בלימוד הספרות במאה ה-20 לשתי מחציות המאה כפי שנעשה כיום.

3- בפרק החובה בשירה הוועדה ממליצה להוסיף שני משוררים חובה: ארז ביטון וזהרה אלפסיה, פיגמים או תיקון הריחות. אמירה הס: סלימה, בחידקל מצפה האור הזורם.

4- בסעיף בתכנית הלימודים של אשכול על פי נושאים: הוועדה ממליצה להוסיף סוגה: "ספרות ההגירה-משבר ואיחוי"

6- בסעיף בתכנית הלימודים של אשכול על פי נושאים: הוועדה ממליצה להכניס את המשוררים הבאים לפי נושא:

שואה:

ארז ביטון "לאובדים בים – שואת יהודי יוון"

אמירה הס "עת פחתו המים"

אבנר פרץ "זונדרקומנדו"

רחל עוזיאל פרחי – "אשה מסלוניקי עם מספר כחול לשה בורקס"

אדם מול עצמו

ארז ביטון "בשעה של שקיעה בארץ ישראל",

סמי שלום שטרית "חורשת האקליפטוס של ילדותי"

ברכה סרי "צנעה וירושלים"

אהרון אלמוג "סוכה עפה"

יוסף עוזר

טוביה סולמי

אלמוג בהר

חביבה פדיה

אדם מול בוראו

אמירה הס

ארז ביטון "שיר שבח לעוטי זיו הפנים"

רצון הלוי

מואיז בן הרוש

רצון הלוי

חביבה פדיה

זוגיות:

אמירה הס "רוחפים כשושני מים"

ברכה סרי

מירי בן שמחון "ערפל בכיס שמלתי",

פרץ בנאי "כי אהבה היא צורך"

ארז ביטון "שמחת עיניך", "פרידה", "יותר ויותר".

ו- הוועדה ממליצה להוסיף סוגה חדשה – "ספרות ההגירה משבר ואיחוי"

בסוגה זו יש ללמוד חובה 5 שירים שיר אחד מתוך הרשימה הבאה:

ארז ביטון

אמירה הס

מואיז בן הרוש

אלמוג בהר

ברכה סרי

טוביה סולמי

סמי שלום שטרית

עדי קיסר

רועי חסן

שלומי חתוכה

הסיפור הקצר:

אין לחלק את המאה ה-20 לשתי מחציות.

להוסיף סיפור אחד חובה: "חיזו בטטה" מאת סמי ברדוגו

ברשימת היצירות לבחירה יש להוסיף:

יצחק שמי "ישימון"

יהודה בורלא "אתנן"

רונית מטלון "אח קטן"

לאה איני "עד שיעבור המשמר כולו"

שושנה שבבו "העקדה"

הספר המתורגם:

ספר אחד שיבחר מאת היוצרים הבאים:

אליאס קנטי חתן פרס נובל (תרגום מגרמנית, "סנוורים" או "קולות מרקש")

אלברט כהן (תרגום מצרפתית, "סולל", "הספר אשר לאימי")

סמיר נקש (תרגום מערבית "יום שתבל הרתה והפילה בו: סיפורים עיראקים")

דרמה:

מומלץ כחובה "כינורו של יוסי" מאת מרדכי טביב

נובלה:

מומלץ ללימוד חובה "קץ אלכסנדרוני" מאת יצחק גורמזנו גורן או "עוגיות המלח של סבתא סולטנה" מאת

דן בניה סרי או נובלה מתוך "בשערי סלוניקי" מאת ברוך עוזיאל

רומן:

חובה ללמד אחד משני הרומנים הבאים:

"חופן של ערפל" מאת סמי מיכאל

"תרנגול כפרות" מאת אלי עמיר

רומן לבחירה: יש להוסיף את הרומנים הבאים

סולם יעקוב – ז'קלין כהנוב

סמטת השקדיות מעומריג'אן – דורית רביניאן

יתומים – סמי ברדוגו

ספרות ההגירה-משבר ואיחוי: סיפורת

ממליצים ללמוד כחובה

ארמנד נובלה מרוקאית – עוזיאל חזן

האסופים – לב חקק

המעברה - שמעון בלס

ספרות ברמה של חמש יחידות

רשימת יוצרים חובה:

ארז ביטון

אמירה הס

מואיז בן הרוש

שלומי חתוכה

משה סרטל

סמי מיכאל

שבא סלהוב

ז'קלין כהנוב

חביבה פדיה

נספחים

נספח 1- מצב קיים: ועדת מקצוע לספרות ממלכתי דתי במשרד החינוך

נספח 2- מצב קיים: ועדות ספרות של משרד החינוך_ ממלכתי דתי- ועדת המשנה לכתיבת התכנית בספרות ממלכתי דתי: (מצב קיים)

נספח 3: רשימת משוררים בסוג החדשה המוצעת: יעל"ה – היצירה העברית לאורך הדורות

נספח 4: מצב קיים: חנוך ממלכתי דתי -תכנית הלימודים בספרות כיתות ז-ח תשע"ג

נספח 5: מצב קיים: תכנ"ל בספרות ליחידת החובה כיתות י"א-י"ב ממ"ד

נספח 1 – ועדת מקצוע לספרות ממלכתי דתי במשרד החינוך

ספרות ממלכתי דתי

- פרופ' אפרים חזן – יו"ר הוועדה
- ד"ר טלי יניב – מפמ"ר
- פרופ' טובה כהן
- ד"ר תמר קדרי
- ד"ר רחל עופר
- ד"ר רחל ארז
- חניטה לרנר
- רחל טויג
- מירי זנודה
- יעל הורוביץ
- עמינדב רוטנברג
- דוד עצמון
- הרב חיים סבתו
- ד"ר אסתר הורוביץ
- ד"ר חנה הנדלר

נספח 2- מצב קיים: ועדות ספרות של משרד החינוך

ממלכתי דתי

ועדת המשנה לכתבי התכנית בספרות ממלכתי דתי: (מצב קיים)

- יו"ר ועדת המשנה: ד"ר אסתר הורוביץ, מכללת הרצוג
- מרכז ועדת המשנה: מפמ"ר ספרות ממלכתי דתי: ד"ר טלי יניב, משרד החינוך
- ממונה ת"ל באגף חברה ורוח: נינה בן אהרון, משרד החינוך
- עורכת ומביאה לדפוס: שרה חדד, אולפנת נוה חנה
- מר אמיתי הראש, תיכון הרטמן לבנים
- ד"ר רחל נוימן, תיכון מקיף ממ"ד ראשון לציון
- גב' תמר קריגר ערמוני, תיכון הימלפרב ומכון כרם
- ד"ר חנה שפירא, מכללת ירושלים ומכללת אמונה

קראו והעירו:

גב' אלירז קראוס, ראש אגף רוח וחברה במזכירות הפדגוגית, משרד החינוך

ד"ר אברהם ליפשיץ, ראש המנהל לחינוך הממלכתי-דתי
 ד"ר משה וינשטוק, מנהל תכנית "לב לדעת"
 פרופ' אפרים חזן, יו"ר ועדת המקצוע, אוניברסיטת בר אילן
 חברי ועדת המקצוע, תשע"ה:

ד"ר רחל ארז, אוניברסיטת בן גוריון, תיכון אמי"ת באר שבע
 ד"ר חנה הנדלר, אוניברסיטת בר אילן
 גב' מירי זנודה, אולפנת צפירה
 גב' רחל טויג, אולפנת אורט טבריה
 פרופ' טובה כהן, אוניברסיטת בר אילן
 גב' חניתה לרנר, אולפנת עפרה
 הרב חיים סבתו, ישיבת ברכת משה
 ד"ר רחל עופר, מכללת הרצוג ומכללת אפרתה
 הרב דוד עצמון, מפקח תכניות לימודים חמ"ד
 ד"ר תמר קדרי, אוניברסיטת בר אילן
 מר עמינדב רוטנברג, תיכון הימלפרב

נספח 3- רשימת משוררים בסוגה החדשה המומלצת יעל"ה

היצירה העברית לאורך הדורות

עמנואל הרומי המאה ה-13,
 עזריה מן האדומים המאה ה-15,
 יוסף בן שמואל צרפתי המאה ה-15
 משה בן יואב ריאטי המאה ה-15
 יהודה בו יצחק סומו המאה ה-16
 שמואל בן אלחנן ארקולטי המאה ה-16
 מנחם עזריה פאנו המאה ה-16
 אברהם בן חנניה יגל המאה ה-16
 ישראל נג'ארה המאה ה-16
 יצחק בן אברהם עוזיאל פס- אמסטרדם המאה ה-16
 סעדיה לונגו סלוניקי המאה ה-16
 דוד בו יצחק עונקניר המאה ה-16
 יהודה אריה מודינה המאה ה-16
 יוליאני בן שמואל קאזס המאה ה-16
 אליהו מודינה המאה ה-16
 משה בן מרדכי זכות אמסטרדם המאה ה-17
 יעקב בן דוד פרנשים המאה ה-17
 שמואל קסרס המאה ה-17
 עמנואל בן דוד פרנשים המאה ה-17
 שלמה בן דוד אוליוורה המאה ה-17
 שלמה בן יצחק לוסטרו המאה ה-17
 שלמה בן יוסף קוניאן - פדובה המאה ה-17
 יוסף בן יצחק פנסו דה לה וגה ספרד- אמסטרדם המאה ה-17
 (כתב את המחזה העברי הראשון)

יעקב בו אהרון ששורטס – אוראן – אמסטרדם במאה ה-17

ר סעדיה אבן דנאן – אחרון משוררי ספרד – גרנדה – מרוקו המאה ה-16

ר' שלום שבזי המאה ה-17

אברהם אבן זימרה ספרד – מרוקו המאה ה-16

שמעון לביא – ספרד מרוקו המאה ה-16

יעקב אבן צור - היעב"ץ מרוקו המאה ה-17

דוד חסין מרוקו המאה ה-18
פריחא בת יוסף המאה ה-18
דוד אלקיים – מרוקו המאה ה-19
משה עטייה – מרוקו המאה ה-18
משה אדהאן – מרוקו המאה ה-17
יעקב ברדוגו המאה ה-19
ידידיה מונסונגו המאה ה-19
שלמה חלווה המאה ה-18
אשר מזרחי המאה ה-19
יצחק בר ששת המאה ה-14 ספרד-אלג'יריה
שמעון בן צמח דוראן המאה ה-15 מיוורקה-אלג'יר
אפרים ברבי ישראל אנקאווה המאה ה-15 מגדולי חכמי ספרד באלג'יריה במאה ה-14
סעדיה אבן דנאן המאה ה-15.
אברהם בן זמרה המאה ה-16
אברהם בקראט הלוי - המאה ה-16
עלאל ב"ר ישועה בן סידון
רבי רפאל אהרון מונסוניגו
שמעון בן צמח בן שלמה (רשב"ץ השני)
מנדיל אבי זמרה
שלמה בן צמח דוראן
אברהם בן יעקב גבישון
אברהם ב"ר יעקב בן טואה
יהודה בן רבי אברהם אלכלץ
דוד בן יעקב אבולכיר
רבי דוד חסין
פרחה בת יוסף
שלמה גוזלן
דוד בוזגלו המאה ה-20
שלמה צרור
אבא מרי דוראן ורבי בנימין אחיו
משה ברבי יצחק משיש
נתנאל בן יהודה קרשקש
יוסף בן משה קרשקש
סעדיה בן דוד זוראפה
אברהם צייארי
סעדיה שוראקי
עמרם עמאר

נתן גייאן

נתן בן יעקב בלחן

יצחק מרעלי

ר' יוסף כלפון, לוב המאה ה-17

ר' אברהם מימון, לוב

ר' אליהו גויטע, לוב

משה (מוסא) בוג'נאח לוב

ר' אברהם כלפון לוב המאה ה-18

הרב יוסף חיים (הבן איש חי) בבל המאה המאה ה-18

משה חוצין בבל המאה המאה ה-18

צאלח מצליח בבל המאה המאה ה-18

עבדללה חנין בבל המאה המאה ה-18

ששון מרדכי בבל המאה המאה ה-18

משה פתיה בבל המאה המאה ה-18

יהודה פתיה בבל המאה המאה ה-18

שלמה אלקבץ צפת המאה ה-16

נספח 4: מצב קיים: חנוך ממלכתי דתי - תכנית הלימודים בספרות כיתות ז-ח תשע"ו

לנגד עיני הוועדה עמדה טיוטת תכנית הלימודים בספרות לחינוך הממלכתי-דתי שנכתבה בשנים 2001-2007, בידי ועדה בהנהגתה של המפמ"ר לספרות לשעבר, גב' אסתר קולומבוס, ובראשותו של פרופ' יהודה פרידלנדר. הטיוטה שימשה בסיס לכתיבת המבואות ותכנית הלימודים לחטיבה העליונה. תכנית הלימודים על הסיפור החסידי מבוססת על תכנית לימודים שנכתבה בידי ד"ר חנה הנדלר ופרופ' צבי מארק, ופורסמה ב-2008. ההדגשים והנחות היסוד בהוראת הספרות מתבססים על תכנית הלימודים בספרות של בית הספר הממלכתי, תש"ס.

רשימת יצירות לכיתות ז-ח ממ"ד

א. שירה

שירת ימי הביניים ופיוט

במסגרת פרק זה ילמדו התלמידים **חמישה** שירים על פי המפורט להלן:

בכתה ז' יש ללמד **שני** פיוטים.

בכתה ח' יש ללמד את **שיר החובה** "לבי במזרח" ו**עוד שני** שירים / פיוטים.

רצוי ללמד שירים משל **שני** יוצרים לפחות.

שירים:

ר' שלמה אבן גבירול   אני השר (ח' שירמן, **השירה העברית**, ספר ראשון חלק א')

ר' יהודה הלוי כל כוכבי בוקר, לבי במזרח, עבדי זמן (ח' שירמן, **השירה העברית**, ספר ראשון חלק ב'); הידעו דמעות (ח' בראדי, **דיוואן – יהודה בן שמואל הלוי**)

ר' אברהם אבן עזרא אשכים לבית השר, גלגל ומזלות, מעיל יש לי (ח' שירמן, **השירה העברית** ספר ראשון חלק ב')

פיוטים:

ר' שמעון בן יצחק שמו מפארים (**מחזור ראש השנה** – כמנהג אשכנז)
 ר' יהודה בן בלעם בזכרי על משכבי (ח' שירמן, **השירה העברית**, ספר ראשון חלק ב')
 ר' יהודה הלוי יום שבתון (**שירים** מוסד ביאליק וכן מתוך סידור התפילה)
 דניאל בן יהודה הדיין יגדל אלהים חי (**סידור התפילה**)
 ר' שלום שבזי

אדון הכל (י' טובי, שלום שבזי- שירים, **דיוואן – צרור המור**. הוצאת ראובן מס, תשס"ב)
 ר' יעקב אבן צור נודה ונהלל לצור (**פיוטי ר' יעקב אבן צור**, הוצאת משגב, ירושלים 1988)
 ר' סעדיה בן עמרם לנר ולבשמים (מ' גברא, **התכלאל המדעי המהודר, דיוואן – צרור המור**. הוצאת ראובן מס, תשס"ב)
 ר' יחיא סיאני ינני חתן בר מצוה (**דיוואן – צרור המור**. הוצאת ראובן מס, תשס"ב)
 מחבר לא ידוע זכור אב (תפילת גשם נוסח אשכנז – **מחזור חג סוכות**)
 מחבר לא ידוע כי הנה כחומר (**מחזור יום כיפור** – כמנהג אשכנז)
 מחבר לא ידוע אל חי יפתח (תיקון הגשם נוסח ספרדים – **מחזור חג סוכות**)
 צור משלו אכלנו (**סידור התפילה**)

כהעשרה מוצע ללמד מתוך השירים הבאים:

ר' שמואל הנגיד תבונת איש במכתבו, כל אב אשר חמל, שלושה יגעו אישים (ש' אברמסון, **שמואל הנגיד-בן משלי**) שית ליבך (ד' ירדן, **דיוואן שמואל הנגיד-בן קהלת**)

ר' משה אבן עזרא   עורב אשר קנן, אם מי ענבים, רוח צמאך, מפעל צדק, עצתך הגביר, בית הגביר (ח')
בראדי, משה אבן עזרא – שירי החול, ספר ראשון)

ר' יהודה הלוי   ומה בוכה בלי עין, ומה עור אשר עינו, ומה מת על פני ארץ (ח') בראדי, יהודה בן
שמואל הלוי – שירי חול, חלק ב)

ר' אברהם אבן עזרא   ארבעה עמדו על הים (ד' כהנא, קובץ חכמת רבי אברהם אבן עזרא, כרך ראשון)

שירה מודרנית

ייחודו של יוצר

בכל שנה יש ללמד שניים עד שלושה שירים של אחד משלושת המשוררים הבאים:

אלתרמן   על הילד אברם, על אם הדרך, מקרה פעוט, נאום תשובה לרב חובל איטלקי, נון (הטור השביעי
נתן   א', הקיבוץ המאוחד, תשל"ז), למרחקים, סיום, תוצרת הארץ (פזמונים ושירי זמר כרך ראשון,
הקיבוץ המאוחד, תשל"ז), אגדה על הילדים שנדדו ביערות, למד מן העיתון (הטור השביעי ג',
הקיבוץ המאוחד, תשל"ה), אליפלט (פזמונים ושירי זמר כרך שני, הקיבוץ המאוחד, תשל"ט),
אנשי עליה שניה (ספר התיבה המזמרת, הקיבוץ המאוחד, 1979)
בלובשטיין   אל ארצי, אקליפטוס, ואולי לא היו הדברים, ספר שירי, עץ אגס, עקרה, רחל (שירת רחל, דבר,
רחל   תשמ"ב)
יונתן נתן   אם העולם, בתי בצפון היפה (בתוך: שיח השדה), בסוף הדרך, הסתו בעדיו, זמר לבני, לכל אחד
ירושלים, ציור של ילדים, שוב נתחיל מחדש, שני אלונים, חופים (שירים בכסות הערב, ידיעות
אחרונות ספרי חמד, 2004), חלומות, פרות בר (שירים על ספר הישר)
סומק רוני   חיטה, נקמת הילד המגמגם, קו העוני, שיר אושר, שיר לילדה שכבר נולדה (גן עדן לאורז, זמורה
ביתן, 1996), ריהל מדריד (המתופף של המהפכה, זמורה, 2001), נחליאלי (אלג'יר, זמורה
ביתן, 2009), הספריה העירונית בדימונה (כח סוס, זמורה ביתן, 2013)

שירים עבריים ומתורגמים

בכל שנה יש ללמד **שניים עד ארבעה** שירים מבין הבאים. מחצית מהם יכולים להיות שירי זמר:

אהרן אסתר	כף ידה (כנפי יונה: שירים , 1964)
אטינגר אסתר	סבא שלי (ירוק אפשרי , מ' נוימן בע"מ ת"א, תשמ"א)
אלפי יוסי	נולדתי לסבתי (איך עושים עירקי , ספריית פועלים, 1982)
אתר תרצה	כן היו הדברים מעולם (דיסק – מתתיהו ואלכסנדר 1984)
ביאליק חיים נחמן	אמי זכרונה לברכה, מאחורי השער (השירים , דביר, 2004)
ביטון ארז	שיר המקל (ציפור בין יבשות , הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1990), להיות אורג (נופים חבושי עיניים , הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013)
בנאי פרץ	כל הכבוד לאבא (חמצן: שירים , תל אביב, סתווית בשיתוף עכשיו, 1980)
גולדברג לאה	ערב מול הגלעד (מה עושות האילות), פתיחה בתוך: ילדות, קיץ בתוך: מביתי הישן (שירים א' , ספריית פועלים, 1986), החוח, עץ (שירים ב' , ספריית פועלים, 1986),
גורי חיים	הרעות (השירים , מוסד ביאליק, תשנ"ח-תשע"ב)
גפן יהונתן	אומץ (36 שירים , דביר, 1985) ו מן המלחמה סיפורת ושירה , משרד הביטחון, 1970)
הרניק רעיה	נושאת אותך (שירים לגוני , הקיבוץ המאוחד, 1983)
זך נתן	איך זה שכוכב (כל השירים ושירים חדשים , הקיבוץ המאוחד, 2009)
זרחי נורית	מרגרט אן (פס על כל העיר , מסדה, 1975), ילדה מזלג וילדה כף (הנמר שמתחת למיטה , מסדה, 1976)
חלפי אברהם	תחילה בוכים (מול כוכבים ועפר , הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב)
חקק בלפור	מגילת יוחסין (ואז בקץ היוחסין , הוצאת שלהב"ת, 1987)
חקק הרצל	אורות הבית (הזמן הגנוז 2003)
טריינין אבנר	בחזרה לאושוויץ (אזובי הקיר , הקיבוץ המאוחד, 1975), קרניים (מחזורים שירים 1998-1952 , מוסד ביאליק, הקיבוץ המאוחד, 1999)
טשרניחובסקי שאול	בעין דור (שירי שאול טשרניחובסקי , דביר, תשכ"ח)
ישורון אבות	
כרמי ט'	איך נקרא (כל שיריו , הקיבוץ המאוחד, 1995-2001)
מאירי גלעד	קשב (שירים: מבחר 1951-1994 , דביר, 1994)
מוהר עלי	מגרש ביתי (קורה פנימית – אנתולוגיית שירי כדורגל , מדיה 41, 2009)
מישקובסקי זלדה	שיעור מולדת (דיסק – צפוף באוזן , הד ארצי, 1975)
	לכל איש יש שם (שירי זלדה , הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה)

עמיחי יהודה	ירושלים (ירושלים, הוצאת שוקן, תשכ"ה), מי שהתעטף בטלית בנעוריו, ואיך עומדים בטקס זיכרון (שירי יהודה עמיחי, שוקן, 2002-2004)
פגיס דן	סכו"ם (שירים אחרונים, הקיבוץ המאוחד, 1991)
צמרת דורית	החיטה צומחת שוב (דיסק משולש – החיטה צומחת שוב, 100 שנים לתנועה הקיבוצית, NMC, 2010)
קווה דליה	שורת נשים שקטה (אישה עיגול, הקיבוץ המאוחד, 1990)
רביקוביץ' דליה	חיפושית (כל השירים עד כה, הקיבוץ המאוחד, תשנ"ה)
שמעוני דוד	דברו לא קיים מתוך: מספורי נער חולה (שירים חלק ב', מסדה, תש"ט)
שנהב חיה	חוט (שירים, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד)
שקלים אסתר	אסתר – אמה של מלכות (אתר פיוט)

שירי זמר

איינשטיין אריק	ארץ ישראל (אלבום – ארץ ישראל הישנה והטובה חלק ה' – נוסטלגיה, CBS, 1984), סע לאט (אלבום – סע לאט, חברת פונוקל, 1974)
אלתרמן נתן	שיר העמק (פזמונים ושירי זמר, כרך ב', הקיבוץ המאוחד, תשל"ט)
בנאי אהוד	יוצא לאור (דיסק – עוד מעט NMC 1996)
ברגשטיין פניה	ניגונים (אסיף: שירים, הקיבוץ המאוחד, תשל"א)
גמזו יוסי	הכותל ("דבר אלי בשירים", הוצאת סובר לדברי מוסיקה, 1970)
גפן יהונתן	יכול להיות שזה נגמר (דיסק – ארץ ישראל הישנה והטובה 1973)
חפר חיים	בית אבי (ספר הפזמונים של חיים חפר, ידיעות אחרונות, תשמ"א-1981)
מוהר יחיאל	ליפא העגלון (דיסק – קצת לקחת חזרה NMC 1996)
מוהר עלי	שיר השיירה (דיסק – על גבול האור NMC 1987)
מורגנטוי לייב (תרגום)	עץ הכוכבים (שיר במתנה, מסדה-פרס, 1979)
יורם טהרלב	
שריג יוסף	אור וירושלים (ציוניוני הדרך, שירים שהיו ועודם, תש"ח-תשל"ח, הקיבוץ המאוחד, 1979)
שמר נעמי	על כל אלה (ספר גימל, ידיעות אחרונות 1982)

שירה מתורגמת

דיקנסון אמילי	הטבע (שירים, דביר, 1992)
ויטמן וולט (תרגום: נעמי שמר)	הוי רב חובל (שורשים וכנפיים ח')

סטאף ליאופולד (תרגם רפי גשר) (אחרי מהפכות רבות, מבחר מן השירה הפולנית שאחרי 1945, וייכרט) הוצאת כרמל תש"ס)
פרוסט רוברט (תרגמה: עדנה הדרך שלא נבחרה) (עיתון הארץ 10.12.2002)
אולמן מרגלית)
שימבורסקה ויסלבה כף היד (רגע – מבחר שירים, הוצאת כרמל 2011), עננים.

בלדות

טשרניחובסקי שאול בעין דור (שירים, שוקן, תש"ג)
עממי (תרגם נתן אלתרמן) לורד רנדל, סר פטריק ספנס, שלושה בני עורב (בלדות ישנות ושירי זמן של אנגליה וסקוטלנד, הקיבוץ המאוחד, 1972)

ב. סיפורת – סיפורים קצרים

יש ללמד שניים עד שלושה סיפורים חסידיים / מעשי חכמים בכל שנה.

מעשי חכמים

דלתות ניקנור	(יומא דף ל"ח עמוד א')
הדן חברו לכף זכות	(שבת דף קכ"ז עמוד ב')
אלכסנדר מוקדון	(בראשית רבא ל"ג א')
שמואל ואבלט	(שבת דף קנ"ו עמוד ב')
בקשו עליו רחמים	(ברכות דף ל"ד עמוד ב')
רשות הרבים	(בבא קמא דף נ' עמוד א')
והלוא דברים קו"ח	(ברכות דף ל"ב עמוד ב' – דף ל"ג עמוד א')
אכול אכול ושתוק	(ירושלמי פאה פרק א' הלכה א')
אמו של ר' טרפון	(קידושין דף ל"א עמוד ב')
הכל לטובה	(ברכות דף ס' עמוד ב' – דף ס"א עמוד א')
דוד המלך, הצרעה והעכביש	(אלפא ביתא דבן סירא, אוצר המדרשים עמ' 47)
אדם הראשון נותן שמות לבעלי החיים	(בראשית רבה י"ז, ד')

סיפורים חסידיים

תושייה	(גוג ומגוג, ידיעות אחרונות, 2007)
כיצד למדתי מאיכר	(גוג ומגוג, ידיעות אחרונות, 2007)

המוזג	(ספר המעשיות, דביר, 1961)
הנפח	(אור הגנוז, שוקן, תשל"ז)
תיקון חצות	(אור הגנוז, שוקן, תשל"ז)
שעונים שהעלו חלודה	(מדרגות בעולמה של החסידות, מסדה, 1975)
קן ציפור	(אור הגנוז, שוקן, תשל"ז)
אשתי אהובתי בואי נרקוד	(סיפורי קדושים, פיאטרקוב, תרע"א)

סיפורים קצרים עבריים / יהודיים או מתורגמים

יש ללמד שלושה עד ארבעה סיפורים קצרים בכל שנה. כל הרכב צריך לכלול לפחות סיפור אחד עברי ואחד מתורגם.

סיפור קצר עברי ויהודי

אשר פינקהוף קלרה	מיד ליד (ילדי כוכבים, יד ושם, תשנ"א)
בורלא יהודה	זהב (עם שחר, יבנה, 1946)
ביאליק חיים נחמן	אגדת שלושה וארבעה – הנוסח הראשון (כל כתבי חיים נחמן ביאליק, דביר, תרצ"ח)
ביבר יהואש	יאנקו מהעיר התחתית (פירות קיץ: סיפורים, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח)
ברקוביץ יצחק דב	אל הדוד באמריקה (כל כתבי יצחק דב ברקוביץ', דביר, תרצ"ח)
טנא בנימין	התסריט הראשון של סבק (בעלו של עץ הערמון, ספריית פועלים, 1973)
לב יגאל	הקשוחים והרכים (כולם בסנדלים, הקיבוץ המאוחד)
סבתו חיים	קאובוי (בואי הרוח, ידיעות אחרונות, 2008)
עגנון שמואל יוסף	הפרוטה, מאוייב לאוהב, מעשה העז (אלו ואלו, שוקן, 1998)
עוגן צפירה	הסוד של רחל ואלי (הסוד של רחל ואלי ועוד סיפורים, רשפים, 1981)
עומר דבורה	כלבת הרש (חיות מספרות, י' קמחי, 1977)
פינק אידה	החזיר, המפלצת השחורה (כל הסיפורים, עם עובד,

פרץ יצחק לייבוש	אם לא למעלה מזה, האוצר (מפי העם, דביר, תשל"א)	(2004)
קישון אפרים	וכך נדד השוקולד (הגביע הוא שלנו, ספריית מעריב, 1981)	
שלום עליכם	האולר (כתבי שלום עליכם, כרך ח, דביר, תשכ"ו), האתרוג (כתבי שלום עליכם, כרך ט, דביר, תשכ"ו)	
שמוש אמנון	תמונות מבית הספר העממי (כתבים: סיפורים מוקדמים, אביב, 2000)	
סיפור קצר מתורגם		
או הנרי	חזרה למוטב, מקץ עשרים שנה (אחרי עשרים שנה, עם עובד, 1994)	
אוסטר פול	סיפור מס' 5 מתוך: למה לכתוב (המחברת האדומה, עם עובד, 2014)	
אסימוב	איזה תענוג היה להם (גדול ורחב הוא העולם, מסדה, 1977)	
גרסיה מרקס גבריאל	משהו חמור עומד לקרות בכפר הזה (עיתון 77, גיליון 29, 1981)	
דה מיל ויליאם	ללא רחמים (עלי ספרות)	
דוסטויבסקי פיודור מיכאילוביץ'	בפנימייה לילדי אצילים (המתבגר, ידיעות ספרים, 2008)	
ולס אד	מצע של שושנים (אנשי הנהר: סיפורים, מ. מזרחי, 2013)	
חכים תאופיק	על חודו של תער (סיפורים ערביים, ספריית תרמיל, 1971)	
ליקוק סטיבן	חגיגת יום האם (הומור בספרות העולם, שרברק)	
מופסן גי דה	דודי ז'יל (טואן, עם עובד, 1979)	
מורנטה אלזה	החבר (הידיד האנדלוסי, הקיבוץ המאוחד, 2004)	
	הבגדים הישנים (נציב המלח, עם עובד, 1960)	

ממי אלבר
סטיוארט ג'סי
צ'אפק קארל
עץ הדובדבן השבור (מגוון ז', מעלות, תשנ"ב)
אוסף בולים, האיש שידע לעופף (האיש שידע
לעופף, מחברות לספרות, 2010)

ג. ספרי קריאה

בכל שנה יקראו התלמידים אחד עד שלושה ספרים. ספר אחד לפחות יילמד במסגרת לימוד אינטנסיבי בכיתה.

אורגז דורית	קלקידן (הקיבוץ המאוחד, 2006)
אורלב אורי	לידיה מלכת ארץ ישראל (כתר, 1991), רוץ ילד רוץ (כתר, 201)
אליס דבורה	המסע של פרוונה (שוקן, 2005)
אלמגור גילה	הקיץ של אביה (עם עובד, 1985)
אלמוג רות	המסע שלי עם אלכס (הקיבוץ המאוחד, 1999)
בוים ג'ון	הנער בפיג'מת הפסים (משכל, 1995)
בורדמן אורנה	בודדה במערכה (ידיעות ספרים, 2008)
גואלדה אנה	35 קילו של תקווה (כנרת, 2011)
דה-יונג מיידרט	בית ששים האבות (ידיעות אחרונות, 2001)
ובסטר ג'יין	אבא ארך רגלים (ידיעות אחרונות, 2000)
לובה מירה	אי-בוד (מרגנית זמורה ביתן, 2002)
לוזאנו קרביאיו	שבעה ילדים ועיתון (שוקן, 2008)
פילאר	
מורג אורה	המרגל שעלה מן הים (ידיעות ספרים, 2006), הפנים שפרצו מן הדף (ידיעות ספרים, 2006)
מורפורגו מייקל	הממלכה של קנסקי (ידיעות אחרונות, 2001)
מלץ-לוינשטיין	מבצע אחים (משכל-ידיעות אחרונות, 2012)
רונית	
מקמל-עתיר נאווה	מבחן קבלה (ידיעות אחרונות, 2002)
נווה אברהם	ואחד עם כיפה (ספריית בית אל – ספרי אותיות)
סאצ'ר לואיס	בורות (עם עובד, 2003)

סטיוארט פול	מעבר ליער עבות (עם עובד, 2003)
סלזניק בריאן	הפנים של הוגו קברה (כתר, 2008)
עומר דבורה	אל ראש ההר (זב"מ, 1984)
עומר דבורה	אני אתגבר (שרברק, 1970)
עומר דבורה	התחנה טהרן (שרברק, 1988)
פונקה קורנליה	לב של דיו (מרגית, 2008)
פלאסיו ר"ג	פלא (כנרת זמורה ביתן, 2013)
פרסלר מרים	מלכה מאי (עם עובד, 2003)
פרצ'ט טרי	אנשי המשמר (זב"מ, 2006)
קדהוטה סינתיה	קירה קירה (צלטנר, 2009)
קורמייר רוברט	מלחמת השוקולד (כתר, 2006)
קיכלר-זילברמן לנה	מאה ילדים שלי (שוקן, 2004)
קריין' שרון	שני ירחים (ידיעות אחרונות, 2001)
רולינג ג'יי. קיי.	הארי פוטר (פרוזה בהוצאת ידיעות אחרונות - ספרי חמד - ספרי עליית הגג, 2000, 2001, 2007)
ריינולדס	לאחר סופת הקרח (הקיבוץ המאוחד, 2007)
פיליס	
שם-טוב תמי	ואיך קוראים לך עכשיו (זב"מ, 2007)

הצעות לארגון הלמידה – כיתות ז-ח

מומלץ לארגן את הלמידה בכיתות ז-ח סביב נושאים. יש לבחור שלושה עד ארבעה טקסטים וללמדם בהתאם לנושאים שנבחרו על ידי המורה. הנושא המקשר המשותף יבליט תימות רלבנטיות ובעלות משמעות לחיי התלמידים, יציג לפנייהם דעות שונות המתייחסות לאותן תימות. המיקוד התימטי גם יתרום לפיתוח מיומנויות של השוואה. ניתן לבנות תימות נוספות בעזרת רשימת היצירות שלעיל, על פי שיקול דעתו של המורה. במהלך השנה מומלץ ללמד כארבעה נושאים.

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
זהות ושייכות	שירה מודרנית	זלדה – לכל איש יש שם ב' חקק – מגילת יוחסין ח' שנהב – חוט י"ל פרץ – אם לא למעלה מזה מ' בובר – תיקון חצות

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
	סיפור קצר	ד' בארון – תרמית ח' סבתו – קאובוי א' שמוש – תמונות מבית הספר העממי א' הנרי – מקץ עשרים שנה ג' מופסן – דודי ז'יל ס' דה מיל – עץ הדובדבן השבור י' לב – הקשוחים והרכים א' פינק – המפלצת השחורה ק' צ'אפק – אוסף בולים ד' אורגד – קלקידן ג' אלמגור – הקיץ של אביה א' נווה – ואחד עם כיפה
	ספרי קריאה לבני נעורים	מארק שגאל, דיוקן עצמי עם שבע אצבעות, 1912-1913 מאיר פיצ'חדזה, דיוקן עצמי עם מזוודות, 1996 נורמן ג'ואיסון – כנר על הגג (ארה"ב, 1971) מנחם גולן – קזבלן (ישראל, 1973)
	בינתחומי – אמנות	
	בינתחומי – סרטים	
בין אדם לחברו	שירה מודרנית	ל' גולדברג – החוח ח' גורי – הרעות נ' זך – איך זה שכוכב נ' זרחי – ילדה מזלג וילדה כף
	סיפור קצר	א' אסימוב – איזה תענוג היה להם פ' דוסטויבסקי – בפנימייה לילדי אצילים א' הנרי – מקץ עשרים שנה י' לב – הקשוחים והרכים א' מורנטה – החבר ח' סבתו – קאובוי ד' עומר – כלבת הרש א' שמוש – תמונות מבית הספר העממי

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
	<p>מעשי חכמים</p> <p>ספרי קריאה לבני נעורים</p> <p>בינתחומי – אמנות</p> <p>בינתחומי – סרטים</p>	<p>הדן חברו לכף זכות</p> <p>שמואל ואבלט</p> <p>ד' אליס – המסע של פרוונה</p> <p>פ' לוזאנו-קריאיו – שבעה ילדים ועיתון</p> <p>מ' מורפורגו – המלכה של קנסקי</p> <p>נ' מקמל-עתיר – מבחן קבלה</p> <p>ל' סאצ'ר – בורות</p> <p>ש' קריין' – שני ירחים</p> <p>אנסור – דיוקן עצמי בין מסכות, 1899</p> <p>לדר מימי – תעביר את זה הלאה (ארה"ב, 2000)</p> <p>בארי קאמפ – פאץ' אדמס (ארה"ב, 1998)</p> <p>רוב ריינר – אני והחבר'ה (ארה"ב, 1986)</p> <p>לורד טירארד – החברים של ניקולא (צרפת, 2009)</p> <p>רוב ריינר – הנסיכה הקסומה (ארה"ב, 1987)</p>
	<p>שירה מודרנית</p> <p>מעשי חכמים</p> <p>סיפורים קצרים</p> <p>ספרי קריאה לבני נעורים</p>	<p>י' עמיחי – אבי</p> <p>פ' ברגשטיין – ניגונים</p> <p>פ' בנאי – כל הכבוד לאבא</p> <p>י' אלפי – גולדתי לסבתי</p> <p>א' אטינגר – סבא שלי</p> <p>ב' חקק – מגילת יוחסין</p> <p>ח"נ ביאליק – אמי זכרונה לברכה</p> <p>ד' קווה – שירת נשים שקטה</p> <p>אמו של ר' טרפון</p> <p>פ' דוסטויבסקי – בפנימייה לילדי אצילים</p> <p>ג' מופסן – דודי ז'יל</p> <p>ג' סטיוארט – עץ הדובדבן השבור</p> <p>ד' בארון – תרמית</p> <p>ג' ובסטר – אבא ארך רגליים</p> <p>פ' ריינולדס ניילור – לאחר סופת הקרח</p>

יצירות	הסוגה	מיקוד נושאי
<p>דוד רובינגר, עד לתקופה, אלבום צילומים, 1988.</p> <p>דניאל מוריץ אופנהיים, תמונות מחיי משפחה יהודית מסורתית, 1880-1860.</p> <p>מארי קאסאט, משפחה, 1901</p> <p>וויז רוברט – צילילי המוסיקה (ארה"ב, 1968)</p> <p>אנקין קן – משפחת רובינזון השוויצרית (ארה"ב, 1960)</p> <p>בירד בראד וויז ביל – משפחת סופר-על (ארה"ב, 2004) זה</p> <p>מיקו קירק וסנדרס כריס – הקרודים (ארה"ב, 2013)</p> <p>לסטר ג'ון וריבס ויליאם – צעצוע של סיפור 1 (ארה"ב, 1995)</p> <p>פיטרסון בוב ודוקטור פיט – למעלה (ארה"ב, 2009)</p> <p>אלרס רוג'ר ומינקוף רוב – מלך האריות (ארה"ב, 1994)</p> <p>מר שועל המהולל – FOX, 2010</p> <p>ספייק ג'ונס – ארץ יצורי הפרא (ארה"ב, 2009)</p> <p>סטיבנסון רוברט – מרי פופינס (ארה"ב, 1964)</p> <p>מג'יד מג'ידי – ילדי גן העדן (איראן, 1997)</p>	<p>בינתחומי – אמנות</p> <p>בינתחומי – סרטים</p>	
<p>נ' אלתרמן – אליפלט</p> <p>א' ביטון – שיר המקל, להיות אורג, נקמת הילד המגמגם</p> <p>זלדה – לכל איש יש שם</p> <p>נ' זרחי – מרגרט אן, ילדה מזוג וילדה כף</p> <p>ד' רביקוביץ' – חיפושית</p> <p>ראב"ע – אשכים לבית השר, גלגל ומזלות, מעיל יש לי</p> <p>י' ביבר – יאנקו מהעיר התחתית</p> <p>י' לב – הקשוחים והרכים</p> <p>פ' דוסטוייבסקי – בפנימייה לילדי אצילים</p> <p>א' מורנטה – החבר</p> <p>ד' עומר – אני אתגבר</p> <p>חיים סוטין, נער בכחול, 1924.</p> <p>מאיר פיצ'חדזה, "ללא כותרת", 1996</p>	<p>שירה מודרנית</p> <p>שירת יה"ב</p> <p>סיפור קצר</p> <p>ספרי קריאה לבני נעורים</p> <p>בינתחומי – אמנות</p>	<p>יחידים ומיוחדים</p>

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
	בינתחומי – סרטים	קהאן עמיר וגופט אמול – כוכבים על פני האדמה (הודו, 2007) אדמסון אנדרו וג'נסון ויקי – שרק (ארה"ב, 2001) וורנר פיטר – בחזית הכיתה (ארה"ב, 2008)
ארץ ישראל	שירה מודרנית	א' איינשטיין – ארץ ישראל נ' אלתרמן – שיר העמק ל' גולדברג – ערב מול הגלעד, החוח נ' יונתן – לכל אחד ירושלים, שני אלונים רחל – אל ארצי, ואולי לא היו הדברים ע' מוהר – שיעור מולדת א' מנור – שיר ישראלי, ימי בנימינה ד' צמרת – והחיטה צומחת שוב א' ראב – סבתות קדושות בירושלים י' שריג – אור וירושלים
	שירת יה"ב	ריה"ל – לבי במזרח
	סיפור קצר	ש"י עגנון – מאויב לאוהב, מעשה העז
	ספרי קריאה לבני נעורים	ד' אורגד – קלקידן ג' אלמגור – הקיץ של אביה ר' לוינשטיין-מלץ – מבצע אחים ד' עומר – אל ראש ההר
	בינתחומי – אמנות	אפרים משה ליליין, מאי היהודי, 1903. פטר מירום, השורש, אלבום צילומים, 1961. ראובן רובין, הדרך לצפת, 1940. לאופולד קרקאואר, קוץ שבור עם ראש מרחף, 1953 אפרים קישון – סלאח שבתי (ישראל, 1964)
	בינתחומי – סרטים	

יצירות	הסוגה	מיקוד נושאי
<p>נ' אלתרמן – אגדה על הילדים שנדדו ביערות</p> <p>נ' אלתרמן – על הילד אברם</p> <p>א' טריינין – בחזרה לאושוויץ</p> <p>א' ישורון – איך נקרא</p> <p>ו' שימבורסקה – כף היד</p> <p>ד' שמעוני – דברו לא קיים</p> <p>ק' אשר-פינקהוף – מיד ליד</p> <p>צ' עוגן – הסוד של רחל ואלי</p> <p>א' פינק – המפלצת השחורה</p> <p>א' פינק – משחק עם מפתח</p> <p>א' אורלב – רוץ ילד רוץ</p> <p>ג' בויס – הנער בפיג'מת הפסים</p> <p>ד' עומר – התחנה טהרן</p> <p>ל' קיכלר-זילברמן – מאה ילדים שלי</p> <p>ת' שם טוב – ואיך קוראים לך עכשיו</p>	<p>שירה מודרנית</p> <p>סיפור קצר</p> <p>ספרי קריאה לבני נעורים</p>	שואה
<p>בוריס סקציאר, אנדרטת יאנוש קורצ'אק ותלמידיו, 1978.</p> <p>צילומי ילדים בשואה, יד ושם.</p> <p>פליקס נוסבאום, הפליט, 1939.</p> <p>הלינה אולומוצקי, מוכר טלאי צהוב בגטו ורשה</p> <p>כהן אלי – הקיץ של אביה (1988)</p> <p>גראסהוף אלכסנדר – הנחשול (ארה"ב, 1981)</p>	<p>בינתחומי – אמנות</p> <p>בינתחומי – סרטים</p>	
<p>י' גמזו – הכותל</p> <p>נ' יונתן – לכל אחד ירושלים</p> <p>י' עמיחי – ירושלים</p> <p>י' שריג – אור וירושלים</p> <p>ריה"ל, לבי במזרח</p> <p>ש"י עגנון – מאויב לאוהב</p>	<p>שירה מודרנית</p> <p>שירת ימי-הביניים</p> <p>סיפור קצר</p>	ירושלים

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
	בינתחומי – אמנות בינתחומי – סרטים	לודוויג בלום, מקום בית-המקדש, 1944. ראובן רובין, ירושלים עיר הקודש, 1964. מרדכי ארדון, אבני הכותל, 1960. יעקב שטיינהרדט, סמטה בירושלים, 1934 יהורם גאון – אני ירושלמי (ישראל, 1971)
חגים ומועדים	פיוטים מעשי חכמים סיפורים קצרים ספרי קריאה לבני נעורים בינתחומי – אמנות בינתחומי – סרטים	י' אבן עבאס – עת שערי רצון (ראש השנה) כי הנה כחומר (יום כיפור) פיוטי הגשם: זכור אב / אל חי (סוכות) מעוז צור ישועתי (חנוכה) הדן את חברו לכף זכות (יום כיפור) י"ל פרץ – אם לא למעלה מזה (סליחות) מ' בובר- תיקון חצות שלום עליכם – האתרוג (סוכות) ח' סבתו – קאובוי (פורים) א' קישון – וכך נדד השוקולד (פורים) א' בורדמן – בודדה במערכה (חנוכה). דניאל מוריץ אופנהיים, תמונות מחיי משפחה יהודית מסורתית, 1880-1860. אלפונס לוי, חנוכה, 1890. אלפונס לוי, קערת ליל הסדר, 1890 לערך. מאוריציזוס גוטליב, יום הכיפורים, 1878 דר גידי – אושפיזין (ישראל, 2004)
ארספואטיקה	שירה מודרנית סיפור קצר בינתחומי – סרטים	רחל – ספר שירי פ' בנאי – כל הכבוד לאבא א' ביטון – להיות אורג פ' אוסטר – למה לכתוב פטרסון וולפאנג – הסיפור שאינו נגמר (ארה"ב, 1984)

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
מתח	סיפור קצר ספרי קריאה לבני נעורים בינתחומי – סרטים	ס' דה מיל – ללא רחמים ג' גרסיה-מרקס – משהו חמור עומד לקרות בכפר הזה א' הנרי – מקץ עשרים שנה ל' סאצ'ר – בורות ק' פונקה – לב של דיו ג"ק רולינג – הארי פוטר רוב ריינר – אני והחבר'ה (ארה"ב, 1986)
מסעות	סיפור קצר בינתחומי – סרטים	ש"י עגנון – מעשה העז, האוצר ח"נ ביאליק – אגדת שלושה וארבעה י' לב – הקשוחים והרכים א' פינק – המפלצת השחורה רידלי סקוט – ים של חברים (ארה"ב, 1996) זאק פריין – ציפורים נודדות (צרפת, גרמניה וספרד, 2001)
אנשים ובע"ח	שירה מודרנית מעשי חכמים סיפור קצר בינתחומי – אמנות	ל' גולדברג – הסתכלות בדבורה א' חלפי – השיר על התוכי יוסי ד' רביקוביץ' – חיפושית ורחמיו על כל מעשיו דוד המלך, הצרעה והנחש אדם הראשון נותן שמות לבעלי החיים ש"י עגנון – מעשה העז ד' עומר – כלבת הרש א' פינק – המפלצת השחורה ג'אקומו באלה, דינמיזם של כלב ברצועה, 1912. פרנץ מארק, הסוס הכחול, 1911. ראובן רובין, תרנגול כחול, 1971.

מיקוד נושאי	הסוגה	יצירות
	בינתחומי – סרטים	סיימון וינסר – לשחרר את וילי (ארה"ב, 1993) אריק דארנל וטים ג'ונסון – עבודת נמלים (ארה"ב, 1998) ג'ון לסטר – באג לייף (ארה"ב, 1998) כריס נונן – בייב (אוסטרליה-ארה"ב, 1995) היו מיאזאקי – פוניו על הצוק ליד הים (אנימציה יפנית, 2009) סטיבן שפילברג – סוס מלחמה (בריטניה-ארה"ב, 2011)
עולם הצומח	שירה מודרנית שירי זמר סיפורים קצרים בינתחומי – אמנות בינתחומי – סרטים	נ' אלתרמן – על אם הדרך ל' גולדברג – החוח, עץ, גבנו לברושים נ' יונתן – הסתיו בעדיו, שני אלונים, פירות בר ד' צמרת – והחיטה צומחת שוב רחל – אל ארצי, אקליפטוס, עץ אגס ל' מורגנטאו – עץ הכוכבים ס' דה מיל – עץ הדובדבן השבור א' הנרי – העלה האחרון פול סזאן, הר סנט ויקטואר, 1885-1887. צילומים של עצים שונים: אלונים, אקליפטוס, אגס, עץ דובדבן, חרוב, זית... יוקו אונו, עץ המשאלות, 1996 באק פרידריך – האיש שנטע עצים (קנדה, 1987)

נספח 5: תכנ"ל בספרות ליחידת החובה כיתות י"א-י"ב ממ"ד מבוא

ביחידה זאת נבחרו יצירות שראוי שיהיו בסלו של בוגר מערכת החינוך של החמ"ד ושיהיו בסיס לעיצוב זהותו כיהודי, כישראלי וכבן תרבות. רשימת היצירות התבססה על הקאנון של הספרות לדורותיה תוך היפתחות לרוחות, למגזרים ולצורות שיח שזה מכבר הצטרפו אליו. חלק מהטקסטים מורכבים ורב משמעותיים ויש שהם מזמנים קונפליקטים ערכיים. במהלך ההוראה יושם דגש על העמקת הידע שהצטבר בקרב הלומדים, על שכלולה של חוויית הקריאה, על קריאה מושכלת וביקורתית, על שיח ערכי ורעיוני, על גיבוש עמדות כלפי היצירות ועל ניסוח רהוט של עמדות אלה.

בשלב זה של ההוראה רצוי שהבוגר ירכוש הרגלי קריאה קבועים, יקרא ספרים להנאתו וכחלק מסדר היום שלו, ויכיר יצירות מופת מהספרות העברית והעולמית.

שירת ימי הביניים: חובה ללמד שיר אחד של ריה"ל, משורר אשר ביטא באישיותו ובכתביו את השילוב בין קודש לחול, בין האישי ללאומי, ושיריו מאופיינים בהתלהבות דתית ובכמיהה לציון. בנוסף, על מגת לפתוח בפני

התלמידים את המרחבים השונים המאפיינים את שירת ימי הביניים, יילמדו שני שירים – שיר קודש אחד ושיר חול אחד - של משוררים מרכזיים המהווים חוליה חשובה בשרשרת שממנה צמחה הספרות העברית החדשה.

שירה מודרנית: הרשימה כוללת שירים של משוררים בולטים בנוף השירה העברית וערוכה על פי ארבע תימות מרכזיות הרלבנטיות לבני נוער בגיל הזה: בין אדם לבורא, זוגיות ואהבה, בין אדם לעצמו ושואה. הבחירה בנושאים אלה מיועדת לסייע לתלמידים לגבש לעצמם זהות והשקפת עולם.

'ייחודו של יוצר': פרק זה מוקדש לחיים נחמן ביאליק, המשורר שממוקם בלב הקאנון, ושבמהלך חייו וביצירתו ביטא שילוב של תרבות ישראל ותרבות העולם, ושכתיבתו מאופיינת בהבעה עזה של חוויות אנושיות ולאומיות.

סיפורים קצרים: הסיפורים הכלולים ביחידה הינם מורכבים ומאתגרים המעוררים חשיבה ודין. **נובלות של עגנון:** בפרק זה מושם דגש על יצירותיו של עגנון, הפרוזאיקון העברי החשוב ביותר במאה העשרים, שיצירתו מקשרת בין ספרות עברית יהודית קלאסית לבין זו המודרנית, ושכתיבתו מוטבעת בתו של איכות ספרותית.

ספרי קריאה: הרשימה משלבת יצירות קלאסיות, שבשל עושרן הפואטי או תכניהן האוניברסליים עמדו במבחן הזמן, עם יצירות מודרניות איכותיות המציגות נושאים רלבנטיים ועכשוויים.

מחזות: הרשימה כוללת יצירות מופת המייצגות זרמים מרכזיים בתולדות התאטרון ושעדיין מעוררות עניין בשל הנושאים הנדונים בהן ובשל עושרן הפואטי.

חלופות בהערכה: לימודי

הספרות ביחידת החובה יתחלקו בין הערכה חיצונית בהיקף של 70% מתכנית הלימודים והערכה פנימית בהיקף של 30% מהתכנית. ההערכה הפנימית תעסוק בספר קריאה ובשני שירים והיא תילמד ותוערך באמצעות מתודות של הערכה חלופית. ההערכה החלופית תאפשר למורה ללוות את התלמידים בקריאה תהליכית של ספר הקריאה, ולהיפגש עמם בצמתים חשובים במהלך הקריאה. החלופות יזמנו חווית קריאה המשמעותית, ישימו דגש על הרלוונטיות של הספר לעולמם של התלמידים ויאפשרו עיסוק בספר דרך האינטליגנציות השונות, לאו דווקא הקוגניטיביות. העיסוק בשירים במסגרת חלופות בהערכה יאפשר למורה להעמיק באחת מחטיבות השירה בתכנית על פי בחירתו, או לבחור שירים אחרים אשר רלוונטיים לו ולכיתתו. המורה יוכל להשוות בין תמות מרכזיות בשירים שנבחרו לבין ספר הקריאה. החלופות בהערכה המומלצות ביחידה זו הן מטלת ביצוע קלאסית, יומן מסע, ומטלת ביצוע מקוונת. פירוט של המטלות, דרכי עבודה ומחווים להערכה נמצא באתר המפמ"ר. ניתן לבחור חלופות נוספות באישור מדריך מפמ"ר.

על אף שהתכנית מחולקת לשכבות גיל, ניתן לנייד יצירות בין השכבות השונות בהתאם לצרכי התלמידים ובאישור הפיקוח.

הטפסים של רשימת יצירות החובה מתפרסמת כל שנה באתר המפמ"ר.

שירה 1-

1-1 שירת ימי הביניים ופיוט:

במסגרת יחידת החובה יש ללמד שלושה שירים: שיר אחד משל ריה"ל, ושני שירים נוספים משל משוררים אחרים: שיר קודש/פיוט אחד ושיר חול אחד.

ר' אברהם אבן עזרא:

אבני יקר, אגדלך (י' לוי), **שירי הקודש של אברהם אבן עזרא**, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, (1975), אשר לא יתנו [על הזכרים]

(ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק ב', מוסד ביאליק ודביר), למדעים, (1975), אם כח אבנים כחי (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק ב', מוסד ביאליק ודביר, וכן י' לוי, **שירת תור הזהב- אברהם אבן עזרא**, אוניברסיטת תל אביב, 2011)

ר' יהודה הלוי:

הבא מבול, ייטב בעיניך (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק ב', מוסד ביאליק ודביר), בכל לבי אמת, זה רוחך צד מערב, ידעתי בטרם תיצרני, י-ה אנה אמצאך, יחידה שחרי, יעירוני בשמך רעיוני, יפה נוף, ישנה בחיק ילדות, ציון הלא תשאלי (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק ב', מוסד ביאליק ודביר, וכן י' לוי, **שירת תור הזהב- רבי יהודה הלוי**, אוניברסיטת תל אביב, 2007)

ר' משה אבן עזרא:

זמן הקור, יונת אלם רחוקים, כתנות פסים (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק ב', מוסד ביאליק ודביר, וכן ח' ישי, **שירת תור הזהב- משה אבן עזרא**, אוניברסיטת תל אביב, 2000)

ר' שלמה אבן גבירול:

כתב סתו, מה תפחדי נפשי, מליצתי בדאגתי, ראה שמש, שאלוני שעפי, שחי לאל, שחר אבקשך, שחרתיך בכל שחרי, שפל רוח (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק ב', מוסד ביאליק ודביר, וכן י' לוין, **שירת תור הזהב- שלמה אבן גבירול**, אוניברסיטת תל אביב, 2007), שלום לך דודי (ד' ירדן, **שירי הקודש לרשב"ג** כרך ב', תש"מ, וכן י' לוין, **שירת תור הזהב- שלמה אבן גבירול**, אוניברסיטת תל אביב, 2007), לשירי שוחרי דעת (ד' ירדן, **שירי החול לרשב"ג** כרך א', תשמ"ה)

ר' שמואל הנגיד:

ראה היום [תפילה בשדה הקרב] (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק א', מוסד ביאליק ודביר), הים ביני ובינך, יהוסף כל אשר אשא [הצוואה], כתיבתך מהודרת, מת אב ומת אלול (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס** ספר ראשון חלק א', מוסד ביאליק ודביר, וכן ט' רוזן, **שירת תור הזהב- שמואל הנגיד**, אוניברסיטת תל אביב, 2008)

פיוטים:

ר' אברהם אבן עזרא

כי אשמרה שבת (י' לוין, **שירי הקודש של אברהם אבן עזרא**, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1975, וכן מ' בקשי, **שירו לו שיר חדש**, ספריית המורה הדתי, ספרות ז, משרד החינוך, תשמ"ב)

ר' אלעזר בירבי קליר

טל תן לרצות (**מחזור לחג הפסח** כמנהג אשכנז, וכן א' חזן וי' רוזנסון, **דרושה פקודה שקולה- דיוקן ארץ ישראל על פי פיוטיה**, הוצאת כרמל, תשע"ה)

ר' אלעזר אזכרי

ידיד נפש (א' חזן, **פיוטים וקטעי תפילה מן הסידור**, ספריית המורה הדתי, ספרות ב, משרד החינוך, תשל"ט)

ר' אפרים מרגנשבורג

אם אפס רובע הקן (**מחזור לימים הנוראים** נוסח אשכנז, וכן ש' גולדשמידט, **סדר הסליחות: כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל**, מוסד הרב קוק, תשכ"ה)

ר' אשר מזרחי

למולדת שובי רוני (א' מזרחי, **מעדני מלך**, בני ברק, תשע"ב)

ר' דוד בוזגלו

אך כך מולדתי (י' בן שבת, **שירת דוד**, בר אילן, תשע"ה)

ר' דוד חסין

אוהיל יום אשתאה (א' חזן וד' אלבאז, **תהילה לדוד**, אורות יהדות המגרב, תשנ"ט), אערך מהלל ניבי (א' חזן וד' אלבאז, **תהילה לדוד**, אורות יהדות המגרב, תשנ"ט, וכן א' חזן, **שירו לו זמרו לו**, ספריית המורה הדתי, ספרות ו, משרד החינוך, תש"מ)

דונש בן לברט

דרור יקרא (ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס**, ספר ראשון חלק א', מוסד ביאליק ודביר)

ינאי

ויהי בחצי הלילה (**הגדות של פסח**, וכן צ"מ רבינוביץ, **פיוטי ר' ינאי לתורה ולמועדים**, מוסד ביאליק, תשמ"ה)

ר' יהודה החסיד (מיוחס)

אנעים זמירות [שיר הכבוד] (א' חזן, **פיוטים וקטעי תפילה מן הסידור**, ספריית המורה הדתי ב, משרד החינוך, תשל"ט)

ר' ישראל נג'ארה

יודוך רעיוני (מ' בקשי, **שירו לו שיר חדש**, ספריית המורה הדתי, ספרות ז, משרד החינוך, תשמ"ב)

מחבר לא ידוע

אל אדון (**סידור התפילה**)

- ר' משה אבן עזרא אל נורא עלילה (**מתחזר לימים נוראים** - יום כיפור, וכן מ' בקשי, **שירו לו שיר חדש**, ספריית המורה הדתי, ספרות ז, משרד החינוך, תשמ"ב)
- ר' משה חוצין מלך גואל ומושיע (מ' בניהו, **שירה ופיוט של יהודי בכל בדורות האחרונים**, יד בן צבי, תש"ל)
- ר' פרג'י שוואט ירח יקר מלא (א' חזן, **שירי פרג'י שוואט**, מכון בן צבי, תשל"ו, וכן א' חזן, **שירו לו זמרו לו**, ספריית המורה הדתי, ספרות ו, משרד החינוך, תש"מ)
- ר' שלום שבזי אדון הכול, אהבת הדסה, איילת חן (**דיוואן-שבזי**, יד בן צבי, 1977, וכן י' טובי, **שלום שבזי: שירים**, אוניברסיטת תל אביב, 2012)
- ר' שלמה אלקבץ לכה דודי (א' חזן, **פיוטים וקטעי תפילה מן הסידור**, ספריית המורה הדתי, ספרות ב, משרד החינוך, תשל"ט)
- ר' שמואל אבן עבאס עת שערי רצון (י' רצהבי, **לקט פיוטים לימים נוראים**, ספריית המורה הדתי, ספרות ג, משרד החינוך, תשל"ט)
- ר' שמעון לביא בר יוחאי (**זמירוני שבת**, ש"א מרגליות, **בר יוחאי**, מירון, תשמ"ח, וכן מ' גוטפרב, **שיר בר יוחאי**, תשנ"ז, וכן ש' אלקים, "הפיוט 'בר יוחאי' לר' שמעון לביא", **הגיגי גבעה ב** (תשנ"ד), עמ' 127-152)

שירה מודרנית: 1-2

א-יחודו של יוצר

יש ללמד שיר **אחד** במסגרת יחידת החובה כפי שמופיע ברשימת היצירות המתפרסמת ע"י הפיקוח. מומלץ ללמד עוד משירת ביאליק במסגרת ההערכה החלופית.

ביאליק חיים נחמן ביום קיץ יום חום, גבעולי אשתקד, הכניסיני, הלילה ארבעתי, הקיץ גוע, ואם ישאל המלאך, זריתי לרוח אנחתי, ים הדממה פולט סודות, לא זכיתי באור, לבדי, על השחיטה, צנח לו זלזל, שבת המלכה (**השירים**, דביר, 2004)

שיר אחד חובה מהרשימה שדלהלן:

ב- שירים לפי נושאים

יש לבחור **שנים** מבין ארבעת הנושאים. בכל אחד מהנושאים הנבחרים יש ללמד את שיר החובה ושיר נוסף לבחירה.

1-שואה

איני לאה

גולדברג לאה

גלבע אמיר

הדר טניה

זך נתן

יעוז-קסט איתמר

ישורון אבות

נבנצאל לאה

סומק רוני

ניצול (**דיוקן**, הקיבוץ המאוחד, 1988)

האמנם עוד יבוא ימים, רשע (מתוך: שיר ארבעה בנים) (שירים ב', **ספרית פועלים**, 1986)

נשמת יוסי בן אחותי ברוניה (שירים, כרך א', **הקיבוץ המאוחד**, 1987)

הנה אשיר כמותם (**בארצות החיים**, הקיבוץ המאוחד, 1991)

נגד פרדה (**כל החלב והדבש**, עם עובד 2002 מהדורה ראשונה 1966)

קרן, שיר העוף, שתיקות (**משירי איתמר יעוז-קסט**, עקד, 2001)

איך נקרא (**אבות ישורון כל שיריו**, הקיבוץ המאוחד/ סימן קריאה, 2001)

?או! תסריט, משקל (**למי שאספני**, עקד, 1998)

טרקטורים (**גן עדן לאורז**, זמורה ביתן, 1996)

פגיס דן	המסדר, טיוטת הסכם לשילומים, עדות (כל השירים, הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, תשנ"ב)
רזאל אהרן	ובקשר לשישה מיליון (שירים מהדף הריק של הסוף, בר-אילן, 2002)
ריבנר טוביה	אחותי, למה עזבתני, שם אמרתי (ואל מקומו שואף, ספרית פועלים, 1990)
רייך אשר	במשפט (בשנה השביעית לנדודי, עקד, 1966)
שלונסקי אברהם	נדר, סופה (שירים ד, ספרית פועלים, 1971)
2-אדם מול עצמו	
אבידן דוד	לרדת לעלות (ספר האפשרויות, כתר, 1985)
אביו שלמה	אחר חצות (עשב על הסף, הוצאת ספרים מ. ניומן, 1973), תיקון תדמית (המראות הצובאות, הקיבוץ המאוחד, 1976)
אליהו אלי	מתחת לפני האדמה (אני ולא מלאך, הליקון, תשס"ח)
אלתרמן נתן	הנה העצים, ירח, עוד חוזר הניגון (שירים שמכבר, הקיבוץ המאוחד, 1972)
בהר אלמוג	הערבית שלי אילמת, תשעה באב בירושלים (צימאון בארות, עם עובד, 2008)
ביטון ארז	תקציר שיחה (ספר הנענע, עקד, 1979) אלקסקס אולפראן, פיגומים (תמביסרת ציפור מרוקאית, הקיבוץ המאוחד, 2009)
גולדברג לאה	ארן (בתוך: אילנות), ביום זה, כתנת פסים (שירים ב', ספרית פועלים, 1986), שלושה עמדו (שירים ג', ספרית פועלים, 1986)
גלאטשטיין יעקב	בבוקר (שירה מודרנית, עם עובד, 1990)
גלבע אמיר	אילה אשלח אותך, על דבר החיים ודבר השיר (שירים, כרך ב', הקיבוץ המאוחד, 1987)
גרינברג אורי צבי	אני הולך ופוחת (אורי צבי גרינברג – כל כתביו כרך ד', ביאליק, 1991), שיר העוגבר (אורי צבי גרינברג – כל כתביו כרך ח', ביאליק, 1991), שיר נס השיר (משא ונבל, 1953)
זך נתן	אנוש כחציר ימיו, הצייר מצייר, לבדו, תן לי מה שיש לעץ (שירים שונים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1984), כשבדידות אינה פחד (כל החלב והדבש, עם עובד, 2002)
זלדה	כרכום של שדות, ריח טוב של מרחקים, שני יסודות (שירי זלדה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה)
(מישקובסקי)	גלות (ואו בקץ היוחסין הוצאת שלהב"ת, 1987)
חקק בלפור	האדם אינו אלא (כל השירים, שוקן תשי"ג)
טשרניחובסקי שאול	גנבו לי את השמיים (באלם קמילה, עצמון, 1977)
יעקב יעקב	אליכם אבי ואמי (עד שהגענו להבנה עם האור, קשב לשירה, 2012)
כהן אליעז	אני לא הייתי אחד מששת המליונים (פתוח סגור פתוח, שוקן, 1998), לא כברוש, משלושה או ארבעה (שירים 1948-1962 שוקן, 1977)
עמיחי יהודה	אחלופ על פני, על מדף חיי (אולי זו אהבה, ספרית מעריב, 1989)
ערידי נעים	דו רגל, דפדוף באלבום, המחזור, חוני, חמקה לה ילדותי, פואטיקה קטנה (כל השירים, הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, תשנ"ב)
פגיס דן	מבוקש (סמרטוטים רכים, הקיבוץ המאוחד, 1990)
קוסמן אדמיאל	אתה בודאי זוכר, הצהרה לעתיד (כל השירים עד כה, הקיבוץ המאוחד, תשנ"ה)
רביקוביץ דליה	

רבקה מרים שטרית סמי שלום	ברגע הטרם שלי (טבעתי בחלונות, עקד, 1969) אלה שמות, אשה אחת מרוקנית (שירים באשדודית, אנדלוס, 2003) כתיבת קורות חיים (סוף והתחלה, גוונים, 1996)
שימבורסקה ויסלבה 3- אדם מול בוראו אטינגר אסתר גלבע אמיר	תפלה לעניה (לילה ויום, הקיבוץ המאוחד, 2011) גדולים מעשי אלוהי, הולדת, תפילה כיריעת פלאים (שירים, כרך א', הקיבוץ המאוחד, 1987), ככה כמו שאני הולך, נא אברך אלהי (שירים, כרך ב', הקיבוץ המאוחד, 1987) עם אלי הנפח (אורי צבי גרינברג – כל כתביו כרך א', ביאליק, 1991), תפילה אחרונה מנהרה (שמש שקהלת לא ידע, הקיבוץ המאוחד, 2014) אי, בשעה מהורהרת זו, לא ארחף בחלל, משירת הסתרים (שירי זלדה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה) גילוי וכיסוי (משירי איתמר יעוז-קסט, עקד, 2001) ופתאום פרש (תחינה על האינטימיות, הקיבוץ המאוחד, 2008) והיא תהלתך (שירים 1948-1962, שוקן, 1977) מחבואים (כל השירים, הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, תשנ"ב) תפילה לאם בטרם שחרית (מסע איילה, הקיבוץ המאוחד, 1994) רק קו אחד מאורך (ואני תפילתי, ספריית בית אל, 1991) אינני מתנועע בשעת התפילה (ואני תפילתי, ספריית בית אל, 1991) לחשי ההויה (אורות הראי"ה, מוסד הרב קוק, תשמ"ה) במקום היותי (שירי רבקה מרים, כרך ב, כרמל, 2010), בראשית ברא אלהים (כל שירי רבקה מרים, חלק א', כרמל 2010), גדול גיבור וגורא (אבי ציוני לא למות, כרמל, 2007) למה עזבתני (ואל מקומו שואף, ספרית פועלים, 1990) אלי אהבתך (ילקוט שירים, זמורה-ביתן, 1989) שיבה (שירים ג, ספרית פועלים, 1971)
גרינברג אורי צבי הר- שפי סיון	
זלדה (מישקובסקי) יעוז-קסט איתמר ניר אלחנן	
עמיחי יהודה פגיס דן	
פנחס-כהן חוה	
צייטלין הלל	
קוסמן אדמיאל	
קוק הרב אברהם יצחק	
רבקה-מרים (רויכמן)	
ריבנר טוביה	
רימון יוסף צבי שלונסקי אברהם	
4- זוגיות אלתרמן נתן ביאליק חיים-נחמן גולדברג לאה	
הר-שפי סיון	
זך נתן	
זלדה (מישקובסקי)	
ט' כרמי	ניגון עתיק (עיר היונה, הקיבוץ המאוחד, 1978) הכניסיני (השירים, דביר, 2004) אם תיתן לי חלקי, ולא היה בינינו אלא זהר (בתוך שירי אהבה מספר עתיק), נפרדנו כך (בתוך שירי אהב"ה) (שירים ב', ספרית פועלים 1986) איזון עדין (גלות הלוויתן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005) אהבה של שני אנשים (כל החלב והדבש, עם עובד, 1966) יפיה אינו ידוע (כל השירים ושירים חדשים, הקיבוץ המאוחד, 2008) כאשר היית פה, צל ההר הלבן, שלומי (שירי זלדה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה)
	דומם (ט. כרמי- שירים, מבחר 1951-1994, דביר,

יונתן נתן	כמו בלדה (שירים בכסות הערב, ידיעות אחרונות, 1994)
עמיחי יהודה	ראי אנחנו שניים מספרים (בתוך מחזור השירים למעלה על העץ אצטרובלים) (שירים 1962-1948, שוקן, תשל"ז)
פנ אלכסנדר	לא אני הוא האיש (אלכסנדר פנ, השירים א', הקיבוץ המאוחד, 2005)
פרייל גבריאלי רביקוביץ דליה	פרדה (אספן סתוים, מוסד ביאליק, 1973)
רחל (בלובשטיין)	גרועציה (כל השירים עד כה, הקיבוץ המאוחד, תשנ"ה)
	בגני נטעתיך, פגישה חצי פגישה (כל השירים, הקיבוץ המאוחד, 1995)

2- סיפורת

יש ללמד מעשה חכמים או סיפור חסידי אחד כפי שמופיע ברשימת היצירות המתפרסמת ע"י הפיקוח.

2-1 מעשי חכמים

מות בניו של ר' מאיר (מדרש משלי, ל"א)
 ר' מאיר ושלוש בית (ירושלמי סוטה פרק א' הלכה ט"ז)
 המטרונה ומוסד הנישואין (בראשית רבה פרשה ס"ח פסקה ד')
 בתו של ר' עקיבא והנחש (שבת קנ"ו, ע"א)
 מכוור (תענית כ', ע"א-ע"ב)
 חוני והחרוב (תענית כ"ג, ע"א)
 מעשה בביתו של נחוניא חופר שיחין (בבא קמא נ', ע"א)
 דמא בן נתינא (קידושין ל"א, ע"א, ירושלמי פאה פרק א' הלכה א')
 היודע אדם את עתו (שבת קנ"ג, ע"א)
 מרתא בת בייתוס (גיטין נ"ו, ע"א)
 בריונים (סנהדרין ל"ז, ע"א)
 הלל הזקן לומד תורה (יומא ל"ה, ע"ב)
 ר' חכינאי (כתובות ס"ב, ע"ב)
 האשה מצידן (שיר השירים רבה פרשה א' פסקה ל"א)
 ר' יוחנן ורייש לקיש (בבא מציעא פ"ד, ע"ב)

סיפורים חסידיים

אוצר תחת הגשר (גירסת ברסלב – סיפורים נפלאים, ירושלים תרצ"ה)
 (גירסת פשיסחא - שמחת ישראל, ירושלים תשי"ח)
 עני שמצא אבן טובה (כל סיפורי ר' נחמן מברסלב, מוסד ביאליק וידיעות ספרים 2014)
 משל מהאינדיק (כל סיפורי ר' נחמן מברסלב, מוסד ביאליק וידיעות ספרים 2014)

סיפורים קצרים

יש ללמד שני סיפורים קצרים, אחד עברי ואחד מתורגם, כפי שמופיע ברשימת היצירות המתפרסמת ע"י הפיקוח.
 סיפור עברי:

עד שיעבור כל המשמר כולו (גיבורי קיץ, הקיבוץ המאוחד, 1991)	איני לאה
המצוד (אדני הנהר, הקיבוץ המאוחד, 1970)	אפלפלד אהרן
עגונה (פרשיות, מוסד ביאליק, 1951), שברירים (פרשיות, מוסד ביאליק, 1968)	בארון דבורה
וילקוט סיפורים, יחדיו ואגודת הסופרים, 1969)	ברדוגו סמי
חיזו בטטה (ילדה שחורה, בבל, 1990)	ברקוביץ יצחק דב
כרת (כתבי י.ד. ברקוביץ כרך ראשון, דביר, תשי"ט)	גלבוע שולמית
ילדה הולכת לאיבוד (תוכו רצוף אהבה, משכל, ישראל, 2005)	הנדל יהודית
קבר בנים (אנשים אחרים הם, ספרית פועלים, 1950, הקיבוץ המאוחד, 2000)	יהושע א"ב
מסע הערב של יתיר (כל הסיפורים, הקיבוץ המאוחד, 1993)	ליברכט סביון
פרה על שם וירג'ינה (צריך סוף לסיפור אהבה, כתר, 1995)	מגד אהרן
יד ושם (ישראל חברים, הקיבוץ המאוחד, 1963)	מטלון רונת
אח קטן (זרים בבית, הקיבוץ המאוחד, 1992)	סבתו חיים
אמת מארץ תצמח, שברי לוחות (אמת מארץ תצמח, ידיעות אחרונות, 2000)	עוז עמוס
אבא (בין חברים, כתר, 2012), דרך הרוח (ארצות התי, כתר, 2009)	שבתאי יעקב
הסתלקות, סרויס צ'כי (הדוד פרץ ממריא, הקיבוץ המאוחד, 1985)	שחם נתן
אמת של חסד (דגן ועופרת, ספרית פועלים, 1948)	שטיינברג יעקב
העיוורת (ילקוט סיפורים, יחדיו, 1981)	שלום עליכם
שני אנטישמים (עירם של אנשים קטנים – סיפורים מהמאה העשרים, ידיעות אחרונות, 2005)	שמוש אמנון
רוח סתיו (סיפורי סתיו צבעי שלכת, מודן, 1995)	
	סיפור מתורגם:
לירות בפיל (מתחת לאף שלך, דביר, 2005)	אורול ג'ורג'
אוולין (דבלינאים, הקיבוץ המאוחד, 1971)	ג'ויס ג'יימס
המשורר (גשם, סיפורים נבחרים, זמורה ביתן, 1991)	מוהם סומרסט
בואטל, העלמה פרל (הירושה, עם עובד, 1977)	מופאסן ג.דה
הזכוב (הספרות כרך 2, 1968)	מנספילד קתרין
רגע של חסד (תריסר רוסי, הקיבוץ המאוחד, 1994)	נאבוקוב ולדימיר
הדיוקן הסגלגל (שבעה סיפורי דיוקן, הספרייה החדשה/הקיבוץ המאוחד, 2001)	פו אדגר אלן
ורד לאמילי (ורד לאמילי- מסתורין ואהבה, עקד, 1993)	פוקנר ויליאם
אלינה וכשלונה, המחבוא, עשירי למנין (כל הסיפורים, עם עובד, 2004)	פינק אידה
אוכלי לחם חסד, כינורו של רוטשילד (מבחר סיפורי צכוב לבתי הספר, טברסקי, 1966)	צ'כוב
לפני שער החוק (גור הדין וסיפורים אחרים, עם עובד, 1997)	פבלוביץ'
דבר קטן וטוב (דבר קטן וטוב, כתר, 1986)	קפקא פרנץ
	קרבר ריימונד

יצירות עגנון

יש ללמד אחת עד שלוש מהיצירות הבאות של עגנון.

והיה העקוב למישור (אלו ואלו, שוקן, 1978)
סיפור פשוט (על כפות המנעול, שוקן, 1978)
תהלה (עד הנה, שוקן, 1977)

ספרי קריאה

רומנים עבריים:

אלון אמונה
אנגלמן ליאור
אפלפלד אהרן
באר חיים
ותכתבו אהובתנו (משכל 2010)
לא מפסיקים אהבה באמצע (כנרת זמורה ביתן 2014)
קאטרינה (כתר 1996), טמיון (כתר)
חבלים (עם עובד 1998)

יעקב היסקרן (עם עובד 1979)	בקר יורק
שואה שלנו (זמורה ביתן 2000)	גוטפרוינד אמיר
אבן תחת אבן (עם עובד 1998)	גור בתיה
ליצני החצר (ספריית פועלים 1989)	דגן אביגדור
רחוב המדרגות (הקיבוץ המאוחד 1998)	הנדל יהודית
הזהו אדם (עם עובד 1988)	לוי פרימו
אישה אחת (ספריית מעריב 2010)	מאיר יצחק
מסע באב (עם עובד), פויגלמן (עם עובד, 1987),	מגד אהרן
היינו העתיד (אחוזות בית 2011)	נאמן יעל
כעפעפי שחר (ידיעות אחרונות 2004), תיאום כוונות (למשכל בע"מ, 2000)	סבתו חיים
תרנגול כפרות (עם עובד 1983)	עמיר אלי
אחד מאלף (ידיעות ספרים 2008), שותפי סוד (כתר 2002)	קדר מירה
מלך בשר ודם (ספריית פועלים 1959)	שמיר משה

רומנים מתורגמים:

מדריך הטרמפיסט לגלקסיה (כתר, 1979)	אדמס דאגלס
גאווה ודעה קדומה (כתר, 200)	אוסטין ג'יין
1984 (עם עובד 1971)	אורוול ג'ורג'
והיום איננו כלה (עם עובד 1994)	אייטמטוב צ'ינגיס
אלגנטיות של קיפוד (כתר 2009)	ברברי מוריאל
העבד (עם עובד 1991)	בשביס-זינגר יצחק
עפיונים (עם עובד 1994)	גארי רומן
אבא גוריו (הקיבוץ המאוחד 1992)	דה בלזק אונורה
החטא וענשו (ידיעות אחרונות, 2005)	דוסטויבסקי פיודור
תקוות גדולות (ספריית פועלים, 1983)	דיקנס צ'רלס
הזקן והים (עם עובד 1982)	המינגוויי ארנסט
בית השמחה (כתר 2013), עידן התמימות (כתר 1993)	וורטון אדית
בית קרנובסקי (עם עובד 1987)	זינגר ישראל
אנה קרנינה (עם עובד 1999)	טולסטוי לב
שר הטבעות (זמורה ביתן מודן 2004)	טולקין ג'ון רונלד רעואל
אניית המגדלור (כתר, 2009)	לנן זיגפריד
אלה תולדות (הקיבוץ המאוחד 1995)	מורנטה אלזה
העוזר (עם עובד 1975)	מלמוד ברנרד
כפרה (עם עובד 2003)	מקיואן איאן
הקפות ביער (עם עובד 1985)	מתייה דלין
גלנקיל (עם עובד 2008)	סוואן לאוני
קרוב להפליא ורועש להחריד (כנרת זמורה ביתן 2007)	ספרן פויר ג'ונתן
מסע להודו (כתר 1981)	פורסטר אדוארד מורגן
הדבר (עם עובד 2001), הזר (עם עובד 1985)	קאמי אלבר
תולדות האהבה (כנרת זמורה ביתן 2005)	קראוס ניקול

מחזות:

אויב העם (בית צבי 1919), בית בובות (אור עם 1983)	יש ללמד מחזה אחד.
ביקור הגברת הזקנה (אור עם 1983)	איבסן הנריק
אנטיגונה (תרגום שלמה דיקמן: מוסד ביאליק, תשכ"ג, תרגום ט' כרמי: דביר, תש"ל, תרגום אהרן שבתאי: שוקן, 1990, תרגום שמעון בוזגלו: ידיעות אחרונות, 2007)	דירנמאט פרידריך
ילדי הצל (עמיקם 1963)	סופוקלס
	תומר
	בן-ציון

שירה

שישה שירים (שניים מכל אחת מהקבוצות):

הערה: השירים המסומנים ב-* נכללים בתקליטור שירים בתערוכה, בהפקת ת"ל ומט"ח, 1999.

קבוצה ראשונה	
אדוניס (עלי אחמד סעיד אסבר)	ראשית הידידות (תרגום - רגולנט שמואל: בלהט החרב המתהפכת, עין, 1994)
גלטשטיין יעקב	בלדה * (תרגום - הרשב בנימין: שירה מודרנית, עם עובד, 1992)
גתה ולפגאנג	לילה לנווד (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - אור אמיר והירשפלד אריאל; טשרניחובסקי שאול; אבי-שאול מרדכי, עורך: רייך אשר, עם עובד, 2001; וכן: תרגום - פלס ישעיהו מאוניים, יולי 1988)
יוז טד	ירח מלא ופרידה הקטנה (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - זנדבנק שמעון; מסג סבינה; אייג ז'אקוב אליעזרה; לעאל איריס; סגל אורה)
לסקר-שילר אלזה	פרידה * (שירים, תרגום - עמיחי יהודה, עקד, 1969)
שקספיר ויליאם	סונט 130 * (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - אור אמיר והירשפלד אריאל; ויזלטיר מאיר)
קבוצה שנייה	
ברכט ברטולד	גנרל הטנק שלך * (תרגום - הרשב בנימין: גלות המשוררים, הקיבוץ המאוחד, 1978)
ג'ובראן חליל ג'ובראן	הילדים * (הנביא, תרגום - נועה זאלוד, מודן, 1980)
היינה היינריך	האורן הבווד (מבחר תרגומים, תרגום - פרידמן שמואל, 1986; וכן: אהבה - אנתולוגיה משירת העולם, תרגום - שדה פנחס: שוקן, 1989; יסורים וחיוכים - מבחר שירי היינה, תרגום - טנאי שלמה, רשפים, 1995; דרכים להבנת השירה, תרגום - רינג ישראל: ספרית פועלים, 1965)
מנר איציק	אהבה * (שיר בלדה סיפור, תרגום - מלצר שמשון, הוצאת י"ל פרץ, 1962)
פו אדגר אלן	אנבל-לי * (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - ז'בוטניסקי)
פרוסט רוברט	אש וכפור (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - ליטווין רינה, אבינועם ראובן; אלעד פנחס; שביט עוזי; דור משה; שתל שמואל; וכן: הארץ, "תרבות וספרות", תרגום - אולמן-מרגלית עדנה, 5.9.2003)
שימבורסקה ויסלבה	שמחת הכתיבה (אטלנטיס, תרגום - וייכרט רפי: עכשיו, 1993)
קבוצה שלישית	
אחמטובה אנה	שיר הפגישה האחרונה (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - הרשב בנימין; רחל; קריקסונוב פטר; בר יוסף חמוטל; דיקמן עמינדב)
בודלר שארל	מקבילות (שירה מודרנית, תרגום - הרשב בנימין, עם עובד, 1992; וכן: פרחי הרע, "זיקות", תרגום - מנור דורי: הקיבוץ המאוחד, 1993; וכן החליל והקוקיה, "היענויות", תרגום - ראובן צור: הקיבוץ המאוחד, 1993)
בלייק ויליאם	הנמר [טיגריס] (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - מנור דורי; אבינועם ראובן; רייכמן חנניה; שלום ש; יעוז-קסט איתמר)
ויטמן ולט	קברניט שלי! רב החובל (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - בן נחום יונתן; אבינועם ראובן; הלקין שמעון)

פטררקה פרנצ'סקו	סונט ד' מתוך מותה של הגבירה לאורה (קולות רחוקים וקרובים, תרגום - גולדברג לאה: ספרית פועלים, 1975)
רילקה ריינר-מריה	יום סתיו (הנשיקה מבעד למטפחת, תרגום - זנדבנק שמעון; גולדברג לאה; ברודצקי עדה; שביט עוזי; זינגר משה)

הערה לרשימת השירים: השוואת התרגום הראשון, המצוין לצד כל אחד מהשירים, לתרגומים נוספים המופיעים לעיל עשויה להעשיר את העיסוק בשירים ולהעמיק את הבנת הזיקה שבין תרגום לפרשנות. במידה שהדבר אפשרי, רצוי להשוות את התרגום המקור. התרגום שיופיע בשאלוני בחינת הבגרות הוא הראשון מבין התרגומים.

היחידה החמישית

על היחידה - הנושאים לבחירה

לבחירה אחד מבין ששת הנושאים האלה:

- להיות יהודי, להיות ישראלי: קולות וזהויות

- ספרות בעקבות השואה

- התבגרות בראי הספרות

- בכול צופייה והכול צפוי בה: סוגיות ארספואטיות

- לא הכול ריאליסטי: מן המיתולוגי אל הפנטסטי

- נשיות וגבריות: ייצוגי מגדר בספרות

כל אחד מהנושאים מורכב משני חלקים: חובה והרחבה. חלק החובה כולל רשימת יצירות מרכזיות שאותן יש ללמד, אף כי גם כאן מוצעת מידה מסוימת של בחירה. חלק ההרחבה כולל יצירות מומלצות מז'אנרים שונים. בחלק זה יכולים המורים לבחור גם יצירות על פי טעמם האישי, אף אם אינן נזכרות ברשימות. להוראת חלק זה יוקדשו כ-45 שעות. המורים יבחרו יצירות ספרותיות משני ז'אנרים לפחות, על פי המפתח של הקצאת שעות ממוצעת להוראת יצירה, בהתאם לז'אנר שאליו היא משתייכת: מפתח הקצאת שעות (יש להתאים את מספר היצירות שילמדו למפתח הקצאת השעות החדש):

- שיר 3 שיעורים

- סיפור קצר 6 שיעורים

- מחזה 17 שיעורים

- רומן 20 שיעורים

- מאמר 4 שיעורים

- נובלה 15 שיעורים

- צפייה ודיון בסרט קולנוע 5 שיעורים

- ספר קריאה 4 שיעורים

נוסף ליצירות מתחום הספרות אפשר לבחור בחלק ההרחבה גם ביצירות מתחומי אמנות נוספים. לצפייה ולדיון בסרט קולנוע מומלץ להקדיש כ-5 שעות. להתבוננות ולעיון ביצירות מתחומי האמנות הפלסטית (ציור, פיסול, צילום) או להאזנה ליצירות מוזיקליות מומלץ להקדיש כ-3 שעות. בהקדמה לכל נושא מוצגות הסוגיות המרכזיות לדיון, בליווי הפניה למדגם של יצירות שבהן עולות סוגיות אלה.

בהוראת כל נושא יש לדון לפחות בשלוש מהסוגיות המרכזיות הכלולות בו ולהדגים סוגיות אלה בעזרת יצירות המזמנות דיון משמעותי בנושא.

תכנית לימודים בספרות לתלמידים עולים הלומדים בכיתות י' ובכיתות י"א, בשנה"ל תשע"ו
בתכנית הלימודים חמישה פרקים, כדלקמן:

פרק א – שירה (שירה עברית בימי הביניים, שירת ביאליק, שירה עברית במאה העשרים).
 פרק ב – סיפור קצר (סיפורי עגנון, סיפורים עבריים של יוצרים אחרים, סיפורים מתורגמים).
 פרק ג – רומן (רומנים מתורגמים מרוסית, או משפות אחרות, רומנים עבריים).
 פרק ד – דרמה (טרגדיה יוונית או שקספירית, דרמה מודרנית).
 פרק ה – ספרי קריאה (מתוך רשימת הרומנים בחוברת תכנית הלימודים לחט"ע, ו/או יצירות שאושרו ע"י הפיקוח על הוראת ספרות).
הערה: יש לערוך את רשימת היצירות שלמדו תלמידים עולים על פי מתכונת הפרקים והקבוצות בתכנית הלימודים (ראו נספח 5).

פרק א – שירה

במסגרת פרק זה ילמדו התלמידים 10 שירים על פי המפורט להלן:
שירת ימי הביניים

יש ללמד 2 שירים: שיר אחד מכל קבוצה (א-ב).

א	יהודה הלוי	לבי במזרח; יפה נוף; הבא מבול
ב	משה אבן עזרא	כתנות פסים
	שלמה אבן גבירול	ראה שמש; לאטך דברי שירך

(כל השירים, פרט לשיר 'ישנה את', מתוך: שירמן חיים, **השירה העברית בספרד ובפרובנס**, מוסד ביאליק, 1960. השיר 'ישנה את' בתוך: **שירת איטליה** – אנתולוגיה, ח' שירמן (עורך), ברלין, תרצ"ד).

שירת ביאליק

יש ללמד 2 שירים: שיר אחד מכל קבוצה (א-ב)

א	לבדי
ב	הכניסיני תחת כנפך; ציפורת; עם דמדומי החמה

(**שירים**, מהדורה מדעית, דביר, תשמ"ג-תש"ן; וכן: ח"נ ביאליק, **השירים**, בעריכת אבנר הולצמן, דביר, 2004; וכן: פרויקט בן יהודה)

שירי המחצית הראשונה של המאה העשרים

יש ללמד 3 שירים: שיר אחד מכל משורר

א	לאה גולדברג: אורן, ולא היה בינינו אלא זהר, האמנם עוד יבוא, הסתכלות בדבורה (שירים , כרך ג, בעריכת: ט. ריבנר, ספרית פועלים, 1973)
ב	אורי צבי גרינברג: שיר אמי והנחל, שיר נס השיר, תפילה אחרונה, אליהו הנביא (ששה מיליונים כוסות אליהו). (כל כתבי אצ"ג, מוסד ביאליק, ירושלים, 1990-2001).
ג	רחל: פגיושה, חצי פגיושה, מיכל, רק על עצמי, באחד גלגולי (שירת רחל , דבר, 1977; וכן: <u>פרויקט בן יהודה</u>).

שירי המחצית השנייה של המאה העשרים

יש ללמד 3 שירים:

חובה לבחור נושא אחד מבין הארבעה וללמד שיר אחד מכל זוג שירים בנושא שנבחר. זהויות

1.	יהודה עמיחי: כל הדורות שלפני (שירי יהודה עמיחי, כרך 2, שוקן, 2004)	או	ארז ביטון: דברי רקע ראשוניים (ציפור בין יבשות, הקבוץ המאוחד, 1990)
2.	חיים גורי: אודיסס (השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1998)	או	יונה וולך: יונת (תת ההכרה נפתחת כמו מגיפה, הקבוץ המאוחד, 1992)
3.	נדא חורי: דיברות (מס' 2) (בגוף אחר, מבחר שירים 1987 – 2010, קשב לשירה, 2011)	או	רוני סומק: שיר פטריוטי (מחתרת החלב, זמורה ביתן, 2005)

מה זאת אהבה?

1.	דליה רביקוביץ: חול אפסי (כל השירים עד כה, הקבוץ המאוחד, 1995)	או	נתן זך: כשצלצלת רעד קולך (כל השירים ושירים חדשים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 2008)
2.	זלדה: כאשר היית פה (שירי זלדה, הקבוץ המאוחד, 1985)	או	יהודה עמיחי: וכל הנשים אמרו (דוד מלך ישראל חי וקיים, שיר מספר 7, שירי יהודה עמיחי, כרך 5, שוקן, 2004)
3.	דוד אבידן: בעיות אישיות (כל השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 2009)	או	מאיר ויזלטיר: ולמה היא נושכת את שפתיה (שרטוטים תל-אביבים, 7, דבר אופטימי עשיית שירים, הקבוץ המאוחד, 2000)

לחיות בארץ ישראל

1.	חיים גורי: ירושה (השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1998)	או	אמיר גלבוץ: שיר בבוקר בבוקר (כל השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1994)
2.	משה דור: גם הנוטשים (עוברים את הגדר, זמורה ביתן, 1989)	או	אריה סיון: אני בסך הכול (ערבון, מבחר שירים 1957-1997, הקבוץ המאוחד, 2002)
3.	יהודה עמיחי: תיירים (שירי יהודה עמיחי, כרך 3, שוקן, 2004)	או	יעחק לאור: אהבת הארץ (שירים 1974-1992, הקבוץ המאוחד, 2002)

שירים בעקבות השואה

1.	מאיר ויזלטיר: אבא ואמא הלכו לקולנוע (קיצור שנות השישים, שירים 1972-1959), הקבוץ המאוחד, 1984	או	דן פגיס: טיוטת הסכם לשילומים (כל השירים, הקבוץ המאוחד, 1991)
----	--	----	--

2.	טוביה ריבנר: שם אמרתי (ואל מקומי שואף, ספרית פועלים, 1990)	או	אמיר גלבע: יצחק (כל השירים, כרך א, הקבוץ המאוחד, 1994)
3.	דן פגיס: כתוב בעיפרון בקרון החתום (כל השירים, הקבוץ המאוחד, 1991)	או	אבנר טריינין: כתונת איש המחנות (הר וזיתים, אגודת שלם, 1969)

פרק ב – סיפור קצר
התלמידים ילמדו חמישה סיפורים עפ"י הפירוט הבא:

סיפורי עגנון

סיפור אחד מבין הסיפורים הבאים:

פרנהיים, הרופא וגרושתו, האדונית והרוכל, המטפחת, פנים אחרות, מדירה לדירה.

סיפורים עבריים נוספים

התלמידים ילמדו שני סיפורים מבין הסיפורים העבריים שברשימה בעמ' 90 - 91 בחוברת תכה"ל המעודכנת. לרשימה זו ניתן להוסיף את הסיפורים "תפוחים מן המדבר" / סביון ליברכט, "פטרו" / מירה מגן, "צפירה" / אתגר קרת, "אבא" / עמוס עוז.

סיפורים מתורגמים

שניים מבין הסיפורים המתורגמים שברשימה בעמ' 91 - 92 בחוברת תכה"ל המעודכנת. **אין לבחור סיפורים שאינם ברשימה זו.**

שימו לב: החל מקיץ תשע"ה ועד לחורף תשע"ז (ועד בכלל), אחת השאלות תתייחס לסיפור "אח קטן" מאת רונית מטלון.

פרק ג' – רומן, נובלה וספרי קריאה (רומן / נובלה, בין 15 – 20 שיעורים)
התלמידים ילמדו רומן אחד, או נובלה אחת מבין היצירות שברשימה בעמ' 94 - 97 בחוברת תכה"ל המעודכנת. לרשימת הרומנים ניתן להוסיף גם את "תרנגול כפרות" / אלי עמיר.
על פי אחת משתי האפשרויות המפורטות להלן:

7- **רומן אחד, או נובלה אחת** מהרשימה (עברי או מתורגם) – להערכה חיצונית (70%).

8- **רומן אחד מהמסומנים בכוכבית** (ניתן לצמצם את מספר ספרי הקריאה ולהעביר כ- 10 שעות משעות ההערכה הבית ספרית [30%] לצורך הוראת הרומן המסומן בכוכבית).

9- **ספרי קריאה – הקריאה החופשית**

a. במסגרת הערכה הבית ספרית (30%) התלמידים יקראו **ארבעה ספרים, לפחות אחד מהם מהספרות העברית** (וזאת, בנוסף לרומן שילמד בפרק רומן).

b. שלושה מן הספרים יבחרו על ידי המורים, יקראו בקריאה מונחית וידונו בכיתה. יתר הספרים יבחרו ע"י התלמידים, עפ"י טעמים האישי ותוך התייעצות עם מוריהם.

c. הערכת הקריאה החופשית תיעשה על ידי מורי בית הספר בהסתמך על פעילויות כגון: יומן מסע קריאה המתעד את הרשמים והמחשבות בזמן הקריאה; דיון קבוצתי בספר שנבחר לקריאה על ידי כמה תלמידים; המלצה מנומקת שתוצג בפני הכיתה בעל פה או על גבי עיתון קיר המיועד לכך, ועוד. וראו התייחסות לדרכי הערכה אלטרנטיביות במבוא לתכנה"ל בספרות.

d. להוראת ספרי הקריאה (קריאה מונחית הצגת תוצרי תלמידים ועוד) יוקדשו כ- 16 ש'.

פרק ד' – דרמה

יש ללמד את מאפייני הדרמה ואת יסודות הטרגדיה וכן מחזה אחד מבין האפשרויות הבאות:
1. טרגדיה יוונית או שקספירית (מהרשימה שבתכנית הלימודים (עמ' 98).

מחזה מודרני (מתוך הרשימה שבעמ' 98 - 99 בחוברת תכנה"ל המעודכנת).
הערה: אין לבחור מחזה שאינו ברשימה זו.

המלצות ועדת המשנה להגות ולזהות

מבוא

היצירה היהודית בעת החדשה, בארצות המזרח וספרד, היא עצומה ומשתרעת על פני תחומים רבים וביניהם – מחשבת ישראל ופילוסופיה, קבלה, ספרות הלכתית, תקנות וספרי שאלות ותשובות, פרשנות על המקרא והתלמוד, ספרי מוסר ואמונה, ספרי לשון ודקדוק עברי, ספרי שירה, פיוטים, ציונות ועוד. במאגר הזיכרון ההיסטורי של העם היהודי, יש חלק קטן מדי למורשת יהודית ותרבותית זו (גיבורים יהודיים, אבות טיפוס, מאורעות מעצבים, סיפורי מופת, יצירות תרבותיות, שירה, התפתחות הלכתית, הוגים והגות, תרומה לחברות בהן חיו, המעשה הציוני ועוד). עושר הגותי זה, אינו נוכח כמעט במערכת החינוך והדבר דורש תיקון יסודי ומשמעותי.

בשאלות רבות הנמצאות על סדר היום החינוכי והציבורי נעדרת הגותם של רבנים ואנשי רוח ותרבות גדולים מארצות אלה ובעצם נעדרים חיים יהודיים מלאים ועשירים. בסוגיות כגון: היחס לארץ ישראל, הציונות, ההתמודדות עם המודרנה, שאלות חברה, הפסיקה ההלכתית בעת החדשה, היחס להשכלה כללית, היחס ללא יהודים, יחסי דתיים-חילוניים, השירות בצה"ל, ובאופן רחב יותר- שאלת הזהות היהודית בתקופה המודרנית, חסרה הגותם של רבני ומנהיגי יהדות זו.

שורשם של עימותים רבים ומשברים קשים המתחוללים בעצם ימים אלה, נעוץ בבעיית הזהות היהודית במציאות המורכבת והסבוכה של העולם המודרני. ביהדות ארצות המזרח וספרד יש כיוון חדש ותרומה חשובה אפשרית לזהות היהודית המתעצבת במדינת ישראל. היא באה לתת מרחב זהותי חדש- ישן שיכול לענות לצרכים שונים בחברה היהודית. היכרות עם הגות, זהות וחיים אלה ודיון בהם יתרמו, לדעתנו, להעשרת הזהות היהודית ולשינוי הגדרות הזהות הקיימות. לימוד המקורות, ההגות, התרבות, אורח החיים, הדמויות, ודיאלוג עימם, יסייעו בבניית זהות יהודית המשכית שתחבר בין הזהות היהודית בארצות המוצא ובין המציאות העכשווית.

אנו סבורים כי אחת מתוצאות עבודתה של הוועדה תהיה יצירת בסיס טוב יותר לחיים ביחד. אופי הויכוח המתנהל כיום בין דתיים וחילוניים, עוצמתו, הרגשות הקשים הנלווים אליו, עשויים להשתנות. הדבר יתרום, לדעתנו, ליתר אחדות, לשבירת הדיכטומיה וההקצנה ואולי ליצירת זהות יהודית שאוכלוסייה רחבה יותר יכולה להתחבר אליה. שינוי כזה יכול לתרום גם לאותו ציבור המגדיר עצמו כמסורתי או כ"לא דתי ולא חילוני", שעזמו נמנים חלקים גדולים מן החברה הישראלית.

נמחיש את הנאמר לעיל, תוך התייחסות לשלוש סוגיות חשובות: סוגיית ההתמודדות עם המודרנה, סוגיית הציונות וסוגיית הזהות המסורתית.

ההתמודדות עם המודרנה

בהתייחס לצומת חשובה ביותר בהיסטוריה היהודית, המעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית, בולטת התגובה השונה של המנהיגות הרבנית בארצות המזרח וספרד אל מול תגובות המנהיגות הרבנית באירופה. ההשכלה, בארצות המזרח וספרד, הגיעה על רקע של מסורת רוחנית שהתאפיינה בפתיחות למגמות רוחניות הבאות מבחוץ ולשילוב בין תרבות יהודית לתרבות כללית בלי "לחצות את הקווים" ולהתבולל.

בניגוד לאירופה לא הייתה, בארצות אלה, מגמה ליצור חברה אוניברסלית ואחידה. החברה המסורתית נשמרה. ההשכלה לא התגבשה לכלל תנועה רעיונית חברתית השואפת לשנות את מבנה החברה היהודית ויחסיה עם החברה הסובבת.

רעיונות ההשכלה חלחלו אל האליטה הרוחנית לא בצורה של מאבק אידיאולוגי טהור בין שתי גישות מתנגדות - גישה חדשנית מול תפיסה מסורתית של החברה היהודית. שילוב אלמנטים מן התרבות הכללית אל תוך

ההגות היהודית, לא נעשה בדיעבד ובלית ברירה אלא לכתחילה. זאת, בהלימה עם גישתם של גדולי יהודי המזרח וספרד בימי הביניים. בתפיסתם, לא קיימת סתירה מובנית בין תורה ובין חשיבה הגותית לא יהודית, ונאמנות לתורה אין משמעותה הסתגרות בפני המודרנה. התגובות ההלכתיות למודרנה לא היו מתוך השקפה של החדש אסור מן התורה. היצירה ההלכתית בעקבות כך, מגוונת ועשירה ומתמודדת עם השינויים שהתחוללו.

כך למשל כתב פרופ' צבי זוהר, בסוגיה זו: "כובד המשקל של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית עסקה בתולדות יהודי אירופה... היצירה ההלכתית של חכמי יהדות המזרח בעת החדשה נשארה כאבן שאין לה הופכין, כמעט." (האירו פני המזרח, עמ' 3) בחינה של היצירה ההלכתית המודרנית של יהודי ארצות האיסלאם מראה, כי היא שונה, בכמה היבטים חשובים, מין היצירה ה"אורתודוקסית" האירופית ובפרט: בפתיחותה לתגובה הלכתית יוצרת למול אתגרי העת החדשה.... חשיבות העיסוק בחקר היצירה ההלכתית ה"ספרדית" המודרנית.... נוגעת בשאלות היסוד של רצף ותמורה ביצירה היהודית- שהן שאלות חיים לעם ישראל ולכל יהודי ויהודיה בעלי מודעות תרבותית" (שם, עמ' 5).

סוגיית הציונות

החשיבות הגדולה הטמונה בהנכחת ההגות והפעילות הציונית בארצות האסלאם, אינה בניסיון להוכיח כי " גם אנחנו היינו ציונים, גם אצלנו נרדפו אנשים בשל פעילותם הציונית" וכדומה (דבר הנכון בפני עצמו...), אלא דווקא בהארת האופי השונה של הציונות בארצות אלה ובשינוי ההגדרה הצרה והמדירה של הציונות.

לידת הציונות באירופה הייתה מתוך שילוב של התהליכים הסוערים והמורכבים של האמנציפציה, תנועת ההשכלה, התעוררות הלאומיות, הרפורמה בדת, החילון, האנטישמיות ועוד. הפעילות הציונית עוררה מחלוקת רבה בקרב היהודים באירופה. בניגוד לכך, היחס לארץ ישראל בקרב יהודי ארצות המזרח וספרד לא תווך או נבנה דרך תהליכים אלה, דבר שאפשר יחס חיובי, פשוט ומחזק. הרוב הגדול של רבני ויהודי ארצות המזרח וספרד ראה בחיוב את הציונות וסייע לה בדרכים רבות. הגישה הבסיסית, השפה, הערכים המכוננים היו הרבה יותר מסורתיים: הרצון לחזור לארץ האבות, להיות עם יהודים ובין יהודים. רעיון קיבוץ הגלויות והחזרה לארץ אבותינו חי בתודעתם ובשאיפותיהם ובא לידי ביטוי באופנים רבים.

התפיסה הדיכטומית הגורסת כי כל מה שאינו ציונות פוליטית שמטרתה הקמת בית לאומי, הוא משיחיות עקרה ולא מעשית, מדירה מרחב שלם המצוי בתוכם. הציונות ביהדות ארצות המזרח וספרד נשאה אופי מעשי וקונקרטי רחב: בחינוך, בקשרים הענפים עם ארץ ישראל, בעליות, בתמיכה וחיזוק הישובים בארץ ישראל, בתרומות כספיות, בסיוע לשליחי עליה ועוד. הציונות שלהם נשאה אופי יותר משפחתי וקהילתי. זאת, מתוך תפיסת עם ישראל כמשפחה. משפחה, בה האחוה והלכידות נושאים אופי שונה מהותית מיחסים בין אזרחים גרידא.

הציונות המזרח אירופית התאפיינה בשלילת הגלות וברצון לייצור את היהודי החדש, כאנטיזה ליהודי הגלותי- דבר שהיה כרוך בשינוי רדיקלי של אורחות החיים היהודיים, הרבה מעבר ל"היפוך הפירמידה" והפיכת היהודי לאדם יצרני. לעומת זאת, הציונות ביהדות ארצות המזרח וספרד התבססה על המסורת וביטאה רצף והמשכיות ולא שבר, מרד או מהפיכה. לא רק שלא היה ניגוד בין הדת ובין הציונות, אלא שבארצות רבות היו אלה הרבנים שהנהיגו את קהילותיהם לעלייה. העלייה לארץ לא נתפסה כמרד בגלות אלא כמימוש ההבטחה והחזון. העולים מארצות המזרח וספרד נשאו בחובם ציונות מחוברת אל המסורת היהודית. ציונות חברתית ומחברת שטמונה בה גם אפשרות לחיים הרמוניים יותר עם שכנינו המוסלמים מבית ומחוץ. הרחבת משמעותה של הציונות, העמקתה וחינושה, חיוניות להתמודדות טובה יותר עם אתגריה של מדינת ישראל בהווה ובעתיד.

סוגיית הזהות המסורתית

החברה היהודית בישראל מורכבת מזהויות יהודיות שונות היוצרות רצף ביחסם אל המסורת היהודית. רובם הגדול של היהודים, לא נמצא בקצוות אלא במרכז והם רואים באופן חיובי קשר משמעותי אל המסורת היהודית. אחת האוכלוסיות החשובות, הממחישה רצף זה, היא האוכלוסייה המסורתית. היא מהווה רקמה מחברת ונמצאת בשיח עם תמונת העולם האידיאולוגית של שני הקצוות. מתוך מחקרים שונים עולה כי הציבור המסורתי מהווה כיום כ- 40% מהציבור. זוהי קבוצת הזהות הגדולה ביותר בחברה היהודית בישראל (ספיר, 2007; לוי, לוינסון וכץ, 2002, 2011). כ- 70% מקרב המגדירים את עצמם כמסורתיים הם יוצאי ארצות המזרח וספרד. קיימת בהם מידה גבוהה יותר של דתיות ומסורתיות. הם שומרים על יחס חיובי לדת ומקיימים מצוות ומנהגים שונים. רבים מהם מבקרים בבתי כנסיות בחגים ובשבתות ומשתתפים בפעילויות דתיות מגוונות (בן אליהו וליפל, 1978; בן מאיר וקדם, 1979; בר לב וקדם, 1984; שוקד, 1984). הרוב הגדול של יוצאי ארצות המזרח וספרד מחזיקים בעיקרי האמונה: קיומו של אלוהים, כוח עליון המכוון את העולם, השגחה פרטית, קבלת התורה בהר סיני, התורה והמצוות הן ציווי אלוהי, יש גמול למעשים טובים, עורכים קידוש בשבת (70%) ונמנעים מלעבוד בה (61%), מקפידים על אוכל כשר (84%) וצמים ביום כיפור (88%). נתון מעניין נוסף הוא ש- 69% מהם מחויב לעזרה לנזקקים ורואה בזה ערך יהודי(לוי, לוינסון וכץ, 2002; ראה גם Liebman, & Katz, 1997).

האוכלוסייה המסורתית והחינוך היהודי במערכת

האוכלוסייה המסורתית המצויה בחלקה בחינוך הממלכתי ובחלקה בחינוך הממלכתי דתי, יוצאת נפגעת ממקומו ואופיו של החינוך היהודי בשני הזרמים.

בחינוך הממלכתי, תכניות הלימוד, ספרי הלימוד ודרכי ההוראה עוצבו מתוך התכוונות לאוכלוסיית התלמידים החילונית. בית הספר הממלכתי מכונה חילוני- הן בקרב הוגי דעות והן בקרב קובעי מדיניות ואנשי החינוך עצמם. במקרים רבים המורים והמחנכים מתייחסים אל תלמידי הכיתה כאל תלמידים חילוניים. הם אינם ערים דיים לקיומם של התלמידים המסורתיים ולתפיסותיהם השונות ביחס למסורת. מיעוט העיסוק בחינוך יהודי במגזר הממלכתי, עומד אף הוא בסתירה לזהותם המסורתית של רבים מתלמידי החינוך הממלכתי, לאמונותיהם ומנהגיהם. קיים פער, חריף לעיתים, בין העולם היהודי בבית ובבית הספר.

בחינוך הממלכתי-דתי התלמידים המסורתיים נחשבים ללא דתיים מספיק וללא רציניים דיים בגישתם אל הדת. מגמה זו הוחרפה עם המעבר מהחינוך הממלכתי דתי לחינוך ממלכתי- דתי תורני. האידיאל הדתי הנשאף, בחינוך הממלכתי דתי-תורני, אינו הולם במקרים רבים את האידיאל הדתי של התלמידים המסורתיים. על רקע זה ישנן התנגשויות חוזרות ונשנות בין בית הספר והתלמיד המסורתי, על נושאים כגון חבישת כיפה, ציצית, תפילה, לבוש ועוד. אין ייצוג מספק לרבנים יוצאי ארצות אלה בחמ"ד ולתפיסותיהם הדתיות-מסורתיות.

כפועל יוצא של הדברים, נקוטה שיטה של לימודי התורה שבע"פ בדגש על עיון ופלפול לעומת שיטת הבקאות המאפיינת יותר את יהדות המזרח וספרד. דוגמא נוספת ניתן למצוא בלימוד תחום ההלכה. תחום זה יכול להילמד גם תוך שילוב משמעותי של ספרות השו"ת המכילים מרכיבים חווייתיים וסיפורים העשויים לעורר יותר עניין בקרב התלמידים.

ציבור התלמידים המסורתיים אינו מתקבל בטבעיות לא בחינוך הממלכתי ולא בחינוך הממלכתי דתי. הציבור המסורתי מייצג עמדה שאינה עומדת בהלימה עם האידיאולוגיות הדומיננטיות בשני הזרמים. גם בממלכתי וגם בממ"ד אין התייחסות מספקת לקהילות המוצא של התלמידים המסורתיים, אין די היכרות עם המורשת

היהודית שלהם ואין מודעות מספקת לזהותם היהודית, הם נוכחים-נעלמים בשני הזרמים. פועל יוצא של הנאמר לעיל הוא שהחינוך היהודי בממלכתי ובממלכתי דתי אינו נותן מענה ראוי לאוכלוסייה המסורתית⁸. העלאת מודעותם של המורים לזהות היהודית המסורתית, בחינת והתאמת תכניות הלימוד הקיימות ופיתוח חומרי למידה חדשים, יחד עם שינוי אורחות החיים בבית הספר, עשויים לספק מענה הולם יותר לאוכלוסייה המסורתית במערכת החינוך ולהעשיר את החינוך היהודי לכלל ילדי המערכת.

עבודת הוועדה

ההמלצות שלהלן הן תוצאה של עבודה אינטנסיבית. במהלך החודשים האחרונים נערכו עשרות רבות של פגישות עם אנשי חינוך, חוקרים, מפקחים, מנהלי בתי ספר, נציגי המשרד ומפגשים נוספים עם ארגונים רבים העוסקים בהגות יהדות המזרח וספרד. המלצות אלה, נוסחו בעקבות הפגישות הרבות, הביקורים במשרד החינוך, הקריה המאומצת והדיונים הפורים בוועדה.

---

⁸ השינויים שעברה ושעוברת החברה הישראלית ביחסה אל היהדות מחייבים חשיבה מחודשת בכל הנוגע למקומו ואופיו של החינוך היהודי בכלל מערכת החינוך בישראל.

המלצות הוועדה

נושא א': חומרי הוראה-למידה

1. עדכון תכניות הלימוד הקיימות

הוועדה מצאה כי בתכניות הלימודים הקיימות כיום בתחומים שונים, ובכלל זה גם במטרות העל, ישנה לעתים אי הלימה עם זהותם של יוצאי ארצות המזרח וספרד.

הוועדה ממליצה על בחינה מחודשת, תחילה באופן מיידי ולאחר מכן אחת לכמה שנים, של תכניות הלימודים. בחינת עדכון תכניות הלימוד תבצע על ידי ועדת מקצוע שבה ייצוג מתאים למומחים בתחום הגות יהדות ארצות המזרח וספרד.

2. עדכון חומרי הוראה ולמידה קיימים

בבחינת ספרי הלימוד הקיימים כיום בתחומי מחשבת ישראל, תורה שבעל פה ותרבות ישראל בחינוך הממלכתי ובמקצועות תנ"ך, מחשבת ישראל, תלמוד ותורה שבעל פה בחינוך הממלכתי דתי, נמצא כי ישנו תת ייצוג להוגים והגות מיהדות ארצות המזרח וספרד.

מומלץ כי יבוצעו שינויים בחומרי הלימוד הקיימים, בשתי רמות. הרמה הראשונה והמיידי, תכלול הוספתם של הוגים והגות מיהדות ארצות המזרח וספרד בחומרי הלימוד הקיימים. בנספח מס' 1 מפורטים השינויים המיידים הנדרשים במקצועות ובספרי לימוד ממוקדים. ברמה השנייה, יש לבצע בחינה מדוקדקת של תכניות הלימוד הקיימות ולכלול פרקי לימוד חדשים בספרים הקיימים.

להלן מס' תחומי הגות שדרכם ניתן לבטא את התפיסות ההגותיות והזהותיות של יוצאי ארצות המזרח וספרד: ציונות יהדות ארצות המזרח וספרד, אהבת ישראל/כלל ישראל, התמודדות עם המודרנה, ערכות ואחריות חברתית, אהבת השם ויראת שמים כגורם זהותי מכונן, מרכזיות המידות, יחסי דתיים-חילוניים, יחס לכלל בני האדם כנבראים בצלם, ספרות הדרוש, הפיוט, ערך ואופי הלימוד, חגי ישראל, חשיבות הלימודים הכלליים.

כל זאת, מתוך תפיסה של **יהדות חיה ואורגנית** המגיבה לתמורות הזמן והמקום, תוך נאמנות למסורת.

3. פיתוח יחידת לימוד חדשה בנושא הגות ציונית

הוועדה ממליצה על כתיבת יחידת לימוד חדשה שתעסוק בהגות ציונית בכל קהילות ישראל בעולם, ובה ישולבו באופן אינטגרלי הגותם ופועלם של מנהיגים מיהדות ארצות המזרח וספרד. יחידה שתעמוד גם על הקשר ההדוק שבין המורשת היהודית והציונות וגם על תפיסת המשכיות בניגוד למשבר.

4. פיתוח יחידות רשות לבגרות שתעמודנה לבחירת בתי הספר במסגרת 30/70

פיתוח יחידות לימוד חדשות שתעמודנה לבחירת בתי הספר במסגרת ה-30/70. יחידות הרשות תעסוקנה בנושאים כגון:

'לאור הערכים' - שיח אודות הגותם וערכיהם של חכמי וחכמות יהדות ארצות המזרח וספרד בעת החדשה.

'ללמוד עם חכמים' - לימוד סוגיות נבחרות מהתנ"ך לאור פרשנותם של חכמי ארצות המזרח וספרד.

5. בגרות חברתית

דומיננטיות של ערכי 'בין אדם לחברו' והערבות ההדדית, בהגות יהדות ארצות המזרח וספרד, יכולים לבוא לידי ביטוי בבגרות חברתית שתקשר בין לימוד ומעשה ותלווה בעבודת גמר.

6. חוקרים צעירים

המשרד יגדיר כי כל תלמיד במהלך לימודיו חייב להתנסות בתהליך של חקירה עצמית בדרך נרטיבית שתאפשר לתלמיד להתוודע למורשת המשפחתית והקהילתית שלו. תהליך חקר זה יכול להיעשות באמצעות עבודת שורשים, תכנית חוקרים צעירים, מעורבות חברתית או כל דרך אחרת.

7. עידוד השימוש בחומרים נושאים במסגרת 30/70

עידוד בחירת נושאים מתוך הגות יהדות ארצות המזרח וספרד במסגרת 30% של הקוריקולום הפתוח לבחירת בית הספר, וזאת באמצעות שני כלים מרכזיים:

- המשרד יעודד פיתוח חומרי למידה מתאימים.
- מינוי רכז שיוביל את התהליך, כאשר התוצאה הסופית של הטמעת התכנים תוצג במסגרת שבוע שיא בית ספרי. אותו רכז יתומרץ באמצעות שכר או מלגה.

8. בניית מאגרי מידע מקיפים לטובת מורים ותלמידים

יש לבנות מאגרי מידע מקיפים, ביניהם גם מאגרי מידע אינטרנטיים, אודות הוגים, מנהיגים, הגות של יהודי ארצות המזרח וספרד בעת החדשה. יש צורך בתרגום הכתיבה המקורית לשפה חינוכית אקטואלית. מאגרים אלה יהוו בסיס לפיתוח של מערכי שיעור ואף שיעורים שנתיים על דמויות מגוונות כגון רבנים, נשים מובילות, מנהיגי קהילה, מחנכים ומחנכות דגולים, מדענים ומדעניות וכו'.

ככלל, הוועדה מוצאת כי אחת הדרכים היעילות להנכחה משמעותית של מורשת זו היא בדגש על **הוראה דיאלוגית המעודדת שיח של זהות והמאפשרת ביטוי מכובד של מגוון הזהויות בכיתה**. בכלל זה, ניתן לדבר על ריבוי קולות כעקרון פדגוגי שיתבטא בהוראה בית מדרשית, תלמידים מובילי חברותא, תהליכי חקר עצמי, שיח זהויות כחלק מתהליכי למידה של מקורות המסורת היהודית ועוד.

בנוסף, ישנה חשיבות רבה כי לימוד הגותם של חכמי יהדות ארצות המזרח וספרד יעשה הן בחינוך הממלכתי והן בחינוך הממלכתי דתי (עם התאמות נדרשות).

אחד מהמאפיינים החשובים של יהדות זו, הוא שהיא איננה דיכוטומית ואל מול הדומיננטיות של המונחים דתי-חילוני והקייטוב שנלווה עימן, במסורת של יהודי ארצות המזרח וספרד ישנה הבלטה של המונח 'יהודי' כמונח כולל ומכיל, שהינו חשוב יותר מהמונחים דתי-חילוני. תפיסה יהודית כללית זו מעניקה אפשרות למרחב לימודי משותף בין החינוך הממלכתי והממלכתי דתי. מאחר ולמימוש אפשרות זו יש ערך חינוכי רב, מומלץ שחלק מיחידות הלימוד שיפותחו ילמדו הן בחינוך הממלכתי והן בחינוך הממלכתי דתי.

נושא ב': הכשרה ופיתוח מקצועי

9. חשיפת הנהלת המשרד והמפקחים

הוועדה רואה חשיבות מרכזית לקיום סדרת השתלמויות בתחום הגות וציונות בקרב יהדות ארצות המזרח וספרד לכלל בעלי התפקידים במערכת החינוך, בדגש על ההנהלה הבכירה של המשרד. זאת, כתנאי הכרחי להטמעת ההמלצות.

ההשתלמויות יהיו מורכבות מנושאים כגון: דיון בסוגיות מרכזיות בתחום; בירור התהליך הנדרש, חשיפה לתמונה המלאה ברמה האינטלקטואלית, הרגשית והערכית לכלים ועוד.

10. הבניית מערך פיתוח מקצועי

הבניית מערך פיתוח מקצועי, בדגש על השתלמויות עומק, שיעסוק בהגות ובזהות:

- בפיתוח מקצועי של המטה, במפגשי המפקח ומנהליו, בחדר מורים לומד, באבני ראשה וכו'.
- בקהילות לומדות - במסגרת ימי עיון, כנסים וכו'.
- הזמנת מומחים, גופים, ארגונים להשתלב במהלך הובלת ההכשרה בתחום.

11. שילוב התחום בקורסים להכשרת מורים

הוועדה ממליצה על שילוב קורסים בהכשרת המורים שיעסקו בהגות וציונות בקרב יהדות ארצות המזרח וספרד במכללות ובאוניברסיטאות, הן בשלב הכשרת המורים והן בלימודים האקדמאים עצמם.

12. שילוב התחום בקורסי הכשרה ופיתוח מנהלים מובילים

אנו מבקשים לבצע תהליך זה באמצעות שתי תכניות:

- שילוב סוגיות מרכזיות בנושא במסגרת הפיתוח המקצועי בכלל ובאופן ממוקד ב'אבני ראשה'.
- תכנית מנהיגות משותפת שתתבסס על הגות יהדות ארצות המזרח וספרד, למנהלים מובילים בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי.

13. שילוב התחום במסגרת קהילות מורים מובילים

הכשרת קהילות מורים מובילים להטמעת מורשת תרבות ישראל בדגש על הגות יהדות ארצות המזרח וספרד.

קבוצה של כאלף מורים שתוכשר כחלק מתכנית של משרד החינוך ואף תתוגמל כדי שתובטח הענות. ניתן לבחון יצירת תכנית שנתית.

14. פיתוח השתלמויות לרכזים חברתיים

בניית מערך השתלמויות לרכזים חברתיים, כאשר הדגש יושם על מגוון האפשרויות בהן ניתן להטמיע את הגות חכמי יהדות ארצות המזרח וספרד וכן את עולמם הערכי, בחינוך הפורמאלי והלא פורמאלי.

15. בתי"ס מדגימים

ליווי והכשרת קהילות בתי"ס מדגימים בתחום.

16. עידוד מחקרים בתחום

עידוד מחקר בנושאים של יהדות ארצות המזרח וספרד באמצעות מתן תמריצים שונים.

נושא ג': במרחב הבית-ספרי קהילתי

17. הגות במרחב הבית ספרי

- **טקסים בית ספרים** - הבניית הטקסים באופן רב תרבותי, שאינו רק או בעיקר פולקלוריסטי.
- **ספריית בית הספר** - יש להגדיר רשימת ספרי חובה שיהיו בספריית ביה"ס.
- **החלל הבית ספרי** - קירות מדברים, מרכזי למידה, פינות חקר וכו'.
- **קבוצות למידה בית מדרשיות**.

18. הגות במרחב הקהילתי

- **מפגשי הורים ותלמידים** - הטמעת התכנים וחיזוק התפיסה כי ההורים ואף הסבים והסבתות, הם מקור של ידע.
- **קהילות שרות** - יצירת תכנית שבה ישולבו תלמידים, הורים ומורים. בתכנית לימוד ושירה ממגוון עדות ישראל.

19. הגות במרחב התרבותי

- **עידוד הפקת תכניות תיעודיות וחינוכיות** במסגרת הטלוויזיה החינוכית. לדוגמא: תכניות שבועית על דמות מפתח, סרטונים קצרים שמועלים בערוץ ביו-טיוב.
- **עידוד כתיבת הצגות תיאטרון** על הוגים/יוצרים/מנהיגים מיהדות ארצות המזרח וספרד.

20. תכניות העשרה בתחום

- **'סיפורם כאור לעיני'** - תיעוד סיפורי החיים של יוצאי קהילות יהדות ארצות המזרח וספרד. לתלמידים יינתנו כלים מתאימים כגון מאגר של שאלות מנחות, סיוע טכני עם תיעוד מצולם וכו'. ניתן לבצע חיבור של התלמידים ל"מדור לתיעוד בעל-פה" שב'מכון ליהדות זמננו' שבאוניברסיטה העברית.
- **דמויות מופת** - פרויקט משותף למשרד החינוך ולרשויות המקומיות, שבו כל עיר או מועצה בוחרת להעצים דמות מסוימת לאורך שנה וכך מעלים לתודעה מספר גדול של דמויות מופת.
- **הקמת אתר 'פיוט' לילדים**.

21. חיבור למרכזי מורשת

הוועדה ממליצה לחייב שכל בית ספר או כיתה תגיע לפחות לביקור אחד למרכז מורשת. יש לשם דגש על הגות ותרבות כחלק אינטגרלי מהביקור. יש לבחון חיבור של מרכזי המורשת למכון 'בן-צבי' לשם קבלת התקצוב הנדרש למתן הדרכה הולמת וביצועה עבור קבוצות התלמידים המבקרות.

22. סיורים לימודיים

'מקום מספר סיפור' - הצגת הסיפור ההתיישבותי-ציוני של עיירות הפיתוח, המושבים וערים שהיוו מרכז להגות יהודית (צפת, חברון, טבריה וכו'). הצגה זו יכולה להיעשות באמצעות ביקור במקום, בדגש על מבנים מקוריים שבוצע בהם שימור, צפייה בקטעי וידאו או מחזה אור קולי וכו'.
שילוב ביקור בקברי צדיקים - יש לשים דגש על הפן ההגותי והאנושי של הדמויות, היינו על הערכים והיסודות הרעיוניים אותם ייצגו אישים אלה בחייהם ובכתיבתם.
הדגשת **פועלן של דמויות מפתח** בתהליכים משמעותיים של בניית הארץ ומוסדותיה.

23. מדריכי תנועת נוער

הכשרה של מדריכי תנועות נוער ותלמידים בשנת שירות.

24. סידור התפילה

סידור התפילה והתפילה עצמה צריכים להביא לידי ביטוי את מגוון הזהויות היהודיות הקיימות בבית הספר. יש מקום לחשוב על עיצוב סידור תפילה שבו נוסח ספרדי-מזרחי ואשכנזי זה לצד זה, כך שבאותו סידור ניתן להתפלל את שני הנוסחים ואף לעמוד על הדומה והשונה שבהם.

נושא ד': כללי

25. הטמעת ויישום ההמלצות

הקמת ועדה מלווה/מינהל לליווי הטמעת ויישום ההמלצות. במקביל ניתן למנות בקרים/מפמ"רים שיהיו אחראים לבחון אם וכיצד בתי הספר מיישמים את ההמלצות, יעודדו את ההטמעה ויעזרו בפתרון בעיות ולבטים העולים בשטח תוך כדי יישום התהליך.

26. ייצוגיות

חיוני שבכלל הגופים המובילים מדיניות ויישום במשרד (פיקוח, ועדות המקצוע, מועצת החמ"ד, האגף לתרבות תורנית) ישבו נציגים האמונים על הגות יהדות ארצות המזרח וספרד. כך גם במל"ג. כמובן, ישנה חשיבות גדולה כי בצוות הכותבים של חומרי הלמידה השונים ישבו נציגים האמונים על הגות יהדות המזרח וספרד.

27. נושא מרכז

בשנה הראשונה של יישום ההמלצות מומלץ לקבוע את הנושא כנושא מרכז שנתי. הדבר יאפשר מאמץ ממוקד ורב ממדי ליישום ההמלצות (בתוכן, בדרכי ההוראה, בהשתלמויות בחינוך הלא פורמאלי ועוד).

28. מרכז מו"פ משרדי / מיזמים משותפים

בשל העדר חומרים קיימים מומלץ להקים מרכז מו"פ במשרד שיהיה אחראי על איסוף, עיבוד והנגשת חומרים אלה לכל הזרמים והמוסדות שבמערכת. לחילופין, מומלץ על הקמת מיזמים משותפים עם גופים בעלי מומחיות, נגישות ויכולת להגות זו. מרכז פיתוח זה או מוסדות אחרים שיבחרו, יהיו אחראים על יצירת יחידות תוכן שישולבו במקצועות הקיימים - תרבות ישראל, תורה שבעל פה, תנ"ך וכולי.

29. חזון החמ"ד

ומקומו של המגזר החרדי

יש לבחון מחדש את חזון החמ"ד ואת מידת התאמתו לזהות מחצית מתלמידיו ולתפיסת העולם היהודית בקהילות המזרח וספרד, ולעדכן את נוסח מסמך החזון באופן העולה בקנה אחד עם מציאות זו. על אף שרוב המלצות הוועדה מתייחסות לחינוך הממלכתי והממלכתי דתי, לא מין הנמנע כי חלק מההמלצות יכולות וצריכות לבוא לידי ביטוי גם בזרם העצמאי, החרדי.

30. תמרוץ בתי ספר שמטמיעים את תכנית 'כלל ישראל'

יש לבנות תכנית לתמרוץ בתי ספר שמטמיעים את התכנים תחת הכותרת של 'כלל ישראל'. ניתן לבצע זאת באמצעות תיקנון ודירוג של מתן התמריץ. מענק מלא יוענק לבתי הספר שיטמיעו את התכנית במלואה. על תכנית העבודה לכלול את המרכיבים הבאים:

מינוי רכז מתכלל.

עריכת השתלמויות בית ספריות לצוות הניהול ולמורים.

ערבי הורים-תלמידים וערבי סבים/סבתות-נכדים.

החומרים שילמדו במקצועות הרלוונטיים, במסגרת 30% הבחירה העומד לרשות בית הספר, יבחרו מתוך מבחר החומרים שמייצגים את יהדות ארצות המזרח וספרד.

יצירת מגמה מוגברת לבגרות.

התאמת החלל הבית ספרי.

שילוב עבודת שורשים ו/או עבודת חקר.

בניית תכנית משותפת לבית הספר ולקהילה.

שילוב תחום הפיוט.

עידוד קבוצות תלמידים מובילים.

בית ספר מתעד קהילה- הצגת סיפורי הקהילה באמצעות סיפורים, הקרנה, המחזה וכולי.

עריכת שבוע שיא- בו יוצגו התוצרים של המאמץ הבית ספרי להטמעת התכנים ואותו תבחן ועדה חיצונית.

נספח מס' 1- שינויים הנדרשים במקצועות לימוד ספציפיים

הוועדה מדגישה כי אלו שינויים ראשוניים שכבר נדונו עם המפמ"רים השונים. יש בהם מענה חלקי בלבד ונדרשת עבודה נוספת להטמעת תכנים והוגים נוספים.

1. יחידת הלימוד 'אמונה וגאולה'

מומלץ, כי במבוא של הספר "אמונה וגאולה" תשולב סקירה של גישתם והגותם של הוגי יהדות ארצות המזרח וספרד. כמו כן, מומלץ כי בכל פרק של הספר "אמונה וגאולה" ישולבו לפחות שני הוגים מיהדות ארצות המזרח וספרד.

למארג המדובר יש להוסיף הוגים מיהדות המזרח וספרד על פי הפירוט הבא:

1. אדם מחפש את עצמו (משמעות החיים) - הרב יהודה ליאון אשכנזי ("מניטו").
2. אמונה-הרב יוסף חיים מבגדד ("ה"בן איש חי").
3. אמונה ומידות-הרב אליהו בן אמוזג.
4. אמונה בשעת משבר-הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל.
5. גאולה וימות המשיח- הרב כלפון הכהן.
6. החיים והמוות- הרב חיים דוד הלוי.

נוסף לנ"ל יתווספו לחומרי הלמידה בפרקים השונים: החיד"א, הרב חיים פלאג'י, הרב מרדכי עטייה ואחרים. יחידת הלימוד החדשה שתקרא "תורה ומצוות", תורכב מהוגי המזרח באופן אינטגרלי מראשית התהוות יחידת הלימוד. פרקי יחידת הלימוד החדשה יהיו: תפילה, תורה ומצוות, אמונת חכמים, צניעות, ארץ ישראל וציונות דתית. ביחידות אלו כאמור לעיל ישולבו הוגי המזרח וספרד מלכתחילה.

חזון החמ"ד בראי מחשבת ישראל - ההגות של יהדות ארצות המזרח וספרד תשולב בתחומי ארץ ישראל, ציונות דתית, בין אדם לחברו וכו'.

2. יחידת הלימוד 'תרבות יהודית – ישראלית'

כיתה א', ערך מוביל: 'ואהבת לרעך כמוך'

- מעגלי חיים וחברה, שירים ופיוטים - ר' שלום שבזי. מוזכרים שמות של פיוטים אך ללא הפייטנים.

כיתה ה', ערך מוביל: זיקה לעם ולארץ.

- יצירות ויוצרים בארון הספרים היהודי, תפילת האדם- אסתר שקלים, ברכה סרי.
- מעגלי החיים, עם וארצו, ישראל ותפוצות:
  - הזיקה לארץ הכמיהה והגעגוע- ר' יהודה הלוי, ר' דוד חסין, ר' שלום שבזי.
  - השיבה והחיבור לא"י בציונות- יוסף אליהו שלוש, אשר מזרחי, אליהו אלישר, משה אליהו, הרב יוסף משאש.
  - כל ישראל ערבין זה לזה- חכם דוד עידאן בג'רבה, מאיר בוזגלו, הרב עוזיאל.
- לוח השנה היהודי ישראלי:

- ראש השנה- הרמב"ם.
- עשרה בטבת- ר' יהודה הלוי.

כיתה ו', ערך מוביל: מסורת וחידוש.

- יצירות ויוצרים בארון הספרים היהודי, פרשת השבוע ומדרשה- הבן איש חי, הרב יוסף משאש.
- שני ספרים שיש לציין, שהוצעו כחלק מדרשות ומדרשים מודרניים: 'קוראות מבראשית' ו'א-מיתיות- צדק חברתי, מגדר ומדרש'.
- מעגלי חיים וחברה, עצמאות אישית- ר' אשר מזרחי, אהרלה כהן (חלוצים או הדוקטורט).

כיתה ז', ערך מרכזי: אחריות ומעורבות.

- יצירות ויוצרים בארון הספרים היהודי, הסיפור היהודי:
  - סיפורים וכתובה אישית- הרמב"ם, הרמב"ן, דונה גרציה נשיא, הרבנית אסתר בראזני, רבי חיים בן עטר.
  - קטעי יומן ומכתבים של דמויות מופת מודרניות - הרב יהודה ליאון ביבאס, ר' דוד בן שמעון, אהרון שלוש, הרב אלקלעי, רפאל ביבאס, הרב ישראלי צעירי, הרב יחיא קאפח, הרב יוסף קאפח, מתילדה מוצרי, אסתר מויאל, שקלין כהנוב, אליהו אלישר, ר' דוד אלקיים.
- מעגלי החיים והחברה, בר/בת מצווה: התגברות והתגברות, עיון ודיון במושג 'מצווה'- הרמב"ם, הרב יוסף משאש, הרב עובדיה, אלבר ממי, דרידה, הבן איש חי, החיד"א.
- לוח השנה היהודי ישראלי:
  - יום הכיפורים, רעיון התשובה- הרמב"ם, ר' יצחק עראמה, אביעזר רביצקי.
  - יום הזכרון לרצח ראש הממשלה רבין ז"ל- חכם חיים דוד הלוי.
  - שבת- הרב מניטו, הרב עוזיאל, חביבה פדיה, הרב עובדיה יוסף.

כיתה ח', ערך מרכזי: תיקון עולם.

- יצירות ויוצרים בארון הספרים היהודי, משנה ויסודות המשפט העברי- הרב חיים עטר, הרב משה מלכה, הרב שלום משאש.
- מעגלי חיים וחברה, חברת מופת, ישראל כחברת מופת בהגות הציונית- הרב כלפון, הרב משאש, אלבר ממי, ז'קלים כהנוב, הרב בן אמוזג.
- לוח השנה היהודי ישראלי:
  - סוכות- רשב"ם, יעקב דרידה.
  - טו בשבט- ר' חיים חורי.
  - שבועות- הרב עובדיה, הרב ראובן אוריה הכהן.
  - טו באב- רש"י, החיד"א.

כיתה ט, ערך מרכזי: ערכי חיים, חירות וכבוד האדם (האחר).

- מעגלי החיים, על פרשת דרכים: הגות והגים בסוגיות חיים נבחרות- רש"י, רבי עובדיה ספורנו, רמב"ם, הרב יצחק ניסים, הרב יוסף משאש, חכם חזקיה שבתאי, ר' משה כלפון הכהן, זקלין כהנוב, יעקב דרידה.
- לוח השנה היהודי ישראלי:
  - ראש השנה- ראובן אוריה הכהן.
  - עשרה בטבת- חכם אברהם פטאל הלוי, הרב עוזיאל.

○ פסח- הרב עוזיאל, הרב וידאל.

ספר הלימוד 'טוב ורע בהגות היהודית'

הרב בן ציון עוזיאל, 'הגיוני עוזיאל', כרך א', עמ' 18 ואילך.
הרב בן ציון עוזיאל, 'דרשות עוזיאל על מסכת אבות', דרך ישרה, עמ' 93 ואילך.
רבי שמואל די אוזידא, 'מדרש שמואל – אוצר פירושים על פרקי אבות', מכון הכתר ירושלים תשס"א.
מנשה בן סלימאן מנשה מעתוק שהרבאני, 'אני ארעד ואתחלחל', פיוט מתוך 'שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים, אוסף ומבחר', הוצאת מכון בן-צבי באוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל.
חביבה פדיה, 'הקול הפנימי הנוטף', 'מוצא הנפש', הוצאת עם עובד תל אביב 2004, עמ' 15.
הרב יהודא ליאון אשכנזי "מניטו", 'מדרש בסוד ההפכים: זהות מוסרית עברית', בהוצאת משכל (ידיעות ספרים) בית מורשה בירושלים, 2009.

נספח מס' 2 – רשימה חלקית של הוגים ודמויות מופת בעת החדשה, שמומלץ לשלבם בתכניות החינוכיות השונות

איראן

❖ באבאי בן לטף.

משורר כרוניקאי שחי בכאזאן במאה ה-17. חיבר את היצירה "כתאב-י אנוסי" (ספר האנוסים) המגולל את סיפור הרדיפות והפרעות שהתחוללו בזמן שלטונו של השאה הספוי עבאס השני.

❖ חביב לוי (1896-1984).

פעיל ציוני שתמך בעלייה לארץ ישראל ובציונות. איש רוח, היסטוריון, מהבולטים במנהיגי הקהילה במאה העשרים ומראשי ההסתדרות הציונית באיראן. השקיע עשרות שנים במחקר וכתובת הספר 'ההיסטוריה של יהודי איראן'.

❖ מאיר עזרי (1927-2015).

הצטרף בנעוריו לתנועת "החלוץ". היה מראשי הפעילים להעלאת יהודי איראן ועיראק. ב-1958 נשלח ע"י בן גוריון לאיראן וניהל את הפעילות הישראלית באיראן. שימש כנציג ישראל באיראן מעל ל-17 שנה.

❖ הרב מרדכי אקלר (1850-1936), רבם של אנוסי משהד.

❖ מרתצ'א ניי-דאוד (1900-1990).

מגדולי המוסיקאים האיראנים במאה העשרים. הקים בית ספר ללימוד מוסיקה. הקליט את כל 12 ה'דסתגא-הא' (אוסף מנגינות ללימוד מוסיקה פרסית קלאסית) עבור רדיו טהראן. נאלץ לעזוב את איראן ב-1980.

❖ סלימאן חיים (1886-1970).

מחזאי ומילונאי. היה פעיל בחיי הקהילה. חיבר מחזות שתכניהם נשאבו מסיפורי התנ"ך והועלו על הבמה בטהראן. חיבר את סדרת המילונים הדו לשוניים: מילון פרסי-צרפתי, מילון פרסי-עברי, מילון פרסי-אנגלי. עד היום הסדרה משמשת כמילון הסטנדרטי מסוגו.

❖ **עזיזאללה נעים (1889-1946).**

מראשי ההסתדרות הציונית באיראן וממקימיה. עורך עיתון "הגאולה", ביטאון שבועי שיצא מטעם ההסתדרות הציונית.

❖ **עזרא ציון מלמד (1903-1994).**

יליד שיראז, בנו של הרב רחמים מלמד הכהן. חתן פרס ישראל לשנת 1987 על פרשנות המקורות וספרות תורנית. לצד עיסוקיו בתורה, במחקר והוראה עסק גם בפעילות ציבורית ונמנה עם ההנהגה הציבורית הרוחנית של יוצאי איראן בישראל.

❖ **שלמה כהן צדק (1891-1964).**

ממייסדי ההסתדרות הציונית של יהודי איראן. כיהן זמן מה כנשיא "הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית באיראן". עלה לארץ ישראל בשנת 1923.

❖ **שמואל חיים (1851-1931).**

ידוע גם בכינויים מונסייר, חיים שמואל יחזקאל אפנדי. עיתונאי ופעיל ציוני יהודי אירני שניהן כחבר המג'לס (הפרלמנט האיראני). יליד כרמאנשאה. בשנת 1920 עבר לטהראן. ייסד שבועון בשם "החיים" שיצא לאור בשנים 1922-1925. מרבית העיתון היה כתוב בפרסית סטנדרטית, אך חלקו היה כתוב גם בפרסית יהודית. מעט לאחר סיום כהונתו כחבר פרלמנט הואשם על-ידי רשויות איראן בקשירת קשר להתנקשות בשאה מתוך כוונה להפוך את איראן לרפובליקה. הועמד לדין בפני בית משפט צבאי שגזר עליו עונש מוות. הוצא להורג ב-1931.

אלג'יר

❖ **משפחת אבולקר.**

פרופ' אנרי אבולקר, ראש המשפחה (1876-1957) פרופסור לרפואה ופוליטיקאי, בנו ז'וזה אבולקר (1920-2009) ובתו קולט- בהנהגת המחזרת היהודית במלחמת העולם השנייה, המביאים להצלחת 'מבצע לפיד' (8.1.42), שחולל מפנה בקרבות ברחבי צפון אפריקה.

❖ **הרב אברהם חזן (1920-2003).**

רב המשטרה ובתי הסוהר בישראל, מקים 'קרן תשובה' לשיקום אסירים, הבולט והמצליח שבין גופי שיקום אסירים.

❖ **אדולף איינוז- ממנהיגי תנועת הצופים ופעילי ה'מסגרת' (שלוחת 'המוסד' בצפון אפריקה).**

❖ **ר' אהרון פריץ (נפטר ב-1766).**

מגדולי רבני ג'רבא במאה ה-18. איש הלכה ותלמיד חכם מובהק. שמש כרב הראשי בג'רבא. היה משורר גדול ובקי בחכמת השירה והדקדוק. חיבר הרבה שירים שחלקם מושרים עד היום.

- ❖ **אילן הדס** - מפעיליה הבכירים של 'מסגרת'.
- ❖ **פרופ' אלעזר טויטו (1929-2010)**.
תלמידו המובהק של הרב יוסף גנאסיה, חוקר ומרצה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן.
- ❖ **פרופ' אנדרה נתן שוראקי (1917-2007)**.
סופר פורה, מתרגם כתבי הקודש של הדתות המונותאיסטיות לצרפתית, יועצו של בן גוריון לענייני קליטת עולים מרצות האסלאם.
- ❖ **פרופ' אנרי נפתלי אטלן (נולד ב-1931)**.
מדען בצרפת ובארץ, בתחום חקר ביולוגיית האדם במחלקה לביו פיסיקה רפואית ורפואה גרעינית, שהקים בבית החולים האוניברסיטאי הדסה בירושלים.
- ❖ **אשר שמעון מזרחי (1890-1967)**.
משורר ומלחין, מגדולי הפייטנים-חזנים של החזנות הספרדית-ירושלמית במאה ה-20. כתב והלחין מעל 200 פיוטים בעברית, כ-300 שירים בערבית, ומספר לא ידוע של שירים בלדינו.
- ❖ **ג'ורג פהל** - ממנהיגי תנועת הצופים ופעילי ה'מסגרת' (שלוחת 'המוסד' בצפון אפריקה).
- ❖ **הרב דוד אבן כליפא (1906-1991)** - אחרון הפוסקים המובהקים של יהדות אלג'יריה.
- ❖ **הרב דוד מועטי (1796-1876)** - מגדולי הפוסקים באלג'יר, בראשית השלטון הצרפתי.
- ❖ **הרב חיים בלייח (1832-1919)**.
משכיל עברי ורבה של תלמסאן, נושא ונותן עם שד"רי ארץ ישראל ברחבי צפון אפריקה.
- ❖ **הרבנים יהודה עייאש (1688-1760) ובנו יעקב משה עייאש (1727-1817)**
מגדולי הפוסקים של אלג'יריה בשלהי התקופה העות'מאנית. בנו מגדולי השד"רים, ראש ישיבת 'חיים וחסד' בירושלים ו'ראשון לציון', בראשית המאה ה-20.
- ❖ **הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו) (1922-1996)**.
בנו של הרב הראשי האחרון ליהדות אלג'יריה, הרב דוד אשכנזי. מראשי 'האסכולה הפריסאית לחכמת ישראל'.
- ❖ **הרב יוסף גנאסיה (1879-1962)**.
היה דיין, פוסק, מתרגם, משורר והוגה דעות. מראשי מערכת החינוך היהודית במזרח אלג'יריה, ראש ישיבת 'עץ חיים' בקונסטנטיין, מחברם של 137 ספרים, מכון גיא יינשא על שמו.

❖ **הרב יצחק מרעלי (1867-1952)** - משכיל עברי, משורר וחוקר שירה, מדייני הקהילה בראשית המאה העשרים.

❖ **רב ישועה ללום.**

ראש משפחת ללום בבאר שבע - מהעולים הראשונים ארצה, הקשורים לדיפלומטיה הישראלית באפריקה השחורה, לכור האטומי בדימונה ולביסוסה של תרבות יהודי לאג'יריה בארץ.

❖ **ר' כלפון משה הכהן (1874-1950).**
אחד מרבניה הדגולים של קהילת ג'רבא. היה ציוני נלהב. פעילותו הציונית באה לידי ביטוי בכתביו הרבים ובפעילותו הציבורית הענפה.

❖ **הרבנים מאיר זייני ובניו הרב ד"ר אליהו רחמים זייני (נולד ב-1946) והרב יוסף זייני** - רבנות רבת פאר בטייארט, בפריס, בטכניון ובאשדוד.

❖ **הרב מאיר יהודה גץ (1924-1995).**
נולד בתוניס ולמד אצל הרב מצליח מזוז. למד עריכת דין והיה פעיל בתנועה הציונית. היה ממייסדי הישוב כרם בן זמרה וכיהן בו כמנהל בית ספר וכרב היישוב. כיהן כרב הכותל המערבי.

❖ **הרב מיכאל שרביט (1920-2002).**
תנועת הצופים, רבנות צבאית באלג'יריה, בצרפת, קאן ונתניה. עלה לארץ בגיל מאוחר עם שמונה ילדים, למרות קשיים מרובים. כיהן בצפון נתניה למשך 32 שנה, כהונה שהטביעה חותם בל יימחה. בנו הקימו את מכון 'שיא יינשא'.

❖ **נדיה כהן פרנקו.**
נולדה בתוניס והיה מראשי התנועה הציונית בצפון אפריקה 'צעירי ציון'. פעילותה התבטאה במעבר בין תוניס, אלג'יריה ומרוקו לשם הקמת סניפי תנועה פעילים, הקמת מחנות מעפילים ושילוחם לארץ ישראל.

❖ **הרב סידי פרג' חלימי (1876-1957)** - הרב הראשי לקהילת קונסטנטין במשך כשישים שנה.

❖ **סידני סעדיה שוראקי** - ממייסדי מוריא"ל, הארגון להנחלת מורשת יהודי אלג'יריה.

❖ **עזר שרקי** - מהפעילים הציונים הבכירים, המסייע רבות למפעל ההעפלה והעלייה החשאית מצפון אפריקה.

❖ **פריחה בת אברהם בר אדיבה.**
מהמאה הי"ח. נולדה במרוקו ובעקבות המהומות והגזירות הגיעה עם משפחתה לתוניסיה.

❖ **רות שחר** - ממייסדי קיבוץ רגבים, בראשית ימיה הראשונים של מדינת ישראל.

❖ **הרב פרופ' שמואל סיראט (1930).**
תלמידו של הרב רחמים נאהורי, כיהן כרבה הראשי של יהדות צרפת וכפרופסור לספרות עברית באוניברסיטת פריס.

❖ **שרלה אתאלי.**
מהנדס אווירונאוטיקה שתתם תרומה ייחודית לביטחונה של צרפת ושל ישראל (כינן משגר לוויינים הראשון ותעשיית המל"טים והמזל"טים).

❖ **שושלות עבו ושלוש בארץ ישראל.**
רבנים מצפת, גואלי אדמות הגליל, סוכנים קונסולריים מטעמה של המעצמה הצרפתית, ממייסדי שנות נווה צדק בתל אביב יפו, הקשורים לענף הבניין בשפלה הדרומית.

אפגניסטן

❖ **מולא יוסף גרג'י (1869-1937).**

❖ **מולא מתתיה ג'רג'י (1845-1918)**
פוסק, פרשן מקרא ומשנה, כרוניקאי. זכה לכינוי 'חסידא קדישא' והתקבל כרבם של הקהילות הבוכרית והאפגנית עם עלייתו לארץ ישראל. יומן המסעות שכתב חכם מולא מתתיה גרג'י הינו מסמך בעל ערך היסטורי רב לחקר התקופה, בתיאוריו המפורטים מבנים מסוימים ומנהגים.

❖ **מולא סימן טוב מלמד.**
בן המאה ה-18. משורר ופילוסוף. חיבר את החיבור הפילוסופי, 'חיות אל רוח', (חיי הנפש) שמוקדש בעיקר לפרשנות על 13 עיקרי האמונה היהודית על פי הרמב"ם. הספר הוא גם חיבור דידקטי, המטיף לבני הקהילה לרכוש ידע ומעשים טובים לשם טיהור הנפש.

ארץ ישראל

❖ **הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (ירושלים 1880-1953).**
תמך בזכות הבחירה לנשים. בין ספריו: 'הגיוני עוזיאל', 'מכמני עוזיאל', ועוד.

❖ **הרב יעקב בן מכיר כולי (חולי) (ירושלים 1689 – איסטנבול 1732).**
מפעל חייו הוא מדרש 'מעם לועז' שמהווה אנציקלופדיה יהודית המקיפה את כל תחומי החיים והתרבות (הלכה, אגדה, מנהג, פרשנות המקרא, אמונות ודעות, ביאור תפילה, פולקלור וכו').

❖ **הרב יעקב מאיר (ירושלים 1856-1939).**
הרב הספרדי הראשון של ארץ ישראל. פעל לקירוב עדות הספרדים והאשכנזים, להחייאת הלשון העברית ולהפצתה. לשם כך ייסד את חברת 'שפה ברורה'. במלחמת העולם הראשונה סייע לשחרורה של ארץ ישראל על ידי הקמת לגיון עברי המורכב מיהודי יוון.

❖ **יצחק נבון (ירושלים 1921-2016)** - נשיאה החמישי של מדינת ישראל.

אתיופיה

❖ אלקה ביוך איסיאס.

איש ציבור ומנהל בית הספר היהודי באמבוסדה.

❖ ברוך טגניה.

פעיל עליה מרכזי שהקדיש את חייו למען עלייתן של יהודי אתיופיה לישראל.

❖ יונה בוגלה.

מחנך ואיש ציבור יהודי אתיופי. היה מנהלה של רשת החינוך של 'ביתא ישראל' באתיופיה במשך שנים.

❖ פרשה אקלום, איש חינוך יהודי אתיופי, בין הפעילים העיקריים ופורצי הדרך בעלייה מאתיופיה לישראל דרך סודן.

❖ פרופ' תאמרת עמנואל.

איש ציבור יהודי אתיופי. פרופסור, מנהל ומקים בית הספר היהודי הראשון באתיופיה.

הודו

❖ אליהו מוזס ראג'פורקר (1937).

נבחר כראש עיריית מומבאי.

❖ ד"ר ג'רושה ז'יראד (1918).

חלוצה בתחום הרפואה בהודו. ממקימות בית כנסת הרפורמי במומבאי.

❖ חיים שמואל קהימקר (1880).

פעיל ציבורי. מנהל בית ספר, מנהיג קהילתי, מקורב לשלטון הריטי, הראשון שכתב ספר מקיף על הבני ישראל.

❖ יוסף יחזקאל ראג'פורקר (1871), כיהן כמרצה לעברית באוניברסיטת מומבאי.

❖ רבקה ראובן (1913).

אשת חינוך ומנהיגה ציונית בקרב הקהילה של ה'בני ישראל' בהודו. מקימת בית הכנסת הרפורמי הראשון במומבאי.

❖ האחים שמואל ויצחק דיווקר (1784).

נשיאי הקהילה ומקימי בית הכנסת הראשון בהודו בתקופה המודרנית.

❖ סובידר מייג'ור שמואל מוזס נגבקר (1857).

קצין בכיר בצבא האימפריה הבריטית. הראשון שבנה את בית הכנסת בטהנה (1870).

❖ **שלושה ממובילי התחייה החזנית:**

- החזן שמואל שלום סגאוקר (1856-1937)
- החזן אליעזר ראובנג'י דנדקר (1874-1951)
- החזן שמואל אליהו קולטקר (1859-1959)

טורקיה (האימפריה העות'מאנית)

❖ **ר' אברהם דנוך (1857-1925).**

משכיל, משורר, מתרגם, עיתונאי, היסטוריון ומחנך.

❖ **הרב חיים דוד הלוי (1924-1998).**

הפוסק הספרדי הציוני החשוב ביותר. בין ספריו 'קיצור שולחן ערוך'.

❖ **הרב חיים נחום אפנדי (1873-1960).**

רבה האחרון של המדינה העות'מאנית בתחילת המאה ה-20, מייצג התפיסה האימפריאלית בקרב היהודים.

❖ **דויד פרסקו (מראשי העיתונאים והמוציאים לאור היהודים באימפריה העות'מאנית).**

יוון

❖ **אברהם בן ארויה (1887-1979).**

ראש המפלגה הסוציאליסטית במדינה העות'מאנית ופעיל קומוניסטי ביוון בין שתי מלחמות העולם.

❖ **דויד בנבנישתי.**

פעיל ציוני ומראשוני העולים לארץ מסלוניקי.

לבנון

❖ **8 החטופים במרץ 1985 מהקהילה היהודית בלבנון.**

❖ **שולה קישיק כהן (נולדה ב-1917).**

מרגלת יהודייה שפעלה במשך 14 מתוך לבנון וסייעה רבות להעלאת יהודים מארצות ערב.

מצרים

❖ **אדמונד ג'אבס (1912-1991), סופר ומשורר יהודי מצרי.**

❖ **ג'אק רבין, עיתונאי מצרי שהושלך לכלא על פעילותו הציונית וגורש.**

❖ **יולנדה הארמר (1913-1959).**

עיתונאית יהודיה באלכסנדריה שריגלה לטובת ישראל והעבירה מידע רב ערך מתוך הליגה הערבית.

❖ **ליאון קסטרו (1884-1954).** היה עורך דין, עיתונאי, איש עסקים. פעיל ציוני שכיהן משנת 1944 כנשיא הפדרציה הציונית במצרים.

❖ **הרב רפאל אהרן בן שמעון (1848-1928),** גדול חכמי מצרים.

מרוקו

❖ **אברהם אלמליח- עיתונאי ואיש ציבור.** היה חבר מועצת עיריית ירושלים, חבר אספת הנבחרים והוועד הלאומי וחבר הכנסת הראשונה.

❖ **ג'ו עמר (1930-2009)** - זמן, חזן, מלחין ופייטן, מחלוצי הזמר המזרחי.

❖ **רבי דוד בוזגלו (1903-1975)** - מגדולי הפייטנים, סגנון השירה ועוד.

❖ **רבי דוד בן שמעון (1826-1879)** (מכונה גם הרדב"ש והצוף דב"ש) עלה לארץ עם משפחתו בגיל 28 בשנת 1854. פעיל בולט ליישוב יהודים מחוץ לחומות ירושלים. כתביו עוסקים בדיני יישוב הארץ ואהבת הארץ. מונה לרב העדה בירושלים ופעל להקמת שכונה יהודית מחוץ לחומות.

❖ **זוהרה אל פאסיה (1905-1994).** אחת הזמרות המפורסמות במרוקו, שיריה הדעתניים ויוצאי הדופן.

❖ **רבי חיים בן עטר (1696-1743).** קרוי 'אור החיים הקדוש' על שם ספרו. עלה לארץ באמצע המאה ה-18 ונפטר פחות משנה לאחר עלייתו. נודע בעולם היהודי, הספרדי והאשכנזי כאחד, כ'מעייין', 'עוקר הרים', 'אלוהי'. היה מגדולי פרשני המקרא בתקופת האחרונים, פרשן התלמוד, מקובל ופוסק הלכה. חיבורו הידוע ביותר הוא הספר "אור החיים" פירושו על התורה.

❖ **חיים ניסים אמזלג (1828-1916).** איש עסקים ומנהיג קהילתי ששימש כסגן קונסול בריטניה ביפו ונטל חלק פעיל ברכישת האדמות לייסוד מושבות ראשונות בארץ.

❖ **הרב יוסף משאש (1892-1974)** - דיין, פוסק, משורר ואיש ציבור.

❖ **הרב יעקב בר מסעוד אבוהצירא (אביר יעקב), (1805 - 1880).**

❖ **רבי יצחק בן ואליד (1777 - 1870)** - אחד מגאוני החכמים במרוקו, מחבר הספר 'ויאמר יצחק'.

- ❖ **רבי ישראל אבוחצירא, הבאבא סאלי (1889-1984) - הדמות, האדם, המנהיג, האופי.**
- ❖ **ר' כליפא בן מלכה (נולד בשנת 1670).**
הצדיק של אגדיר. איש אשכולות ומלומד בניסים. חיבורו הגדול 'כף נקי' ראה אור כ-200 שנה לאחר שחובר, ע"י הרב הפרופ' משה עמאר.
- ❖ **לאלה סוליקה (המאה ה-19) - סיפורה הטרגי של הנערה היהודייה מטנג'יר.**
- ❖ **סמי אלמגריבי (1922-2008) - זמר, חזן ומלחין יהודי מרוקאי, השפעתו על המוסיקה והפיוטים.**
- ❖ **רבי שלום משאש (1909-2003).**
חיבר ספרי הלכה ואגדה רבים. נחשב לפוסק ההלכה החשוב ביותר שהוציאה יהדות מרוקו במאה ה-20. בוגר אוניברסיטת ה'סורבון' בפריז.
- ❖ **שלמה חביליו.**
מראשי ההגנה ומפקד חזית הדרום במלחמת העצמאות. הקים את המחתרת להעלאת יהודי צפון אפריקה.
- ❖ **שמואל דניאל לוי (1874-1970).** נולד בטטואן, פעל במרוקו בתחום החינוך.
- ← **שבעה הרוגי מלכות, אסירי ציון ומספר מצומצם של לוחמי מוסד שפעלו במרוקו.**
- עיראק (יהדות בבלי)**
  - ❖ **אהרון ששון בן אליהו נחום - מנהיג התנועה הציונית בעיראק שהוקמה בשנות ה-40.**
  - ❖ **פרופ' דוד ילין (1864-1941).**
מורה, חוקר העברית ואיש ציבור, מראשי היישוב, מייסד מכללת דוד ילין, ממייסדי הסתדרות המורים וועד הלשון העברית, וממקימי שכונת זיכרון משה בירושלים.
  - ❖ **הרב יוסף חיים (1835-1909).**
מכונה 'הבן איש חי' על שם ספרו.
  - ❖ **סר יחזקאל ששון (1860-1932).**
איש אשכולות ופוליטיקאי ידוע שכיהן כיושב ראש ועדת הכלכלה בפרלמנט העות'מאני ולאחר מכן כשר האוצר הראשון של עיראק המודרנית. הוא נחשב לאבי הפרלמנט העיראקי והקים את הבסיס למערכת החוקים והתקנות בענייני כלכלה ופיננסים בעיראק. פרסומים מאוחרים יותר בעיראק מצניעים את מוצאו היהודי, אך הוא שימש גם כאחד ממנהיגי קהילת יהודי עיראק ומכספים שתורם לקרן הקיימת לישראל הוקם כפר יחזקאל בעמק יזרעאל הקרוי על שמו.

- ❖ **פרופ' יצחק אבישור (1931).**
בלשן, היסטוריון וחוקר מקרא.
- ❖ **מרדכי בן פורת (1923).**
ממנהיגי מבצע 'עזרא ונחמיה' וממקימי מרכז מורשת יהדות בבל באור יהודה.
- ❖ **הרב עבדאללה סומך (1813-1889).**
רב, פוסק ואיש חינוך. השפיע רבות על העולם התרבותי-דתי בעיראק של המאה ה-19.
- ❖ **עבדאללה יוסף פרג' חיים ומנחם צאלח דניאל.**
נשיאים של הקהילה.
- ❖ **עזרא בן יחזקאל חדד (1903-1972).**
מחנך, מתרגם, משורר, עיתונאי, היסטוריון ופעיל ציוני יהודי-עיראקי-ישראלי. לאחר עלייתו לישראל בשנת 1951 השתלב במוסדות ההסתדרות והיה לראש מחלקת הקליטה והפיתוח של ההסתדרות וחבר הוועדה המרכזית שלה.
- ❖ **הרב צדקה חוצין (1876-1961).**
- ❖ **שלום כתב-משורר וסופר.**
- ❖ **שלמה הלל-ממנהיגי מבצע 'עזרא ונחמיה'.**

תימן

- ❖ **חכם יוסף קאפח (1917-2000).**
- ❖ **הרב יחיא צאלח (מכונה גם מהרי"ץ או מהרי"ץ-צאלח) (1805 - 1713).**
- ❖ **מארי יחיא קאפח (1850-1931).**
ידוע במלחמתו כנגד ספר הזוהר והקבלה ולמען חזרתה של יהדות תימן לפסיקת ההלכה לפי הרמב"ם והרס"ג (רבי סעדיה גאון) ודחיית מנהגים שנהגו אחרי חתימת התלמוד כמעט לחלוטין. ידוע בגישתו השכלתנית ובמאמרו: "למד היטב, חקור והשכלת".

ארצות שונות

- ❖ **אמה לזארוס (ניו יורק 1849 – ניו יורק 1887).**
משוררת וסופרת אמריקאית ממוצא יהודי ספרדי. פרסמה מספר ספרי פרוז מחזות ושירה. הסונטה שכתבה ה'קולוסוס החדש' חקוקה על פסל החירות בניו יורק.
- ❖ **גרייס אגילאר (לונדון 1816 – פרנקפורט 1847).**

סופרת בת למשפחת אנוסים מפורטוגל ששבה ליהדות. פרסמה מחזות, שירים ורומנים היסטוריים. בין ספריה: 'רוח היהדות', 'האמונה היהודית ונשות ישראל'.

❖ **יהודה אריה ליאון ביבאס (גיברלטר 1789 - חברון 1852).**

משפחתו נדדה עם גירוש ספרד לתיטואן בצפון מרוקו ומשם לגיברלטר. רכש באיטליה תואר 'דוקטור', עמד בראש הישיבה בגיברלטר ובקורפו. בתפיסת עולמו הקדים את הציונות המדינית. הוא יצא בקריאה לעם ישראל להפסיק את הציפייה הסבילה לגאולה ולעשות מעשה לקרבה. הפתרון לדעתו היה עלייה לארץ ישראל והתיישבות בה ואפילו לכבוש את הארץ מידי התורכים בכוח הנשק.

❖ **יהודה בן שלמה חי אלקלעי (סרייבו 1798 – ירושלים 1878).**

קרא לתחיית הלשון העברית, לפנייה לסולטן העותמאני ולמעצמות להקמת מסגרת מאורגנת ליישוב הארץ ולהקמת בנקים לריכוז הון פרטי לפיתוח קרקעות. העלה את משנתו המדינית בספר 'גורל לה' ובו פרס לראשונה תכנית ציונית-מדינית ריאלית ומפורטת להקמת בית לעם היהודי בארץ ישראל, הכוללת את כל היסודות הפוליטיים והארגוניים שעלו 50 שנה מאוחר יותר בספרו של הרצל, 'מדינת היהודים'.

❖ **מייסדי המושבה הרטוב (1894), המושבה הראשונה שהוקמה ע"י יהודים ספרדים.**

❖ **לאורה (בכוריטה) פאפו (סרייבו 1891-1942).**

משוררת, סופרת, מחזאית, מתרגמת וחוקרת תרבות היהודים הספרדים בבלקן.

❖ **השר משה מונטיפיורי (איטליה – 1885 אנגליה).**

איש ציבור שהקדיש את חייו למען יהודים ברחבי העולם. מבוני ירושלים וממקימי היישוב היהודי מחוץ לחומות.

❖ **רחל מורפוגרו (איטליה 1871-1790).**

בת למשפחת לוצאטו מהפורסמת. משוררת.

❖ **הרב שמעון חכם (בוכרה 1843-1909).**

מתרגם, משורר ופרשן מקרא, ממנהיגי העדה הבוכרית בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 וממייסדיה של שכונת הבוכרים. אחראי ליצירת השפה הספרותית של יהודי בוכרה והאישיות המרכזית שפעלה בתחום תרגום ספרים. יצר את השפה התג'יכית יהודית בה מדברם יהודי בוכרה. מטרתו הייתה לקרב את יהודי בוכרה לרעיון שיבת ציון ולהכיר להם את ספרי התנ"ך וההלכה היהודית. כמו כן דאג שיכירו את הספרות הפרסית שנוצרה על ידי גדולי המשוררים היהודים בפרס והתבססה על התנ"ך התלמוד והמדרשים. הוציא לאור 44 כותרים.

המלצות ועדת המשנה ל'עמוד האש המזרחי'

הרעיון להציע הפקה של סדרת טלוויזיה שתביא לביטוי את תרומתם של יהודי המזרח לציונות, להקמת המדינה וליישוב הארץ, עלה בעקבות "עמוד האש", הפקה ששודרה לפני שלושים וחמש שנה והדירה את יהודי המזרח כאילו אין להם כל תרומה לרעיון הציוני. ההצעה התקבלה מיידית על ידי השר בנט ונוצר קשר ביני כראש הועדה ל"עמוד האש המזרחי" לבין נציגי הטלוויזיה החינוכית. לאחר פגישה בטלוויזיה החינוכית הוחלט ליצור סדרה שתציג את ההיסטוריה של יהודי ספרד והמזרח וזאת לאחר שמשרד החינוך יקצה תקציב ייחודי לכך. הוחלט להקים ועדת משנה שתכלול נציגים מהטלוויזיה החינוכית ומנציגי ועדת ביטון.

עבודת הועדה

בפגישה הראשונה נכחו מטעם הטלוויזיה החינוכית דינה לניר ועומר בן רובי, מטעם ועדת ביטון נכחו שלומי אלקבץ, מאור זגורי, וארז ביטון כראש הועדה ופרופ' חביבה פדיה. בישיבה זו סוכם לפנות להיסטוריון פרופסור חיים סעדון שיציע מתווה מתאים. בפגישה השנייה נכחו גב' דינה לניר, עומר בן רובי, פרופ' סעדון, הסופר והבמאי יצחק גורמזנו-גורן וארז ביטון. סוכם שפרופ' סעדון יציע מתווה, לדעתו כדאי להתרכז בסוף המאה התשע-עשרה והמאה העשרים העברנו את הצעתו של פרופ' סעדון לוועדת המשנה להסטוריה וזו המליצה להוסיף פרקים לסדרה ולתת ביטוי למאות שלפני המאה התשע-עשרה. בפגישה בשלישית נכחו דינה לניר, עומר בן רובי, ישי ואורית מטעם הטלוויזיה. מטעם ועדת ביטון השתתפו פרופ' סעדון, מאור זגורי וארז ביטון. סוכם שפרופ' סעדון ירחיב את מספר הפרקים לשנים עשר וכך יכללו תקופות מראשית האיסלם וכן ייכלל פרק על יהדות אתיופיה. סוכם שההצעה של פרופ' סעדון תתקבל בכתב תוך שבוע והיא תהיה בסיס לקול קורא להזמין חברות הפקה לתת הצעות לביצוע. סוכם גם להקצות את אחד הסרטים לתיעוד הפעילות של ועדת ארז ביטון במהלך עבודתה. דינה לניר דיווחה שהובטח תקציב של משרד החינוך העומד על 8 מליון ש"ח.

נספח 1: מתווה לסידרה "עמוד האש המזרחי"

פרופ' חיים סעדון

מאי 2016

מתווה תכני להפקת סדרת טלוויזיה על יהודי ארצות האסלאם ספרד והבלקן

הצעה

הנחות היסוד

- 1-הנכונות להכין תכנית טלוויזיה יוקרתית ומושקעת על יהודי ארצות האסלאם היא ככל הנראה הזדמנות בלתי חוזרת שיש לנצל באופן הטוב והראוי ביותר.
- 2- הכוונה היא שסדרה זו תהייה ספינת דגל ואורך "חיי המדף" שלה יהיה ארוך ומשמעותי.
- 3- הדגם שעומד לעיני היוזמים והמפיקים, והוא גם בבסיס ההצעה הנוכחית, הוא עמוד.

- האש. מר ארז ביטון חזר ואמר כי הוא מקווה שאחת התוצאות של הוועדה, שהוא עומד בראשה, תביא להכנת סדרה דומה לעמוד האש.
- 4- לכל מתווה, לכל הצעה, לכל בחירה יהיו יתרונות וחסרונות ויהיו מבקרים כמו גם תומכים. אין מתווה תכנית אחד שיכול לגשר בין עמדות ותפיסות לגיטימיות שונות. מתווה שיכול לרצות את כולם. אני אעמוד מאחורי ההצעה שלי.
- 5- כל מתווה יצטרך לקחת בחשבון מסגרת כרונולוגית, מסגרת רגיונלית ומסגרת תימטית השילוב בין השלושה לא קל ולא פשוט אך הוא נדרש.
- 6- יוחלט אשר יוחלט באשר למתווה הסופי אך המלצתי היא לא להכין סדרה שבה כל ארץ מקבלת פרק. מתווה כזה הוא בבחינת טעות מתודולוגית, היסטורית ותפיסתית.
- 7- בהיקף התקציבי שהוצג בפני ובאפשרויות הקיימות הנחת המוצא היא כי לא נוכל להכיל את כל יהודי ארצות האסלאם מראשית עליית האסלאם ועד ימינו. צריכה להיות בחירה של נושאים, כפי שיוצעו להלן, והחלטה.
- 8- מתווה זה אמור לשמש את המציעים והמפיקים של הסדרה כבסיס להגשת הצעות. מפורטות מה יכלול בתכנית שלהם. זה היה הסיכום עליו הוחלט ב 18 במאי 2016 בישיבה. בטלוויזיה החינוכית.

הציר המרכזי

1- התפיסה התימטית.

לעניות דעתי לאור הנחות היסוד שהוצגו ובהתחשב במדיום הטלוויזיוני הרי שהתמודדות עם תהליכי היסוד שעברו החברות היהודיות בארצות האסלאם במאות התשע עשרה והעשרים צריך להיות הציר המוביל של הסדרה.

2- **התפיסה הכרונולוגית.** ההיסטוריה היהודית בארצות האסלאם עד המאה השתיים עשרה לערך היא בעצם ההיסטוריה היהודית בכללה שכן עיקרו של העם היהודי חי באזורים אלה. ההיסטוריה היהודית בספרד המוסלמית ואח"כ בתקופת הריקונקיסטה זכתה לסדרת טלוויזיה העומדת בפני עצמה ואינני סבור כי יש להוסיף על מה שכבר נעשה.

באשר למאות החמש עשרה עד התשע עשרה הן יבואו לידי ביטוי בפרק הראשון שיציג את הקהילות היהודיות על סיפה של העת החדשה. העת החדשה, קרי המאות התשע עשרה והעשרים הן חשובות וטרם זכו שסיפורן יסופר.

3- התפיסה הרגיונלית.

בהנחה שתקבל התפיסה התימטית והכרונולוגית הרי שהסדרה "תדלג" בין הארצות ותציג תהליכים בולטים בארצות מסוימות. הסדרה תשתדל להציג באופן מאוזן את כל הקהילות אך ברור שזה לא יהיה באופן שיוויוני. הסדרה מציגה תהליכי רוחב משותפים תוך התייחסות גם להיבטים המבדילים.

א. במסגרת זו שאלה קשה עד מאוד היא האם הסדרה תכלול רק את היהודים שחיו תחת שלטון מוסלמי? מה יהיה על ארצות הבלקן? יוון בתקופות שונות? יהודי הודו? בוכארה? אתיופיה? זוהי סוגיה שיש עדין לתת עליה את הדעת.

ב. שאלה לא פחות קשה היא האם יש הכרח לעסוק בסדרה זו בהשתלבות של היהודים מארצות האסלאם בחברה הישראלית. הציר של הסדרה הוא היסטורי התפתחותי. ההתייחסות לקליטה בארץ היא בעיקרה סוציולוגית. אם יוחלט לכלול פרק אחד או שניים בקליטה בארץ יהיה צורך לשנות את האיזון בין הפרקים שקדמו לקליטה ולהשתלבות בארץ. אם הדגם המוביל הוא עמוד האש נצטרך לשקול היטב מה הם ההיבטים

שנרצה להציג בהשתלבות בארץ. האם לשוב ולעסוק בקליטה הלקויה, בפער העדתי, בואדי סליב או לחשוב על היבטים אחרים. מבחינתי הנושא פתוח להחלטה עקרונית.

: 4- הנימוקים להנחות היסוד הם:

א. התקופה הנבחרת היא התקופה שבה עוצבו החיים היהודים בעת סיום הנוכחות היהודית והתקופה המוכרת ביותר ליהודים שעוד חיים עמנו ושהגרו מארצות אלו.

ב. האופן שבו התקיימו הקהילות היהודיות ערב "סיום הנוכחות" הוא האופן שמוכר לנו יותר מכל דגם או אופן אחר של קיום יהודי בארצות האסלאם.

ג. זהו הדגם של עמוד האש. בבסיס דגם עמוד האש עמד סיפור תקומתו של העם היהודי וכינון ריבונות יהודית במדינה משלו. הציונות ופועלה היו מהצירים העיקריים שעיצבו תכנית זו. היה נכון יותר מכל בחינה אפשרית, והייתי מעדיף שכך יהיה, לו סיפורן של קהילות ישראל בארצות האסלאם יהיה חלק מעמוד האש באופן אורגני לחלוטין. ההפרדה בין קהילות ישראל לבין קהילות ישראל בארצות האסלאם אינה נכונה, לא צריכה להיות ואינה מקובלת עלי. בהנתן כי לא ניתן לערוך את עמוד האש מחדש הדגם הזה נשאר הטוב והנכון בעיני.

ד. עמדתי זו באשר לציר המוביל של הסדרה אינה עמדה מהותית הקובעת איזו תקופה חשובה יותר בתולדות הקהילות היהודיות בארצות האסלאם. עמדתי אינה קובעת כי העת החדשה היא התקופה החשובה בתולדות ישראל בארצות האסלאם. אינני יודע אם יש מענה לשאלה זו. עמדתי היא מעשית לחלוטין.

ה. האפשרות להשיג חומר ויזואלי על הקהילות היהודיות בתקופה זו, במיוחד במאה העשרים, הוא גדול לאין ערוך מאשר לתקופות האחרונות והרי במדיום טלוויזיוני עסקינן.

פרקי הסדרה:

(יודגש כי פירוט המידע בכל פרק הוא בבחינת דוגמאות בלבד)

1-מבוא לתולדות יהודי ארצות האסלאם בעת החדשה

א. היווצרות הקהילות היהודיות בארצות האסלאם וגורמי היסוד שעיצבו את הנוכחות היהודית בארצות אלה. למשל:

יחס האסלאם ליהודים

מקומם והשפעתם של היהודים במדינות

המסורות והתרבויות המקומיות

ב. תהליכי היסוד שעברו החברות היהודיות בין המאה השביעית למאה התשע עשרה. למשל התפשטות האסלאם

היהודים בספרד והשפעת הגירוש על התפוצה היהודית בארצות האסלאם הקמת האימפריה העות'מאנית והשפעתה על חיי היהודים

ג. מסגרות האוטונומיה הקהילתית, המעמד המשפטי, היחסים בין יהודים לסביבתם

ד. היצירה הרוחנית והתרבותית הענפה והחשובה שהייתה בארצות אלה.

2- תהליכי היסוד של המאה התשע עשרה והעשרים:

א. הפתיחות או ההתפתחות של ארצות האסלאם למערב לרבות תופעת הקולוניאליזם הישיר (צפון אפריקה וחלק מארצות המזרח התיכון) והשפעות קולוניאליות.

ב. השינויים שעברו החברות שבקרבת חיי היהודים והשפעת השינויים על החברות היהודיות

- ג. השתנות המרחב הציבורי הכללי (שפה, תרבות, ארגון החיים, דפוסי שלטון, בינוי ערים ושכונות ועוד) והשפעתו על המרחב הציבורי היהודי
- ד. דפוסי סיוע יהודים בין תפוצתיים
- ה. שפות היהודים כביטוי לשינוי ולתהליכי היסוד

3- תהליכי תמורה ושינוי בחברות היהודיות

הפרק יציג את התהליכים ברמה הכללית תוך התייחסות למרבית הנושאים שיהיו ממילא. כחלק מפרקי הסדרה בהמשך.

- א. השתנות המרחב הציבורי היהודי
- ב. התפרקות האוטונומיה הקהילתית והתמורה בארגון הקהילה
- ג. השינוי במעמד המשפטי
- ד. השינויים במסגרות החינוך היהודי
- 1- מסגרות אפשריות לחינוך (האליאנס למשל)

- 1- תכני בחינוך
- 2- שיטות החינוך
- 3- סגל ההוראה
- 4- תנאי הלימוד

4- בסיס הקיום הכלכלי.

- א. ההשתלבות במקצועות של העת החדשה בעיקר בתחום המקצועות החופשיים
- ב. המעבר ממונופקטורה לייצור תעשייתי
- ג. ייצוג חברות מסחריות אירופאיות
- ד. יציאת נשים לעבודה
- ה. העבודה השכירה ומשמעותה
- ו. השתלבות בתפקידי מינהל בשלטון המדינה

5- בין יהודים לסביבתם.

- א. גורמי היסוד שעיצבו את היחסים
- ב. ביטויים ליחס האסלאם ליהודים ופגיעות ביהודים
- ג. השפעות הדדיות ויחסי תלות
- ד. חדירתם של אלמנטים חדשים למערכות היחסים
- הפוליטיזציה של היחסים עקב עליית הלאומיות בארצות השונות

6- השפעת הסכסוך הערבי יהודי בארץ ישראל הציונות.

- א. שלבים, תקופות במעשה הציוני
- ב. גורמים המשפיעים על דפוסי הביטוי של הפעילות הציונית
- ג. ביטויי הפעילות הציונית
- ד. חשיבותה של הציונות לקהילות היהודיות בארצות האסלאם

7- היצירה התרבותית

- א. היצירה הרבנית

- היקפה

- הסוגות

- דמויות נבחרות לפי ארצות

ב. השירה העברית והפיוט

ג. השירה בערבית יהודית

ד. השירה והספרות בלשונות המקום (צרפתית, ערבית, לאדינו ועוד)

ה. תאטרון ומוסיקה יהודית כמו גם היהודים בתאטרון ובמוסיקה המקומית

8- מלחמת העולם השנייה.

9- עליה, העפלה, הגנה ופעילות מחתרתית.

א. העליה המסורתית לארץ ישראל והתיישבות בה לאורך הדורות

ב. ההעפלה בעיקר של השנים 1939-1948

ג. פעילות הגנה לאחר מלחמת העולם השנייה ועד סיום הנוכחות היהודית

ד. פעילות מחתרתית בארצות העצמאיות בעיקר לאחר הקמת מדינת ישראל

10- היהודים במרחב הציבורי

א. העיתונות היהודית

1- היקפה

2-אופייה

3- השתקפות המאבקים הרעיוניים הפנים קהילתיים בעיתונות

4- היהודים בעיתונות המקומית הלא יהודית

5- היהודים במקצוע העיתונות - דפוס, פרסום

ב. היהודים בפוליטיקה המקומית

1- השתתפות היהודים בפעילות הפוליטית והחברתית החדשה של המרחב

2- היהודים במפלגות הפוליטיות: הקומוניסטית, הסוציאליסטית, הבונים

החופשיים.

3- כוחות ומפלגות יהודיות.

11 - סיום הנוכחות היהודית

א. שלבים בתהליך הסיום של הנוכחות 1945-1973

ב. מאפיינים של תהליכי הסיום

ג. גורמים שהשפיעו והביאו לסיום הנוכחות

12. קהילות מתפזרות, זהויות מתחדשות.

א. יהודי ארצות האסלאם בארצותיהן החדשות

ב. בניית זהויות יהודיות חדשות המשלבות בין מורשת העבר לבין המציאות שבה הם חיים

ג. דפוסי בניית הזכרון ההיסטורי והקהילתי

נספח 2: הערות ועדת המשנה להסטוריה למתווה לסדרה הטלוויזיונית

1. הצעת פרופ' חיים סעדון לסדרה הטלוויזיונית 'ל'עמוד האש המזרחי' סולידית, בעלת אג'נדה ברורה, ומסגרתה ערוכה היטב מבחינה אקדמית. המאפיין 'אורך חיי המדף שלה יהיה ארוך ומשמעותי' חשוב מאד, שכן חסרה לנו תכנית 'קלאסית', 'כבדה', רצינית העומדת על גרעין קשה של עובדות ושתוכל ללוות אותנו שנים רבות ותהיה 'תחליף' לכרוניקה הגדולה שלא נכתבה. נראה שהציבור צמא לידע המורכב מעושר חזותי. עם זה, פרופ' סעדון עצמו אומר שתיתכנה הצעות חלופיות, ולאור זאת להלן הערות שעלו בדיון בוועדת המשנה להיסטוריה על שאלה זו (2 ביוני 2016).
2. הצעתו של פרופ' סעדון מתאימה להיות מסגרת היסטורית כללית, אך הבמאים והמפיקים יבררו מתוכה מה שמתאים. עולם המדיה השתנה והטלוויזיה אינה עוד המרכז אלא האינטרנט שתובע הפקות קצרות.
3. הדגם הטלוויזיוני של 'עמוד האש' ספק אם הוא מדבר אל הציבור של דורנו ובפרט הדור הצעיר. הסדרה צריכה להיות על בסיס אקדמי אבל לא לדגם שהתאים לדור הקודם שהיום עשוי להיראות משמים. חשוב לעשות עבודת שטח כדי לראות אם הנוער היום ואפילו המבוגרים עשויים להתחבר אל סדרה מעין זו. ההתמודדות עם סדרה מלפני שלושים וחמש שנה בדרך של 'יצירת' עמוד האש החדש' אינה רלוונטית לציבור היום בישראל. לפני שיושקעו מאות שנות אדם וכסף ביצירה, הוועדה מציעה לאחראים על ההפקה לקיים קבוצות מיקוד ודרכן ללמוד על הדרך הנכונה ביותר להציג היום את הסיפור של יהודי ארצות האסלאם. עדיפים דגמי סדרות מעין 'הכול אנשים', 'מגש הכסף', ואף 'תקומה' שעסקה ללא משוא פנים בסוגיות הסבוכות של הקליטה. כללו של הדבר, צריך ליצור סדרה שתדבר אל הקהל של היום.
4. בשונה מ'עמוד האש' ובדומה לתפיסות שעלו בוועדת המשנה להיסטוריה, לא רצוי להציג את יהודי ארצות האסלאם בלבד אלא להציגם כחלק מתפוצה רחבה יותר הכוללת את יהודי אירופה וארה"ב. כדי לספר סיפור היסטורי דינמי ועשיר על השתלבות המזרחיים בארץ ועל התפתחות הזהות המזרחית העכשווית, ראוי לשלב קטעים שיעסקו בהשתלבות המלאה בארץ לרבות המתחים שליוו אותה, כי ההווה הוא נקודת המוצא של רוב הציבור, ומכאן גם חשיבותו של העיסוק ההיסטורי בתופעה. כל המאבק הוא לא על מנת לצאת מהכלל אלא להיות בכלל ולהפוך לחלק מהגרעין הקשה שלו. על כן יש ליצור נקודות חיבור והשקה לכלל ההיסטוריה.
5. ההתייחסות לקליטה בארץ היא בעיקרה סוציולוגית. אם רוצים להכניס נושאי הווה צריך להקפיד על גישות של היסטוריה חברתית, משום שיש לדרכי הייצוג אמירה. אם נבחר להגיש את ההיסטוריה של יהודי המזרח בדרך מאד שונה מדרכי הייצוג הקלאסיים נשדר מסר שיש כאן משהו חריג. בכל מקרה לא יותר מ-20% מהסדרה יוקדשו למחצית השנייה של המאה העשרים.
6. הרצון להציג סיפור חובק כל, מסודר וכרונולוגי אינו מתאים למדיום טלוויזיוני. ממילא סדרה של עשרה פרקים או עשרים במקרה הטוב לא תוכל להקיף את מלוא ההיסטוריה.
7. חובה להקים ועדת היסטוריונים מומחים לאזורים ולתחומי עניין שונים ובעלי גישות מגוונות שילוו את הכנת הסדרה.

8. התקופה המוצעת - המאה ה-19 וה-20 היא טובה מאוד ולכן חשוב גם להגיע בסדרה עד המפגש עם החברה בישראל ולעסוק גם בפרקים שיהודי ארצות האסלאם נטלו בהם חלק משמעותי, כגון יישוב הפריפריה (מושבי עולים ועיירות פיתוח) ובהגדרה מחדש של המושגים 'חלוציות', 'המחאה המזרחית' ועוד. עם זה, המיקוד התמטי במאות ה-19 וה-20 מדיר אירועים ותופעות חשובים ביותר מהמאות המוקדמות יותר. למשל סיפורה של דונה גרציה הוא מתקופה מוקדמת יותר. הנימוק שעל המאות ה-19-20 יש עדויות חיות יותר מאשר למאות קודמות נכון בסדרה שכולה תיעודית, אבל יש ניסיון עשיר בעולם הקולנוע והטלוויזיה לספר סיפור קדום גם בלי עדויות חיות.
9. במתווה סעדון כמות שהוא היבטים חשובים מאוד אינם באים לידי ביטוי כגון אמונות ודעות, קשרי יהודי ארצות האסלאם עם יהודי ארצות אירופה ובמאה האחרונה גם אמריקה, השד"רים, ועוד. חסרה התייחסות מספקת לפעילות העצמית של יהודי המזרח ולא רק כתגובה למודרניזציה האירופאית. אין דיון מספק בהגירות פנימיות (מן הכפר אל העיר, מן העיר העתיקה אל העיר החדשה) וחיצוניות (בין ארצות, לאירופה ולאמריקה הצפונית והדרומית) ועוד.
10. החברה הישראלית היום מחפשת ללמוד את הסיפור ההיסטורי באמצעות דמויות ולא דרך נרטיב קולקטיבי רחב. הצופה מעוניין בסיפור ולא בהרצאה היסטורית. על כן דומה שסיפור סביב דמויות מרכזיות יהיה הרבה יותר מרתק ויותר מקיף כי יביא בחשבון את לשונות היהודים, את הארצות שבהן פעלו הדמויות, את קשריהן עם דמויות אחרות, את הפעילות התרבותית וכו'. יש לבחור כמה דמויות והתפתחותן, תוך ייצוג לארצות שונות, לזרמים שונים, לנשים ולגברים. אפשר למשל לייחד פרק לג'יל ברונשוויג העשוי להציג את השינויים של מערכת החינוך היהודית בתקופה הנדונה. דרך חביבה מסיקה ניתן ללמוד על עולם התרבות, המוזיקה והבמה. דרך אברהם אלמליח ניתן לספר את סיפור העיתונות. דרך הלן קאזס – את סיפור מלחמת העולם השנייה, ואלה כמובן רק דוגמאות שאפשר לפתח ממדינות שונות. עם זה, גם אם נקודת המוצא תהיה עיסוק בדמויות חיוני לתת את הרקע והידע ההיסטורי.
11. אפשר להציג את יהדות המזרח גם דרך עולם המוסיקה והפיוט – לרבות השפעות יהודיות, מוסלמיות ואירופאיות על התפתחות המוסיקה עד הגעתה לישראל.
12. בסדרה יוחד פרק אחד לתרבות וזה מעט מדי. בכל פרק יש לשזור אנשי תרבות, טקסטים, עיתונים, מחזות, ספרים ורעיונות.
13. הנחות היסוד העומדות מאחורי ההחלטה להמליץ להתמקד בעת החדשה ושלא להפריד בין ארץ לארץ מקובלות, כל עוד הפרקים התמטיים ינועו בין אתרים ודמויות שייבחרו בקפידה, המתווה המוצע עשוי לשרת גם את הדגשת הייחודי בכל קהילה ואזור. למשל, בפרק שיעסוק בלשונות היהודים בעידן הקולוניאלי, המעבר מהערבית היהודית לצרפתית ראוי שיתפוס מקום חשוב, אך ראוי גם להדגיש את יחסי הגומלין בין הספרדית היהודית לשפות האירופיות (ובמיוחד לספרדית), אימוץ שפות לאומיות מודרניות כגון התורכית והערבית (הלא יהודית), את מקומה של העברית ה'קדם-ציונית' וכד'.

14. בפרק 'בין יהודים לסביבתם' חשוב להוסיף גם היבטים 'חיוביים'. כדאי לייחד פרק לניסיונות ההיטמעות של יהודים בסביבתם (כאלה שצלחו יותר ופחות), במיוחד בעיראק ובמצרים. חשוב גם לחזק את תרומתם של סוכנים מקומיים למפעל הקולוניאלי כדי למנוע מצג דיכוטומי מדי של מערב מייצר ומזרח מקבל ותו לא. בכך הסיפור המקומי יהפוך אולי לסיפור יהודי עולמי.

15. ראוי לייחד פרק להגירה היהודית מארצות שונות לארץ ישראל, ולא פחות חשוב - לאמריקה הצפונית והדרומית- שראשיתה **כבר במאה ה-19**. סוגיית ההגירה תופסת מקום נרחב מאוד בהיסטוריוגרפיה היהודית בעת החדשה, ובצדק. אחרי הכל, גלי ההגירה מאסיה, מאפריקה ומאירופה, למערב ולישראל הם אולי השינוי המשמעותי ביותר שעבר העם היהודי ב-150 השנים האחרונות (מלבד השואה, כמובן), ואולי גם תפקידם החשוב של יהודי המזרח בתהליך הרחב. למשל, ראשוני המתיישבים בארגנטינה ובאזורי התיישבות משמעותיים אחרים באמריקה הלטינית, היו יהודים ממרוקו; מעטים יודעים על התפקיד החשוב והפרו-אקטיבי של יהודי צפון אפריקה בהתיישבות בארץ ישראל, עוד לפני ה'עלייה הראשונה'. הבורות הציבורית בתחום היא הבסיס לעוול היסטורי המתמשך שמאפשר להציג את יהודי המזרח כפסיביים וכחסרי קול אוטונומי. תיקונו צריך לקבל עדיפות כי הוא שלב בסיסי בדרך לשינוי נקודת המבט הרווחת על כמחצית מתושבי מדינת ישראל כאוכלוסייה פסיבית ש'הועלתה' לכאן רק בזכות המפעל הציוני ה'אירופי'. זהו שלב חשוב בדרך להעצמת הזהות המזרחית בישראל.

נספח 3: תמצית פגישה בטלוויזיה החינוכית לקידום סדרת הטלוויזיה המדוברת בתאריך 2016-6-30

בישיבה היו שלוש התלבטויות מרכזיות:

1. תוכן:

- א. ממתי להתחיל את הסדרה? הוחלט כי יהיו 12 פרקים בסדרה שהשלושה הראשונים יעסקו בראשית הקיום היהודי תחת שלטון האסלאם ויגיעו עד ערב העת החדשה.
- ב. אילו קהילות לכלול? האם לכלול את יהודי אתיופיה? סוכם כי יהודי אתיופיה יכללו שכן אף אם לא חיו בחברה מוסלמית הרי שהזהות החברתית שפתחו בארץ קרובה ליהדות המזרח.
- ג. הסדרה תעסוק ביהודי אגן הים התיכון, אסיה ואפריקה (כדי לא לקרוא לזה כל ה"לא אשכנזים") וכך נוכל לכלול גם את הבלקנים וארצות נוספות.

2. משך כל פרק: הייתה התלבטות מה נכון יותר מבחינת אורך הזמן. הנטייה היא להפיק 12 פרקים של חצי שעה כל אחד.

3. אופי ההפקה: עלתה החשיבות הרבה של סדרה שמצד אחד תתן מענה לחשיבות הנושא ולאופיו ההיסטורי תרבותי. יחד עם זאת ידרש מחברת ההפקה להציג מודל ש"ידבר" אל הצעירים של היום.

המלצות ועדת המשנה למגדר

נושא המגדר נוגע למספר שאלות יסוד: הקול הנשי והנוכחות הנשית בלימודי הספרות, ההיסטוריה וההגות, הרצף בין הקול הנשי היהודי בגולה לקול נשי בישראל, מקומה המיוחד של הנשיות המזרחית ושל אשה ממזרח. ואחרון אך לא פחות חשוב שאלת הגזענות ובסקסיזם במערכת החינוך מנקודת מבט פמיניסטית רב-אתנית ורב-לאומית.

המלצות

נושא המגדר והמזרחיות חייב להיות משולב אינטגרטיבית בכל תכניות הלימודים בהגות, בהיסטוריה, בספרות, באזרחות, באמנות, בקולנוע, בפיז, ביהדות, במולדת ועוד

2. הנושא חייב להיכתב ע"י נשים או לפחות רוב נשי. ההיסטוריה הנשית שלה כמעט לא נחקרה ולא נכתבה. ולכן אלו שעוסקות בכתיבה נשית מזרחית בכל התחומים חייבות להיות מעורבות בכל הוועדות ולא רק בוועדת מגדר.

3. חייבים לשלב אנשי חינוך שיש להן ידע נרחב תיאורטי ומעשי בפדגוגיה חדשנית ובפדגוגיה דיגיטלית. הוראה הוא מקצוע פרקטי ובינו לבין האקדמיה מרחק שמיים וארץ. רוב העוסקות במלאכה הן נשים עתירות ניסיון שמיישמות למידה משמעותית בשטח. יש להציע תכנית לימודים חדשנית.

4. בניית אתרים יישומיים לנושאים השונים. כאן ניתן לקחת דוגמא מאתר ראשוני בנושא על נשים פורצות דרך ביהדות המזרח הממחיש איך צריך ללמד היום את נושא יהדות המזרח ומגדר בפדגוגיה חדשנית דיגיטלית.

5 לימוד ההיסטוריה של המאבק הפמיניסטי המזרחי במרחבים השונים שלו. כדאי להציע מספר קורסים להעשרה שיקפו נושאים כמו: מזרחיות, מגדר, משפט, תרבות, כלכלה, חברה, פוליטיקה ועוד. הקורסים יהיו חלק ממערכת הלימודים. ויש להגדיר את אופי השתלבותם

ב. herstory מזרחי - נשים מזרחיות מחוללות שינוי בכל התחומים - חברה, תרבות, כלכלה ועוד שסיפורן ותולדותיהן ילמדו במערכת החינוך.

ד. כחלק מתוכניות הלימודים בתרבות תכנסנה נשים מזרחיות יוצרות: משוררות, סופרות, אמניות פלסטיות, מוסיקאיות ועוד לתוכנית הלימודים.

המלצות ועדת המשנה לאזרחות

בבדיקת ספרי הלימוד באזרחות בולטת בהיעדרותה הנוכחות של יהודי ספרד והמזרח, בטרם עלייה לארץ, בתהליכי הקליטה ובתרומה הייחודית של יהודי המזרח ביישוב הארץ. נושאים בעלי חשיבות ללימוד, להעלאת מודעות לדיונים גם אם הם כרוכים בתחושות של עימות וויכוח, חשוב להעלותם שהרי הם חלק בלתי נפרד מהרקמה החברתית המבעבעת. הוועדה ממליצה לשלב בלימודי האזרחות נושא שבמסגרתו יש להעלות נושאים כגון: סלקציה של הקולטים בטרם עלייה, מאורעות ואדי סליב, הפנתרים השחורים, תנועת האוהלים, מחאות הדיור, פרשת ילדי תימן ועוד.

יש לדון במסגרת מקצוע האזרחות בסיבות לכישלון הקליטה של העולים משנות החמישים. הסיבה לנפולת קשה של המזרחיים לכליאה בבתי הסוהר.

הטיעון שהטובים עברו לאירופה והגיעו לארץ רק נחשלים הוא טיעון משולל יסוד וגובל אפילו בגזענות, שכן אנו מוצאים משפחות חצויות, שמחצית המשפחה שהיגרה בצרפת, למשל, מצבה משופר לאין ערוך מזו שהגיעה לארץ.

יש לשאול לסיבות לנוכחות נמוכה כל כך של המזרחיים במערכות החיים כולן, בבתי המשפט, באוניברסיטאות, ברדיו ובטלוויזיה ועוד.

יש לכלול בדיון באזרחות לימודי התיישבות, תרומת העלייה של שנות החמישים והשישים ליישוב הארץ, לציין את העובדה שמרבית המתיישבים באיזורי הספר, גבולות הארץ בצפון ובדרום הם יהודים יוצאי צפון אפריקה. די לנו לעלעל ברשימת היישובים כדי להיווכח בכך:

בדרום: ירוחם, באר שבע, אופקים, קרית גת, חבל לכיש, אשקלון, דימונה, אשדוד, שדרות.

בצפון: קרית שמונה, שלומי, חצור הגלילית, מעלות, דובב ומרגליות.

לימודי האזרחות צריכים להתקיים בשקיפות ובאומץ.

המלצות ועדת המשנה להעשרה

הערה מקדימה להמלצות ועדת ההעשרה:

ועדת המשנה להעשרה כפי שהיא מוצגת כאן הינה ועדה המורכבת רובה ככולה מעובדי משרד החינוך ולכן אין לה מעמד של ועדה ציבורית. התכנים המוצעים נלמדים אמנם במערכת החינוך באורח ספורדי מעט שבמעט. הוועדה מסתמכת על רצונם הטוב של עובדי משרד החינוך וללא מנגנון פיקוח וליווי חיצוני והסדרה של אלמנטים קבועים של העשרה יהיה קשה לצפות למימוש והפנמה של ההמלצות. כך למשל יש צורך להקים מוזיאון כלל ארצי וכלל עדתי ולהבטיח ביקורים סדירים של התלמידים. יש צורך בהקצאת ימים קבועים במהלך השנה שיוקדשו למפגשי התלמידים עם האמנות של יהדות המזרח. יחד עם זאת עצם ציון ההמלצות בחוות הדעת שלפנינו מדגיש ומתייחס למהות התכנים הנדרשים בהעשרה.

מבוא

למפגשי למידה והעשרה משמעותיים אודות הנכס התרבותי, ההגותי, החברתי וההיסטורי של קהילות יהדות המזרח וספרד – נודעת חשיבות רבה ברמת הפרט והחברה כאחד. למידה מקיפה בנושא קהילות יהדות ספרד ומזרח, שתתקיים באופן סדיר ורצוף כבר מגן הילדים, דרך ביה"ס היסודי, חטיבת הביניים והתיכון - תעודד שיח מתמשך, תאפשר לברר תפיסות עולם, תתרום לעיצוב הזהות האישית והקבוצתית, תזמן שינוי תודעתי ותוביל ליצירת חברה מכילה ומקירה את האחר.

תמונה שלמה ועשירה של המורשת המזרחית – נוכל לייצר, אצל הלומדים והצוותים החינוכיים, בעזרת מפגשים המתייחסים למישור הקוגניטיבי, החברתי-ערכי והרגשי. אמנם, כל אחד מן המישורים יכול להוות נקודת מוצא לתהליך אך חשוב שיווצרו זיקות וקשרים ביניהם ואין להסתפק בהקניית עולם הידע בתחום ההיסטורי, הספרותי, ההגותי וכו'.

על-מנת שמורשת תרבות יהדות מזרח וספרד תהיה רלוונטית, תחלחל ותשפיע על הפרט והחברה, יש לעודד את הלומדים לקחת חלק פעיל במהלך הלמידה, לנקוט עמדה, להציע רעיונות ולהיות מעורבים בעשייה. כל זאת במהלך יום הלימודים ולאחריו, במסגרת תכניות החובה ובמסגרת תכניות הבחירה, במסגרת הכיתתית ובמסגרת החוץ-כיתתית, בשיעורים ובסדורים, בביה"ס ובתנועות הנוער, במפגשים ממשיים ובסביבה הווירטואלית.

תהליך למידה משמעותי שכזה, חשוב שייעשה בחכמה, צעד אחר צעד באופן שיאפשר לפרט ולחברה לחשוף, לדעת ולהבין את עוצמתה של מורשת יהדות המזרח וספרד, ומנגד לטלטל ולחזק, להתחבר ולהתנגד, לעורר שאלות ולחפש תשובות. זהו תהליך בעל פוטנציאל רב לשינוי תודעתי עמוק שיאפשר לכלל הלומדים והצוותים החינוכיים, להכיר, לכבד, להעריך את תרומת מורשת קהילות מזרח וספרד לחברה ולמדינה ולייצר את התמונה השלמה. וכדברי שר החינוך נפתלי בנט, בהשקת הוועדה: 'אנחנו מחזירים לנוער שלנו חצי סיפור שאבד לנו בדרך. את סיפורי המעברות, את סיפורי הגבורה של האימהות, היציאה מן החומות, ואת אבות הציונות שבאו מאירופה אבל גם מתוניסיה. אנחנו לא יכולים לגדל דור שמכיר רק חצי ממורשתו, ואנחנו לא יכולים לחנך נוער ל"ואהבת לרעך כמוך" כאשר הנערים לא מכירים את "רעך" שמהווה לפחות חצי מהכיתה שלהם'.

עקרונות מרכזיים בתהליך

תהליך עבודת הוועדה הארצית כלל מספר עקרונות המקבילים גם לתהליך המתבקש בעבודת צוותי החינוך ברמה המקומית. בחרנו להציג להלן את 4 העקרונות המרכזיים:

- **עקרון הגיוס וההקשבה למגוון קולות:**

הוועדה איתרה את האחראים על היבטים שונים הקשורים להעצמת קהילות המזרח במשרד החינוך וקיימה עמם שיח מגייס שכלל בירור תפיסות עולם, הבנת הצורך וחשיבה פורצת דרך בדבר ההמלצות.

הוועדה פנתה מיוזמתה לקהלים שונים כמו: למועצת הנוער הארצית, למרכז להעצמת הזהות היהודית, למנהלי מוסדות חינוך ואף לקהל הרחב, ביקשה וקיבלה מהם יוזמות והצעות שונות בתחום. הוועדה מאמינה בחשיבות גיוס השותפים ובהקשבה למגוון קולות וממליצה לצוותי החינוך לגייס את הלומדים, ההורים והקהילה למהלך, להקשיב ולתת מקום לכל הקולות.

- **עקרון ראיית הטוב / הקיים**

הוועדה מיפתה את הפעולות הקיימות במסגרת תכניות הלימוד, תכניות ההעשרה, תכניות בית ספריות, תכניות בקהילה, בסביבה הדיגיטלית, במסגרת סיורים וטיולים ובתנועות הנוער – ומצאה כי קיים מגוון רחב של פעולות ויוזמות הנוגעות בהיבטים שונים בנושא, אך במקטעים אזוריים, נושאים וכד', מבלי לראות ולהראות את התמונה השלמה.

הוועדה מאמינה כי על צוותי החינוך למפות את תמונת המצב אצלם, לבחון את מידת שביעות הרצון, לקבוע מה נדרש להוסיף, להעמיק, לשפר, להרחיב ולפעול כדי לייצר תמונה שלמה שתוצג לכלל השותפים.

- **עקרון השיתופיות והבחירה**

הוועדה ביקשה לייצר תמונה ענפה ומגוונת של רעיונות, יוזמות, תכניות יישומיות שיעמדו לבחירת צוותי החינוך מהגן ועד כיתה י"ב ויאפשרו תהליך למידה משמעותי וחוויתי בנושא מורשת יהדות ספרד והמזרח.

הוועדה מאמינה שגם במוסדות החינוך יש לייצר סל רעיונות בית ספרי שיאפשר לכל מורה לקחת חלק פעיל בתהליך ולבחור את מה שמתאים לו וללומדים שלו (בהתאם לגיל, לאוכלוסייה וכד')

- **עקרון היישומיות וכוחו של השטח**

הוועדה עיבדה את החומרים שהתקבלו בנושא, יצרה מהם אשכולות נושאים והגדירה למול כל רעיון, מי במטה משה"ח יקח אחריות על פיתוח, ליווי, יישום והערכת כל אחת מהיוזמות והפעולות המוצעות.

הוועדה הציגה את ההמלצות שהתגבשו, בפני כל היחידות הקשורות לנושא, קיבלה מהם משובים ועדכנה את ההמלצות בהתאם. בנוסף, ערכה הוועדה מספר מפגשים עם נציגים שונים ושמעה מגוון דרכי יישום אפשריים.

אבני דרך בהמלצות הוועדה

אבני דרך ברמת הלומד:

כל תלמיד ותלמידה ילמד ויחווה, החל מגן הילדים ועד לכיתה י"ב את העושר התרבותי, ההגותי, ההיסטורי של יהדות ספרד והמזרח. הלמידה תיעשה תוך מפגש אינטלקטואלי-חוויתי עם אירועים, דמויות, יצירות, יוצרים, הוגים של יהדות ספרד והמזרח במסגרת שיעורי ספרות, היסטוריה, מחשבת, ובתנ"ך; במסגרת שיעורי אמנויות (מוסיקה, מחול, דרמה, אומנות); בשיעורי חינוך, במהלך סיורים ובטיולים; בטקסים, בחגים ובמועדים, בלוח האירועים השנתי.

אבני דרך ברמת המוסד החינוכי:

כל איש חינוך יפעל בהתאם למתווה הכללי שיפורסם בנושא ובמקביל יוכל לבחור את הנושאים, המסגרות, והפעילויות שיזמנו לכלל הלומדים מפגשי למידה חווייתיים. חשוב להדגיש את המסר "עם אחד – זה כל הסיפור" ולכן חשוב לאפשר ללומדים לראות ולחוות את המארג השלם של כלל קהילות ישראל.

אבני דרך ברמת המטה:

מערכת החינוך תשלב את הנושא בתכנית האסטרטגית של משרד החינוך, המחוזות ומוסדות החינוך ותפרסם מתווה ראשוני שיכלול מטרות, עקרונות, פריסת נושאים מרכזיים וסל רעיונות (מגן הילדים ועד לכיתה י"ב) מוצע לבדוק אפשרות שהנושא יוגדר כחלק מהנושא המרכזי לשנה הבאה (משלב בין אחדות ישראל וירושלים) או כשבוע שיא במועד אחר.

מערכת החינוך תחל בהתארגנות לקראת פיתוח סביבת למידה דיגיטלית ובה מגוון חומרי הוראה למידה, דוגמאות ליחידות הוראה וליישומים מן השטח, מאגרי מידע ועוד. שילוב יחידות במסגרת ההכשרה, ההשתלמות והפיתוח המקצועי לצוותי תרבות יהודית ישראלית, למורים לספרות, להיסטוריה, לאמנויות, לרכזי טיולים ולרכזים חברתיים.

המלצות

נושא א': פיתוח, ליווי והטמעת הנושא

המלצות 5-1 ברמת מטה, בטווח הביניים

המלצה 1 (להחלטת שר/מנכ"לית): הגדרת הנושא בתכנית האסטרטגית

הגדרת הנושא כמשימה בתכנית האסטרטגית של משרה"ח, המחוזות ומוסדות החינוך (גני הילדים, בתי"ס ואקדמיה)

המלצה 2 (להחלטת שר/מנכ"לית): מינוי מפקח מרכז תחום

מינוי מפקח מתכלל הממונה על פיתוח, הטמעה וליווי הנושא ועל תהליך יישום ההמלצות שהתקבלו מוועדת ביטון ותכניות נוספות שייזום בליווי מדריכים מרכזים בתחום. (המפקח יתכלל את עבודת כל הגורמים בקשר לבחינת האיוון האתני בהרכבי ועדות; לעדכון תכניות הלימודים וחומרי ההוראה-למידה; לתהליך הכשרת אנשי חינוך במסגרת הפיתוח המקצועי, להנגשת חומרי הוראה-למידה, להפעלת יום שיא ועוד- במ"מ ובממ"ד).

המלצה 3 (באחריות מפקח מ): שילוב הנושא במסגרת הפיתוח המקצועי

שילוב יחידות במסגרות הפיתוח המקצועי לצוותי תרבות יהודית ישראלית, לרכזים חברתיים, לרכזי טיולים, למורים להיסטוריה, למורים לספרות.

המלצה 4 (באחריות מפקח כ): שילוב הנושא בתכנית המוסדית

שילוב הנושא בתכנית הכוללת של המוסד החינוכי: בתכניות הלימודים, בתכניות ההעשרה, בפעילות הבית ספרית, בטקסים, במרחב הלימודי ועוד.

המלצה 5 (באחריות משנה למנכ"לית בשיתוף המפקח המרכז ומינהל ח-ן)

- א-** הגדרת **יום שיא** בלוח הגאנט של משרד החינוך (רצוי קביעת מועד חיובי)
- ב-** הנגשת רעיונות ליישומי יום היציאה והגירוש של היהודים מארצות ערב ומאיראן יצויין בהתאם לחוק ב-30 בנובמבר בביה"ס, בתנועות הנוער, בקהילה ועוד

מוצע לבדוק אפשרות שהנושא יוגדר כחלק מהנושא המרכזי לשנה הבאה (משלב בין אחדות ישראל וירושלים או כשבוע שיא במועד אחר.

במסגרת שעת חינוך, במפגשי הורים וילדים "והגדת לבנך", בטקסי הוקרה יישוביים לפעילים בנושא וביום ביקור חינוך במוזיאונים למורשת יהדות המזרח. הצעה יישומית מארץ מוצא לארץ מולדת - "על סדר היום"

נושא ב': אתר "יחד שבטי ישראל"

המלצות 6-8 ברמת מטה, בטווח הביניים, במסגרת עבודת מטה

המלצה 6 (באחריות המפקח המרכז, אגף תקשוב ומורשת): יחד שבטי ישראל

יצירת אתר מרכז המהווה כניסה ראשית לכל האתרים והחומרים שפותחו ע"י הקהילות השונות.

הרחבת **האתר הנוכחי** כך שיהווה דלת כניסה ראשית לכלל החומרים הקיימים בנושא. האתר יכלול מדור כללי לצד מדור לכל קהילה.

המדור הכללי יהיה באחריות ממונה מטעם משרה"ח. המדורים של הקהילות השונות יהיו באחריות נציגי הקהילות.

להלן דוגמאות: החכם היומי, סרטון החכם היומי, מורשת, יהדות קווקז

המלצה 7 (באחריות המפקח המרכז, אגף תקשוב ומורשת): שלך ובשבילך

הנגשת ארגז כלים הכולל תכניות, חומרי הוראה-למידה שפותחו למורים ולתלמידים. מאגר קישורים וחומרי העשרה בנושא. המפקח ירכז את מגוון חומרי ההוראה-למידה שפותחו בעבר למורים ולתלמידים ויפעל להנגיש אותם דיגיטלית לכל המעוניין. כמו כן ירכז קישורים וחומרים להעשרה בנושא ויפנה למגוון מחקרים, מאמרים, תמונות, סרטים וספרים.

להלן דוגמא לחומרים שפותחו במשרד החינוך:

- חוקרים צעירים - אוגדן הפעלות ותרגילים
- חוקרים צעירים - תהליך העבודה

המלצה 8 (באחריות המפקח המרכז, אגף תקשוב ומורשת): מדווחים מן השטח

הצגת דוגמאות של עשייה משדה החינוך וקיום מפגשי למידת עמיתים במסגרת "מארחים ומתארחים".

הממונה ייזום מהלך שיוביל בתי"ס להציג דוגמאות מן השטח: תיעוד עבודות חקר, תמונות מתערוכות, דוגמאות למרחבי למידה, סרטונים של טקסים שונים לקבלת ספר התורה ולבנות/בני מצווה וכו'

להלן דוגמא: ביי"ס בן-צבי בקרית עקרון פיתח מוזיאון בית-ספרי: <https://vimeo.com/132063662>

נושא ג': חוקרים, מתעדים ומציגים

המלצות 9-11 - לכיתות א'-י"ב - בטווח הקצר

במסגרת בר/בת מצווה, שורשים, של"ח, היסטוריה, השכלה כללית, חלופות בהערכה ומעורבות

המלצה 9 (באחריות מינהל ח-ן מעורבות, של"ח, מועצת הנוער הארצית בשיתוף המפקח המרכז, אגפי גיל ומורשת): **ח"ץ - חוקרים צעירים**

חוקרים קהילות, שורשים ותרבות

חקר המורשת המשפחתית, התרבותית, הרוחנית והקהילתית מהיבטים: היסטוריים, הגותיים, חברתיים, ספרותיים ואומנותיים

יכול להיעשות באמצעות תכנית ח"ץ המלווה כתיבת עבודת חקר:

- חוקרים צעירים - אוגדן הפעלות ותרגילים
- חוקרים צעירים - תהליך העבודה

יכול להיעשות במסגרות שונות כמו:

- תלמידי ה'-ט' – במסגרת עבודת חקר
- תלמידי י'-י"ב - במסגרת מעורבות חברתית כמלווים תלמידים צעירים
- תלמידי מחקר - במסגרת פר"ח, תמורת מלגת לימודים כמלווים תכנוסטים

המלצה 10 (באחריות השותפים שהוזכרו בהמלצה 9): **התערוכות שלנו**

מכינים תערוכת צילומי מנהגי קהילות במעגל השנה, חוקרים מנהגים ייחודיים בקהילות שונות, סביב מעגל השנה.

מציירים, מצלמים, אוספים חפצים, פרטי לבוש, מסמכים ועוד

מציגים בפני ביה"ס והקהילה

המלצה 11 (באחריות השותפים שהוזכרו בהמלצה 9) **מאגר סרטוני "מדור לדור"**

מכינים ומקרינים סרטוני "מדור לדור" חוקרים סיפורו של חפץ, אירוע, דמות, טקסט, פיוט, מיצג אומנותי שעבר מדור לדור בקהילות השונות. מתארים את ההתפתחות והשינויים שעבר ומציגים בפני ביה"ס והקהילה

נושא ד': מכירים ומוקירים

המלצה 12-13 לכיתות י'-י"ב - בטווח הקצר

במסגרת: מורשת קרב, שיעור הכנה לצה"ל, מעורבות חברתית, תנועות הנוער, פעילויות רשות

המלצה 12 (באחריות השותפים שהוזכרו בהמלצה 9): **סיפורי מורשת קרב**

מפגשי שיח בין דורי עם אסירי ציון, פעילי תנועות מחתרטיות, סיפורי עלייה וקליטה של דמויות מפתח שנלחמו להקמת המדינה

מפרסמים מכתבים, מסמכים, סיפורי לוחמים, סרטונים, אתר

נפגשים, מכירים ומפרסמים מאגר סיפורי מורשת קרב המלווים בעדות אישית, מסמכים, כתבות, סרטים המתייחסים לסיפוריהם של אנשים כמו אלי כהן:

- איש הצללים בדמשק – על סדר היום
- אלי כהן - סרט עלילתי
- אלי כהן - באתר המודיעין הישראלי
- אלי כהן - סרט מערוץ 1

המלצה 13 (באחריות השותפים שהוזכרו בהמלצה 9): **הענקת אות יקיר הקהילה**

היכרות עם דמויות מפתח בקהילה, מפגש עם סיפוריהם, קיום טקס חלוקת אות הוקרה על תרומה להעצמת המורשת בכלל ויהדות המזרח וספרד בפרט

מוסדות החינוך, ארגוני נוער, תנועות הנוער והרשויות יפעלו במשותף ל:

- הגדרת קריטריונים, איתור מועמדים
- בחירת היקירים שפעלו לקידום המורשת, המנהגים, העלייה והקליטה
- טקס הענקת תעודות הוקרה בימי שיא, ביום העצמאות וכו'

ניתן לקשר את המהלך, לתהליך אות יקיר הנוער המחוזי, האזורי, והבית ספרי

נושא ה': מאחורי הקלעים

המלצות 14-15 לכיתות י'-י"ב - בטווח הקצר

במסגרת: מעורבות חברתית, מועצת התלמידים, תנועות הנוער, פעילות רשותיות

המלצה 14 (מינהל ח-ן בשיתוף המפקח המרכז, אגפי גיל ומורשת): **הסיפור שמאחורי...**

תלמידים ומבוגרים יפעלו במשותף, יתעדו, יצלמו ויקרינו סיפורי עולים

(יש לוודא שניתן ייצוג הולם לכל הקהילות) מוסדות החינוך, ארגוני נוער, תנועות הנוער והרשויות יפעלו לתיעוד, צילום והצגת סיפורי עולים בדגש על:

- סיפורי העלייה לארץ ותרומת המתועד
- סיפור הגבורה
- סיפורי המעברות
- סיפורים מעבדות לחירות
- סיפורי השתלבות יוצאי הקהילות
- סיפורי שייכות והשתייכות לעם היהודי
- ייחודו של חפץ
- סיפורה של תמונה
- הסיפור שמאחורי...

ראו לדוגמא: סרטון תלמידים על אודות ירוחם

המלצה 15 (מינהל ח-ן בשיתוף המפקח המרכז, אגפי גיל ומורשת): **הנוער לשירות וותיקי הקהילה**

תלמידים, ארגוני נוער ותנועות הנוער יאתרו צרכים בקרב ותיקי הקהילה ויפעלו למתן מענים

מוסדות החינוך, ארגוני נוער, תנועות הנוער והרשויות יאתרו צרכים כמו:

- ליווי למרפאות
- שיפוץ חפצים
- ארגון הבית
- ניסוח מכתבים לרשויות
- צביעה
- עזרה פיזית וכו'

נושא ו': ביקור לימודי-חוייתי במרכזי מורשת

המלצה 16 **לכיתות א'-י"ב - בטווח הקצר**

במסגרת: סיורים בית ספריים, סמינריונים (באחריות המפקח המרכז, הדרכה מרחבי למידה, מינהל ח-ן, אגפי גיל ומורשת): מסע רב חושי אל העבר

ביקור לימודי-חוייתי

א. **במרכזי מורשת** של הקהילות השונות כמאפשרים לפתוח צוהר למורשת, לראות, לשמוע ולחוות את חיי הקהילות תוך מסע רב חושי אל העבר

ב. באמצעות **ניידת מורשת**, להכרה ולהנחלת השירה, הפיוט והמוסיקה של קהילות המזרח וספרד.

ג. באמצעות **תערוכה ניידת** ובה חפצים, תמונות, מסמכים ואמצעים אחרים המאפשרים חויית למידה רב חושית

ד. באמצעות **ערכה בית ספרית** שתועלה לאתר באיכות הדפסה.

ביקור במרכזי מורשת תוך מסע רב-חוגי אל העבר במסגרת מוסדות החינוך, ארגוני נוער, תנועות הנוער. למידה חווייתית הממחישה אירועים היסטוריים, מדגימה את אורח חייהם של הקהילות, המסורות, המנהגים והטקסים הייחודיים במעגל החיים, האוצרות העתיקים, היצירות המרכזיות, המוסדות בקהילה ועוד. סוגיות מרכזיות בתחום מורשת יהדות מזרח וספרד יידונו במהלך ההדרכה וילוו בתערוכות אינטראקטיביות הכוללות שחקנים, סרטים, מצגות, חידות, סדנאות חשיבה ויצירה. הפעילות תתקיים בשלבים: פעילות כיתתית, פעילות שכבתית ואירוע מרכזי לכל התלמידים שהשתתפו במהלך.

נושא ז': יצירת מרחב מוזיאלי קהילתי

המלצה 17 לכיתות א'-י"ב - בטווח הארוך

במסגרת: מסלול רשות (באחריות המפקח המרכז, הדרכה מרחבי למידה, מינהל ח-ן, אגפי גיל ומורשת):
יצירת מרחב מוזיאלי "יחד שבטי ישראל"

באחד מבתי"ס או באחד ממבני הציבור שישמש את כל מוסדות החינוך

לדוגמא: חט"ב "הדרים" בבאר יעקב מדגימה למידה סביב המוזיאון היישובי כתוצר רב-שנתי, רלוונטי ואותנטי ללומדים, למורים ולקהילה, כשהלומדים מאתרים מידע, חוקרים, מייצרים כרזות, משחקים ועובדים בצוותים משותפים עם מורים וחברי הקהילה.

התהליך המעמיק נפרס על פני שלוש שנים ומתייחס לעבר, להווה ולעתיד:
כיתה ז' מתמקדת בעבר - בדגש על המעברה בחיבור לתחומי הדעת.
כיתה ח' עוסקת בהווה - בדגש על הדרכת עמיתים במסלולים ביישוב.
כיתה ט' עוסקת בעתיד - בדגש על תכנית למוזיאון פעיל תוך כדי עיצובו ושיווקו

לצפייה במודל:

https://www.youtube.com/watch?v=i1N9Y_LRd3M&feature=youtube_gdata_player

תלמידי ביה"ס, ההורים והקהילה יפעלו ליצירת מרחב מוזיאלי בית ספרי, קהילתי שיהווה מעין מיני מוזיאון ויכלול:

א. אוסף של תמונות מספרות, סרטונים, ספרים, חפצים, אירועים, דמויות, כתבות, מיצגים אומנותיים, תלבושות – שנאספו מנציגי הקהילות השונות.

ב. הצגת עבודות חקר, מיצגים, סרטונים שהילדים והקהילה הכינו.

ג. המרחב ישמש ללמידה פעילה, חברותות, פאנלים, סיורים וכו'.

לצפייה בדוגמא: בי"ס "בן-צבי" בבאר יעקב.

נושא ח': שילוב סיורים לימודיים

המלצה 18 לכיתות ט'-י"ב - בטווח הקצר
במסגרת: סיורים לימודיים, תכניות להיכרות עם החברה הישראלית, של"ח, מסע ישראלי (באחריות מינהל ח-ן) קיום סיורים לימודיים חווייתיים לטיפוח המודעות לערכי הקהילה ולהבנת התרומה המשמעותית של עולי שנות החמישים והשישים לבניית הארץ לצד הקשיים והאתגרים הרבים.

הסיורים יערכו ב:

מושבים, עיירות פיתוח, ישובים בפריפריה, אתרים, בתי כנסת, אנדרטאות וכו'.
ההיכרות עם יישובי הפריפריה ותושביהם תיעשה כחלק מסיור לימודי חווייתי במסגרות שונות.

סיור המאפשר היכרות עם המקום

- במושבים שהוקמו ע"י עולי קהילות מזרח וספרד לדוגמא: סיור במושב נחם.
- בעיירות פיתוח לדוגמא: ביקור בירוחם ראה תוצר סרטוני תלמידים על אודות ירוחם.
- בערים וביישובים בפריפריה: לדוגמא ניווט עירוני בדרום.

סיור המאפשר שיח עם פעילים חברתיים במקום

- מפגש ושיח עם דמויות ציבוריות ביישוב.
- מוצע לבחון אפשרות לפעילות התנדבותית ביישוב.

נושא ט': שילוב בתכ"ל תיאטרון

המלצות 19-21 לכיתות ו'-ט' - בטווח הארוך

במסגרת: שיעורי תיאטרון

המלצה 19 (באחריות מנהלת תחום תיאטרון): **יצירת אירועים בימתיים** בנושא קהילות יהדות המזרח וספרד במודלים שונים באמצעות:

- תמונות משפחתיות
- חפצים מבית אבא
- סיפורים משפחתיים

המלצה 20 (באחריות מנהלת תחום תיאטרון): **יצירת אוגדן סיפורי עם** בנושא קהילות יהדות המזרח וספרד יצירת אוגדן סיפורי עם שיכלול: סיפורים וטכניקות לעיבוד הסיפורים בסגנון תיאטרון סיפור.

המלצה 21 (באחריות מנהלת תחום תיאטרון): **כתיבת אסופת פעילויות למורה** להפעלה בכיתות

נושא י': שילוב בתכ"ל מחול

המלצות 22-23 לכיתות ט'-י"ב - בטווח הארוך

במסגרת: שיעורי מחול

המלצה 22 (באחריות מנהלת אגף אמנויות ומפמ"ר מחול): **מחוללים קאנון ישראלי**
המקורות כהשראה למקוריות: יצירת תכנית שבמסגרתה ייחשפו תלמידי ביה"ס היסודי לריקודי עם ועדות בדגש על קהילות ספרד והמזרח בראייה עכשווית.

המלצה 23 (באחריות מנהלת אגף אמנויות ומפמ"ר מחול): **מחוללים רב תרבותיות**

קהילות ספרד והמזרח

- א. פיתוח תכנית שבמסגרתה ייבחרו בתי ספר אחדים המפעילים מגמות מחול, שיפעילו לסדנאות רפרטואר בהנחיית הלהקות "להקת ענבל", "להקת ביתא" ו"להקת אורלי פורטל".
- ב. הרפרטואר יעלה במסגרת המופע המרכזי של מגמות המחול.
- ג. המצטיינים ישתתפו במסגרת "ערב עבודות נבחרות" ארצי.

נושא י"א: שילוב בתכ"ל אמנות חזותית

המלצות 24-25 לכיתות ז'-י"ב - בטווח הארוך

במסגרת: שיעורי אמנות חזותית

המלצה 24 (באחריות מנהלת תחום אמנות חזותית): **עבודת שורשים יצירתית**

לכלל תלמידי שכבת ז'.

- הפעלה: מורים המלמדים שורשים ומורי אמנות.
- התלמידים יציגו עבודת שורשים גם בצורה אמנותית.
- העבודות יוצגו בתערוכות (בית ספריות, רשותיות, מחוזיות, ארציות).
- התלמידים יספרו על התהליך שעברו (ערכה מובנית בנושא תיכתב בשיתוף פעולה של מפמ"ר אמנות חזותית ובית התפוצות).

המלצה 25 (באחריות מנהלת תחום אמנות חזותית): **"אמנויות ואמנים מזרחיים עכשוויים"**

פיתוח ערכה לימודית שתכיל:

- א. רפרודוקציות פיזיות של יצירות אמנות לתלייה במרחב הבית ספרי.
- ב. ספר הדרכה למורה, שיכיל חומרים תיאורטיים, הסברים על היצירות והצעות לפעולה אמנותית.
- ג. תקליטור או אתר נלווה עם הצעות נוספות ודימויים איכותיים להוראה בשיעור.
- ד. מערכי שיעור לפעילות בחירה בסדנת האמנות בכיתות י-יב. מהלך של כ-4 שיעורים.

המלצה 26 (באחריות מנהלת תחום אמנות חזותית): **"אמנויות ואמנים מזרחיים עכשוויים"**

פיתוח ערכה לימודית שתכיל:

- א. רפרודוקציות פיזיות של יצירות אמנות לתלייה במרחב הבית ספרי.
- ב. ספר הדרכה למורה, שיכיל חומרים תיאורטיים, הסברים על היצירות והצעות לפעולה אמנותית.

- ג. תקליטור או אתר נלווה עם הצעות נוספות ודימויים איכותיים להוראה בשיעור.
ד. מערכי שיעור לפעילות בחירה בסדנת האמנות בכיתות י'-י"ב. מהלך של כ-4 שיעורים.

נושא י"ב: סיפורי קהילות במעגל החיים היהודי

המלצות 27-30 כיתות א'-י"ב - בטווח הקצר במסגרת: מעגל השנה, באמצעות: האגף לתרבות תורנית, המרכז להעצמת הזהות

המלצה 27 (באחריות: אגף תרבות תורנית): **מורים מספרי סיפורים**
הכשרת מורים כמספרי סיפורים בקהילות יהדות המזרח וספרד.
א. השתתפות בקורס ייחודי להכשרת מורים כמספרי סיפורי קהילות יהדות המזרח וספרד בבתי"ס ובקהילה.
ב. התנסות כמספרי סיפורים בבתי ספר ובמרכזים קהילתיים – תוך ליווי מרכז הקורס.
ג. השתלבות בוגרי הקורס כמספרי סיפורים בקהילה.

המלצה 28 (באחריות: אגף תרבות תורנית והמרכז להעצמת הזהות היהודית): **מנהגי הקהילות במעגל השנה**

בנות השירות ומדריכי המרכז להעצמת הזהות היהודית יעסקו במנהגי הקהילות במעגל השנה.
למידה חווייתית של מנהגי הקהילות במעגל השנה באמצעות בנות שירות ומדריכים הפועלים ב-350 בתי"ס.
הפעילות תכלול: מפגשי למידה לתלמידים-מורים-קהילה, הכנת תערוכה מקומית/ארצית, תיעוד מסודר, יצירת מאגר דוגמאות ליישומים, ימי שיא אזוריים וארציים.

המלצה 29 (באחריות: אגף תרבות תורנית והמרכז להעצמת הזהות היהודית): **בנות שירות ומדריכים מספרי סיפורים**

הכשרת בנות שירות ומדריכים של המרכז להעצמת הזהות היהודית, הפועלים בחינוך הממלכתי כמספרי סיפורים במעגל השנה בקהילות יהדות המזרח וספרד.
א. הכשרת בנות שירות ומדריכים כמספרי סיפורי קהילות במעגל השנה.
ב. הפעלת בוגרות הקורס כמספרות סיפורי קהילות במעגל השנה.
להעשרה: "סיפורי קהילות ישראל במעגל החיים" בהוצאת משרה"ח ומכון בן-צבי.

המלצה 30 (באחריות: אגף תרבות תורנית): **שילוב סיפורי קהילות במעגל החיים היהודי במסגרת פעילויות האגף**

שילוב הנושא במסגרת הפעילות השוטפת של האגף: ימי עיון, כנסים, פסטיבלים, פייטנים, לימוד משותף ועוד

נושא י"ג: המלצות החמ"ד

המלצות 31-35 לכיתות ז'-י"ב - בטווח הארוך במסגרת תכנית החמ"ד

המלצה 31 באחריות ס. מנהל מינהל חמ"ד: שילוב בתכנית העבודה אבני דרך ובתהליך הטמעת חזון החמ"ד יושם דגש במסגרת בין אדם לעצמו ולאלוקיו-בתכנית "מסע כיפה" להכרת פסיפס הציונות הדתית ובין אדם לארצו ולמולדתו במסגרת תכנית "אימוץ" אתרי מורשת.

המלצה 32 באחריות ס. מנהל מינהל חמ"ד: יש"י-יחד שבטי ישראל.
החמ"ד יפגיש בין אוכלוסיות של בני נוער לשיח בנושא תוך למידת טקסטים רחבים, הוגי דעות מכלל הגוונים לדיון אקטואלי לחיי היום יום העכשוויים.

המלצה 33 באחריות ס. מנהל מינהל חמ"ד: במ"ה-בית מדרש הורים.
החמ"ד ינהל שיח ערכי חברתי סביב סוגיית היחד והשלכותיה.

המלצה 34 באחריות ס. מנהל מינהל חמ"ד: פיוט בגני הילדים הרחבת תכנית הפיוט בגני הילדים לעוד מוסדות חינוך בחמ"ד, בדגש על ערכי תרבות המזרח תוך למידת הפיוט.

המלצה 35 באחריות ס. מנהל מינהל חמ"ד: נוער הקהל למען ציון.
יתקיימו מפגשים לשיח בין עדתי בדגש על למידה משותפת, הכרות וחיבור.

נושא י"ד: תחום מורשת

המלצות 36-37 כיתות ג'-י"ב - בטוח ביניים

במסגרת: אשכול מורשת, היסטוריה ותושב"ע, חגים, חברות, מפגשי הורים ותלמידים
המלצה 36 (באחריות מורשת ומפמ"ר היסטוריה): **דפוס עלייה ודרכי הקליטה של היהודים מארצות האסלאם**

דפוס עלייה ודרכי הקליטה של היהודים מארצות האסלאם בעשורים הראשון והשני לקיומה - בעיות נבחרות.
יהודי ארצות האסלאם בין שתי מלחמות העולם: תקליטור וחברת לימוד.
עליית יהודי תימן לארץ ישראל: תקליטור.

המלצה 37 (באחריות מורשת): **מנהגי הקהילות בליל הסדר באמצעות תקליטור אינטראקטיבי - הגדה של פסח.**

לתלמידי החטיבות והתיכון

בשיתוף היחידה לקהילות ישראל.

- חלקו הראשון של התקליטור עוסק בסימני הסדר: לסימנים מצורפים ביאורי מילים, הסברים, מושגים רלוונטיים, מנהגים ודינים, הפעלות, פיוטים, מקורות, העשרה לכל תלמידי חט"ב.
- חלקו השני של התקליטור עוסק במקורות.
- התקליטור מאפשר מפגש עם המקורות לליל הסדר (בדגש על תלמידי התיכון הלומדים תושב"ע לבגרות).

נושא ט"ו: תחום מגדרי

המלצות 38-39 כיתות ד'-י"ב - בטוח הקצר

במסגרת: תכ"ל, בזמנים ייחודיים, במעגל השנה

המלצה 38 (באחריות הממונה על המגדר ובשיתוף המזה"פ): **הפעלת תכנית "אור ממזרח" – נשים פורצות דרך מארצות האסלאם.**

התכנית חושפת עושר תרבותי רחב ומגוון באמצעות 28 נשים (כ"ח), נשים פורצות דרך, שהן סמל ומופת להנהגה תרבותית. היא מציגה תפיסות ואורחות חיים שוויוניים מההיבט המגדרי, תוך דיון בהיבטים מגדריים בקהילות היהודיות בארצות האסלאם ולנפץ את הסטריאוטיפים המגדריים והעדתיים. התכנית תופעל לקראת טקס ראש חודש, בנות מצווה, יום הילדה/האישה הבינלאומי, בימי שיא, ערב שורשים, עבודת חקר, בחיבור לתחומי דעת.

המלצה 39 (באחריות הממונה על המגדר): **שילוב התחום במסגרת תכניות היחידה: "שווה דיבור", "שרשרת", "מנהיגות"**

במסגרת תכניות היחידה יושם דגש על נושא יהדות המזרח וספרד. הכשרת המורים תכלול תהליך לפיתוח מודעות צוותי החינוך להשפעת זהויות מצטלבות ומיקומים חברתיים ולאחריותנו בתהליך.

נושא ט"ז: קרב

המלצה 40 - כיתות א'-ו' - בטווח ביניים

במסגרת: תכנית קרב

(באחריות קרב ונציגת המשרד במינהל הפדגוגי) שילוב נושא מורשת יהדות ספרד והמזרח **במסגרת קרב**

א. הפצת קול קורא

הזמנת ספקים להגיש תכניות חדשות העוסקות בתחום בשילוב בתחומי הדעת שונים.

ב. בניית קטלוג אינטרנטי

בניית קטלוג אינטרנטי ובו מארג פעילויות ופעולות (סדנאות, הצגות, סופרים יוצרים ועוד) והנגשתו לבתי הספר.

ג. קיום יום עיון לרכזי קרב ולמנהלי התכניות והתחומים השונים.

במטרה לפעול לקירוב הלבבות, הצגת החשיבות והנחיצות של הנושא, חשיפת הקטלוג האינטרנטי ותכניות חדשות וקיימות בנושא, מיפוי דרכים העשויים לעודד את מנהלי בתי הספר לרכוש תכניות שמשקפות את המגוון האתני של החברה הישראלית.

תכניות להרחבה: מאתר מינהל חברה ונוער

התכנית: תקציר

היהודים בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה - בין שתי מלחמות עולם

הסקירה בנושא יהודי ארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם, במטרה לאפשר למורים ולתלמידים ללמוד פרק זה בתולדות עמנו. הסקירה מכילה טבלאות ותרשימים שנועדו להקל על לימוד התהליכים.

חוקרים צעירים - אוגדן הפעלות ותרגילים

חוקרים צעירים - תהליך העבודה

התוכנית באה לעודד את הלימוד והעיון ולפתח את היצירתיות בנושאים הקשורים במורשת יהדות המזרח וספרד בפרט ובמורשת קהילות ישראל בכלל. התוכנית מציגה בפני הנוער אתגר - לחקור את מורשתם המשפחתית והקהילתית מהיבטים שונים: התוכנית כוללת את תיאור תהליך העבודה וכן לקט הפעלות ותרגילים.

בניה ובניה של ירושלים - שכונות בירושלים

מכון בן-צבי בשיתוף מינהל חברה ונוער לרגל חגיגות 3000 שנה לירושלים: קובץ מאמרים שנכתבו במיוחד בידי חוקרים שזוהו תחום מחקרם העיקרי. הקובץ הוא חלק ממארג פעילויות על ירושלים הכולל גם ספר נוסף על דמויות

של יזמים יהודים ספרדיים ובני עדות המזרח וכן חוברת הפעלות. ניתן להשתמש בקובץ זה כספר בפני עצמו או כחומר רקע להפעלות.

בניה ובניה של ירושלים - יזמים ויזמות

החברת מתארת את חייהם ופועלם של ארבעה יזמים ספרדים שחיו ופעלו בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. שחזור קורותיהם מאפשר הבנה של הפעילות הכלכלית המגוונת של כל אחד מהיזמים, וזאת נוסף לפעילותם בחברה ובממשל.

בניה ובניה של ירושלים - הפעלות

חוברת זו היא חלק מערכה העוסקת בתרומתם של יוצאי קהילות ארצות האסלאם והיישוב הספרדי בירושלים לחיי העיר. חוברת המידע וההפעלות המובאות בערכה זו ניתן ללמוד על הערכים והרעיונות העומדים מאחורי המנהגים, הסיפורים והשירים.

מראות ירושלים באומנות בשיתוף עם מכון בן-צבי מיצירותיהם של בני עדות המזרח בירושלים. הערכה כוללת דפי פעילות וסדרת תמונות של חפצים שנוצרו בידי בני היישוב הספרדי בירושלים,

סיפורן של עדות בירושלים

במארו זה מוצעים חמישה מסלולי טיולים בשכונות שבהן התגוררו יהודים שעלו לירושלים מספרד ומארצות האסלאם. שכונות אלה מייצגות פסיפס אנושי ותרבותי ששימר - ולעיתים אף חידש - מסורות של קהילות מפוארות ועתיקות יומין.

יצחק נבון 1921-2015 - הנשיא החמישי של מדינת ישראל, איש מעש ורוח ואוהב אדם - "על סדר היום" 133. סיפור חייו של יצחק נבון, נשיאה החמישי של מדינת ישראל שזור בקורותיה של מדינת ישראל. בפועלו תרם והשפיע על החברה והתרבות הישראלית בתפקידיו השונים. דמותו של יצחק נבון כמנהיג, נשיא, איש רוח, איש העם ואוהב אדם.

מארץ מוצא לארץ מולדת לציון יום היציאה והגירוש של היהודים מארצות ערב ומאיראן - גיליון "על סדר היום" מס' 127 א:

כנסת ישראל קבעה כי בשלושים בנובמבר בכל שנה יצוין יום היציאה והגירוש של היהודים מארצות ערב ומאיראן. כמיליון יהודים בני קהילות מפוארות אלו סבלו פרעות בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה-20, בעקבות הקמת מדינת ישראל, ונאצלו לעזוב את ארצות מוצאם.

הרב עובדיה יוסף - מנהיג ופוסק הדור - גיליון "על סדר היום" מס' 121 ב'

הרב עובדיה יוסף פעל "להחזיר עטרה ליושנה", להשיב את הפסיקה הספרדית למקומה הראוי. הוא כיהן כרב ראשי הספרדי בשנים 1972-1982 ומשנת 1984 עמד בראש מועצת החכמים של מפלגת ש"ס. מהרבנים ופוסקי ההלכה הגדולים במאה השנים האחרונות.

רש"י ורמב"ם - חמד"ת - גיליון מס' 40 הגיליון עוסק בדמותו של רש"י - רבי שלמה יצחקי, גדול הפרשנים למקרא ולתלמוד, וברמב"ם - רבי משה בן מימון שהיה מגדולי חכמי ישראל בימי הביניים.

שיתוף הציבור

חומרים מהדיונים שנערכו בימי העיון במשרד החינוך והתרבות בירושלים

י"ז באדר ב תשע"ו, 27 במארס 2016

ב' בניסן תשע"ו, 10 באפריל 2016

8 במאי 2016

מבוא

בנוסף לועדות המשנה שהקמנו כדי לדון לעומק בסוגיות הלימוד המרכזיות כהיסטוריה, ספרות והגות, ראינו לנכון, כחלק חשוב מעבודת הוועדה לפנות לציבור הרחב להופיע בפנינו בכתב ובעל פה כדי להשמיע את דברו. קיימנו ארבעה ימי עיון בהשתתפות מאה ועשרים איש: נציגי ארגונים, מוזיאונים למורשת עדות שונות, עמותות העשרה, חוקרים ואישים מעורבים ואף נציגים מאירגוני יהודי ארצות ערב מארצות הברית ואנגליה שראו צורך להשמיע את קולם. הופתענו הן מהמגוון הרחב של ריבוי הקהילות והן מהמעורבות הרגשית הגבוהה של המשתתפים בנושאים שהם מייצגים.

דברי יום העיון הראשון בהשתתפות השר, יום השקת הוועדה המייעצת, צולמו והוקלטו אך אין הם מיוצגים כאן.

בפתח פרק זה הובאו דברים הצהרתיים המציגים מעין 'אני מאמין' כללי ובסוף הפרק הובאו דברים הנוגעים לכלל הקהילות. ביניהם החומרים ערוכים בדרך כלל לפי ארצות, ממערב למזרח ומצפון לדרום.

פרופ' אהרן ממן ריכז את ימי העיון והביא את הדברים בנספח המצורף.

ארז ביטון

הצעות חלק מהמשתתפים בימי העיון

גב' הדס רשף

מר רועי בן-טולילה

פרופ' סמי שלום שטרית

ד"ר יגאל בן-שלום

פרופ' אייל ג'יניאו

פרופ' יורם ארדר

פרופ' תמר אלכסנדר-פריזר

מר חיים כהן ועו"ד עוזיאל חזן

מר מאיר קנפו
דר' אורנא בזיז
מר חיים ביטון
מר מיכאל יפרח
ד"ר יוסף שרביט
ד"ר מרים גז-אביגל
ד"ר ירון נעים
מר שמעון דורון
פרופ' יעקב שויקה
פרופ' נחם אילן
גב' לבנה זמיר
ד"ר שלי אלקיים
גב' אילנה שזור ואליעז דנדקר
גב' נעמי שמואל
עו"ד דוד דרסלי אבטה
גב' תמר ליכט
הרב חיים סבתו
מר אבי דבאח
ד"ר אדי כהן
פרופ' אייל ג'יניאו
מר ציון סולימן (סלאי)
גב' רונית עזורי
עו"ד אשר שהרבני
גב' גילית יצחקי
גב' ג'נט דלל
ד"ר אורלי רחימיאן
גב' אסתר שקלים
גב' פרי סני
ד"ר חן ברם
פרופ' ראובן אנוך
מר זבולון מושיאשווילי
מר אבי הדרומי
מר אדי מורדכייב
מר בן-ציון יהושע-רז
הרב שמעון ביטון
ד"ר אהרון כהן
ד"ר אמנון חבר
מר יצחק גבאי
ד"ר יצחק הולנדר
ד"ר שרית ברזילאי

גב' אסנת דולב-כהן

עו"ד רפאל עבו

עקש לב לא ימצא טוב ונהפך בלשונו יפול ברעה

הדס רשף

חברי הוועדה וחברותיה, משתתפות יקרות ומשתתפים יקרים.

ראשית ברצוני להתנצל על כי נבצר ממני להגיע ליום עיון זה. בימים אלה אני כותבת את עבודת התזה שלי במחלקה לאתנולוגיה ואנתרופולוגיה תרבותית באוניברסיטת אדם מיצקביץ' שבפוזנן, פולין. פולין? רבים ודאי מרימים גבה. גם כי לעתים השם הזה לכשעצמו מעלה צמרמורת בהקשר השואה, ובוודאי כאשר נושא יום העיון הוא מורשת יהדות ספרד והמזרח. ייתכן שיהיו גם מי שיתעצבנו אף יותר מהתשובה "פולין היא מזרח אירופה". "מה איבדת שם?" זרקו לי בצחוק לא פעם; ובכן, לא איבדתי אלא מצאתי: מצאתי מלגת לימודים, ומקום ממנו הפרספקטיבה לגבי מורכבות היסטורית ותרבותית היא עניין יומיומי. זה המקום בו מצאתי מסגרת לחקור נושאים שהבשילו זמן רב ולהתרחק מהנוקשות שלעיתים מקבלת גם מאפיינים אלימים בתרבות היומיום בישראל. כל אלה מתגבשים אצלי באחרונה לתזה על תהליכי גיבוש דינמיים של זהויות בחברה היהודית בישראל.

אל המחקר התאורטי הגעתי לאחר שנים של עשייה אמנותית כצלמת, ציירת, אוצרת וכותבת עצמאית על אמנות. כאמנית גרתי בתל אביב, אך הרגשתי לא פעם כמתהלכת עם איזו תווית על מצחי – משהו כמו "אשכנזיה סמולנית פריוילגית" (או במקרה היותר גרוע "עווכרת עם ישראל"), רחוקה לא שנות אור, אך לפחות מרחק שעותיים נסיעה בקו 389 מתל אביב לערד, עיר הולדתי. התחלתי ללמוד אמנות בפנימייה של התיכון למדעים ואמנויות בירושלים בשלהי שנות התשעים, ובהמשך – אמנות וחינוך בבית הספר לאמנות – המדרשה במכללה האקדמית בית ברל. רק אז הגעתי לתל אביב.

בשיעור אזרחות בתיכון למדנו ושיננו למבחן כי בחברה הישראלית קיימים חמישה שסעים: שסע דתי בין דתיים לחילונים, שסע לאומי בין יהודים לערבים, שסע מעמדי בין עשירים לעניים, שסע אידיאולוגי בין ימין לשמאל ושסע עדתי בין אשכנזים למזרחים. לא גדלתי בבית שומר מצוות, אך ללא ספק היה - ועודנו - יהודי. הערבים סביב ערד לצדם גדלתי אך לא איתם התחנכתי הם בדואים, מעולם לא רעבנו ללחם אך גם לא היינו עשירים, מעולם לא הייתה בבית אחידות דעות רציפה מבחינה פוליטית אך לרוב היה בסיס ציוני עמוק; מבחינה עדתית, כשנשאלתי "מה אני", הייתי משיבה: "רבע טריפוליטאית, רבע בריטית, הצד השני עקרונית פולנים אבל לא ממש הבנתי. שני ההורים שלי צברים – נולדו בארץ, אני דור שלישי. כור היתוך". היום יגידו לי: "הא! בקיצר אשכנזיה, רבע לא נחשב", וכך, באבחה אחת, בשם שיח הזהויות ביטלו את כל המורכבות שבי. פעם הגדילו וטענו בפני שערד היא לא מספיק פריפריה כי היא לא דימונה או שדרות. ובכן, נכון, היא לא, ערד היא מה שהיא, אני זה מה שאני, אבל כשאנחנו לא מאפשרים מקום לרבדים שונים באופן אישי כמו גם בידי גורמים ממסדיים, בהם משרד החינוך, התוצאה לא פעם הינה אלימות וכאוס.

כאמנית עסקתי בנושאים של זהות, דיוקן, היסטוריה, נשיות, שילוב בין מוטיבים ויזואליים ומאפיינים תרבותיים ופוליטיים. מצאתי באמנות כלי להתמודדות רגשית ואינטלקטואלית עם נושאים רגישים אישיים וחברתיים. מפגש עם מאבקים חברתיים וניסיון הוראה קצר במקביל לעשיית אמנות הציפו אותי ביותר ויותר שאלות. חלק מהשאלות נגעו ביצירה התרבותית עצמה בתוך מציאות מורכבת של מלחמות, יוקר מחייה, פערים חברתיים, מגדריים, תרבותיים ודתיים. שאלה נוספת אשר חזרה ועלתה בהזדמנויות שונות ורבות הייתה "איך לא ידעתי על הדבר הזה עד היום?" לא ידעתי מה זה הפרטה, מה זה ניאו-ליברליזם, לא

ידעתי ש'השטחים' זה קיצור של 'השטחים הכבושים', לא ידעתי על הקשר בין אימפריאליזם, מלחמת העולם הראשונה, להקמת מדינת ישראל כחלק מעיצוב כל המזרח התיכון במודל מדינות לאום לאחר נפילת האימפריה העות'מאנית. הפוליטי והאישי התלפפו זה בזה, ואני כבת אדם, גיליתי שאין ברשותי ידע או כלים **להתחיל** להבין ולו את ההיסטוריה המשפחתית האישית שלי.

בשנות השלושים לחיי מצאתי עצמי לראשונה משרטטת ציר כרונולוגי של ההיסטוריה היהודית. כרוח התקופה, דרך ויקיפדיה, גיליתי תנאים, אמוראים, גאונים, וחסידות. ערכתי רשימה של דמויות מפתח ותליתי בסטודיו דף ענק. מצאתי תמונות של הדמויות שזה עתה למדתי על קיומן והדבקתי אותן על הציר. השמות החלו לקבל פנים, אותיות קיבלו צורות ועיטורים. המשכתי ומצאתי איורים המתחקים אחר מבנה בית המקדש מבחוץ ומבפנים, גיליתי ציורים של קבל רחל. כל פעם התחלתי והפסקתי. יותר מדי בלגן, לא רק שלא ידעתי איך לגשת לזה, כל גילוי הציף בי רגשות של תסכול: "למה לא הכרתי את זה עד היום?".

התחלתי לנתח מה למדתי בבית הספר: מלימודי תנ"ך עד חורבן הבית השני; ואז קפיצה: סופות בנגב, 1881, תחילת האנטישמיות המודרנית ש"שיאה" השואה, צמיחת הציונות ש"שיאה" הקמת מדינת ישראל בשנת 1948. מה שנלמד לאחר 1948 כבר היה חלק משיעורי אזרחות: "שסעים בחברה הישראלית". הא, והיה גירוש ספרד. למדנו את זה דרך שירת ימי הביניים, או ליתר דיוק, למדנו את השורה "לבי במזרח ואנוכי בסוף מערב". מה שכונה "היסטוריה כללית" כיסה את המהפכה הקומוניסטית, מסקנות ממלחמת העולם הראשונה, מלחמת העולם השנייה והמלחמה הקרה.

כאמנית, גיליתי שאין ברשותי כלל תכנים יהודיים להתכתב עמם **בפלטת הדימויים** שלי. תולדות האמנות תמיד היה אחד המקצועות האהובים עלי. הדימויים שלמדתי הם חלק מנשמתי, דרכם אני מבינה את העולם, עמם אני מתכתבת כיוצרת. אני יכולה להסביר "מתוך שינה" את התפתחות מבנה הכנסייה ממבנים צנועים אל הקתדרלות, את ההבדלים שבין הרנסנס האיטלקי והגרמני לפי האופן בו ציירו את הבד הנופל. אני יכולה להסביר את התפתחות דמותו של ישו מהרועה הטוב, דרך ישו כשליט העולם, אל ישו כסמל הצלב ואז חזרתו לדמות אנושית, וגם איך בסוף פירקו אותו באמנות המודרנית. כיצד ניתן לראות ויזואלית הבדלים בין הכנסייה הקתולית והפרוטסטנטית. אפילו למדתי על מבנה המסגד והשימוש באור וצל בבנייה הערבית שכמו היהודית מסתייגת באופן יחסי מדימויים פיגורטיביים. "כמו היהדות", אך ללא שיעור אחד על אמנות יהודית.

אני מרגישה צורך להדגיש כי זכיתי במורים ומחנכים נהדרים ללמוד מהם ולהתפתח בתמיכתם, אלה אשר הקנו לי לא רק ידע אלא כישורי מחקר וחשיבה. אך הבנתי תרבותית "פועלת" בתוך הדברים שאנו תופסים כ"רגילים", כברורים מאליהם. את עצם ההיעדר הכמעט מוחלט של אמנות יהודית במסגרת לימודי האמנות "הכלליים" הבנתי רק בדיעבד. בדיעבד אני מרגישה עד כמה זו חסרה לי כתלמידה במערכת החינוך הישראלית. הן בתיכון והן באקדמיה למדנו את "הקנון המערבי" וקצת אמנות ישראלית עכשווית. "הקנון המערבי" מתחיל בפרהיסטוריה, דרך מצרים העתיקה, מסופוטמיה, האמנות הקלאסית שהיא יוון ורומא, בכיוון ישיר אל האמנות הנוצרית – ליבת ה"קנון". ימי הביניים, תקופות הרנסנס, ברוק, רוקוקו, אמנות מודרנית ואמנות עכשווית, כאשר האמנות הישראלית מצטרפת לאחרונה. עוד במהלך לימודי הרגשתי רצון עז להכיר את אמנות תרבויות העולם, את האמנות הפרה-קולומביאנית, הבודהיסטית, הסינית, ואכן ניסיתי בהזדמנויות שונות ללמוד זאת באופן עצמאי, אך הדגש הוא, לעניינינו, "לימודי הליבה", מה שחובה במערכת ומשפיע עלינו כיוצרים וכבנות אדם.

לא למדתי אף לא שיעור אחד בנושא ארכיטקטורה יהודית, לא על בית מקדש ולא על בתי כנסת, לא באשכנז ולא בהרי האטלס. לא ספרים מאוירים [והו! אילו אגדות מאוירות נהדרות נוצרו!], לא פסיפסים; לא

ציירים מודרניים, לא סימבוליזם. הייתה גלות שדחייתה זוהרת. כן למדנו את המאמר האיקוני, "כי קרוב אליך הדבר מאוד: דלות החומר כאיכות באמנות הישראלית", בו הציגה שרה ברייטברג-סמל את "הצבר המנושל" מההיסטוריה היהודית הגלותית. "האבות המייסדים" שללו את גלותם ובכך נחתם הדיון. כמובן שלא כך היה ושאין זאת סיבה לאף מוסד לימודי בימינו להשתמש ב"שלילת הגלות" כתפיסה חינוכית, אלא כפן מסוים אותו יש ללמד לצד אחרים. בשיחות עם חברים מאמנויות אחרות, נתגלתה תמונה דומה: במוזיקה – ה"קנון המערבי" אינו כולל לא את פיוטי ספרד ולא את פיוטי אשכנז. בתיאטרון אולי לפעמים יוזכר כהערת שוליים שפעם פעל תיאטרון יידי וכו'.

ההסברים להיעדרות תכנים עשירים ומגוונים של תרבויות היהודים רבים: השרשת החיבור בין התנ"ך והמהות היהודית לשטח הגיאוגרפי של מדינת ישראל כחלק מהאידיאולוגיה הציונית, שלילת הגלות במקביל לאימוץ התרבות ה"מערבית" שעיקר נצרותה מטושטש גם על ידי הגדרות כ"היסטוריה כללית", "ספרות כללית" או "מוזיקה קלאסית". הדגשת הפן הנוצרי ב"תרבות הגבוהה" מנוצל לעיתים כהסבר פוליטי על הרחקת תרבות האסלאם מהחברה הישראלית על רקע הסכסוך הישראלי-פלסטיני ומדיניותנו השכנות. יש אשר מדגישים את הדיבר השני; "לא-תעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל, וְכָל-תְּמוּנָה" כאשר בפועל אמנות יהודית התקיימה לאורך ההיסטוריה באופנים שונים ומגוונים, וייחודיים לכל קהילה בהקשר של התקופה והתרבויות אשר סבבה.

ועדת ארז ביטון הוקמה במטרה להעמיק את הזהות של קהילות ספרד והמזרח במערכת החינוך. מטרה חשובה זו עמדה לנגד עיני אלו אשר מבינים כיצד חוסר שוויון, חסכים ופערים משפיעים על אספקטים רבים בחיי החברה הישראלית כולה. בצדק דובר רבות על ההכרח לאזן וללמד על הפוגרומים והפעילות הציונית של הקהילות היהודיות במדינות ערב, על שואת יהודי צפון אפריקה וגלי ההגירה שלאחר הקמת המדינה [דבר שכבר קיים בתוכניות כיום, אך מבלי ללמוד את ההיסטוריה והתרבויות של אלה]. על עוולות ההקרנות כביכול למניעת גזות וחטיפת ילדי תימן ועוד. ישנה חשיבות עליונה להתייחסות מקיפה כלפי הפליטים ממדינות ערב מתוך כבוד לסיפורם הייחודי, לא לשם השוואה בסוגיית הפליטים הפלסטינים, שכן זו הוזלת סיפורם של אלה ושל אלה כניגוח פוליטי גרידא. לשם אלה, אין צורך בוועדת אנשי תרבות ורוח ראשונה במעלה, זה ה"מובן מאליו" (שלצערנו איננו מובן מאליו). ברצוני לטעון, שמעבר לאלה, דרוש כאן לא טיפול שורש אלא טיפול שורשי.

"אני יודעת הכול על ההיסטוריה של האשכנזים, אך שום דבר לא על ההיסטוריה שלי" הוא משפט שנאמר לא פעם, וכל פעם נפשי מתכווצת ובטני כואבת כמו צועקת: "אנחנו לא יודעים כמעט כלום על כמעט כלום". אלה תוצאות שילוב אותו "היעדר ההיסטוריה היהודית כמעט כולה" בתוכנית לימודי ההיסטוריה של מערכת החינוך, יחד עם הדיכטומיות של אותם "שסעי החברה הישראלית". אלה גם תוצאות ההפרדה ההיסטורית בין מערכות חינוך סקטוריאליות: ממלכתי, ממלכתי-דתי, "עצמאי", ממלכתי-ערבי, ודרוזי. כבר בקונגרס הציוני הראשון הבטיח הרצל כי הציונות לא תעשה דבר העלול לפגוע בהשקפה דתית של זרם יהודי זה או אחר, הסכם הסטטוס-קוו משנת 1947 אשר הבטיח אוטונומיה מוחלטת בתחומי החינוך, ליבת המהות היהודית לדורותיה ככתוב "ושיננתם לבניך", וניסוח חוק חינוך ממלכתי ב-1953 ולייצר חינוך אחיד בעל שתי מגמות "אחת דתית ואחת אחרת". למעשה, אין חינוך אחיד, ויש הרבה יותר משתי מגמות, השלכות לכך הינן טשטוש והיעדר של עושר ומורכבות תרבותיים, דתיים, אתניים ופוליטיים אשר מובילים לשיח ציבורי אלים, שרירותי, סטריאוטיפי וספקולטיבי, ומן השיח אל המציאות.

במחקרים על כור ההיתוך השאלה העיקרית המוצגת היא "האם הוא הצליח או לא"? והתשובות ניתנות לא פעם במספרים עשרוניים למספר ילדים או שנות השכלה של מזרחים לעומת אשכנזים. גם במעבר

למודל ה"רב-תרבותי", ישנה הכרה בעושר תרבותי, אך זה נשאר ברמת הפשט. כיצד ניתן להתמודד ללא ידע כללי עם הבחנה בין היסטוריית קהילות בגדד, פאס או טריפולי? איזה מקום ממסדי ישנו לייחודיות של כל אחת מהן כיום בישראל? אפשר ורצוי לדרוש צעד קדימה: הבחנה בין בגדד לבצרה, בין פאס למרקש, טריפולי ובנגזי. כך גם בין וילנה ללבוב, בין לובלין לוורשה, בין ברלין לווינה.

לא רק שחור לבן - מזרחים ואשכנזים. לא רק דתיים וחילונים, אלא ההיסטוריה של החסידות והליטאים, השכלה יהודית כבסיס להבנת הציונות הדתית, הקשר הלכתי ולא רק עדתי בהקמת ש"ס. את אלה ניתן ללמוד לא כמאבק כוחות פוליטי גרידא בשיח העכשווי, אלא מתוך ויכוח עקרוני דתי, עם הקשר עדתי ומסורתי. היכן "נכנסים לסיפור" יהודי אתיופיה או קוצ'ין? מה לגבי "צרפוקאים"? כך לא רק "ערבים", אלא מוסלמים סונים, נוצרים קתולים, דרוזים, בדואים וצ'רקסים. הבחנה בין יהודי רוסיה של העלייה הראשונה, ובין יהודי בריה"מ שהגיעו בשנות השבעים כמו גם התשעים לאחר נפילת הגוש הסובייטי. במקום "האם כור ההיתוך הצליח או לא", ניתן לשאול: "באיזה אופן באו לידי ביטוי המפגשים התרבותיים, האתניים, הפוליטיים והדתיים בעקבות דוקטרינת כור ההיתוך". וגם לשאול על מי הונחלה דוקטרינת כור ההיתוך ביחס להפרדה סקטוריאלית במערכות החינוך מימי הישוב הישן ועד ימינו. המורכבות בה נוצרה מדינת ישראל היא נושא שיש להתמודד איתו ברגישות הן ביחס לכלל ישראל והן ביחס להיסטוריה של המקום ושל כל תושביו. אומרים "כשהתחתים רועמים המוזות שותקות". אך בישראל, אף אחת לא שותקת, זהו מאבק אשר בתוכו חגיגות עושר תרבותי מלווה בקושי רב. אומרים "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו" ויוצאים ידי חובה מבלי לקרוא את השיר.

נהוג לומר כי היו מי שהגיעו ארצה וביקשו למחוק את עברם כדי לבנות חברה חדשה והיו מי שזה נכפה עליהם. בפועל, מאפיינים תרבותיים מסוימים מכל קשת העדות, המוצאים והדתות נשמרו, אחרים הודחקו, חלק יישאר בעבר וחלק אולי יחודש. ניתוח מהלך זה הינו עניין מורכב ורגיש, הוא עלול לפגוע באינספור עצבים חשופים, אך ביכולתו לספק תמונה נאמנה ולא מכיללה, שכן ההכללה מרחיקה את אלה שאומרים ובצדק: "אבל הסיפור האישי שלי לא מתאים למה שאתם מציגים פה". או: "אבל לא הבנתם כלום".

איני חושבת שמקריות הובילה אותי לתחום מחקר זה דווקא עכשיו, ואחד הדברים שהבנתי הוא שאיני לבד. בראיונות ושיחות חזרו על עצמם שוב ושוב משפטים כגון "הייתי צריכה לגלות ולחקור את זה לבד", "כעסתי כי גיליתי את זה מאוחר מדי", "הרגשתי שאין לי שורשים", "תחושת בדידות כי איני שייכת לשום מקום". עם חלוף עשורים ודורות, הצורך לדעת משהו על ההיסטוריה האישית ולצרוך את תרבותה הולך וגובר. המדינה קיימת, אנו דוברי עברית, קיומה הממשי של תרבות ישראלית נוכח ולכן רק טבעי שזה המפתח למלחמת "התרבות הדומיננטית" שאנו במהלכה כעת. אין להקל בחשיבותה וכוחה.

כרבים בני גילי, איני יכולה לייצג קהילה אחת. אך ניסיוני הוא לנסח את קולם של אלה המבקשים לדעת, להתמודד, להתכתב ולחיות עם היותם יצירי הכלאים של "כור ההיתוך", של חברה רב-תרבותית מורכבת. רבים מאסו בסיסמאות ריקות מתוכן על אחדות, סבלנות, קשר היסטורי שורשי או נגד גזענות. לימוד תרבויות והיסטוריות של קהילות מרובות כחלק מלימודי הליבה הוא חשוב. כל אחת מהתרבויות שקיימות ופועלות בישראל אוצרת בתוכה מאפיינים ייחודיים, סיפורים, צורות וצבעים, סמלים וטעמים משלה, לפעמים אותו הסמל מפורש בצורות שונות על ידי אנשים שונים מתוך סיבות שונות. למידה והבנה של המאפיינים עשויות להוות בסיס לסבלנות ולכבוד הדדי, בסיס לסילוק הגזענות והאלימות, והתחלה של תהליך שיקום.

אני מחזקת את ידי כל הנוגעים בדבר. במידה שהמלצות ועדה זו שכבר זכתה להדים רבים יילקחו ברצינות הנדרשת ויצאו אל הפועל, לא תהיה זו "העצמה של מורשת יהדות ספרד והמזרח", אלא מקום ראוי ומכובד מתוך הקשר היסטורי רחב ולמען יצירה תרבותית עתידית. לוועדת ביטון יש פוטנציאל להעצים את כל תושבי ואזרחי ישראל, תוך כדי הכרה במורכבות העשירה, הרב-תרבותית של החברה הישראלית כחברה שסך חלקיה גדול מן השלם.

בין פרנקפורט לקזבלנקה רועי בן-טולילה

שלום,

שמי רועי בן-טולילה ואני מאד מתרגש. מיד אסביר מה הביא אותי לכאן ומדוע אני מתרגש. לפני כחודש התקשר אליי דודי יעקב. יש (גם כאן בחדר ...) שמכירים אותו יותר בתור פרופ' יעקב בן-טולילה. יעקב קיבל לפני שלושה חודשים את פרס גאון על תרומתו למורשת יהדות צפון אפריקה. מפעל חייו של יעקב הוא מחקר שפה שדוברה על ידי היהודים בצפון מרוקו ששמה חכמיה. שילוב של ספרדית, עברית וערבית. אפשר לומר שזו ה'יידיש' של מגורשי ספרד בצפון מרוקו.

לפני חודש הייתי לראשונה בחיי במרוקו יחד עם קבוצה של מכון 'שחרית'. את רשמיי שיתפתי בפוסט בפייסבוק. יעקב, שמאד התרגש מהפוסט, ביקש ממני בעקבותיו להופיע כאן בוועדה. אקרא את מה שכתבתי אז ואסביר מדוע הסתייגתי מההופעה כאן ומדוע אני כל כך מתרגש, זוהי לשון הפוסט:

לפני שנתיים טיילתי לבדי בשוק של פרנקפורט, סבתא מרים נולדה בגרמניה, אתמול טיילתי לבדי בשוק של קזבלנקה. אבא נולד במרוקו. כשטיילתי בגרמניה הרגשתי זר וקר. אם היו לה מילים לגרמניה, היא בטח הייתה אומרת לי: 'עוד לא הבנת שאתה לא רצוי כאן? או במילים אחרות- 'יהודי'...

אתמול, בשוק בקזבלנקה הרגשתי חם ומוכר. אם היו לה מילים למרוקו, היא לבטח הייתה אומרת, כמו אהובה נכונת: 'זה נכון שלא הלכת בגללי?'

אני נפעם ומופתע מההתרגשות ומהגעגוע שהמרוקאים כאן מפגינים ליהודים וליהדות. עד כאן לשון הפוסט.

כשיעקב התקשר, מיד הסתייגתי, הסתייגות שהיא בסיס ההתרגשות שאני מרגיש כאן. 'מי אני?' אתה יודע איפה גדלתי-בקיבוץ, תחת החינוך הייקי, הקפדני והמאוד מאוד אשכנזי של סבא יצחק. מרוקו, לצערי, רחוקה ממני מאד. ואז הוא אמר לי: 'אז אולי על זה תדבר?' אז הנה-על זה אדבר:

במסגרת עבודתי אני מרצה ברחבי הארץ.

אני תמיד פותח כשאני מציג את עצמי, 'שלום קוראים לי רועי. נולדתי גדלתי וחונכתי בקבוצת יבנה'. כנער שגדל בקיבוץ, הייתה לי ביקורת קשה הרבה פעמים שלא חסכתי מאבא שלי על העובדה שהוא תמיד היה מתון בדעותיו. בהרבה נושאים הייתה חסרה לי הנחוצות שלו.

אבי, יוסי נולד בעיר טיטואן שבצפון מרוקו. הוא עלה ארצה בגיל תשע בשנת 1956 יחד עם הוריו ואחיו שמואל. יעקב כבר עלה לארץ לפנייהם והכשיר את הקרקע לקליטתם. להוריו, סבתא מרסדס וסבא וידאל לא היו את התנאים הנאותים לגדלו והם שלחו אותו להתחנך בקיבוץ. למעמד שלו קרא 'ילד חוץ' והוא היה נהוג מאד באותם ימים. משפחתו המאמצת הייתה משפחת חיות. אנשים שהיו נחושים לשים את העבר המאוד מאד

כואב מאחור והסתכלו רק קדימה. רוחמה חיות הייתה ניצולת אושוויץ ואילו מרדכי זכה לעלות ארצה לפני השואה אבל כל משפחתו הושמדה בה.

כדי להשתייך, ולהיות 'כמו כולם' היה על אבא לזנוח את זהותו כבן מרוקו ומנגינות התפילה שלו התחלפו לסגנון אשכנז.

בעוד לדור המייסדים של הקיבוץ היו סיבות מאד טובות לרצות למחוק את העבר, זיכרונות הילדות של אבא מתיטון היו ברובם זיכרונות חמים.

לפני שאבא מביע עמדה הוא תמיד מתייעץ, שוקל, שוקד ומעמיק בכל סוגיה ורק אז מחליט. תמיד בנושאים הרי גורל הוא היה מביע עמדה מתונה שתמיד נראתה בעיני שמקטינה אותו אל נחיצותם של יפי הבלורית וזקופי הקומה שנולדו בקיבוץ. המתינות הבלתי מתפשרת שלו נדמתה בעיני הרבה פעמים לרפיסות.

כשקצת בגרתי, למדתי לקבל אותו יותר ושייכתי את מתינותו בכל עניין בעובדת היותו מהגר שנגזר עליו שלעולם לא ירגיש לגמרי בבית.

כשביקרתי במרוקו הייתה בי תובנה מאוד מאוד משמעותית שהחמצתי בחיי, ואולי גם אנחנו, החברה הישראלית, החמצנו:

פתאום הבנתי שהמתינות שאבא הפגין בעקביות אינה גזירת הגורל שלו אלא היא הגשמת הייעוד שלו. לפתע הבנתי שמתינותו אינה נגזרת של שמיטת הזהות אלא היא ביטוי של הזהות שאותה ספג בשנות חייו הראשונות שמעצבות יותר מכל את אישיותו של האדם.

הבנתי את זה לראשונה, כשראיתי במוזיאון היהודי בקזבלנקה תמונה שצולמה בתחילת שנות החמישים בבית הספר של אליאנס. לוח הלימוד היה מחולק בתמונה לשלוש שפות: עברית, ערבית וצרפתית. אבא למד גם שלוש שפות בבית הספר של אליאנס: עברית, ספרדית וצרפתית.

לקראת הנסיעה שמעתי הרצאה שלו על יהדות תיטואן. היום אבא הוא ד"ר להיסטוריה יהודית, והוא סיפר בהרצאה סיפור שמאד הסביר לי מיהו וגם כמובן - מי אני.

הוא סיפר שבשנים שלאחר גירוש ספרד שארע ב-1492, היו אנוסים שהגיעו להתפלל יחד עם יהודי הקהילה. מאחר ואסור היה על האנוסים ללבוש טליתות ומתוך רצון שלא לביישם פסק רב הקהילה כי כל יושבי בית הכנסת יהודים ואנוסים כאחד לא ילבשו טליתות עד אשר ישובו האנוסים לחיק היהדות. סיפור זה היה למכונן באתוס של העיר תיטואן והוא עבר מדור לדור ומאב לבנו.

מתינות שאינה גזירת גורל אלא ייעוד. מתינות לאורה חונכו יהודים במשך חמש מאות שנה. במרוקו למדתי שהתנהלותו של אבא זה לא ויתור אלא עמידה איתנה על עקרונותיו. להיות גשר עבור הדעות השונות ולנווט בין אמיתות זה לא גורלו המר של אבא, זה הייעוד שלו. זו לא רפיסות-זה עוצמה.

כמו שאתם רואים אני מרותק לכיסא גלגלים. כשהיינו בשוק של פס חיפשנו מקום לאכול ואמרתי לחבר'ה: 'נאכל במקום בו יש שירותים', ממצא נדיר בשוק של פס. שאלתי בכניסה בפתח המסעדה האם יש שירותים והמלצר, מוחמד שמו, אמר לי 'יש! וסימן לי: 'בוא אחריי'.

הוא העלה אותי לא פחות מארבע קומות, מדרגה מדרגה רק בשביל לעזור לי להגיע לשירותים. בגרמניה כל המקומות נגישים לכיסאות גלגלים אבל אף אחד לא יציע לך עזרה.

במרוקו שום חלל לא נגיש אבל האנשים היו מאד נגישים ופתאום נפלה לי תובנה - שאני הרבה יותר דומה למוחמד מאשר ליורגן או ליוהאן; ושאולי גם מוחמד הזה הרבה יותר דומה לי בטבע, בצבע ובתרבות.

אני לא אוהב שיח של אלטרנטיבות ושל האשמות אלא שיח של קומות. האשמתם של הקיבוצים בגזלת קרקעות בימי הקמת המדינה היא לא רק הקטנת תפקידם ההיסטורי והחיוני בהקמת המדינה היא משחק סכום אפס מסוכן, שלא משרת את הבשורה של הרוח שמגיעה ממזרח. בשורה של 'גם וגם', של ביחד.

שיח של אלטרנטיבות ירחיק ממנו את כל מי שהוא גם וגם. עם השנים וחוויות חיים, נהייתי דומה לאבא. היום, כשאני מתפלל בבית כנסת בנוסח עדות המזרח במושב מבוא בית"ר, נהייתי שקול בדעותיי ובעמדותיי, ונדמה כי עם הזמן אני נהיה דומה לאותו האבא שהייתי מבקר בשחר נעוריי. לא מזמן אלון הבן שלי שאל את שירה, הבת שלי: 'אנחנו אשכנזים או ספרדים?' והיא ענתה לו בתשובה מאד יפה: 'אנחנו סלט ישראלי'. חובה עלינו כחברה ישראלית לדבר בשיח של קומות, לא בשיח של חלופות. מי ייתן ונוסיף עוד קומה למפעל הציוני: העשרת ילדינו ברוח המזרחית מבטאת את ייחודה של אותה הרוח. שפה של 'גם וגם'. שפה ותרבות שיש בה מקום לכולם. לרב דוב זינגר פירוש מאד יפה בעיניי לפסוק: 'כבוד את אביך ואת אמך-למען יאריך ימך'. הוא מסביר שאריכות ימים היא נגזרת של הכבוד להורים. מדוע? כי אם בתודעה יש חלק משמעותי לאבא ואימא אז ימיי ארוכים כי אני לא רק בן כשלושים וארבע לדוגמא, אלא אני, במקרה הנ"ל, כבן מאה ושתיים. שנות חיי שלי בתוספת שנות חייו של אבא. אז... קוראים לי רועי בן-טולילה, והנה לראשונה בחיי, אני מבין את זה ואומר את זה: מסתבר שנולדתי, התחנכתי וגדלתי בתיטואן ובקבוצת יבנה. מרוקו לא רק הסבירה לי פנים, היא הסבירה לי סיפור חיים.

סמי שלום שטרית

מכתב פתוח לשר נפתלי בנט

פורסם ב"הארץ" 21.05.2015

שלום לך השר בנט, ברכות על תפקידך החדש.

אני אולי לא ה"אחי" הטיפוסי שלך, אבל עם כניסתך לתפקיד שר החינוך נפתח פתח אמתי לעניין משותף בינך וביני ובין רבים מחבריי החרדים לעתיד החינוך בישראל.

אני יודע שהסכמת לקבל את התיק ללא התלהבות רבה. אכן, מדובר בתפקיד קשה שדורש למידה רבה והתנהגות ממלכתית שמשמעה התעלות מעבר לאינטרסים השבטיים והמפלגתיים שלך. אבל לך תדע, אולי דווקא כאן תרשום משהו על שמך בהיסטוריה. אתה ודאי שואל את עצמך, מהו הדבר הייחודי שאני יכול לתרום למערכת החינוך? להוסיף עוד חינוך דתי-לאומי? עוד מסיונריות מתנחלית ביישובי המזרחים? עוד פטריוטיות צבאית? עוד יוזמות הייטק בשני גרוש? זה נדוש, וכבר יש די מאלה, אתה אומר לעצמך. צודק. עשו את זה אלה שהיו לפניך, ויעשה את זה מי שיבוא אחריו, שנייה אחרי שיבטל את כל מה שאתה עשית — ככה זה כשתכניות הלימודים נתונות לנטיותיו האידיאולוגיות של השר או לגחמות לבו של ראש ממשלה, מימין או משמאל.

אתה שואל את עצמך — מהו אותו דבר ייחודי ומשמעותי שבזכותו יזכרו לטובה את הקדנציה שלי במשרד החינוך. וחשוב יותר, כמובן — מהם השינויים הנחוצים היום במערכת החינוך כדי להביא את כולה אל המאה

ה-21, לא רק את הבועות שבהן גדלת ובהן גדלים ילדיך. הישגיה של ישראל, כמו של כל חברה, נמדדים בממוצעים שלה, ולא בהישגי הבועות האליטיסטיות. לכן ישראל מדשדשת בתחתיות הטבלאות של השגים בחינוך במדינות המפותחות.

אילו הייתי במקומך היום, הייתי מתמקד בשני שינויים יסודיים ומכריעים הקשורים זה בזה, כמובן, שיחיד יחוללו מהפכה. האחד, הכרזה שלך לאחר אישור הממשלה על ביטול של כל הפרדה על בסיס גזעי או אתני או מעמדי במערכת החינוך, ועל המדיניות שיש לגזור מצעד זה: תכנית חומש לחיסול החינוך המקצועי בישראל, ובמקומו הכנסת חינוך עיוני איכותי בהדרגה. הצעד הזה אינו סימבולי, אלא מהפכני ממש. זה יקרה במוקדם או במאוחר. עדיף מוקדם. אם תחשוב על כך יותר מרגע, אז מצבנו לא טוב. הנה קצת רקע.

מערכת החינוך הישראלית נוסדה בחטא, עם מסלולים נפרדים לאשכנזים, למזרחים ולערבים. את בתי הספר העיוניים האיכותיים עדיין תמצא לרוב ביישובים ובשכונות של המעמד הבינוני-גבוה, האשכנזי ברובו. בתי ספר מקצועיים תמצא רק בשכונות וביישובים מזרחיים וערביים. ההפרדה הונהגה הן ברמת מבנה בתי הספר (הקבוצה, הסללה ומגמות לימוד), והן ברמת התכנים והיעדים, וכמובן — רמת הציפיות בהתאם. כל זה נעשה בברכת מנהיגי המדינה ומערכת החינוך אז, מתוך תפישות תרבותיות גזעניות, כמו קריאתו של דוד בן-גוריון להפריד את התלמידים המזרחים מהאשכנזים, שמא יקלקלו הראשונים את תרבותם של האחרונים: "האם הם יהיו יהודים כמו שאנחנו רוצים או כמו יהודי מרוקו?", אמר בן גוריון והוסיף: "הם בעוד 10–15 שנה יהיו העם, ואנו נהפך לעם לבנטיני".

החרדה הזאת של בן גוריון הדהדה במשך עשורים רבים במשרד החינוך (והתרבות), ונקלטה היטב בתודעתם של מעצבי מערכת החינוך, מכשירי מוריה ומחברי ספרי הלימוד שלה. תשתית ההפרדה הזאת גרמה לדיכוי חינוכם והתפתחותם של מזרחים ומזרחיות במשך שני דורות, ואנו כבר בדור השלישי. לכולם יש רצון טוב וכוונות טהורות, ובאופקים ובדימונה יש מנהלות בתי ספר מצוינות שעושות שינויים מקומיים למרות כל זאת. אך לצערי ראשי מערכת החינוך עודם מושפעים במדיניותם מהתפישות הללו, כמו הקריאה האווילית להרחיב את החינוך הלא-עיוני ללא-בגרות בעיירות שבהן יש עדיין רוב מזרחי. כמובן, הם קוראים לו חינוך מקצועי.

התוכנית להעברתו מן העולם של החינוך המקצועי מן המאה ה-19 חייבת להיות הוליסטית. כלומר, היא חייבת לכלול שינויים פדגוגיים ומבניים מגן חובה ועד כיתות י"ב, תוך תיאום מלא בין כל מוסדות החינוך והרשויות, שיובילו את כל התלמידים ללימודים עיוניים איכותיים בכל פינה בארץ, משלומי ועד ירוחם. כל מי שיגיד לך שעליך להתמקד בחינוך המקצועי ולשכלל אותו ל"חינוך טכנולוגי", אל תאמין לו, במיוחד אם שם המשפחה שלו הוא במקרה "אורט" או "עמל". או לחלופין, תשאל אותו למה שלא יציע פעם אחת את התוכנית המקצועית ברחביה או ברמת אביב ג', או אפילו ברעננה, ויחזור אליך עם תשובות התושבים. כבוד השר, מה שלא טוב לילדי רעננה, רמת אביב ג' ורחביה, לעולם לא יהיה טוב לילדי אופקים, ירוחם, בית שאן, שפרעם, בית צפאפא ושכונת התקווה.

חשוב שתדע כי כבר יותר משני עשורים מנסחים פדגוגים ואנשי חינוך ישראלים (כולל עבדך) תכניות מפורטות לשינויים כוללניים במערכת החינוך, עם גיבוי מחקרי מדוקדק, שאתה יכול לקרוא גם היום. פעם אחר פעם הוגשו התכניות לשרי החינוך, ועד היום כולם דחו אותן. אל תחזור על התשובה הנוראה שקיבלנו מהם וממנכ"לי משרד החינוך, כאשר שאלנו אותם מדוע לא יבטלו את החינוך המקצועי ויכניסו במקומו חינוך עיוני איכותי. הם אמרו לנו שלא כולם מסוגלים ללמוד לבגרות. זו היתה תשובתם, וזה מה שילעיסו אותך מנהלי המשרד.

אבל היום הזה הוא שלך. הצלע השנייה והמשלימה בתוכנית המהפכנית הזאת קשורה בפדגוגיה, שיטות הוראה, מבנה בית הספר וכמובן תכניות הלימוד וספרי הלימוד עצמם. תכניות הלימוד בישראל הן מה שמכנים באקדמיה אתנו־צנטריות וחד־נראטיביות, כלומר הן מספרות סיפור אחד בכל תחום לימודים המעצב תרבות וזהות — ובישראל זהו סיפורם של היהודים הציונים והחילונים האירופים, לפני ואחרי קום המדינה. כל השאר נמחק. כפי שאתה יודע, כל שר חינוך מגיע ומיד מציע את הקרוב אל לבו. יפה. הבעיה היא שמה שקרוב ללבו בדרך כלל אינו רלוונטי לרוב האוכלוסייה בישראל.

אנא, בקש שיניחו לפניך את תכניות הלימוד, מגן הילדים ועד לבחינות הבגרות, וקרא אותן. מהר מאוד תגלה שבלימודי הרוח והתרבות ישראל ממשיכה להדיר ולמחוק את תרבותם וזהותם של יהודי המזרח וצפון אפריקה — המזרחים בישראל — ועל אחת כמה וכמה היא מוחקת את סיפורם של הערבים בישראל. הספרות וההיסטוריה הנלמדות הן בעיקר של יהדות אירופה. בדוק בעצמך כמה יוצרים מזרחים וערבים ישראלים בני-זמננו נלמדים בתוכנית הלימודים בספרות. כף יד אחת תספיק לך כדי לספור אותם. ודרך אגב, מעט מאוד נלמד גם על יהדות ארה"ב או על היהדות החרדית של מזרח אירופה וישראל.

המניע ידוע: שלילת הגלות כעמוד התיכון של הציונות. אך מה טעם בשלילת הגלויות הללו כאשר זו החרדית פורחת בתוככי ישראל וכבר מהווה חמישית מאוכלוסייתה, וזו שבאמריקה הפכה לביתם של יותר מחצי מיליון ישראלים. מדובר בגישה תלושה מהמציאות ומגוחכת בעידן שבו העולם פרוש על כף ידו של כל נער, וכל ילד יודע לדקלם את שמות כוכבי האן־בייאי, וקהילות ישראליות חדשות פורחות מברלין ועד לוס אנג'לס.

אך חמור מכך, כבר שלושה דורות אנו מחנכים כאן אזרחים לבורות כלפי רוב האוכלוסייה בישראל, כלומר, גם לבורות עצמית. הם ניזונים מהמידע האינסופי הזורם אליהם מכל עבר, שהוא ברובו מעוות שלא לומר מסוכן. בית הספר מפקיר את זירת המידע וההתמודדות עמו לתקשורת, לרשתות החברתיות ולפיהם הלא מרוסן של מנהיגים פוליטיים פרובוקטיביים. בורות מובילה לפחד, ופחד מוביל לשנאה, ובורות עצמית גם לשנאה עצמית. חברה כזאת אינה חברה בריאה, וזו רק תופעת לוואי של המחיקה ההיסטורית של אוכלוסיות רבות ומגוונות בישראל, שנזקה רחב הרבה יותר.

לנוכח הניסיון הרע הזה, והעוול שהוא גורם כבר במשך שלושה דורות, אני מציע לך לשחרר את שרי החינוך הבאים משאלות מקצועיות הנוגעות לפדגוגיה ולתכניות הלימודים, על ידי כך שתקים את **"הרשות הממלכתית לפדגוגיה ולתכניות לימודים"**. רשות זו תהיה עצמאית כמו נציבות שירות המדינה, ותפעל לפי מדיניות חינוכית ממלכתית, שתקבע בתיקונים חדשים לחוק יסוד: החינוך, שעיקרם שוויון אמתי בהזדמנויות בחינוך ותכניות לימוד מאוזנות תרבותית.

הרשות החדשה תפעל בשיתוף פעולה מלא עם משרד החינוך, ועם זאת, היא תעבוד ישירות מול בתי הספר, ללא מורא מפני מצב רוחו של שר החינוך או של מנכ"ל משרד החינוך. כך נבטיח יציבות והמשכיות בתכני הלימוד וברפורמות הפדגוגיות עד להשלמתן. חשוב לא פחות, הרכב המועצה הפדגוגית של הרשות והרכבי ועדות תחומי הלימוד ייקבעו בחוק, כדי לאפשר ייצוג המשקף את הרכב האוכלוסייה בישראל. אל דאגה, יש פרופסורים ודוקטורים בכל התחומים מכל עדה ומכל מוצא תרבותי. אין דרך אחרת להבטיח שהדברים לא יחזרו שוב למסלולם הרע, מכוח ההרגל והנוחות.

לא קל להנהיג את משרד החינוך למהפכה. רוב העובדים שם הם דינוזאורים העוסקים בשימור ובהישרדות. הם "יודעים" הכול, ויהיו להם תשובות מלומדות לכל עניין שהעליתי כאן. קשה לעמוד מולם ולתבוע שינוי.

לכן רוב שרי החינוך פשוט נכנעו וזרמו; בתמורה קיבלו איזו תכנית סמלית על שמם, והמשיכו הלאה בדרכם הפוליטית. השאלה היא איזה שר חינוך אתה רוצה להיות, נפתלי בנט? זה בדיך.

* פרופ' שטרית היה מנהלו של בית הספר האלטרנטיבי "קדמה" בשכונת התקווה, ונמנה עם מייסדי "הקשת הדמוקרטית המזרחית"

סמי שלום שטרית 7-6-2016

כל שינוי מבורך אבל לא השפה ולא התפיסה שכבר קיימת: הטמעה, שילוב, תרומה, פוגרום. כאילו יש פה השתדלות לספק סחורה שבנט הזמין. הרי כבר ניסחנו כאן שיה חזק בדור האחרון. אנחנו לא מחפשים השתלבות או הטמעה של הפרקים הציוניים בתולדותינו. זוהי יריקה קצרה בהיסטוריה ארוכה. בעיקר יריקה לפרצופנו.

הגישה צריכה להיות תשתיתית: פירוק כל ועדות התוכן בתכניות הלימודים, הוצאת הדינוזאורים לפנסיה ובניית מערכת פתוחה דינמית צעירה ונושמת, שתשקף את כל חלקי האוכלוסייה ושתהיה עצמאית ולא נתונה למורא ידם וגחמותיהם האידאולוגיות של שרי החינוך.

קהילת יהודי תימן ד"ר יגאל בן-שלום

מבוא

קהילת יהודי תימן חיה והתפתחה במשך מאות שנים תוך כדי מגעים עם מרכזים בתפוצה היהודית ומתוך מגע קרוב עם החברה המוסלמית הסובבת. עם עלותם ארצה הביאו אתם העולים מתימן תרבות יהודית מקורית שזכתה להתעניינות אדירה מצד גופי מחקר אקדמיים בארץ ובעולם. מנהגיהם הייחודיים, מסורות הלשון שבפיהם, ובמיוחד המקורות של תרבות ישראל שנשתמרו בכתבי היד שלהם, היו מוקד לסקרנות עזה בקרב משכילים מאז ימי "חכמת ישראל", באשר הם משקפים נאמנה תרבות יהודית מקורית. במשך תקופה ארוכה מאז המאה ה-19 הייתה תימן יעד חשוב לסוחרים כתבי יד שהציעו את מרכולתם הייחודית לספריות החשובות באירופה.

אף על פי כן, בציבוריות הישראלית לא זכתה תרבות יהודי תימן להערכה הראויה לה מצד קובעי המדיניות, ולא מצאה את ביטוייה בתכניות הלימוד. מעיון בתכניות הלימוד הקיימות עולה בבירור כי אין הכרה באוצרות התרבות ששימרו יהודי תימן, במנהגיהם הייחודיים, ביצירתם הספרותית וההלכתית, באירועים מרכזיים בסיפור ההיסטורי שלהם, אף לא בתרומתם לתחיית הארץ בביטחון ובהתיישבות בימי המדינה שבדרך. העיסוק הקיים בספרי הלימוד ביהודי תימן ובתרבותם הוא מועט ביותר, מתבסס על גישות מיושנות במחקר ונתפס כנספח לעיסוק ביהדות המזרח.

יהודי תימן הצמיחו מתוכם אישים חשובים אשר היו בקיאים באוצרות הרוח של עם ישראל, ופיתחו יצירה רחבה ומעמיקה בתחומי המדרש והאגדה, ההלכה והפרשנות, הפילוסופיה היהודית, השירה והפיטוט ועוד ועוד, אך הם ויצירתם אינם נזכרים בתכניות הלימוד, שאינן מציגות את העושר התרבותי שהביאו עמם יהודי תימן. בנוסף על תחום הרוח, פיתחו יהודי תימן תרבות חומרית עשירה: אמנות, צורפות, כלי כסף, יצירות אריגה ורקמה ועוד, ואף דוגמאות מהמלאכות הללו יכולות להשתלב במקצועות הלימוד בתחומי התרבות והאמנות. גם תרומתם להתיישבות ולבניין הארץ ולביטחונה, להתיישבותם החקלאית בתנאים קשים, אגודות חקלאיות שהקימו, התגייסותם למשימות ביטחוניות ותרומתם המכרעת במסגרת "כיבוש העבודה" - כל אלה לא באים לידי ביטוי בתכניות הלימוד הקיימות. במצב הקיים נראה כי בתודעת תלמידים ומורים נגרע חלקה של יהדות תימן מן המיתוס הציוני ומאלה שהקריבו רבות הן בנפש הן ברכוש כדי להגיע לארץ ישראל ולבנותה. לדוגמה, עוד לפני העלייה הגדולה עם קום המדינה, עלו מתימן למעלה מ-40,000 איש אשר היוו שנים רבות כ-30 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל, עובדה שאין לה ביטוי בחומרי הלימוד.

בין האישים המרכזיים שהצמיחה יהדות תימן נדגיש את ר' שלום שבזי. שיריו עשירים בתוכנם בנושאי קודש וחול, והוא מבטא בהם ערגה וכמיהה לארץ ישראל ולגאולה של עם ישראל. שבזי צריך לעמוד בשורה אחת בתכנית הלימודים עם המשוררים הגדולים שהעמיד עם ישראל כדוגמת ר' יהודה הלוי ור' אברהם אבן-עזרא. בהקשר זה, אולי מוטב שחלק מן הפיוטים יילמדו לא במסגרת שיעורי הספרות המצומצמים והנלמדים רק בקרב מיעוט קטן בחטיבה העליונה, אלא במסגרת שיעורי 'תרבות ישראל' ו'מורשת ישראל', ולא בהקשר הספרותי בלבד אלא דווקא דרך המקום שתפסו שיריו במרקם החיים המסורתי: מקום ביצועם, אופן ביצועם וכדומה. כך ייפתח פתח טבעי לעסוק במחזור השנה ובמעגל החיים, ושוב באמצעות השוואה למה שהתרחש בקהילות אחרות.

במסגרת "חישוב מסלול מחדש" של השר בנט ובמסגרת עבודת הוועדה, יש לתת ביטוי ליסודות אלו במערכות החינוך וההוראה, כפי שהדבר נעשה לאורך שנים בלימוד תולדותיהן של קהילות ישראל אחרות. ראוי להדבר

ייעשה תוך הדגשת ההקשר הכלל-יהודי, ולהציג את תרומתה הייחודית של תרבות תימן כחלק בלתי נפרד מלימוד תולדות ישראל ובהקשר של דיאלוג תרבותי וחברתי.

נקודה חשובה נוספת שאנו מבקשים להעלות היא הפער הקיים בין התכנים הנלמדים בבית הספר לבין החוויה התרבותית-דתית שהתלמיד חווה בקהילה ובמשפחה. הדבר נכון בעיקר בחינוך הממלכתי דתי. לימוד מקצועות ה"קודש" כגון משנה ותלמוד נעשה על פי דרך הלימוד של הישיבות האשכנזיות. הן מבחינת הגיית המילים (מסורת קריאה בלשון חכמים) והן בנעימת הלימוד. לכן תלמידים רבים אינם "מתחברים" ללימוד בבית הכנסת, ומתרחקים ללא הצדקה ממסורת אבותיהם. אנו מציעים שהתלמידים יחשפו בבתי הספר ללימוד כתבי הקודש, התפילה והפיוט על פי המסורות השונות. בהקשר זה מסורות תימן הן ייחודיות ויילמדו בצד מסורות של עדות אחרות, ובכלל זה נוסח סידור תפילה מקורי הנאמן לנוסח הרמב"ם, ושיטה ייחודית ללימוד תורה נביאים וכתובים, משנה וגמרא. נציין שיהדות תימן דבקה במסורות ובמנהגים מיוחדים, כגון העובדה שהעולה לתורה קורא בעצמו, והילדים משמרים את מסורת קריאת תרגום התורה לארמית (אונקלוס) בציבור.

כיושב ראש ועדת תימן בוועדה אני ממליץ כי העיסוק ביהדות תימן לא יהיה עוד נספח לעיסוק ביהדות המזרח. יש להכיר בתרומתה הייחודית של תרבות יהודי תימן לתרבות ישראל ולתת לה ביטוי בתכנית הלימודים כחלק נפרד ומובדל, שכן רוב המאפיינים המשותפים לקהילות המזרח השונות אינם משותפים ליהודי תימן – הן מבחינת האוצרות התרבותיים, המנהגים הייחודיים, נוסח התפילה, מסורות הלשון, כתבי היד ועולם הרוח, והן מבחינת תרומתם כסקטור בעל מאפיינים ברורים בדור התחייה.

אין כאן עניין של קיפוח או של עשיית צדק היסטורי, אלא החמצה של מאגר תרבותי עשיר המשמר מסורת עתיקת יומין, שבלעדיו התמונה של התרבות הלאומית לא תהיה שלמה. יש לשלב מפירות המחקר החדש בהיסטוריה, במדעי היהדות, באתנוגרפיה, באמנות, בספרות ובמוסיקה, ולשלב חומרים העוסקים בתרומתם של יוצאי תימן למפעל הציוני מסוף המאה התשע-עשרה ועד ימינו שלנו.

היסטוריה

בתוכנית הלימודים הנוכחית אין ייצוג הולם להיסטוריה של יהודי תימן, ותרומתם בתהליך הקמת המדינה מודרת. נקודות מרכזיות בהיסטוריה של יהודי תימן לא זכו לכלל התייחסות בספרי הלימוד בדומה לשאר קהילות ישראל, ואין להם ביטוי בספרי הלימוד; החל בדבר קיומה של ממלכה יהודית בתימן במאה ה-5 לספירה, ועד לתרומתם בהגנה ובהתיישבות בדור התחייה. חיי היהודים בתימן, התמודדותם עם תמורות פוליטיות, חוקי ההשפלה וגזירות השמד, ובעיקר 'גזירת היתומים' לפיה כל ילד יהודי שהתייתם נלקח על ידי השלטונות וממיר את דתו – כל אלה אין להם זכר. גם האירוע החשוב והמשמעותי, גלות מוֹוֹזֶע, היא ה"שואה" של יהודי תימן, שכילתה כשליש מאוכלוסיית יהודי תימן, נזכרת במקורות ובמחקרים רבים, אך אינה זוכה לייצוג הולם בספרי הלימוד. יתרה מזאת, תרומת עולי תימן בתהליך התחייה של עם ישראל בארצו אינו מקבל את המקום הראוי לו. בספרי הלימוד מוזכרת בקצרה עליית "אעלה בתמר" בשנת תרמ"ב כנספחת לעלייה הראשונה, בעוד שלמעשה עלו יהודי תימן לפני הביל"ויים, מי שהעלייה נקשרת בשמם. גלי העלייה הבלתי פוסקים מסוף המאה ה-19 ועד קום המדינה אינם נזכרים, ולא תרומתם במסגרת "כיבוש העבודה". נושא זה ראוי להתייחסות מיוחדת, שכן בפרוטוקולים רבים של המוסדות הציוניים בני התקופה עולה כי תרומתו של הפועל התימני הייתה מכריעה במאבק זה. לשם כך נשלח שליח מיוחד לתימן, שמואל יבנאלי שמו, כדי לגייס עובדים נוספים תוך כדי סלקצייה במטרה להעלות ארצה רק בעלי כושר עבודה. תוצאות מסעו בתימן היו הרות גורל, שכן בעקבותיו עזבו אלפי יהודים את בתיהם בתימן והחל גלי הגירה גדולים לכיוון עיר הנמל עדן. גלי העלייה המשכו עד שהתנועה הציונית הפסיקה אותם, וכך אלפים רבים נזנחו לגורלם במדבריות עדן ללא כל עזרה ורבים מהם מצאו שם את מותם.

אלו שזכו ועלו ארצה התגייסו מיד להתיישבות ולעבודה חקלאית בתנאים מחפירים אך בהתלהבות גדולה. האפליה שהייתה קיימת כלפיהם לא כיבתה את אש ההתלהבות של כיבוש הארץ וההתיישבות בה, ודווקא עולי תימן המקופחים מבחינות רבות ייסדו אגודות חקלאיות כדי להשתתף במשימה הלאומית. בידנו אף נוסח של תפילת "לשם ייחוד" שחיברו עולים מתימן כדי לאמרה בכל יום לפני עבודת האדמה הקדושה – אך כל זאת נעדר מספרי הלימוד. עולי תימן היו למעשה העדה היהודית היחידה מארצות האסלאם שהייתה לה נוכחות מרשימה ביישוב החדש בתקופת המנדט. דמות העולה התימני נזכרת רק בספרות כדמות בעלת מאפיינים ברורים ולא כל כך מחמיאים, אך בספרי הלימוד בהיסטוריה היא אינה תופסת כל מקום.

גם האירועים שקרו בתימן בסמוך להקמת המדינה, לפניה ולאחריה, אינם מוזכרים בשום מקום: לא ההתנשקות במלך תימן והפְּרָעוֹת שנעשו ביהודים בעקבותיה ולא הטבח שנעשה ביהודי עדן עם הכרזת המדינה. אף אין סימן לעלילת הדם נגד יהודי צנעא, שהייתה למעשה "הקש ששבר את גב הגמל", והכשירה את הקרקע לעזיבתם הפתאומית את תימן במבצע "על כנפי נשרים" בשנת תש"ט. רק עליית "על כנפי נשרים" מוזכרת בקצרה כחלק מתהליך קיבוץ שאר גלויות ישראל סמוך לאחר קום המדינה.

חובה מוסרית להביא לידיעת התלמידים את ההיסטוריה של העדה התימנית ואת תרומתה לתהליך הקמת המדינה, בדומה לשאר קהילות ישראל. תלמידים אינם יודעים דבר על ההיסטוריה של עדת בני תימן לאור העובדה שרק סעיפים בודדים בספרי הלימוד מתייחסים לנושא זה. משמעות הדבר היא חוסר הכרה בתרומתה של עדה שלמה בתהליך שאמור להיות מאחד את קהילות ישראל. בנושאים אלה קיימים ספרים ומחקרים רבים שניתן להשתמש בהם לבניית תכנית לימודים מאוזנת וראויה. אחת המגמות החביבות על תלמידי החטיבה העליונה, בייחוד בחמ"ד, היא 'לימודי ארץ ישראל'. אני חושב שזו הזירה וזה ההקשר שבהם יש לשבץ את סיפורם של התיישבות התימנים בכנרת, את העליות התימניות ובכלל, ולהעמיד את התלמידים על ההבדלים בין העליות השונות מתימן ממש כשם שעומדים על המאפיין כל גל עלייה מאירופה. בהקשר הזה ראוי יהיה לעסוק בהשתלבותם של התימנים ביישובים קיימים וביישובים שהקימו לעצמם, בתפרות היישובית ובסוגיות נוספות כגון כיצד התקבלו ומדוע (התימני ה'אקזוטי' כ'אחר' אולטימטיבי).

ספרות

אם בלימודי ההיסטוריה מוזכרת תרומתה של יהדות תימן רק בזעיר אנפין, הרי שבתחום לימודי הספרות גם זה אינו קיים. מלבד אזכורו השולי של ר' שלום שבזי, נעדר מקומה של שירת תימן המצטיינת בכך שהיא המשכה הטבעי של שירת ספרד, ואין מקום לתרומתה הספרותית בשירה ובהגות.

לאור העובדה שהנושא נדחק ע"י מערכות החינוך הפיקה האגודה לטיפוח חברה ותרבות באופן עצמאי סרט המיועד לתלמידים ללימוד והבנת שירת תימן.⁹ כמו כן פיתחה האגודה בשיתוף עם האתר "הזמנה לפיוט" מערכת נוספת לשירת תימן.¹⁰ כל אלה באו להשלים את מה שהיה אמור להתבצע על ידי קובעי המדיניות ותוכני הלימוד.

יש לתת את הדעת וללמד על משוררים תימניים שכתבו ספרות עברית בארץ ישראל בדור התחייה. יוצרים אלו לא זכו להכרה ואיש אינו יודע על קיומם: חיים שקדי, נתן סולמי, אברהם ערוסי, דוד בן שמור ורצון הלוי. הם כתבו שירה ציונית נלהבת והאדירו את הנרטיבים של זמנם: עבודה עברית, עלייה והעפלה, התיישבות, מלחמת העולם השנייה, שואת יהודי אירופה, הקמת נמל ת"א, מלחמות ישראל ועוד, וקשרו כתרם למנהיגי היישוב העברי (כמו גם למלך ג'ורג' וללורד בלפור) – אך הם נעדרים מספרי הלימוד ואינם

⁹ לצפייה בכתובת: <https://www.youtube.com/watch?v=AhC33ug-r5k>

¹⁰ <http://www.piyut.org.il/gate/14.html>

נמנים עם משוררי דור התחייה. הגיעה העת שמשרד החינוך יכיר בתכנים אלה כחלק מספרות ישראל ויכלול אותם בספרי הלימוד בספרות.

מן הראוי שבוגר בית ספר בישראל יכיר את שירת תימן הציונית, הממשיכה את מסורת השירה מאז תור הזהב בימי הביניים, ועוסקת במגוון נושאים הקשורים לתקומת ישראל בעת החדשה מתוך תפיסת עולם מסורתית הרואה בציונות המשך הלאומיות היהודית – ההיסטורית והדתית.

--

נביא כאן רשימות נושאים ראשוניות, ומתוכן ניתן לבחור נושאים בהתאם למשקלה היחסי בתכניות הלימודים הנוגעות לכלל קהילות ישראל.

אישים

1. יוסף דו נואס
2. * ר' שלום שבזי
3. חיים חבשוש (המלווה של החוקר יוסף הלוי, כותב "מסעות חבשוש")
4. * מהרי"ץ (נושא זה מקביל לנושא "נוסחי תפילה" שלקמן)
5. * הרב יוסף קאפח וסבו מארי יחיא (מקביל לנושא "דור דעה" שלקמן). נציין כי השנה הרב יוסף קאפח והרבנית ברכה קאפח היו דמויות המופת של החינוך הממלכתי דתי.
6. מארי יחיא יצחק הלוי
7. יעקב ספיר
8. שמואל יבנאלי
9. יצחק נדב (איש השומר) ומשה עדקי (מרגל בדמשק)
10. הרב יחיא אלשיך
11. הרב יוסף צובירי
12. הרב עמרם קרח
13. רס"ג, הגותו ותרומתו כמשפיע על יהדות תימן.
14. הרמב"ם כמשפיע על יהדות תימן.

אירועים היסטוריים

1. גלות מוועז
2. חוות א-נפר (המצור התורכי על צנעא בראשית המאה ה-20)
3. עליית אעלה בתמר – יהודי תימן בירושלים בתקופת היישוב הישן
4. התאחדות התימנים
5. * התיישבות חקלאית בא"י לפני קום המדינה
6. פרשת תימני כינרת
7. * עלילת הבנות – אחד המניעים הישירים לעלייה
8. עליית על כנפי נשרים
9. * היעלמות ילדים וכתבי יד
10. מחנה גאולה
11. הקשר בין ארץ ישראל לתימן בתקופת המקרא והבית השני.
12. עליות נוספות לארץ ישראל
13. תרומת עולי תימן להתיישבות
14. תרומת יהדות תימן ליצירה הרוחנית.

חיי החברה והרוח בתימן

1. חוקי אפליה
2. *גזירת היתומים
3. ההנהגה הרבנית
4. פרשת דור דעה
5. *נוסחי תפילה ומסורות לשון
6. "מורי" – לימוד תורה
7. צורפות
8. שירת הדיואן
9. שירת נשים
10. חיי היהודים, עיסוקים ועסקים
11. יהודים בחברה מוסלמית – חיים תחת השלטון המוסלמי

ספרות

1. נכסי צאן ברזל של יהדות תימן כמו המדרש הגדול וספרות המדרשים העניפה. יש להסביר ולהמחיש במה שונה 'מדרש הגדול' מ'מאור האפלה' ומ'מדרש החפץ', ובעיקר להסביר מה חשיבותם של החיבורים הללו ומה הם מלמדים לא רק על המקרא אלא גם על מחבריהם ועל לומדיהם.
2. הפירוש לתפילה "עץ חיים" שנכתב על ידי המהרי"ץ
3. ספר המוסר לר' יחיא אלצ'אהרי
4. טקסטים ייחודיים ולא מוכרים כגון "לשם ייחוד על עבודת האדמה" – טקסט שהיו מתפללים לפני עבודת האדמה.
5. תחת כנפיה של אמא – ספר מופת של נסים בנימין גמליאלי המתאר את קורות חייו כילד בתימן. הספר שוזר בתוכו קורות ומעשים מחיי הקהילה הכפרית בתימן.
6. אשאל אלוהי – (עפ"י עדויות רבות היה זה השיר הפופולרי ביותר במהלך העלייה)
7. לחמו אחי בלחמי – שיר של רצון הלוי
8. אושפיז בא לצפת – סיפור של יצחק גלוסקא
9. כינורו של יוסי – מרדכי טביב (היה בתכנית הלימודים)
10. יוצרים נוספים: ר' חיים שקדי, ר' אברהם ערוסי, אהרן אלמוג, רצון הלוי, טוביה סולמי
11. כרוניקות היסטוריות שנכתבו על ידי יהודי תימן כדוגמת "סערת תימן" לרב עמרם קרח

אמנות ואתנוגרפיה

1. תרומתם של יהודי תימן ל"פס הקול" של מדינת ישראל, תרומתם בזמר ובצליל
2. הרקמה התימנית
3. מלאכת הצורפות התימנית וייצוגה בתרבות החומרית בישראל

מקורות שניתן להיעזר בהם:

1. ספרים ומאמרים של פרופ' יוסף יובל טובי, פרופ' אהרון גימאני וד"ר משה גברא, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן, ד"ר כרמלה אבדר, ד"ר אסתר מוצ'בסקי שנפר, פרופ' שלום צבר, פרופ' אורי שרביט, ד"ר אבנר בהט

2. סדרת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה על יהודי תימן
3. ספר "תימן" בסדרת קהילות בהוצאת מכון בן-צבי.
4. מאגר ביביליוגרפי ומאמרים מקוונים באתר האגודה לטיפול חברה ותרבות <http://www.teman.org.il>
5. ניתן לפנות ולבקש מהארגונים השונים חומרים אשר נכתבו ועובדו למערכות לימוד. חומרי לימוד אלה יעברו בקרה והתאמה של המערכת המקצועית במשרד החינוך וישולבו כבר בתכנית הלימודים של השנה הקרובה.

* **נכתב בשיתוף** פרופ' נחם אילן, עדיאל בן-שלום, פרופ' בת ציון קלורמן, ד"ר פלטיאל גיאת, פרופ' אהרן גימאני, פרופ' זכריה מדר, ד"ר שרונה תם עמוסי

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

BEN-ZVI INSTITUTE FOR THE STUDY OF JEWISH COMMUNITIES IN THE EAST

יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ופעילותו האקדמית והחינוכית

פרופ' אייל ג'יניאו, ראש המכון

להלן סקירה על מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, על פעילותו האקדמית והחינוכית הנעשית בשיתוף משרד החינוך ועל תרומתו להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך ובחברה הישראלית בכללותה.

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח הוקם לפני שבעים שנה, בנובמבר 1947, על ידי מר יצחק בן-צבי, לימים נשיאה השני של מדינת ישראל. יצחק בן-צבי הניח שגלי העלייה הגדולה שעמדו בפתח, יתרמו תרומה עצומה לביסוסה של מדינת ישראל ולחיזוקו של היישוב היהודי בה ערב מלחמת העצמאות. עם זאת, הוא גם חשש שמורשתן העשירה של הקהילות השונות, ובייחוד של הקהילות היהודיות שמוצאן בארצות האסלאם, עלולה להיעלם לנוכח המפגש עם 'כור ההיתוך' התרבותי והחברתי שעוצב בארץ ישראל. לפיכך, מטרת המכון היא לאסוף, לתעד, לחקור, להנחיל ולהציג לציבור הרחב את מורשתם והישגיהן התרבותיים והחומריים של קהילות ישראל במזרח לאורך הדורות. מאז הקמתו של המכון הוא עבד בשיתוף פעולה פורה ומתמשך עם משרד החינוך כדי להשיג מטרות חשובות אלה.

חזונו של הנשיא בן-צבי התממש בפעילותו של המכון אותו יסד כמכון מחקר עצמאי ויחיד בעולם שמתמקד בחקר המורשת של יהודי ספרד והמזרח. בשנת 1969, הכנסת הפכה את המכון לתאגיד סטטוטורי. מטרותיו המחקריות והפדגוגיות של המכון הוגדרו בתוך פקודת ההקדשה, תוך הדגשת מעמדו הממלכתי כמכון מחקר לאומי המתמקד בחקר קהילות ישראל במזרח ובשימור מורשתן. בזכות מפעל האיסוף והשימור שהחל בו יצחק בן-צבי, ספריית המכון כוללת כיום את אחד האוספים העשירים והחשובים המתעדים את קהילות ישראל במזרח לאורך כל הדורות. בין האוצרות שהופקדו בידי המכון ניתן להזכיר את כתר ארם-צובא, שלושת אלפים כתבי-יד מקהילות ישראל השונות, אלפי ספרים עתיקים מתקופת ראשית הדפוס שראו אור בערים כגון ונציה, פירנצה, אסטנבול ואמסטרדם, אוסף עשיר וייחודי של עיתונות יהודית מקהילות שונות מאמצע המאה ה-19 (כולל אוסף עיתונות הלאדינו הגדול בעולם) ועוד.

חלק מרכזי בפעילותו של מכון בן-צבי מתבסס על קשרים הדוקים עם משרד החינוך. כמכון מחקר בין-אוניברסיטאי המשמש חוקרים בכירים מכל המוסדות האקדמיים בישראל, המכון עובד בשיתוף פעולה הדוק עם משרד החינוך במטרה להציג את המחקר האקדמי בפני הקהל הרחב ולקרב לתלמידים במערכות החינוך השונות הקיימות בארץ. מלבד הפעילות המחקרית הכוללת, הוקמו במכון מספר מרכזי מחקר העוסקים בתחומים ממוקדים (מרכז התייעוד של יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, מרכז לחקר יהודי תימן ומרכז לחקר יהודי בוכרה) שמקדמים את התייעוד והמחקר של קהילות שונות. במסגרת המכון פועל מרכז 'קדמתה' - המרכז הישראלי לחקר יהדות ספרד והמזרח – הוא מרכז המאגד את כל תלמידי המוסמך והדוקטורט בארץ שחוקרים את יהדות המזרח (על מרכז זה ראו בהמשך). בנוסף פועל בחסות המכון 'אנסמבל הפיוט'. ייעודה של מקהלה ייחודית זו היא להנחיל את המסורת המפוארת של הפיוט בקרב קהילות ישראל במזרח לציבור הרחב תוך החייאת טקסטים ושימור לחנים. להלן פרוט התחומים והפעילויות אותם מקיים מכון בן-צבי בשיתוף עם משרד החינוך ושמירתם היא להנחיל את מורשת יהודי המזרח במערכת החינוך ובקרב הציבור הרחב:

1. הפקה ופרסום ספרים וכתבי-עת בנושא קהילות ישראל במזרח ומורשתן:

אחד מתחומי העשייה העיקריים של המכון הוא פרסום בעברית של מחקרים חדשים ומקוריים הדנים בנושאים הקשורים לקהילות ישראל במזרח. הספרים מאושרים לפרסום לאחר שעברו שיפוט אקדמי כמקובל. בשנת 2015 לבדה יצאו לאור 12 פרסומים שונים ועוד 20 אחרים נמצאים בתהליך הפקה. הספרים משקפים את מגוון הנושאים הקשורים למורשת קהילות ישראל ובהם סוגיות של הגות והלכה, שפות יהודיות, עלייה, ציונות ועוד. ההוצאה לאור של מכון בן-צבי מהווה כתובת לפרסום מחקרים איכותיים, וחוקרים מובילים בתחום בוחרים במכון כמו"ל העיקרי למחקרים בתחום יהדות המזרח. מכון בן-צבי יזם במסגרת שיתוף הפעולה עם משרד החינוך את פרויקט 'ספרי קהילות': סדרת ספרים המוקדשת לכל קהילות ישראל במזרח. לכל ארץ מוקדש כרך המספר את סיפורה של הקהילות היהודיות שהתקיימו בה. הספרים עוסקים בהיבטים שונים של חיי הקהילה (יצירה דתית, הזיקה לארץ-ישראל, ספרות ועיתונות, ארגון הקהילה, יחסים עם החברה הסובבת ועוד). הכרכים נכתבים על ידי טובי המומחים בארץ ובעולם והם פורסים בפני הקורא את עושר החיים, הפעילות והעשייה שהתקיימו בקהילות אלה במאות ה-19 וה-20. עד עתה יצאו 14 כרכים הדנים בקהילות ישראל בתימן, עיראק, מרוקו, תוניסיה, איראן, לוב, אתיופיה, מצרים וסודאן, סוריה, תורכיה, אלג'יריה, איטליה, יוון וכרך אחד שהוקדש למעגל החיים. אנו כעת שוקדים על הפקת כרכים הדנים ביהודי בוכרה, גאורגיה ולבנון. ספרים אלה הופצו ב-כאלף עותקים במערכת החינוך וכך מגיעים לאין-ספור ספריות בבתי-ספר ברחבי הארץ. במסגרת פרויקטים חינוכיים עתידיים אנו מתכננים, בתיאום עם משרד החינוך, להעלות פרקים ותכנים מכרכים אלו לאינטרנט על-מנת להנגיש אותם בצורה טובה יותר לתלמידים ולאפשר להם לימוד עצמאי של הקהילות השונות.

2. כתב העת 'פעמים':

כתב העת 'פעמים' הוקם באביב תשל"ט (1979) ביוזמת מכון בן-צבי והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך, במטרה לשמש במה למורשת התרבותית של יהדות מזרח, להעמיק את מחקרה ולהנחילה לרבים. בשנים שחלפו יצאו קרוב ל-150 גיליונות (ארבעה גיליונות בשנה) ו'פעמים' הפך לכתב-העת המוביל בשפה העברית הדין במורשת יהודי המזרח על כל רבדיה וגווניה. משרד החינוך מקבל 100 עותקים מכל גיליון ומעבירים לספריות של בתי-ספר. בכוונתנו לבקש ממשרד החינוך להגביר את התפוצה של 'פעמים'

בבתי-הספר, בין השאר על ידי העלאת הגיליונות החדשים על האינטרנט (כיום רק גיליונות ישנים מועלים לאתר המכון) ובכך להנגיש את המחקר העדכני ביותר לציבור התלמידים. בשנים האחרונות נוספה יוזמה חדשה במסגרתה מצורף מוסף ל'פעמים'. המוסף – חוברת של כשמונים עמודים – מציג עיבוד של עבודת מוסמך מצטיינת המופיעה כפרסום אקדמי. פרסום המוסף נותן במה לתלמידים מצטיינים שנמצאים בתחילת דרכם המחקרית ועבור רבים מדובר בפרסום אקדמי ראשון.

3. הפקת חוברות כתב העת 'עתמול' על פעילות יהודי המזרח. זהו כתב עת פופולארי המופיע אחת לחודשיים ומדי שנה מופיע בו חוברת מיוחדת המוקדשת לתחום יהדות המזרח. משרד החינוך מקבל 1,000 עותקים מכל גיליון ומעבירם לספריות של בתי-ספר. עד עתה יצאו לאור החוברות הבאות: 'העדות המזרחיות בבניין ירושלים'; 'השפה העברית'; 'בראש הקהל: רבנים ומנהגים בקהילות המזרח'; חוברת לרגל יום הפליטות היהודית מארצות ערב ומאיראן; 'דונה גרציה ותקופתה'; 'לדבר יהודית מסע במרחב ובזמן'.

4. ימי עיון וכנסים:

מכון בן-צבי מקיים כעשרים כנסים, ימי-עיון והשתלמויות בשנה. חלקם מיועדים בעיקר לחוקרים באקדמיה אך רבים מכוונים למורים ולקהל הרחב. אנו רואים בכך אמצעי חשוב להעברת הידע שנוצר במכוני המחקר לציבור. מגוון הנושאים מייצג את העשייה האקדמית העכשווית. בין הכנסים שהתקיימו בשנת 2015 – חלקם בשיתוף מוסדות אקדמיים נוספים – ניתן לציין את הנושאים הבאים:

'קהילה וחברה בקרב יהדות האסלאם', 'המשכיות ותמורות בחיי יהודי צפון אפריקה וביצירתם', 'כנס הזוהר – מזרח ומערב', 'המדיניות הגרמנית בצפון אפריקה בתקופת השואה', 'מורשת יהודי כורדיסטאן', 'ביאור אברבנאל למורה נבוכים לרמב"ם', 'חידושים בחקר יהודי תימן' ועוד.

5. 'קדמתה' – המרכז הישראלי לחקר יהדות ספרד והמזרח:

מרכז קדמתה הוקם בשנת 2009 ביוזמה משותפת של משרד החינוך ושל מכון בן-צבי. במרכז חברים כיום עשרות רבות של תלמידי מחקר מכל האוניברסיטאות בארץ, העוסקים בחקר יהדות ספרד והמזרח מזוויות שונות (היסטוריה, אנתרופולוגיה, אמנות, מחשבת ישראל, דמוגרפיה, ספרות, שירה ועוד). המרכז הוקם על רקע המצוקה שנבעה מהתמעטות העיסוק המחקרי בתחומים אלה. כגוף ממלכתי בין-אוניברסיטאי, מטרתו לקדם את כלל הסטודנטים הלומדים לתארים מתקדמים שעוסקים בנושאי המכון. החברים ב'קדמתה' הם עתיד המחקר האקדמי בארץ על יהודי המזרח ומכאן חשיבותו של המרכז. המרכז שואף לייצג את תלמידי מחקר, להעניק להם במה אקדמית, להציג את פירות מחקרם בכנסים ובפרסומים וליצור עבורם אכסניה ומקום מפגש ודיאלוג.

אנו יוזמים כעת תכנית ל'עמיתי מחקר' ותכנית לתלמידי פוסט-דוקטורט במסגרת המרכז. תכניות אלה יסייעו להצמיח את דור העתיד של חוקרי קהילות ישראל במזרח.

6. תכניות לימודים, מערכי שיעור מקוונים וחומרי הוראה למערכת החינוך בנושאי מורשת יהודי ספרד והמזרח:

חוקרים מטעם המכון עמלים על הכנת תכניות לימודים (בשיתוף מט"ח) ומערכי שיעור מקוונים עבור מערכת החינוך. אנו רואים בכך אמצעי חשוב להנחלת הידע האקדמי לציבורים רחבים. כך, לדוגמה, **מרכז התיעוד**

על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה הפועל במסגרת מכון בן-צבי, הכין מערכי הוראה ולימוד מקוונים בנושא הקיום היהודי בארצות האסלאם ויהודי תוניסיה בתקופת השואה. כמו כן העביר המרכז לאתר 'תולדות' חומרים שונים ובהם הרצאות מקוונות, קטעי עדויות נבחרים ולוח תאריכים לשימוש עובדי מערכת ההוראה. אנו מקווים להרחיב במידה רבה את שיתוף הפעולה בתחום זה עם משרד החינוך.

בנוסף, ובתאום עם המרכז למורשת יהדות המזרח שפעל שנים רבות במשרד החינוך ובתאום עם המפמ"רים להיסטוריה, הוכן חומר ייעודי למערכת החינוך. בין הנושאים שנדונו במסגרת זו: יהודים ומוסלמים בארצות האסלאם, העליות הגדולות, ירושלים – בניה ובנויה (בדגש על תרומתם של יהודים מארצות המזרח לבניין העיר). כמו כן ראו אור ספרים מיוחדים עבור מערכת החינוך כדוגמת 'הגנה ועלייה בלתי לגאלית מארצות האסלאם'.

בנוסף, מתקיימים סיורים בירושלים לתלמידים ומורים סביב אתרים ושכונות המספרים את סיפור עלייתם וקליטתם של יהודי המזרח בארץ ישראל.

7. תיעוד הקהילות ומורשתן:

מרכזי המחקר הקיימים במכון בן-צבי (המרכז לחקר יהודי בוכרה, המרכז לחקר יהודי תימן והמרכז לתיעוד יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה) מקיימים בשנים האחרונות מבצע נרחב לתיעוד הקהילות השונות וסיפור עלייתן וקליטתן בארץ וזאת באמצעות מפגשים עם בני הקהילה, ביצוע ראיונות ותיעוד תרבות חומרית. ההנחה היא שכעת ניצבת בפנינו הזדמנות כמעט אחרונה לתעד קולות ולשמר זיכרונות שהעולים הביאו עמם עם עלייתם לארץ. מפעלי תיעוד ושימור אלה הם בבחינת פעולת הצלה שתשרת דורות רבים של חוקרים בעתיד וכן את הדורות הבאים של בני הקהילה שירצו ללמוד על עברם. בכוונתנו לנסות ולהרחיב את מפעל התיעוד על מנת שיעסוק גם בקהילות אחרות של יהודי ספרד והמזרח.

8. פרסי מחקר ועבודות מחקר:

מכון בן-צבי בשיתוף תחום מורשת יהדות ספרד והמזרח במשרד החינוך, מעניק פרסי מחקר לסטודנטים לתואר 'מוסמך', לתואר 'דוקטור' ול'פוסט-דוקטורט' הכותבים עבודות בתחומים שונים הקשורים בקהילות יהודי ארצות המזרח בעת החדשה. לאחרונה הוחלט ליצור תכנית 'עמית מחקר' עבור חוקרים צעירים בעלי יכולת אקדמית מצוינת ותחומי מחקר שיש עניין מיוחד לקדםם במסגרת המכון.

בנוסף, בכוונתנו להרחיב את שיתוף הפעולה עם משרד החינוך בתחום זה גם לתמיכה בעבודות מחקר של תלמידי תיכון. הסיוע של מכון בן-צבי יתבטא בסיוע באיתור מדריכים מתאימים, הצעה למערכי שיעור למורים וכן חלוקת פרסים לעבודות מצטיינות שמתייחסות לנושאים הנדונים במכון.

מכון בן-צבי הוקם על ידי המדינה כמוסד מחקר מדעי המוקדש לנושא יהדות ארצות האסלאם. בשבעים שנות פעילותו צבר המוסד מוניטין כמוסד מוביל בתחומו בארץ ובעולם. יכולותיו המוכחות של המכון לקדם מחקר והוראה, להוביל מהלכים של שינוי ולהתמודד עם הנושאים העומדים על סדר יומה של הוועדה הם נכסים שאנו שמחים להעמיד לרשות הוועדה ומשרד החינוך.

מורשת יהדות האסלאם

פרופ' יורם ארזר

אוניברסיטת תל אביב

אני עוסק ביהדות האסלאם בימי הביניים, ובתקופה זו ברצוני לתרום. ידוע לי שהמנדט של הוועדה מתייחס לעת החדשה. דעת לנכון נקל להבין שתכנית הלימוד העתידית תתייחס לשווה ולשונה בין התולדות בשני העיתים. להלן הסוגיות שברצוני להעלות.

א. אני מתנגד למונח 'יהדות המזרח'. הצעתי החלופית: 'יהדות האסלאם'

המונח יהדות המזרח מקורו בהיסטוריוגרפיה האירופית. והראייה: בתלמוד הבבלי נקראים יהודי ארץ ישראל 'בני מערבא'. ואכן ספרות החילוקים שבין יהודי ארץ ישראל ובבל, שנכתבה בשלהי תקופת התלמוד, וראשית תקופת הגאונים נקראת: החילוקים שבין אנשי מזרח ומערב. יהודה הלוי היה בסוף מערב, וליבו היה במזרח. יהודי צפון אפריקה כונו קהילות המערביים בתקופת הגניזה, וכך הם נקראים עד ימינו אלו.

רצתה ההיסטוריה ובימי הביניים רוב היהודים חיו תחת שלטון האסלאם, והחלק האחר חי תחת שלטון הנצרות. זאת החלוקה הראויה בעיניי.

ב. מהי מורשת יהדות האסלאם?

איני מתנגד למונח 'יהדות המזרח' אך ורק מפני שמונח זה אינו משקף אמת היסטורית, אלא יש בו כדי להמעיט ממורשתה רבת ההיקף של יהדות האסלאם. בשיח המקובל מוצא אתה לא אחת עמדה של יוצאי ארצות האסלאם הגורסת: תרבותי היא תרבות מזרחית, ומורשתי אינה כוללת מה שמכונה בימינו 'תרבות מערבית', ולא היא.

ראשית, יש לזכור שאותה יהדות שנשלטה החל מהמאה השביעית על ידי המוסלמים, חייתה מאוד בשנים לפני כן תחת התרבות ההלניסטית. יש לזכור שגם בימי הביניים חלק גדול מיהודי המזרח התיכון חיו ויצרו תחת השלטון הביזנטי (תקווה אני שיהדות זו, שאין לה דוברים בימינו, אין מקומה נפקד במערכת החינוך). ואשר לימי הביניים המוסלמיים. חוגים מוסלמיים לא מועטים של תיאולוגים ואנשי המדע של אז לענפיו קלטו באופן מודע את יסודות התרבות המערבית של היום, דהיינו ספרות הפילוסופיה והמדע שמקורה בעולם ההלניסטי. נעשה מאמץ גם על ידי השלטונות העבאסים לתרגם ספרות זו שהייתה ברשות הנוצרים הסוריים בשפת המקור ובשפה הסורית. התוצאה הייתה שהחל מהמחצית השנייה של המאה התשיעית חכמי היהודים במדעים ובפילוסופיה כתבו בהשפעת אריסטו, אפלטון ותלמידיהם. סעדיה גאון, שמצטט מאריסטו, או הרמב"ם לא ידעו יוונית, אלא קראו בכתבי הקדמונים בתרגומים לערבית, וכתבו רבים מספריהם בשפה הערבית היהודית. יש לציין שבאותה עת מה שמכונה בימינו היהדות האשכנזית הייתה חסרה במטען תרבותי זה, שהפך לאחד מיסודות התרבות המערבית.

רבים שעוסקים בשיאי התרבות של יהודי האסלאם מתייחסים לחכמי היהודים שפעלו בספרד המוסלמית במאות ה"א וה"ב. אין להכחיש את מפעלם התרבותי, אך הצלחתם נובעת מכך שהמפגש שלהם עם התרבות המוסלמית, הרוויה בתרבות הלניסטית היה פורה, מפני שלא היה ראשוני, אלא היה מפירותיו הבשלים של מפגש זה כבר בתקופת הגאונים בבבל.

החל מהמאה ה"ג חל שינוי רדיקלי בתרבות המוסלמית, שינוי במבנה השלטון, התרחקות מרציונליזם, התרחקות מיסודות התרבות המערבית, והשינוי מוצא את ביטויו בכל התחומים בתרבות היהודית של יהדות האסלאם. לאור זאת הייתי מצפה שתוכנית הלימודים תדגיש לא רק את הרצף

התרבותי של יהדות האסלאם, אלא את השינויים שעברה יהדות זו לאור השינוי שחלו בסביבה המוסלמית.

ג. יהודי האסלאם והקשר לארץ ישראל

בשנת 1897 התכנס הקונגרס הציוני הראשון בבאזל. באותה שנה הביא פרופ' שכטר את תעודות הגניזה הקהירית לספריית אוניברסיטת קימברידג'. הגניזה העשירה את ידיעותינו על אודות יהדות האסלאם באשר היא, אך באשר לתולדות יהודי ארץ ישראל בתקופת הגאונים, יצאנו מחשיכה מוחלטת לאור גדול. לאורך כל התקופה עד למסעי הצלב היה בארץ יישוב יהודי שממדיו לא היו ידועים עד לגילוי הגניזה. ארץ ישראל, לא רק שהיה בה יישוב יהודי, אלא הייתה בה ישיבה, היא ישיבת ארץ ישראל ששימשה מרכז לקהילות רבות ברחבי העולם המוסלמי. קהילות אלו נקראו הקהילות הארץ-ישראליות, או הירושלמיות שפעלו לצד הקהילות הבבליות, כמעט בכל עיר תחת שלטון האסלאם.

למרות ממצאים אלו הנתמכים על יד אלפי תעודות גניזה, שהחלו להיחשף מ-1897, שנת כינוס הקונגרס הציוני, ממשיך השיח הציוני לטעון שחזרנו לארצנו לאחר אלפיים שנה. ומדוע נאמרים דברים אלו פה? בתקופת הגאונים נשלטה ארץ ישראל על ידי המוסלמים, כלומר היהודים בארץ ישראל הם באותה עת חלק מיהודי האסלאם, ורבים מיושבי הארץ ומנהיגיה היו יהודים שמוצאם בארצות המגרב ועראק, שעברו אותם תהליכים תרבותיים שתיארת לעיל. על כן הייתי מצפה שתודגש רציפות הקשר שבין יהודי האסלאם וארץ ישראל הן בימי הביניים והן בעת החדשה

ד. מעמד היהודים באסלאם

בדרך כלל הושווה מעמדם של היהודים שחיו בצל הסהר למעמדם של אחיהם היהודים שחיו בצל הצלב. הכף לצד הזכות נוטה בדרך כלל לצד הסהר ואין להכחיש זאת. אני רוצה במסגרת זו להדגיש את השלילי. אל לנו לשכוח שעל פי הקוראן היהודי צריך להיות מושפל. ברוח זו נכתבו והובנו תקנות עומר. רק בקונסטנציות מיוחדות במינם עלו יהודים לתפקידים בכירים במדינה המוסלמית. לדוגמא, שמואל הנגיד בגרנדה. יריבו התיאולוג המוסלמי הספרדי אבן חזם גרס שרק פירוקה של החליפות האומיית בארצו, למדינות זעירות אפשר את עלייתו לגדולה של שמואל. ויודעים אנו את סופו המר של יוסף הנגיד בנו, שהציבור הוסת נגדו. עליית היהודים במנהל הפאטמי במצרים מוסברת בשל היות האחרונים נטע זר במצרים הן מבחינה אתנית והן מבחינה דתית, שכן היו שיעים. וכאשר התנכלו ליהודים אלו לא היה מי שיושיעם.

נושא מרכזי שפגע במרקם היחסים שבין המוסלמים ליהודים גם בעת החדשה היה תיאור תולדות היחסים שבין הנביא מחמד ליהודי מדינה בפרט וחצי האי ערב בכלל. הספרות המוסלמית מציירת יהודים אלו באור שלילי ביותר כאויביו המושבעים של הנביא שפעלו להריגתו ממש.

כל מוסלמי שקורא בתולדות הנביא בין בספרות החדית' או בספרות ה'סירה' (=ביוגרפיה) של הנביא אינו יכול שלא ללמוד על מערכת יחסים קשה זו בין הנביא ליהודים, ובחברה מסורתית יש לדברים אלו השפעה עצומה.

כאשר אנו עוסקים בתולדות יהודי מדינה אנו ניזונים אך ורק ממקורות מוסלמיים, על כן ספרות המחקר נתונה בידי מזרחנים, הכותבים בשפות עם לועז. ספר שיצא לאחרונה בסוגיה זו יכול לסייע. כוונתי לספרו של פרופ' מיכאל לקר: 'מוחמד והיהודים'.

ה. הגיוון והפלורליזם במחנה היהודי

עוצמתה של יהדות האסלאם בימי הביניים, היחשפותה להשפעות שונות יצרו תסיסה רוחנית מתמדת. לא ייפלא שבאווירה זה קמו תנועות מחוץ למסגרת האורתודוקסית. הידועה שבהן התנועה הקראית, שפעלה אף בעת החדשה. גם יהדות כופרת לא נעדרה בימי הביניים, וידועות תשובותיו של סעדיה גאון כנגד חייו הבלחי. חובתנו להציג את היהדות על גווניה השונים הן בימי הביניים והן בעת החדשה. הצגה חד-צדדית של יהדות האסלאם בעת החדשה תיצור אי-אמון, ובמקום להועיל תזיק לנושא חשוב זה.

יהודים יוצאי ספרד (דוברי לאדינו וחכתייה) פרופ' תמר אלכסנדר-פריזר

- א. הגדרת הקבוצה
- ב. אישים דגולים במורשת יהודי ספרד (סדר כרונולוגי)
- ב. אירועים מרכזיים בתולדות יהודי ספרד

א. הגדרת הקבוצה¹¹:

במונח 'יוצאי ספרד' הכוונה למשייכים עצמם לארץ זו על פי מוצאם ההיסטורי-גיאוגרפי. ייחודה של הקבוצה הספרדית יהודית הוא בגיוונה הרב תרבותי בעקבות ניתוק בן חמש מאות שנה מארץ המוצא ספרד. במרוצת הדורות חיו יוצאי ספרד בעיקר בארצות האימפריה העות'מאנית לשעבר כגון תורכיה, יון, יוגוסלביה (לשעבר) וארץ ישראל, וכן בכמה ערים בצפון מרוקו כמו תיטואן וטנג'ר. מלבד התפרסות למערב אירופה כמו הולנד.

בכל ארץ התפתחה תרבות יהודית ספרדית ייחודית תוך יחסי גומלין עם הסביבה הגאוגרפית תרבותית, שמירת הזיקה למורשת היהודית המשותפת ולמורשה הספרדית ההיספנית. בתוך הקבוצה יש קבוצת משנה של ספרדי ארץ ישראל שייחודם הוא בהיותם קבוצה ותיקה בחברה של מהגרים. עם העלייה ארצה של קבוצות הגירה שונות נוספה השפעה בין קבוצתית מתוך חיי הצוותא בחברה תרבותית פלורליסטית במדינת ישראל. למרות כל השינויים בין קהילות שונות בתוך הקבוצה המכנה המשותף לקבוצה כולה היא השפה הספרדית יהודית (המכונה בארץ לאדינו, ובצפון מרוקו חכתייה). השואה לא פסחה על בני הקבוצה ויהודי יוון ומקדוניה למשל, כמעט נכחדו כולם.

יצחק נבון הגדיר 3 מאפיינים שהם גם חלק מן הדימוי העצמי קבוצתי: (א) קשר בין מדע ואמונה (ב) מינות ופתיחות (ג) אהבת השפה העברית וארץ ישראל

מתוך הנחה שתקופת תור הזהב בספרד מיוצגת בתכנית הלימודים (השירה העברית בספרד, הוצרות הקבלה וספר הזוהר) ההצעה שלהלן אינה כוללת אותם. ההצעה מנסה להציע ייצוג לתחומים שונים, לגברים ולנשים, לקהילות שונות, ליוצרים, סופרים וציירים, הוגי דעות ופילוסופים, פרשני המקרא רבנים ואנשי הלכה, אישי ציבור ומנהיגים- מימי הביניים ועד היום.

¹¹ מתוך: תמר אלכסנדר, מעשה אוהב וחצי הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים תש"ס

ב. אישים דגולים (בסדר כרונולוגי)

המאה ה-12

רבי משה בן מיימון הרמב"ם

קורדובה 1138- קהיר 1204. קבר הרמב"ם נמצא בטבריה. מגדולי הפוסקים בכל הדורות, מחשובי הפילוסופים, רופא, מתמטיקאי, חוקר ומנהיג. עליו נאמר 'ממשה עד משה לא קם כמשה' וכינויו 'הנשר הגדול'. בין ספריו, חיבוריו ואגרותיו: פירוש המשנה, ספר המצוות, משנה תורה, שאלות ותשובות (שו"ת), מילות הגיון, מורה נבוכים, אגרת השמד, אגרת תימן, אגרת תחית המתים ועוד.

המאה ה-13

רבי משה בן נחמן הרמב"ן (בונאסטרק ספורטה) גירונה 1194- ארץ ישראל 1270)

מגדולי חכמי ספרד, הוגה דעות, פוסק, פרשן מקרא ותלמוד, משורר, מקובל ורופא. בשנת 1263 השתתף הרמב"ן בויכוח פומבי הידוע בשם 'ויכוח ברצלונה' שעסק בענייני אמונה בין יהדות ונצרות. בשנת 1267 עלה לא"י, ישב בעכו ולאחר מכן בירושלים. בין כתביו: 'השגות הרמב"ם על ספר המצוות לרמב"ם', 'ספר מלחמות השם', 'תורת האדם', אגרת הרמב"ן, 'סדר הויכוח' ועוד.

המאה ה-15

דון יצחק בן יהודה אברבנאל (ליסבון 1437- ונציה 1508)

פילוסוף, פרשן מקרא ומדינאי ממנהיגי יהדות ספרד ופורטוגל בתקופת הגירוש. כיהן כשר אוצר של המלך אלפונסו החמישי מלך פורטוגל ושר אוצר של המלכים הקתולים איזבלה ופרננדו בממלכת קסטיליה ואראגון. ניסה למנוע את הגירוש ללא הצלחה ויצא עם הגולים מספרד, ישב בסיציליה, וקורפו ונפטר בוונציה. בין ספריו: 'עטרת זקנים', צורת היסודות, כתב פירוש על התנ"ך, 'זבח פסח', 'מעייני הישועה', 'ראש אמנה' ועוד.

דון יהודה בן יצחק אברבנאל (ליסבון 1460- איטליה 1530)

רב, רופא, פילוסוף, משורר והומניסט איש הרנסנס, בנו של דון יצחק אברבנאל מדור גולי ספרד. מבין כתביו הידועים: 'שירו' 'התלונה על הזמן' שנכתב לבנו יצחק שאולץ להמיר את דתו לנצרות. ספרו הידוע ביותר הוא 'שיחות על האהבה' שיצא לאור במהדורות רבות.

המאה ה-16

דונה גרסיה מנדס נשיא (ליסבון 1510- איסטנבול 1569)

נולדה למשפחת אנוסים שגורשה מאראגון והגיעה לפורטוגל שם חיו כאנוסים לאחר שהוטבלו לנצרות בכפייה. שם נעוריה ביאטריס דה לונה ושמע העברי חנה. לאחר מות בעלה ירשה את הונו והפכה לאישה העשירה בעולם. בשנת 1536 כשהוקמה האינקוויזיציה בפורטוגל ברחה לאנטוורפן, ולאחר מכן, לפררה ולונציה. תרמה להדפסת תנ"ך בספרדית (1552) הקדישה כספים רבים להברחת אנוסים מספרד ומפורטוגל. לא היססה להתעמת עם האפיפיור (חרם אנקונה). בהזמנת הסולטן סולימאן המפואר הגיעה לאיסטנבול. חלומה היה לבנות את טבריה ולישב בה יהודים. חכרה את אדמת טבריה אך לא זכתה להגיע אליה.

מרן רבי יוסף בן אפרים קארו (ספרד 1488 – צפת 1575)

עם גירוש ספרד, המשפחה עברה לפורטוגל ונמלטה לאיסטנבול. מקובל ומורה הלכה שפעל באדירנה, ניקופול, שאלוניקי וצפת. בין ספריו: כסף משנה, בית יוסף, בדק הבית, מגיד מישרים, שו"ת אבקת רוכל. הספר החשוב ביותר הוא שולחן ערוך בו ריכוז פסקי ההלכה על פי דעת הרוב במסורת היהודית. זהו ספר יסוד בפסיקת הלכה עד ימינו.

רבי יצחק לוריא בן שלמה 1534, ירושלים- 1572 צפת

מכונה האר"י הקדוש, האשכנזי רבי יצחק, האלוהי רבי יצחק. בן למשפחה ספרדית מצד אמו משפחת פרנסס. גדול מקובלי צפת מאה ה"ז. יצר אסכולה חדשה בקבלה הנקראת על שמו, 'קבלת האר"י' או 'הקבלה הלוריאנית' שהשפיעה באופן מכריע על עולם הקבלה עד היום. את תורת העלה על הכתב בכיר תלמידיו ר' חיים ויטאל בעיקר בספרו 'עץ חיים'. הפך לגיבורם של סיפורי שבחים. קברו בצפת הוא מקום עליה לרגל המעוט בסיפורי נסים.

ר' חיים ויטאל,

ר' משה קורדובירו

ר' יעקב בירב,

ר' משה ׳ חביב

ר' אליעזר אזכרי,

ר' משה אלשיך,

ר' ישראל נג' ארה,

ר' שלמה אלקבץ,

המאה ה-17

הרב מנשה בן ישראל (לה רישל, צרפת 1604 - אמשטרדם (אודקירק) 1657).

בן למשפחת אנוסים, רב, דרשן, מייסד הדפוס העברי הראשון באמשטרדם ומדינאי שפעל למצוא מקום מושב יהודים ולאנוסים השבים ליהדות. פעל באמשטרדם, אנגליה, שבדיה וברזיל. בין חיבוריו: 'שפה ברורה', 'נשמת חיים' וכן ספרים בלטינית, פורטוגזית, ספרדית ואנגלית.

ברוך ספינוזה אמשטרדם 1632- האג 1677)

הוגה דעות ממשפחת אנוסים שחזרה ליהדות. פילוסוף בעל השקפות חדשניות ונועזות לתקופתו שהשפיעו רבות על הפילוסופיה המודרנית. נחשב לאבי ביקורת המקרא שאותו ראה כיצירה אנושית ולא אלוהית. בשל תפיסותיו הוחרם ע"י קהילת אמשטרדם. מספריו שתורגמו לעברית: מאמר תאולוגי מדיני; חקר אלוה עם תורת האדם; תורת המידות והשתלמות שכל האדם.

המאה ה-18

הרב יעקב בן מכיר כולי (חולי) ירושלים 1689- איסטנבול 1732)

מחכמי ירושלים. בשנת 1715 התמנה לדיין בבית הדין בקושטא. מפעל חייו הוא מדרש 'מעם לועז' שהיא היצירה החשובה ביותר שנכתבה בלאדינו ומהווה מעין אנציקלופדיה יהודית המקיפה את כל תחומי החיים והתרבות (הלכה, אגדה, מנהג, פרשנות המקרא, אמונות ודעות, ביאור תפילה, פולקלור וכו') ואף מקנה לקוראיה מידע כללי על העולם ועל המדעים השונים.

ר' יעקב כולי הספיק לחבר מדרש לספר בראשית ומחצית שמות ולא זכה להשלים את מפעלו. חכמים ספרדים המשיכו את מפעו במשך למעלה ממאה שנה. (1730-1864).

אברהם אסא מתרגם התנ"ך ללאדינו

המאה ה-19

גרייס אגילאר (לונדון 1816- פרנקפורט 1847)

סופרת בת למשפחת אנוסים מפורטוגל ששבה ליהדות. פרסמה מחזות, שירים ורומנים היסטוריים. ב-1842 יצא לאור ספרה רוח היהדות Spirit of Judaism, 'האמונה היהודית ונשות ישראל'. את יחסה ויחסה להיותה מצאצאי האנוסים אנו רואים בתרגומה מצרפתית לאנגלית את חיבורו של האנוס אורוביו דה קסטרו 'מגן ישראל' וברומנים שכתבה: 'עמק הארזים' ו'משפחת פרז' העוסקים באנוסי ספרד והאינקויזיציה.

אמה לוארוס (ניו יורק 1849-ניו יורק 1887)

משוררת וסופרת אמריקאית ממוצא יהודי ספרדי. פרסמה מספר ספרי פרוז מחזות ושירה. הסונטה שכתבה 'קולוסוס החדש' חקוקה על פסל החירות בניו יורק.

יהודה אריה ליאון ביבאס (גיברלטר 1789 - חברון 1852)

משפחתו נדדה עם גירוש ספרד לתיטואן בצפון מרוקו ומשם לגיברלטר. למד באיטליה שם רכש תואר דוקטור, חזר לגיברלטר ועמד בראש הישיבה שם, לאחר מכן כיהן בקורפו. עלה לישראל והתיישב בחברון. בתפיסת עולמו והצעותיו הקדים את הציונות המדינית. הוא יצא בקריאה לעם ישראל להפסיק את הציפייה הסבילה לגאולה ולעשות מעשה כדי לקרבה. הפתרון לדעתו היה עלייה לארץ ישראל וההתיישבות בה. ואפילו לכבוש את הארץ מידי התורכים בכוח הנשק.

יהודה בן שלמה חי אלקלעי, 1798 סרייבו - ירושלים 1878

יליד סרייבו, הוסמך לרבנות בירושלים, כיהן כרב בסרביה. חזר לישראל והתיישב ביפו ובירושלים. קרא לתחיית הלשון העברית, לפנייה לסולטאן העות'מאני ולמעצמות להקמת מסגרת מארגנת ליישוב הארץ ולהקמת בנקים שירכזו הון פרטי לפיתוח הקרקעות. בכתביו הלך על חוסר המעשיות שבו לוקים המדברים על ציון. העלה את משנתו המדינית בספר 'גורל לה' שיצא בשלוש מהדורות ואף תורגם לאנגלית. שם הרב אלקלעי פורס לראשונה תוכנית ציונית-מדינית ריאליסטית ומפורטת להקמת בית לעם יהודי בארץ ישראל, הכוללת את כל היסודות הפוליטיים והארגוניים שעלו 50 שנה מאוחר יותר בספרו של הרצל, מדינת היהודים. סביר להניח שענינו של הרצל שזפו את דפי 'גורל לה' והוא הפנים את הרעיונות שהועלו בו, יען כי אביו של הרצל היה תלמידו וסייע בהדפסת ספריו של הרב אלקלעי בעירם זמלין, וסבו שמעון אריה (לייב) הרצל היה התוקע בשופר בבית הכנסת של הרב אלקלעי.

מבחינת חזונו התאולוגי, הרב אלקלעי התייחד בכך שהקדים את הגאולה הטבעית לגאולה הניסית.

רחל מורפורגו (טריאטה איטליה 1871-1790)

בת למשפחת לוצאטו המפורסמת; כתבה את שיריה הראשונים בעברית בגיל 18, אך פרסמה לראשונה את שיריה רק בגיל 57, בכתב העת 'כוכבי יצחק'. שירתה זכתה למן ההתחלה להצלחה רבה בקרב הקוראים.

שירתה שואבת מטקסטים עבריים קאנוניים, האמונה בביאת המשיח היא היסוד העיקרי בשירתה וכתובתה. במלאת מאה שנה להולדתה הופיע מבחר שיריה בשם 'עוגב רחל'.

השר משה מונטיפיורי 1784 ליורנו, איטליה - 1885 רמסגייט, אנגליה
איש ציבור, נדבן ושתדלן שהקדיש את חייו למען היהודים ברחבי העולם. מבוני ירושלים וממקימי הישוב היהודי מחוץ לחומות. על שמו נקראו כמה שכונות בירושלים: מזכרת משה; אהל משה; קרית משה ועוד

המאה ה-20

לאורה (בכוריטה) פאפו 1891-1942 סרייבו

משוררת סופרת מחזאית מתרגמת וחוקרת תרבות היהודית הספרדים בבלקן. כתבה עשרות מחזות, סיפורים ושירים ופרסמה מאמרים בגרמנית, סרבית ולאדינו בכתבי עת שונים. בין מחזותיה: אסתרקה; רינאדו כלתי הגדולה; אחווה; היה היה; הסבלנות יקרה.

הרב יעקב מאיר, ירושלים (1856–1939)

הרב הספרדי הראשי הראשון של ארץ ישראל (1921), ממייסדי חברת ביקור חולים; נסע כשד"ר לבוכרה ולצפון אפריקה. כיהן כרבה הראשי של סלונקי. פעל לקירוב עדות הספרדים והאשכנזים, להחייאת הלשון העברית ולהפצתה. לשם כך ייסד את חברת 'שפה ברורה'. בימי מלחמת העולם הראשונה סייע לשחרורה של ארץ ישראל על ידי שהקים לגיון עברי המורכב מיהודי יוון. הרב מאיר היה בקשר מתמיד עם ראשי התנועה הציונית בארץ ישראל בעניין זה.

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל 1880-1953 ירושלים

רב ראשי בסלונקי, רב ראשי ספרדי בארץ ישראל. תמך בזכות הבחירה לנשים. בין ספריו: הגיוני עוזיאל; מכמני עוזיאל, ועוד.

ספרדים מייסדי חברת שפה ברורה, ועד הלשון העברית

השר שלמה טולדו, 1841-1912 קושטא-ירושלים
נסים בכר, 1848-1931 ירושלים קושטא ניו יורק
יוסף הלוי 1827-1915 קושטא- פריז
ברוך יצחק מיטראני 1847-1919 קושטא ירושלים קושטא
מנחם פרחי 1825-1902 ירושלים בולגריה
חיים קלמי 1853-1933 ירושלים

יצחק נבון, ירושלים 1921-2016

נשיאה החמישי של מדינת ישראל חבר כנסת מטעם מפלגת העבודה ושר החינוך והתרבות. יו"ר ונשיא הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו. כיהן כדיפלומט בדרופ אמריקה. ניהל את לשכתם של דוד בן גוריון ומשה שרת.

סופר מחזאי ואיש חינוך. כתב מחזמר מצליח: בוסתן ספרדי. פרסם סיפורים שונים ולאחרונה (2015) יצאה לאור האוטוביוגרפיה שלו 'כל הדרך'.

נודד בירושלים גדל בשכונת 'אהל משה'. צאצא למשפחתו של המקובל רבי חיים בן עטר. שוחר שלום שהאמין בדרך בין יהודים לערבים ובלכידות לאומית.

ג. אירועים היסטוריים

- 711 כיבוש ספרד על ידי המוסלמים-
- המאה ה 10 עד המאה ה 14** תור הזהב ליהדות ספרד
- 1391 גזירות ופרעות קנ"א כנגד היהודים בספרד
- 1481 הקמת האינקוויזיציה
- 1492 גירוש היהודים מספרד
- 1496 צו גירוש היהודים מפורטוגל, המרה המונית בכפייה
- 1517 כיבוש ארץ ישראל בידי העות'מאנים
- 1666 המרת שבת צבי
- 1732 פרסום מדרש מעם לועז לבראשית
- 1845-1941, 100 שנות פרסומי עתונות בלאדינו
- 1860 ייסוד חברת אליאנס = כל ישראל חברים
- 1860 כיבוש תטואן על ידי הספרדים
- 1908 מהפכת התורכים הצעירים, הענקת שוויון זכויות גם ליהודים ברחבי האימפריה העות'מאנית (כולל ארץ ישראל)
- 1912 כינון פרוטקטורט ספרדי בצפון מרוקו
- 1941 פלישת הגרמנים ליוון וארצות יוגוסלביה לשעבר,
- 1966 ייסוד הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו

א. האירועים המשמעותיים בתולדות קהילת יהודי מרוקו
ב. דמויות מופת הראויים שבפועלם ייכלל בתוכנית הלימודים

חיים כהן	עו"ד עוזיאל חזן
יו"ר ארגון קהילות יהודי צפון-אפריקה	יו"ר ועדת התרבות ואמנות של המרכז העולמי למורשת יהודי צפון-אפריקה

א. האירועים הבולטים הם:

1. העלייה הגדולה של יהודי מרוקו בשנות ה-50 וה-60 של המאה העשרים. עלייה זו נבעה בעיקרה מהכמיהה המשיחית במשך דורות לעלייה לארץ ישראל. ארץ שהייתה ערש תרבותם, אותה ינקו במשך 2000 שנה ממסורת אבות ומתורה שבכתב ושבעל פה.

לעלייה זו, שהתרחשה לאורך הדורות מאז המאה השמינית, היה מניע דתי, משיחי, כלכלי ובטחוני, לאור הרדיפות בארץ המוצא.

במשך שלוש שנים בלבד, מקום המדינה ועד 1954, עלו כ- 25.000 יהודי ממרוקו ועוד 30.000 בשנים 1951-1956. העלייה הגדולה מכולן התרחשה בשנות ה-60. העלייה כוח אדם חשוב שסייע הן תרמה בחיזוק השורות במלחמת השחרור והן בחיזוק היישוב בשנים הראשונות של הקמת המדינה ולאחריה.

2. א. בעלייה הבלתי לגלית ממרוקו והפעילות המחתרנית שהייתה כרוכה בכך. פעלו נציגי ה'מוסד' בראשותו של שלמה חביליו ואחרים. כבר בשנת 1956 הצהיר שר הפנים המרוקאי שממשלתו לא תאפשר יציאת יהודים ממרוקו. לכן החלה היציאה החשאית משם בהנהגת שליחים ואנשי מוסד מישראל ובסיוע צעירים יהודים מקומיים, שהתארגנו כמחתרת יהודית במרוקו. המבצעים הידועים מכולם היו 'המסגרת' ומבצע 'לפיד'. על כך כתבו העיתונאי שמואל שגב, בספרו 'מבצע לפיד' ומאיר קנפו בספרו 'המחתרת היהודית במרוקו'.

ב. הפלגת ספינת 'אגוז'. ספינה קטנה זו מסמלת את רצונם העז של יהודי מרוקו לעלות בכל מחיר ומכל דרך לישראל תוך סיכון חיים. כחלק מאותה עלייה מחתרנית הועברו עולים ממרוקו על ספינות רעועות. בראשית 1961 טבעה ספינת אגוז בדרכה לגיברלטר ועימה נספו 44 עולים, ביניהם נשים וילדים.

ג. יישוב הארץ. העולים ממרוקו התיישבו בעיירות פיתוח, ביישובים כפריים ומעברות. משנות ה-50 עד שנות ה-80 נוסדו כ-537 יישובים כפריים, מהם כ-100 על ידי עולים ממרוקו. רק בחבל לכיש לבדו הוקמו 16 יישובים כפריים, זאת בנוסף לעיירות פיתוח רבות, כל זאת לחיזוק ההרכב האנושי שלהם כולל בחלק מהקיבוצים. ההתיישבות פיתחה את החקלאות ועיבתה את גבולות המדינה כצורך כלכלי, התיישבותי ובטחוני.

ב. עליית יהודי צפ"א לדורותיהם לארץ ישראל

יהודי מרוקו, ובעיקר היהודים מהעדה המערבית בירושלים, היו בין הראשונים שעלו לארץ ישראל עוד בימי הביניים, כתושבי קבע שנשאו להם נשים בארץ. זאב וילנאי כותב עליהם כי הרבה ממנהגי ארץ ישראל היו רווחים בחיי הדת של המערבים. עדויות לעלייה זו לתקופותיה מובאים להלן בקצרה:

המאה ה-9 – אחד מחכמי בבל מעיד על עליה זו.

המאה ה-11 – בגניזת קהיר מצוי מכתב של אחד אבו זוביר צדקה אלמע'רב, בו תיאר את המצב באירועי ירושלים.

בשנת 1041 – כותב משה הספרדי לקרוביו מירושלים ובראשית המאה ה-11 עלה לארץ ר' שלמה בן יהודה מפס. ששימש אב בית דין וראש ישיבה בא"י. עימו באותו זמן עלו גם ה"ה: אבו דני ודוד החרש.

בשנת 1065 – עלו ר' מימון ובנו הרמב"ם ובסוף המאה ה-12 באו יהודים מוגרבים לירושלים.

בשנת 1218 – בתקופת שלטון הממלוכים, מספר המשורר ר' יהודה אלחריזי, בביקורו בירושלים, על המערביים כך: 'ושם מן המערבים קהילה חשובה וטובה ובראשם ר' אליה המערבי'.

בשנת 1522 – כותב ר' משה בסולה: 'ומערבים הם שבאו מברבריה' וכן על 'קהל המערבים ולהם בית-כנסת בשם אליהו הנביא'.

בשנת 1544 – מספר יצחק בר מוסא, יוצא צפ"א, שהרבה מהמערביים נשאו בנות במצרים, כי הבנות בא"י היו מעטות.

במאה ה-15 – במחצית הראשונה, נוסדה בעמק הדרע שבמרוקו חברה לעידוד העליה לא"י, אותה יסדו ר' יוסף ור' חלפתא, בניו של ר' לוי מחוגי המקובלים.

בשנת 1504 – הגיעו מקובלים מערביים לצפת, בהם ר' יששכר בן סוסן מפס.

בשנת 1545 – עלה ר' דוד חליו'ה מפס וחבר ספרי קבלה. באותה תקופה עלה גם רבי אברהם מוגרבי, שחיבר ספרי הלכה וקבלה, ושהאר"י הקדוש העיד עליו שהוא גלגול של ירמיה הנביא.

בשנת 1603 – יצאו שדרים מערבים לגייס כספים לעדת המערבים בירושלים ובראשם ר' שלמה בן חגי ור' מאיר.

בשנת 1630 – היה ר' מרדכי אבן ויזגאן בין שמונה חכמים 'בני ק"ק מערב המסתופפים היום בתוככי ירושלים'.

בשנת 1646 – חכמי המערב בירושלים חותמים על חידוש התקנה לשחרור תלמידי חכמים ממיסים.

בשנת 1741 – עלה לארץ עם תלמידיו רבי חיים בן עטר, הדמות הרוחנית והפלאית הבולטת בקרב יהודי מרוקו לדורותיהם.

בשנים 1820-1830 – עלו לא"י מאה ושבעה יהודים ממרוקו ומאלג'יר.

בשנת 1830 – הגיעו מערביים מחיפה והיו חלוצי המתיישבים שם כשחיפה הייתה עיירה קטנה מוקפת חומה עם נמל קטן.

בשנת 1838 – הגיעו ליפו המערבים הראשונים והיו בין בוני ת"א, ביניהם משפחות מויאל, שלוש, אמזלג, ארואץ ואסולין, שבנו את שכונת אהרון, אוהל משה, נווה צדק ומחנה יוסף.

בשנת 1850 – התיישבו מערבים בשפרעם וב-1852 התיישבו בחברון.

בשנים שלאחר 1850 – בתקופות שונות, עלו מערביים רבים, עד לעליה הגדולה בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20.

ג. הדמויות הבולטות בקרב הקהילה

1. **רבי דוד בן-שמעון**, הרדב"ש או 'הצוף דבש', עלה לארץ יחד עם משפחתו בגיל 28 בשנת 1854. מייסד 'וועד העדה המערבית' ומי שהביא לניתוקה מ'וועד העדה הספרדית'. הוא היה הכוח המניע לבניית שכונת 'מחנה ישראל', הוצאת בני הקהילה מתוך חומות העיר העתיקה בירושלים ושיכונם בשכונה זו, שהייתה הראשונה מחוץ לחומות ביוזמת יחידים. תרומתו הייתה גדולה בבניית בתים ומוסדות לעדה בעיר העתיקה ובשכונת 'מחנה ישראל', שכללו מגורים, בתי כנסת, בתי מדרש, בתי ספר ועוד. כתביו עוסקים בדיני יישוב הארץ ואהבת הארץ. הוא היה דמות מיוחדת. שילוב נדיר של ענווה, מנהיגות, תעוזה וחזון. הוא ניחן באהבה גדולה לארץ ולירושלים והיה נערץ, מכובד ומקובל על קהילות הספרים ואשכנזים כאחד.

2. **רבי חיים בן-עטר** קרוי 'אור החיים הקדוש' על שם ספרו. עלה לארץ ישראל באמצע ה-מאה 18 עם תלמידיו. השתקע בירושלים והקים בה ישיבות ובתי מדרש. הוא נפטר פחות משנה אחרי עלייתו. נודע בעולם היהודי, הספרדי והאשכנזי כאחת, 'כמעין', 'עוקר הרים' ו'אלוהי'. אף הבעש"ט הוקיר אותו ואת תורתו וביקש לפגשו. בתנועת החסידות התייחד לו מעמד של קדוש ובעל רוח הקודש ודמותו אומצה על ידה.

3. **שלמה חביליו**. שלמה שעדיין חיי בתוכנו ושיאריך ימים, היה מראשי 'ההגנה' ומפקד חזית הדרום במלחמת העצמאות. הוא הקים את המחתרת להעלאת יהודי צפון-אפריקה וכיהן כשגריר ישראל בארצות שונות.

4. **פרופ' משה בר-אשר**. בלשן בעל שם עולמי. חוקר הלשון העברית ומנחילה לרבים. נשיא האקדמיה ללשון העברית. חבר האקדמיה הישראלית למדעים, חתן פרס ישראל, פרס בן-צבי, פרס רוטשילד, פרס אמת, פרס רוזנטל לחקר התלמוד, פרס גאון ופרס שפירא. כיהן כיו"ר וועדת המינויים למקצועות העיוניים באוניברסיטה העברית וכחבר הוועד המנהל של האוניברסיטה. מחקריו משתרעים על תחומים רבים, ביניהם: לשון חכמים, לשון המקרא, לשון קומראן והעברית החדשה, לשונות צפון-אפריקה, העברית בפי צאצאי האנוסים, לשונות התפילה ועוד.

5. **רבי ישראל אבוהצירא**, 'באבא סאלי'. הצדיק הנערץ ביותר על ידי יהדות צפון-אפריקה ומקובל על ידי כלל קהילות ישראל. נודע כקדוש עליון, בעל ניסים ועושה מופתים, שברכותיו מתקיימות. דמות מופת למאור פנים, הסתפקות במועט, ענווה ואהבת ישראל. צדיק שהרוחניות ולימוד התורה היו עבורו עולם שלם ונשגב, יותר מכל רוחה חומרית והנאות העולם הזה. צדיק של מסתורין וקבלה.

6. **אברהם אלמליה**. עיתונאי ואיש ציבור ישראלי, ממנהיגי הקהילות הספרדית והמערבית בארץ ישראל. היה חבר מועצת עיריית ירושלים, חבר אספת הנבחרים והוועד הלאומי וחבר הכנסת הראשונה. מנהל בנק ומורה, חוקר ומילונאי, קיבל אותות כבוד, ביניהם: 'קצין האקדמיה הצרפתית', 'ואביר לגיון הכבוד'.

7. **רבי שלום משאש**. היה הרב הראשי הספרדי לירושלים ולפנים רבה הראשי של יהודי מרוקו. חיבר ספרי הלכה ואגדה רבים. נחשב לפוסק ההלכה החשוב ביותר שהוציאה יהדות מרוקו מקרבה במאה ה-20. איש אשכולות, רחב השכלה. בוגר אוניברסיטת 'סורבון' בפריז. מצאצאי הרב הגדול רבי רפאל ברדוגו. איש נעים הליכות, חדשן וליברל, ברוח בית הילל. מקובל על כל החוגים האורתודוקסים פיתח קשרים ענפים עם הרבי מלובביץ ועם הפוסקים הליטאים הגדולים. הוא היה פוסק מקורי וייחודי והשתדל למצוא פיתרון לסוגיות השעה.

התנועה הציונית במרוקו 1900 – 1948

מאיר קנפו

הקדמה

במשך אלפיים שנות גלות, הייתה יהדות מרוקו חלק מנופה התרבותי, המדיני והכלכלי של מרוקו. אך למרות בידודה הגיאוגרפי שימרה יהדות מרוקו את לשונה העברית ואת תרבותה היהודית. כמיהתה לציון הייתה עזה ואמונתה בביאת המשיח עמוקה. קשריהם עם ארץ ישראל מעולם לא נותק ועליותיהם לארץ הקודש קדמו לתנועת הביילויים ולכל גלי העלייה שבאו בעקבותיה.

על פי מסורות בעל-פה ובכתב, נמנית הקהילה היהודית במרוקו בין העתיקות שבתפוצות הגולה. ראשוני היהודים הגיעו ל"מגרב" עוד לפני חורבן בית ראשון וקיימות עדויות בדבר קיום חיים יהודיים שם, עוד בשנת 325 לפני הספירה.

גרוש ספרד בשנת 1492, חיזק מאוד את הקהילה היהודית במרוקו. אלפים מיהודי אנדלוסיה פנו למרוקו והתיישבו בקהילות פאס, מקנס, טאנג'יר, טואן ורבאט.

הכיבוש הצרפתי פתח תקופה חדשה בתולדות היהודים במרוקו. המפגש עם התרבות הצרפתית והרשת הרחבה של מוסדות 'אליאנס' שהייתה פרוסה בכל רחבי המדינה חוללו בקרב יהודי מרוקו תמורות מדיניות, כלכליות, תרבותיות וחברתיות עמוקות ביותר. לאחר שהצרפתים קיבלו את הפרוטקטוראט על מרוקו בשנת 1912, הם פתחו לפני היהודים את התעשייה ואת המסחר הבינלאומי. גם שערי האוניברסיטאות נפתחו לפני היהודים והם התקבלו לפקולטות להנדסה, רפואה, ומשפטים.

הקמת התנועה הציונית במרוקו- 1900

על ראשית הארגון הציוני במרוקו נא לפנות למחקרו של צ. יהודה 'הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900 – 1948' תשמ"א.

מנחיתת הכוחות האמריקאים במרוקו (1942) עד 'מבצע יכין' 1961-1964

נחיתת בעלות הברית במרוקו, ב-8 בנובמבר 1942 אפשרה חידוש הקשרים בין קהילת יהודי מרוקו לבין יהודים בעולם החופשי, הביאו לשינוי קיצוני בהתייחסותם של היהודים ממרוקו כלפי הציונות.

יהדות מרוקו היוותה 'מרחב שליחות' עבור שליחיה של הסוכנות היהודית, עקב השינויים האינטלקטואליים והרוחניים העמוקים שעברה, אחרי הטראומה שנגרמה לה על ידי 'ממשל וישי', הממשל הזה כונן תקנות לענייני יהודים והיישום המחמיר שלהן ערער, בקרב האליטות ביהודי מרוקו, את הביטחון שהיה להם עד אז לגבי התמזגותם בחברה הקולוניאלית הצרפתית.

ב-1946 נבחר לתפקיד מזכיר כללי יהודי מרוקו, פרוספר כהן, מורה לשעבר בביה"ס של אליאנס (כי"ח) שהפך לעורך דין. הוא השתתף, בתור נציג יהדות מרוקו, בוועידה שארגן הקונגרס היהודי העולמי באטלנטיק סיטי, ארה"ב ועידה אשר תמכה בגלוי בהקמת מדינה יהודית בא"י.

פרוספר כהן מילא תפקיד מכריע בהבשלת התנועה הציונית ברוקו, בייחוד הודות לעיתון 'נוער' שהוא היה עורכו הראשי הראשון- הביטאון של אגודת 'שארל נטר'

אחרי הבחירות הסוערות, אשר ביטאו את הקושי ביישום המחלוקות בין המפלגות הציוניות השונות בקרב יהדות מרוקו, התנועה הציונית המרוקנית מינתה ארבעה צירים לייצגה בקונגרס הציוני בבאזל, הראשון מאז תום המלחמה, אשר התקיים בין ה-9 ל-24 בדצמבר 1946: פרוספר כהן מטעם הרוויזיוניסטים, מוריס טימסיט חבר באגודת 'מזרחי' הדתית, ושני צירים עצמאיים, יוסף לויטן ופאול קלמרו.

במהלך הקונגרס, הביאו להחלטה לטובת העלייה ממרוקו, עלייה שבראשייתה הייתה מוגבלת מאד, בגלל המספר המצומצם של אשרות כניסה שהסוכנות היהודית חילקה, אשר בתחילה היו שמורות לפליטים היהודיים האירופים שהתיישבו במרוקו, רבים מהם כלל לא חשבו לבוא לפלסטינה, והעדיפו לחזור לאירופה או לנסוע לארה"ב.

1945 – החלוצים הראשונים ממרוקו.

לאחר ויכוחים מרים, אשרות-כניסה הללו 'שינו כיוון' הועברו לתנועה הציונית המרוקנית אשר העניקה אותם לתנועות נוער ציוניות, המקורבות לזרם הציוני סוציאליסטי. האשרות הראשונות לכן, בין היתר, לאלי מואיל לימים סגן שר התקשורת בארץ, לצייר הנוף שאול צבי זיני מהעיר ספרו, לצייר משה גבאי מקזבלנקה, חיים סנה, אליעזר אביטל, דוד נחמני, אוהנונה (היום חן) מוריס טימסיט, אסרף, אזואלוס, בן זימרא, מלכה, דוד בוסקילה, לוי דוד מהעיר סאפי מצטרפים לקראת סוף 1945 לגרעין הצפון אפריקאי בקיבוץ בית השיטה. הקליטה בקיבוץ הייתה קשה מאוד, ולו רק, אומר חיים סנה, מהסיבה ששם לא הבינו ולא ידעו דבר על יהודי מרוקו, היו שם גם יהודים צעירים מיוצאי תוניסיה ואלג'יריה, שיחסינו איתם היו מסוכסכים למדי, התוניסאים פרשו והקימו את קיבוץ רגבים, ואילו אנו, אחרי קשיים רבים, הקמנו את קיבוץ צאלים'.

חלוצים נוספים ממרוקו הגיעו אחריהם, והקימו את קיבוץ יוטבתה, לא הרחק מאילת, בהנהגתו של אליעזר אביטן, אחד מחלוצי הציונות ביהדות מרוקו.

צמיחתן של תנועות הנוער במרוקו.

כותב ד"ר אריה אזולאי בספרו 'נוער בסערה': נבחין בין שתי תקופות עיקריות ושונות בתכלית זו מזו, מבחינת התפתחותן ופעולתן של תנועות הנוער היהודיות במרוקו: התקופה הראשונה נמשכת משנת 1944, שבה נוסדה התנועה הראשונה, תנועת 'ביל"ו' כחלק מתנועת הצופים היהודים בצרפת (E. I. F) ועד מועד הכרזת עצמאותה של מרוקו במרץ 1956.

התקופה השנייה החלה בשנת 1956 והסתיימה בגמר 'מבצע יכין' ב-1964, ובה פעלו רוב התנועות בתנאי מחתרת. בתקופה ראשונה (1944-1956) אנו עדים לייסודן ולהתפתחותן של כל תנועות הנוער הצופיות, והתנועות הציוניות החלוציות.

תנועות נוער פעלו במסגרות רב-גיליות, מגיל 10-11 ועד 20-22. התקיימה בהן פעילות רצופה לפי שכבות גיל והדריכו בהן מדריכים צעירים מבני הנוער עצמם.

התנועות הציוניות-חלוציות קמו ערב עצמאותה של מדינת ישראל ומיד עם הקמת המדינה, שלחו כל התנועות ההתיישבותיות והמפלגתיות, בעידודה ובמימונה של המחלקה לנוער וחלוץ של הסוכנות היהודית, שליחים כדי להקים תנועות נוער ציוניות וחלוציות במרוקו. כך הוקמו תנועת 'הבונים' ששמה הוחלף ל'איחוד הנוער החלוצי' תנועת 'דרור' הייתה קשורה לקיבוץ המאוחד, 'השומר הצעיר' לקיבוץ הארצי 'בני עקיבא' לקיבוץ הדתי, 'הנוער הציוני' לקיבוץ 'העובד הציוני' והמפלגה הפרוגרסיבית. תנועת בית"ר, התנועה הרוויזיוניסטית ומפלגת 'חירות' בארץ, שפעלה שנים רבות כתנועה גדולה וחזקה בתוניסיה, לא הצליחה לפתח במרוקו תנועת נוער שקיימה פעילות רצופה ומשמעותית. בשנים 1956-64 אסר השלטון המרוקאי הערבי-מוסלמי העצמאי, על כל פעילות ציונית. והורה לשליחים הישראלים שפעלו שם, לצאת ממדינת מרוקו העצמאית.

במצב זה החלו התנועות לפעול בתנאי מחתרת. הן קלטו רק נערים ונערות בני 17 ומעלה, שיכולים לשמור סוד, ללא אפשרות של שיתוף פעולה, ללא מפגשים במועדונים גדולים ופתוחים. כי אם בחדרים קטנים ומוסתרים. התהליך החינוכי 'קלאסי' שובש לחלוטין ועסק בעיקר בהקניית כלים לפעילות במחתרת ולהגנה עצמית, לחיזוק המודעות הרעיונית ציונית ולסיוע בפעולות העלייה הבלתי לגאלית שניהלה 'המסגרת'.

ההעפלה של יהודי מרוקו

ב-1947 אפרים בן חיים-פרידמן התמנה כמפקד ההגנה בצפון אפריקה, והוא מספר: בשיחה ארוכה עם שאול אביגור, ניסיתי לשכנעו בהכרח להתחיל מיד בהעלאת יהודי צפון אפריקה ולשלוח להם שליחים. סיפרתי לו על הנוער הנפלא. על הפוטנציאל החלוצי הגדול ועל שורשיותה של יהדות צפון אפריקה בכלל ושל יהודי מרוקו בפרט. לבסוף יצאתי מהשיחה עם הבטחה מצד שאול שאם וכאשר יהיו לי 500 איש המוכנים לעלות אודיע לו, והוא ישלח אנייה. יצאתי בהרגשה שיש לי יד חופשית, ואור ירוק להתחיל בפעולה.

לא לג'יר הגעתי ב-13 בינואר 1947, ומיד התחלתי לפעול בענייני ההגנה וההעפלה. סם אביטל (אביטבול) מונה לאחראי לענייני ההגנה וההעפלה במרוקו, כשאלו אוהיו מונה לסגנו.

התכנית הייתה גיוס מועמדים לעלייה בלתי לגלית, העברתם את גבול מרוקו אלג'יריה דרך העיר אוג'דה וב-29 במרץ 1947 פתחנו מחנה עלייה תחת הכיסוי של מחנה מרגוע ובריאות. 176 קילומטרים מערבה מהעיר אלג'יר.

סם אביטבול הביא שיירה ראשונה של כארבעים מעפילים ממרוקו, אולם לאחר זמן קצר התחילו היהודים להגיע ממרוקו בכוחות עצמם. הם גונבים את הגבול, וחיש מהר התמלא המחנה. וכאן החלו צרות צרורות. על אף שנתן לי אור ירוק לא תקצב שאול אביגור את עניין ההעפלה מצפון אפריקה. (בגלל מוגבלות במספר מילים לא אכנס לפרטים).

ספינות המעפילים

'יהודה הלוי'

הפליגה מחוף אלג'יר, בלילה שבין 10 ל-11 במאי 1947, כשעל סיפונה 410 מעפילים ממרוקו ומתוניסיה. האנייה הגיעה לחופי הארץ ב-31 במאי, כשהיא מוקפת בחמש משחתות בריטיות. המעפילים הועברו למחנה מעצר בקפריסין ושם מפגשם הראשון עם ניצולי השואה שהיו שם.

'שיבת ציון'

הפליגה עם מעפילים ממרוקו ב-16 ביולי 1947 ועל סיפונה 411 מעפילים ובהם כ-100 ילדים. נתפסה על ידי הבריטים וב-28 ביולי גורשו המעפילים לקפריסין.

'החלוצ'

ב- 6 בנובמבר 1947, הגיעה לנקודת המפגש באזור אלג'יר אך בשל התערבות המשטרה נאלצה להימלט מהחוף תחת אש של הג'נדרמיה. לאחר שהצליחו לעלות עליה 44 בני נוער, יתר המעפילים שש מאות במספר, נשארו על החוף ונעצרו על ידי כוחות הביטחון הצרפתיים.

'הפורצים'

קלטה את 44 בני הנוער של ה'חלוצ' ולמרות הסגר הבריטי על חופי הארץ הצליחה לפרוץ אותו ולהוריד את המעפילים בחוף תל-אביב, ב-14 בדצמבר 1947. בנושאה את השם 'כ"ט בנובמבר' לאחר חמישה שבועות בלב ים.

ההכרזה על מדינת ישראל העצמאית ב-14 במאי 1948 שלהבה את הרוחות בקרב יהודי מרוקו, המלחמה בארץ ישראל עומדת במרכז כל השיחות, בבתים, בבתי קפה, ברחובות, בחנויות, באשר לתלמידים מוסלמים, הם בבתים ספר מעלים על נס את גבורתם של הלוחמים הערבים, בכל תפילה במסגדים אומרים את התחינה להגנה על פלשתינה.

היהודים המשיכו בתנועת העלייה בקנה מידה גדול, המעפילים עברו בחשאי את הגבול מהעיר אוג'דה לאלג'יריה.

הסוכנות היהודית במסווה של ארגון 'קדימה' (שפעל בתחום התרבות והצדקה של הקהילה האשכנזית של מרוקו) אכן פתחה משרד בקזבלנקה ומחנה מעבר. ההסכם פעל כמעט ללא בעיות, עד זמן מועט לפני שמרוקו זכתה בעצמאות ב-2 במרץ 1956.

החברה המרוקאית המוסלמית ומאבקה לעצמאות בשלטון הצרפתי

המצב במרוקו עמד להשתנות מכל-וכל במסגרת העימות בין התנועה הלאומית המרוקנית, לבין הרשויות הצרפתיות שהתקשו להשלים עם המעשה הבלתי-נמנע של סיום שלטון הקולוניאליזם.

סוף לעלייה חופשית

עם קבלת העצמאות ב-2 במרץ 1956 נפתח פרק חדש בהיסטוריה של יהודי מרוקו בסוף מאי 1956 הרשויות הכריזו על כוונתן לשים קץ לעלייה המאורגנת, ולסגור סופית הן את משרדי 'קדימה' והן את מחנה המעבר. שבכניסתו הוצבו שוטרים כדי לעצור שטף היהודים הבאים אליו. למחנה שהיה מיועד לקלוט 1500 יהודים, נכנסו בלילות בעזרת פעילים כ-12, 000 יהודים נוספים. בתנאי היגיינה איומים. הרשויות ניסו, לשווא, לפזר אותם, לשכנע אותם לחזור לבתיהם-תחילה בשיטת שכנוע, לאחר מכן באיומים. במשא ומתן חשאי, אישר המלך עלייתם של שוכני המחנה והוא בחודש אוקטובר 1956 נסגר לצמיתות.

במערכות ההגנה העצמית והעלייה החשאית-1955-1964

זוהי תמציתה של אחת הפרשיות הגדולות והעלומות בתולדות מדינת ישראל והתנועה הציונית. ספור הקמת 'המסגרת' –מחתרת יהודית –ועלייתם החשאית של יהודי מרוקו. לפעילות זו היו שותפים לוחמי המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים ובראשו עמד ראש המוסד האגדי איסר הראל ובעיקר ויותר מכל זהו סיפורם של יהודי מרוקו שנחלצו לפעול ולסייע ככל שיכלו.

בין השנים 1955-64 פעל במרוקו ארגון מחתרתי גדול ורחב, שחייב היה להפעיל רשתות ענפות-לאמן צעירים להגן על הקהילה היהודית, ולארגן עלייה חשאית על אפם וחמתם של שלטונות מרוקו. הוקמו ופעלו בתנאי מידור חמורים ביותר מספר שלוחות ביניהן שלוחת 'גונן' אחראית ונשק בידם על הבטחת ההגנה על

היהודים שלוחת המודיעין שהייתה העיניים והאוזניים של המסגרת, שלוחת 'המקהלה' אחראית על פעילות העלייה החשאית, ויותר מאוחר הקמת שלוחת 'בלט' מורכבת מכל תנועות הנוער הציוניות שנכנסו למחתרת. בסוף 1956 הוקם מחנה מעבר בצוק גיברלטר אליו בסוף הגיעו כל העולים שהוברחו ממרוקו. ההברחה התבצעה דרך הים בסיוע מערכת שלמה של מבריחים ספרדים, בדרכונים מזויפים, ובמשאיות שהבריחו יהודים ממרוקו למובלעת הספרדית מלייה ומשם לעיר מלגה וגיברלטר.

הספינה אגוז - ימים של סער

הם יכלו לקבל עליהם את חציית הגבול, הים הנרגש, והלילות האפלים הדוממים. בכל אלה עמדו לא גיבורים אפופי תהילה, כי אם עמך ישראל גברים, נשים וטף. הפלגותיה של הספינה 'אגוז' מהווים פרק מיוחד בתולדות העפלת יהודי מרוקו לישראל. היא פעלה בקו ישיר מחוף חשאי ממרוקו לגיברלטר. המבצעים תוכננו ואורגנו בקפידה, בכל הפלגה הספינה מעבירה כ-45 עולים. היא ביצעה 12 הפלגות מוצלחות ובהפלגה ה-13 נקלעה לסערה וטבעה עם כל 44 נוסעיה. את המורגלים בכל אלה קיבלו עליהם אלמונים להסיע בדרכים ובהסתר מעיני המשטרה האורבות אל חוף של ים. אל עברו השני של הים ואל הארץ הנכספת.

מבצע בזק ומעצרים של 21 חברי 'המסגרת'

לאחר טביעתה של 'אגוז' הוחלט על הפצת כרוזים על ידי חברי תנועות הנוער ופעילי 'המסגרת' במבצע שקיבל השם 'בזק' ונועד לעודד את רוחם של יהודי מרוקו לאחר אסון הספינה. בזמן ההפצה בעיר מקנס נעצרו חברי מסגרת, נחקרו באכזריות במשך ימים ולילות, ונשלחו לבית הכלא הארור 'סידי סעיד' שבעיר מקנס. שניים מהעצורים מתו לאחר עינויים קשים.

מבצעי הספינה 'קוקוס' ALADINA

'קוקוס' שהחליפה את 'אגוז' הייתה מוכנה להפלגה בראשית חודש מרץ 1961 הפעלתה של 'קוקוס' חייבה שינויים בשיטות פעולתה של 'המסגרת': בניגוד ל'אגוז' שפעלה בים התיכון, פעלה 'קוקוס' באוקיינוס האטלנטי. שינוי אחר הוא הפיקוד על האנייה. מייק גל, מיקו, איש ים ותיק ונועז מונה כרב חובל של ה'קוקוס' ואילו בחוף, לאחר מעצרו של מאיר קנפו-רמון-שהכין את ההפלגה הראשונה של ה'קוקוס' והיה מפקד חוליות החוף, מונה דוד ראובן-צ'יקו- יורד ים ותיק ואיש הפלי"ם. האנייה 'קוקוס' פעלה עד חודש יולי 1961 וביצעה 7 הפלגות.

מבצע יכין

מבצע יכין נפתח ביום ה' ה-28 בנובמבר 1961 לאחר משא ומתן חסוי ארוך ומייגע בין נציגי 'המוסד' לנציגי בית המלוכה המרוקאי. והוא השלב השלישי והאחרון בעליית יהודי מרוקו לישראל. במסגרתו עלו כ-90,000 מיהודי מרוקו רובם במטוסים ומיעוטם באניות. הטרגדיה של אסון אגוז היא שאפשרה את המשא ומתן. סה"כ של יהודי מרוקו שעלו ארצה הוא: 250,000 המהווים היום בארץ קהילה בת: 850,000 ישראלים הנאים לחיות במדינתם האהובה.

דמויות מופת

ש"ד לוי-1874-1970 SAMUEL Daniel levy נולד בטטואן בעל אזרחות בריטית. פעל במרוקו בתחום החינוך משנת 1900 ניהל מספר בתי ספר (מחוסר מקום אעביר קורות חיו בנפרד באם אתבקש לכך).

אני מציע את שבעה הרוגי מלכות, אסירי ציון ומספר מצומצם של לוחמי 'המוסד' שפעלו במוקד כדמויות מופת שהנוער יכול לשאוב מגבורתם במחתרת שפעלה במשך 9 שנים.

דרך היישום:

יש ללמד פרקים אלו כחלק אינטגרלי של הפרקים ההיסטוריים הכלליים ולא בנפרד (כגטו היסטורי).

אמצעי עזר:

סרטונים, תערוכות, עדויות מוקלטות, ושולחנות עגולים עם תלמידים. בחירת עבודות גמר על הנושא והזמנת הורים של תלמידים שפעלו בתקופה זו לספורים אישיים. קביעת ביום טביעת 'אגוז', שעת מחנך על המחתרת, ההעפלה וההגשמה החלוצית ממרוקו

הזמנה לטיול: 'הגדת אגדיר, העיר ושברה' ד"ר אורנא בזיז

אני ילידת העיר אגדיר שבדרום מערב מרוקו. העיר שוכנת לחופו של האוקיינוס האטלנטי בתוך מפרץ יפהפה בין 'קאפ ג'יר' ל'קאפ ז'ובי'. זו עיר חדשה ומודרנית שנבנתה בידי הצרפתים ב-1911, הגיעה לשיא פריחתה בשנות החמישים של המאה העשרים, חרבה ברעש גדול בראש חודש אדר תש"כ (29. 2. 1960) ונבנתה מחדש מתוך רגביה.

מיד עם היווסדה נענו יהודי מרוקו לקריאת הצרפתים לבוא, לבנות ולהיבנות. חלוצי אגדיר בנו עיר לתפארת. כולם, ללא הבדלי דת, גזע ומין, טרחו להפיכת המקום השומם לעיר תוססת, משגשגת, שכוכבה עלה תחת שמים בהירים ואויר צח. פנינת עמק ה'סוס'.

האירוע המשמעותי ביותר בעיר הולדתי הוא אכן חורבנה אך גם בנייתה מחדש וחזרתה להיותה מה שתמיד היתה: עיר קיט שנעים וטוב לחיות בה. עיר מתוירת, בה השמש זורחת 365 ימים בשנה ושכבוד האחר מנחה את הויית תושביה. הקהילה היהודית אשר מנתה כ-2. 300 איש איבדה כ-1500 מבניה.

במה מקרה אגדיר מיוחד, ומה ניתן ללמוד ממנו במערכת החינוך הישראלית?

1. בהיותה עיר מיוחדת כל כך, בזכות העובדה שנבנתה בתחילת המאה העשרים על ידי ארכיטקטים ומנהגים צרפתיים, העיר חורגת מהמקובל והידוע על ערי מרוקו המסורתיות.
2. מבנה הקהילה היהודית: ערבות הדדית, עזרה לנזקקים, מוסדות חינוך פלורליסטי. הכל מושתת על יחס לזולת, קונווייוואליות לדוגמה וכבוד הדדי.
3. יחסים בין היהודים למקומיים המרוקאים המוסלמים הם דוגמה לדו קיום פורה ומפרה. אז ועכשיו.
4. האסון שפקד את העיר ללא הבדלי דת, גזע ומין היה עד למעשי הצלה נדירים של דאגה לאדם באשר הוא. אף לאחר חורבן העיר הניצולים, בני דתות שונות, גם אם הם מפוזרים על פני כדור הארץ, מפתחים חיבה מיוחדת לעירם ולבני עירם המקומיים במרחק של יותר מחמישים שנה.
5. ר' כליפא בן מלכא, בן המאה השמונה עשרה, הוא הצדיק של אגדיר. איש אשכולות ומלומד בנסים, זכה ר' כליפא במרחק של כמאתיים שנה להוצאה לאור של חיבורו הגדול 'כף נקי' על ידי הרב הפרופ' משה עמאר.

אני מעידה כי זה כמה שנים אני מלמדת במכללה שלי, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילון, קורס על בסיס המחקר שלי. כותרתו: הגדת אגדיר – טראומה ופוסט טראומה ומה שביניהם! לבד מתולדות העיר,

פרחי ההוראה נחשפים לשיטות מחקר, לבעיית חוקר-נחקר, לסוגיית הנראטיב, לסוגי אבל ושכול, לדרכי הנצחה ועוד. נושאים אלה פוגשים כל ישראלי בפרט וכל אדם בכלל.

ועוד אני מבקשת לציין את מחקרי שעדיין לא תם ולא נשלם אודות הסופרים הישראלים יוצאי מרוקו שמעלים ביצירותיהם את הוויית היהודים במרוקו. מעניין אותי לבדוק, לבד מטיב הכתיבה הספרותית, מה ואיך מחיים הסופרים ביצירתם?

עד כה הגעתי למסקנה הברורה כי הגדול מביניהם הוא עוזיאל חזן, מחבר יצירה ענפה ומגוונת. יצירותיו צריכות להילמד בתוכנית הלימודים, ולהוות מקור השראה לצעירינו.

ועוד אני מבקשת להעלות כאן הצעה: הזמנה לטיול. ילדינו מרבים לבקר בפולין בכדי להיחשף לעבר עמנו. אני חושבת שכדאי גם לעודד סיורים לימודיים בארץ מרוקו העשירה בתולדות ישראל. אני מברכת את הוועדה הנכבדה, את יוזמה, השר בנט ואת חבריה הנכבדים.

יהדות מרוקו במאה העשרים

חיים ביטון

מורה להיסטוריה ומחנך בבית החינוך הניסויי של המועצה האזורית שער הנגב

כתבתי במחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן גוריון עבודת מאסטר על 'יצירות אוטוביוגרפיות של יהודי מרוקו בראי ההיסטוריוגרפיה'.

אני מבקש להעמיק את המפגש הבין-דורי של התלמידים עם מבוגרים במשפחתם או מחוצה לה, על ידי מיזם ותהליך חינוכי שבו התלמיד ייצור מעין סינתזה בין אלבום משפחתי לבין קורות המבוגרים אותם פגשו. באמצעות עזרים טכנולוגיים פשוטים כמו סורק אופטי (לסריקת אלבומי משפחה), מחשב נייד (לכתיבת הסיפור ההיסטורי) ורשמקול (להקלטת ראיונות עם סבם וסבתם) לדוגמא, יחקרו, יתעדו וישמרו התלמידים את הסיפור ההיסטורי של בני משפחותיהם או של המבוגרים שפגשו. פרויקט זה ניתן ליישום בתיכונים ובחטיבות הביניים במסגרות כמו: 'הבגרות החברתית', והרחבת הבגרות בהיסטוריה או בפרויקט 'אני ומשפחתי' וכיו"ב. התוצרים הבנויים על תיעוד 'מיקרו-היסטוריה' עשויים לתרום למחקר ההיסטוריוגרפי של היהודים בתפוצות ולהרחיב את מאגרי הידע ההיסטורי, ולאפשר הבנה מעמיקה ברזולוציות גבוהות של התרבות והחברה היהודית בעולם (בחרמן).

בדיון זה אני מבקש לקדם את סיפורה של יהדות מרוקו בתודעה הישראלית הקולקטיבית, ולהציע את הוספת כמה מהאירועים ההיסטוריים שפקדו אותה לקוריקולום הלאומי כמו: חדירת הקולוניאליזם הצרפתי, הקשר הוותיק עם התנועה הציונית, מלחמת העולם השנייה ועידן הדה-קולוניזציה והעפלת צעירים לישראל באופן בלתי לגאלי לפני קום המדינה. בכל אחת מהתקופות הללו התרחשו בהיסטוריה של יהודי מרוקו אירועים חשובים, העשויים להיות בעלי ערך חינוכי רב ולעורר הזדהות והערכה בקרב יהודים מכל הקשת התרבותית. חדירת הקולוניאליזם הצרפתי למרוקו הביאה להאצת תהליכי מודרניזציה בקרב היהודים ולשיפור משמעותי במצבם מחד גיסא ולהתפוררות הדרגתית של מרקם היחסים העדין בין יהודים למוסלמים מאידך גיסא. למשל, זמן קצר לפני חתימת 'הסכם פאס' שהחיל רשמית את שלטון צרפת במרוקו פרצו בעיר פאס מעשי טבח קשים ביהודים הזכורים בשם 'ת'ריטל' משום שנראו בעיני תוקפיהם כמשתפי פעולה עם הפרוטקטורט הצרפתי. לצד זאת, יהודים רבים במרוקו כמו במקומות אחרים היגרו אל הערים הגדולות בחיפוש אחר פרנסה והזדמנות,

התחנכו במוסדות חינוך מודרניים כמו 'אליאנס' ועברו תהליכי התמערבות עמוקים, תרמו רבות לפיתוחה של מרוקו וטיפסו בסולם המעמדות הכלכלי והחברתי.

גם בתקופת הדה-קולוניזציה יחסי הדו-קיום השבריריים ממילא בין יהודים ומוסלמים במרוקו, ידעו עליות ומורדות ובתקופה זו למעשה גמלה ההחלטה בליבם של יהודים רבים לעזוב את מרוקו ולעלות לארץ ישראל. השנים שקדמו לעצמאותה של מרוקו ולאחריה, היו שנים קשות מאוד ליהודים, שעמדו בלב סערת המאבק הדה-קולוניאלי של הלאומנים המוסלמים. אלו האשימו את היהודים בשיתוף פעולה עם הקולוניאליזם ובכיבוש פלסטין מידי הערבים וחוללו שורה של פרעות ביהודים בין השנים 47-56 בערים אוז'דה ודז'ראדה, סידי קאסם (פטי ז'אן), מאזאגן, ואזן, פור ליוטי, מכנאס, סאפי ועוד (צור).

הפעילות הציונית החלה במרוקו זמן קצר לאחר הקונגרס הציוני הראשון, עם היווסדן של אגודות ציוניות. בשנת 1900 הקים דוד בוחבוט באסוירא את אגודת 'שערי ציון', וד"ר ג' ברליובסקי יחד עם ליאון ח'לפון הקימו את 'שיבת ציון' באותה שנה, ב-1903 הוקמה אגודת 'אהבת ציון' בסאפי, ב-1908 הוקמה 'חיבת ציון' בפאס ולאחריהן קמו עוד אגודות רבות בערים נוספות שטיפחו את הציונות בקרב יהודי מרוקו (אביטבול, תדגי).

צעירים יהודים מצפון אפריקה השתתפו במפעל ההעפלה בטרם קום המדינה, כאשר ב-1947 התגלתה הנכונות להעלותם בקרב ההנהגה הציונית והסוכנות היהודית בארץ ישראל, וניתן אישור רשמי לארגון עלייה גדולה של יהודים מצפון אפריקה. תוך סיכון חיים ותחת מעטה חשאיות גדול, הבריחו מעפילים ממרוקו את הגבול עם אלג'יריה והפליגו לישראל על אניות מעפילים כמו 'יהודה הלוי', 'שיבת ציון', 'החלוץ' ו'הפורצים' (צור).

המעפילים ממרוקו הוכשרו על ידי המוסד לעלייה ב' באלג'יריה להעפלה ולהגנה, וחלקם נתפסו על ידי כוחות המנדט הבריטי, ונכלאו במחנה 'פמגוסטה' בקפריסין עד להכרזת העצמאות של מדינת ישראל. שם הייתה אחת האינטראקציות הראשונות של יהודים מרוקאים עם בני ארצות אשכנז (בוגנר). חלקן היו קשות ובישרו על הבאות ביחסים בין שתי אוכלוסיות אלו בחייהם המשותפים במדינת ישראל. במסגרת זו ניתן לציין את פעילותם של אשריאל בוזגלו, סאם אביטבול, אלי מויאל שעודדו עליית יהודים לארץ ישראל ואף עלו ארצה באופן בלתי לגאלי.

שמחתי לגלות כי במידה רבה לתלמידי ישראל יש זיקה לתחום, וכי הנושא ה'פופולרי' והרלוונטי ביותר עבורם הוא תקופת מלחמת העולם השנייה והשואה. במסגרת זו הצגתי בפני התלמידים את סיפורם של יהודי ארצות האסלאם במגרב ובמזרח. מלחמת העולם השנייה הגיעה למרוקו בחסות ממשלת וישי של פיליפ פטן ששיתפה פעולה עם הנאציזם של היטלר. מדיניות חקיקה אנטי יהודית מובהקת הוחלו במרוקו, ופורסמו 'תקנוני היהודים' בשנים 1941-1942 שתכליתם הייתה לסלק את היהודים מהמרחב הציבורי ומעמדות השפעה בממשל הצרפתי. יהודים רבים שעברו את תהליך ה'התמערבות' ואימצו לחיקם את תרבות צרפת מצאו עצמם דחויים ונבגדים. בנוסף להרחקת היהודים מהכלכלה, הוחלו על היהודים במרוקו חוקי ה'נומרוס קלאוזוס' במוסדות החינוך הקולוניאליים (אביטבול).

הגבלות ייחודיות למרוקו חלו על מרחבי המחיה של היהודים. אלו שחיו בשכונות המודרניות של הערים הגדולות גורשו מבתיהם ואולצו לשוב אל המלאכה, ואחת מתוצאות חזרתם של אלפי היהודים למלאכים הצפופים מלכתחילה הייתה התפשטות מואצת של מחלות ועליית אחוזי התמותה בשל התפשטות זיהומים הנובעים מתנאי סניטציה ירודים ביותר (סטלוף).

בתוך הסערה הגדולה שהתרחשה בקרב הקהילה היהודית במרוקו, התרחשה פעילותה החשובה של עורכת הדין ונשיאת 'אגודת בוגרי כי"ח' הלן קאזס בן עטר. החל משנת 1942 החלה הגעתם של פליטי מלחמה יהודים רבים למרוקו, בזכות פעילותם של ועדי הצלה יהודיים כמו הג'וינט, והיא"ס. ועדי ההצלה הללו החלו את פעילותם כבר בשנת 1936, הראשון שבהם היה בטנג'יר, והשני נוסד ב-1940 בקזבלנקה על ידי הלן

קאזס בן עטר. בשיתוף עם הג'וינט והיס"ם סייעו ועדים אלו בהשגת מקלט בטוח לפליטים שלא יכלו עוד להמשיך במנוסתם ומעל ראשם עמדה סכנת הכליאה במחנות הסגר וכפייה, ופליטים אלו לרוב פוזרו בין הקהילות היהודיות במרוקו. על ועד ההצלה בקזבלנקה הוטל חלק הארי במלאכת הסיוע לפליטים. הוועד בראשות קאזס-בן עטר טיפל בכעשרים אלף פליטים. במסגרת פעילויותיה, עמדו כנגד הגברת קאזס-בן עטר חשדותיהם של הרשויות, ועל אף שצוותה להפסיק את פעולת הוועד ב-1941, היא המשיכה בפעילותה בשל קשריה הטובים עם נציבות הפרוטקטורט ובמנהל המחוזי (מישל אביטבול).

מיזם זה אמור לבנות לתלמידי ישראל מכנה תרבותי משותף משמעותי ורחב להזדהות ולשייכות. הוא יזון ממיתוסים ומדמויות מופת המשקפים את ערכיה הנאורים והיפים של הישראליות, מכל מניפת התרבויות היהודיות המגוונות והעשירה. בהינתן מצב שבו תלמידי ישראל ימצאו בתכנים החינוכיים בבתי הספר את עברם ההיסטורי ואת מורשתם התרבותית, מלאכת יצירת הדיאלוג החברתי וטיפוח הקשר בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית תהא ישימה יותר.

מקבץ של אירועים ודמויות ממרוקו מיכאל יפרח

חשוב מאוד להכניס תכנים על יהדות מרוקו במסגרת הלימודים כחלק בלתי נפרד מהמורשת היהודית ישראלית. אני רוצה להתמקד בקהילות היהודיות שהגיעו למרוקו לאחר הגלות לאפריקה דרך מצרים ולוב ישר להרי האטלס במרוקו - הכפרים הברברים. חובתנו לציין את החיים והמאורעות בקהילות אלו כדי שלא תשכח התרבות וההווה שהיו שם ויזכרו לדורות הבאים.

חיי השכנות ההרמוניים עם המוסלמים, שמירה על הדת והערכים היהודיים לאורך דורות והכמיהה והכיסופים לארץ ישראל תוך ניתוק כמעט מוחלט מהציוויליזציה, על השפה הברברית (תשלחית), על השירים הענוגים שנשמרו במשך דורות ובעיקר על האמונה האבסולוטית שנשמרה במשך מאות שנים באותה העוצמה. האירועים המשמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות בקהילת יהודי מרוקו הם.

- פליטי בית שני מגיעים לאפריקה: מרוקו - בעקבות חורבן בית שני שהביא עימו גל עצום של פליטים יהודים אל מרוקו בכלל ואל הרי האטלס.
- רדיפות בימי הכיבוש הביזנטי: יהודים רבים אולצו להתנצר ולקיים מצוות בהחבא ורבים מהם המשיכו לנדוד להרים ובכלל.
- כיבוש המגרב ע"י הערבים: תבוסת הצבא הביזנטי ונצחונה של מלכת הרי אוראנס, כאהנה דהיא בת מאתיה בן תפלון, מלכת הרי האטלס שהביסה את הערבים.
- 12 תקנות עומר: רשימת הזכויות והחובות שפורסמה בימי החליף עומר.
- חכמי פאס: צמיחת הבלשנות והדקדוק העברית, הראשון בהם הוא רבי יהודה בן קוריש שהניח את היסודות לבלשנות העברית שהתחדשה לאחר חורבן בית שני הרי"ף שהנציח בשמו את שמה של פאס כמוקד ללימוד תורה, עם קיצורו לתלמוד הנודע 'הליכות רב אלפס' הכולל פסיקת ההלכה למעשה.

- שואת המייחדים: אחת התקופות האפלות ביותר, שבה רבבות נטבחו או מתו על קידוש השם ואלפים המירו את דתם והוגלו. בספר "אוצר המכתבים" מתאר הרב יוסף משאש את מצבם של פליטי החרב היהודיים.
- שושלת בני מרין: חזרה לימי הזהר, שיקום ההרס ושיפור במצבם של היהודים, עלייתם של היהודים בחצרות בזכות כישוריהם וקשריהם.
- המלאח: הגיטו היהודי בפאס ואח"כ במראכש.
- גירוש ספרד וקליטת היהודים במרוקו: הקשיים שחוו המגורשים במרוקו וההשתלבות וההשפעה שלהם במרוקו.
- הוועד המרוקאי להצלת אנוסי ספרד: היו בו חברים רבים מראשי ועשירי הקהילה והבולט בהם הוא הנגיד יעקב רותי. הפעילות כללה איסוף כספים למימון בריחתם של האנוסים למרוקו כדי לשוב בה ליהדות וכן הברחת רכושם וממונם של האנוסים.
- השלטון הצרפתי: לאחר 1300 שנים של שלטון מוסלמי נחתם הסכם חסות בין מרוקו לצרפת, במרוקו מצאו הצרפתים אוכלוסייה שהייתה שונה מהאוכלוסייה שהסתגרה מפני העולם מאחורי חומות חשכת ימי הביניים, והיא האוכלוסייה היהודית; הפעילות של אליאנס (כ"ח).
- העליה לארץ ישראל-משנות ה-30 של המאה ה-19 ועד לעליית ההמונים בשנות החמישים של המאה ה-20, מעליית המוגרבים וישובם בירושלים, טבריה ויפו שאחד הבולטים בהם היה חיים אמזלג שניהן בתפקיד סגן הקונסול ביפו ורכש את אדמת ראשל"צ, דרך המרוקאים שעלו לאורך כל השנים כבודדים וכקבוצות, ועד לעליות האחרונות בשנות החמישים והשישים.
- טביעת ספינת מפרשים עמוסת עולים בשנת 1838 שבין הניצולים הם ממשפחת שלוש הידועה, שלימים יסדו את שכונת נווה צדק.
- עליית הרדב"ש בשנת 1855, שמונה לרב העדה בירושלים ושפעל להקמת השכונה היהודית מחוץ לחומות.
- העלייה של הרב יעקב אבוחצירה מתפילאלת שנפטר בדרך לארץ ישראל ונקבר במצרים.
- הוועד להצלת יהודי מרוקו: בעידודה של ממשלת בריטניה ויציאת משלחת ברשותו של השר משה מונטיפיורי לבדוק את מצב הקהילות היהודיות במרוקו.
- טביעתה של אניית 'אגוז' והשלכותיה.
- העלייה ההמונית בשנת 1956 ממרוקו בכלל ומהכפרים הברברים שבהרי האטלס בפרט. התמקדות בכפריים.
- הלם הקליטה בישראל: הפיכת ערכי תרבות של מאות שנים ל"לא תרבות", מלאכות שעברו מאב לבן הפכו ללא רלוונטיות ואנשים מכובדים ומלומדים שהפכו לפשוטי העם.
- ההפליה על כל משמעותה והשלכותיה, ההשפעות על הדור העולה והדור החדש. התפוררות של התרבות והדת בעיקר בדור החדש.
- הישגים בבניית הארץ: מאז קום המדינה הקימו עולי צפון אפריקה כ-130 מושבים חקלאיים משגשגים ועוד.

דמויות המופת שיש ללמד במסגרת בית הספר הם:

- הרמב"ם - לא רק במסגרת הדתית
- רבי חיים בן עטר-מגדולי פרשני המקרא, מקובל ופוסק בלכה, מחבר הספר "אור החיים".
- לאלה סוליקה: סיפורה הטראגי של הנערה היהודייה מטנג'יר.

- **רבי יצחק בן ואליד** - אחד מהגאונים בחכמי מרוקו, מחבר הספר "ויאמר יצחק".
- **הרב יוסף משאש-דיין**, פוסק, משורר ואיש ציבור.
- **הנגיד יעקב רותי** - סוחר עשיר שפעל למימון בריחתם של האנוסים למרוקו, כדי לשוב בה ליהדות וכן הברחת רכוש וכספים של האנוסים.
- **חיים ניסים אמזלג-איש** עסקים ומנהיג קהילתי ששימש כסגן הקונסול בריטניה ביפו ונטל חלק פעיל ברכישת האדמות לייסוד מושבות ראשונות בארץ.
- **הרדב"ש** - רב, תלמיד חכם ומחנך, ממייסדי ועד העדה המערבית.
- **הרב יעקב אבוהצירא-מגדולי** רבני מרוקו- אביר יעקב
- **הבאבא סאלי** - הדמות, האדם, המנהיג, האופי
- **רבי דוד בוזגלו** - מגדולי הפייטנים, סגנון השירה ועוד
- **זוהרה אל פאסיה** - אחת הזמרות המפורסמות במרוקו, שיריה הדעתניים ויוצאי הדופן.
- **סמי אלמוגרבי** - זמר, חזן ומלחין יהודי מרוקאי, השפעתו על המוסיקה והפיוטים.
- **ג'ו עמר** - זמר, חזן מלחין ופייטן, מחלוצי הזמר המזרחי.

אירועים משמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות בקהילה היהודית באלג'יריה

ד"ר יוסף שרביט

המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר אילן

הקהילה היהודית באלג'יריה – 'ארץ האיים', בפי המשורר והמשכיל העברי הרב יצחק מרעלי – השוכנת במרכז המגרב, הייתה קשורה בפרקי היסטוריה משמעותיים לה ולתולדות ישראל בכללותם: ממרד טריינוס ב-117 עד לסיום ימיה, עם כינון המדינה האלג'יראית העצמאית, ב-1962.

פרק א – ניצנים ורשות בחסות הגאונות עד שנת קנ"א 1391

קהילה עתיקה זו הייתה שותפה למרד התפוצות שארגן רבי עקיבא, הנערך למרד בר כוכבא העתיד לפרוץ בארץ ישראל, נגד הרומאים (132-135). חותמו של רבי עקיבא הוטבע על שבטי הכְּרִימִים אשר שכנו בהרי אוֹרְאס וקִבְלִיָּה: חלקם התגיירו ובהנהגת היהודייה הנועזת 'אל כהינה' לחמו באסלאם הכובש, במאה השביעית.

הגניזה הקהירית מתעדת קשרי גומלין שבין גאונות בבל וארץ ישראל עם מרכזי התורה והמסחר, שבתלמסאן וטהרט, במערב אלג'יריה. בירת השלטון החמאדי, קלעת חמד, שבמרכז אלג'יריה, עיר הולדתו של הרב יצחק אלפסי (הרי"ף), מגדולי הפוסקים בימי הביניים, מסמלת את קצה של תקופה ראשונה שבתולדות יהודי אלג'יריה, שכן במאות י"ב-י"ג – ימיה הסוערים והחשוכים של השושלת האלמואחידית – הקהילה היהודית באלג'יריה דעכה.

פרק ב – התבססותה של קהילה ועיצובה בפזורה הספרדית 1391-1830

באמצע המאה הי"ג, יהודי המגרב בכלל ויהודי אלג'יריה בפרט רקמו קשרים מחודשים עם הקהילות היהודיות שבאגן הים התיכון ובספרד – היו אלה סימני התאוששות והתחדשות, שהקדימו את הגעתם של הרבנים הספרדיים – הרב יצחק בר ששת פרפת (ריב"ש) והרב שמעון בר צמח דוראן (רשב"ץ), עם גזרות קנ"א (1391). תאריך זה מסמל את התבססותה של קהילת יהודי אלג'יריה, כשרבנים אלה נתפסים כאבות הקהילה

היהודית באלג'יריה, כמעצבי האסכולה ההלכתית הצפון אפריקאית ומנהגיה וכמבססים אותה במרחבה של הפזורה הספרדית.

במאה ה"ז אלג'יריה חוברת לאימפריה העות'מאנית ולארץ ישראל – על כל המשתמע מכך, מהבחינה הרוחנית והכלכלית. אין זה מקרה שהמקובל הרב יוסף אבן טבול יימנה על גורי האר"י (מאה ט"ז), אין זה מקרה שקהילת אלג'יר הופכת להיות מרכז לאיסוף כספים עבור היישוב היהודי בארץ ישראל (מאה הי"ז) ואין זה מקרה שגדול המתנגדים למשיחיות השקר השבתאית (מאה י"ז), הרב יעקב ששפורטש, ('ציצת נובל צבי'), בן לקהילה זו (תלמסאן).

עלייתם ארצה של הרב יהודה עייאש, רבה של אלג'יר, מגדולי הפוסקים באלג'יריה (אמצע המאה הי"ח) ובנו הרב יעקב משה עייאש, העתיד להתמנות ל'ראשון לציון' (בראשית המאה הי"ט), מסמנת את ימיה האחרונים של האוטונומיה היהודית באלג'יריה, בתקופה העות'מאנית.

פרק ג – העידן הצרפתי 1830-1962

הכיבוש הצרפתי של אלג'יריה (1830) מחולל מפנה בקהילה זו – במבנה הקהילה ('קונסיסטוריה'), במעמד המשפטי (אזרחות צרפתית, מתוקף 'צו כרמיה') ובמישור החברתי-כלכלי-תרבותי (בית הספר הצרפתי והשרות הצבאי, הסוכנים העיקריים של תמורות אלה). בשל תמורות רדיקליות אלה, עד מהרה תבלוט ייחודיותה של קהילה זו הטמונה במתח הדיאלקטי השרוי בה. יהודי אלג'יריה היו מחד גיסא בשר מבשרה של יהדות צרפת החל משנת 1870 ועד ל-1962, ומאידך גיסא היו בשר מבשרה של הפזורה הספרדית – על מאפייניה התרבותיים ומגמותיה האוניברסאליות והלאומיות. כגודל התמורות כן גודל ההתמודדות עמהן – המנהיגות הקהילתית והרבנית תתגלה במלוא שיעור קומתה בשעות מבחן קשות.

דואליות זו מסבירה את ריבוי הזהויות, המאפיין את יהודי אלג'יריה: 'זהות זו ממקור איכרי-ערבי-בֶּרְבֶּרִי מבחינת התרבות הכללית, בעלת צביון ספרדי מבחינת המסורת והמנהג, בעלת צביון צרפתי מהבחינה האזרחית הרשמית, וחותמה עברי מהבחינה הליטורגית [...] וכל זאת על רקע מוסיקה אנדלוסית על גווניה', כדברי הרב יהודא לאון אשכנזי (מניטו).

דואליות זו מסבירה מדוע מסורת ומודרנה דרו בה בכפיפה אחת, מדוע יהודי אלג'יריה היו אזרחים צרפתיים נאמנים לאתוס הרפובליקני ומדוע השתלבו היטב בצרפת שלאחר עצמאותה של אלג'יריה אך בד בבד היא מורה גם על המגמה הציונית-משיחית המוכחת שלה, המחוללת את העלייה הגדולה ביותר מקרב הקהילות במערב (11%, 1948-1962) זו גוברת ביתר שאת לאחר מלחמת ששת הימים (14%, 1967-1972). לבסוף, יהדות אלג'יריה, ברובה, מתייחדת במגמה ציונית דתית ועל כן היא חברה למתרגם הימני של המפה הפוליטית הישראלית (1972-2016). מקרב בניה צמחה מנהיגות רוחנית שהניחה תשתית אידיאית המשלבת חזון אוניברסאלי חובק עולם לצד מגמה לאומית הממשיכה גם את נאמנותה הרפובליקנית, משכבר הימים. בקרב העלייה הגדולה מצרפת, קהילה זו, המהווה גשר תרבותי טבעי בין מזרח למערב, בין ספרד לאשכנז, והיא עשויה למלא תפקיד מאחד ומגשר בפסיפס החברתי הישראלי.

יודגש, כי כל 'הפרמטרים' של מוראות השואה, בהשראה ובשיתוף הפעולה האקטיבי של משטר וישי – חקיקה מפלה, אריזציה (שוד הרכוש היהודי), גיטואיזציה, הקמת יודנראט, הקמת מחנות ריכוז ועבודת כפייה – חלו על יהדות אלג'יריה ואלמלא 'המחתרת היהודית' שקטעה את תהליך 'השואה' באיבו, ייתכן שתהליך זה היה מגיע לסיומו, חלילה, במשלוח יהודים למחנות השמדה בפולין. כך שמאורעות אלה מצביעים על היות 'שואת העם היהודי', (ולאו דווקא 'שואת יהודי אירופה'), קונצפט המתבקש מתודולוגית, חינוכית והיסטורית.

קהילה זו מעוררת את הלומד את קורותיה, לעיון והתבוננות מורכבים, בשלל התופעות ההיסטוריות, שפקדו את עם ישראל במזרח ובמערב, שכן קהילה זו יצרה דפוסי התמודדות עם תרבויותיהם של מרחבים מוסלמי ונוצרי, גם יחד. בכך ייחודה ומכאן נובעים העושר והרב גוניות התימתית, שהמחקר וההוראה מזמנים.

דמויות מופת ביהדות אלג'יריה

דמויות רבות ועשירות, בתוכן ובמעש, מאכלסות את הנוף הקהילתי של יהדות אלג'יריה – אמנה את הבולטים שבהם (סקירות נרחבות אודותיהם מופיעות במחקריי):

אל כהינה – דמות היסטורית ואגדית גם יחד, שהנהיגה את המלחמה באסלאם הכובש במאה השביעית.

הרב יצחק בר ששת פרפת (הריב"ש), הרב שמעון בר צמח דוראן (הרשב"ץ) והרב אפרים אנקאווא – מאחרוני 'הראשונים' ומראשוני 'האחרונים', הנמלטים מספרד בשל מאורעות קנ"א (1391), המעצבים והמבססים את הקהילה בימי הביניים המאוחרים בתוככי מה שעתיד להיות הפזורה הספרדית, לאחר גירוש ספרד.

הרב יעקב ששפורטש – גדול הנאבקים בשבתאות ('ציצת נובל צבי').

הרבנים יהודה עייאש ובנו יעקב משה עייאש – מגדולי הפוסקים של אלג'יריה בשלהי התקופה העות'מאנית; בנו מגדולי השד"רים, ראש ישיבת 'חיים וחסד' בירושלים ו'ראשון לציון', בראשית המאה ה"ט.

הרב דוד מועטי – מגדולי הפוסקים באלג'יר, בראשית השלטון הצרפתי.

הרב חיים בלייז – משכיל עברי ורבה של תלמסאן, נושא ונותן עם שד"רי ארץ ישראל ברחבי צפון אפריקה.

הרב יצחק מרעלי – משכיל עברי, משורר וחוקר שירה, מדייני הקהילה בראשית המאה העשרים.

שושלות עבו ושלוש בארץ ישראל – רבנים בצפת, מגואלי אדמות הגליל, סוכנים קונסולריים מטעמה של המעצמה הצרפתית; ממייסדי שכונת נווה צדק בתל אביב יפו, הקשורים לענף הבניין בשפלה הדרומית.

משפחת אבולקר – פרופ' הנרי אבולקר, ראש המשפחה. בנו ז'וזף ובתו קולט – בהנהגת המחותר היהודית, במלחמת העולם השנייה, המביאים להצלחת 'מבצע לפיד' (8. 11. 1942), המחולל מפנה ברחבי צפון אפריקה.

הרב יוסף גנאסיא – מראשי מערכת החינוך היהודית במזרח אלג'יריה, ראש ישיבת 'עץ חיים' בקונסטנטין, מחברם של 137 ספרים, מכון גיא יינשא על שמו.

הרב סידי פרג' חלימי – הרב הראשי לקהילת קונסטנטין, במאה העשרים.

הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) – בנו של הרב הראשי האחרון ליהדות אלג'יריה, הרב דוד אשכנזי. מראשי 'האסכולה הפריסאית לחכמת ישראל'.

פרופ' אנדרה נתן שוראקי – סופר פורה, מתרגם כתבי הקודש של הדתות המונותאיסטיות לצרפתית, יועצו של בן גוריון לענייני קליטה עולים מארצות האסלאם.

עזר שרקי – מהפעילים הציוניים הבכירים, המסייע רבות למפעל ההעפלה והעלייה החשאית מצפון אפריקה.

פרופ' הרב שמואל סיראט – תלמידו של הרב רחמים נאהורי, המכהן כרבה הראשי ליהדות צרפת וכפרופסור לספרות עברית באוניברסיטת פריס.

שרלה אתאלי – מהנדס אווירונאוטיקה שתרגם תרומה ייחודית לביטחונה של צרפת ושל ישראל (כינון משגר לוויינים הראשון ותעשיית המל"טים והמזל"טים).

פרופ' הנרי אטלן – מדען בצרפת ובארץ, בתחום חקר ביולוגיית האדם במחלקה לביו-פיסיקה רפואית ורפואה גרעינית, שהקים בבית החולים האוניברסיטאי הדסה בירושלים.

פרופ' אלעזר טויטו – תלמידו המובהק של הרב יוסף גאנסיא, חוקר ומרצה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן.

הרב דוד נ' כליפא – אחרון הפוסקים המובהקים של יהדות אלג'יריה.

יוסלה בר ציון (בושכילה) – דובר מפלגת העבודה, ממייסדי קיבוץ רעים וראש מחלקת נוער וחלוץ בסוכנות היהודית.

הרבנים מאיר זייני ובניו הרבנים אליהו ויוסף זייני – רבנות רבת פאר בטיארט, בפריס, בטכניון ובאשדוד.

הרב אברהם חזן – רב המשטרה ובתי הסוהר בישראל, מקים את 'קרן התשובה' לשיקום אסירים: הבולט והמצליח שבין גופי שיקום אסירים.

הרב מיכאל שרביט – תנועת הצופים, רבנות צבאית באלג'יריה, בצרפת קאן ובנתניה – עלייה לארץ בכל מחיר, בגיל בוגר עם שמונה ילדים; הפצירו בו להישאר בקאן וסירב למען העלייה לארץ; הוצע לו לדחות את מועד עלייתו לארץ, על ידי הסוכנות היהודית בשל קושי לממש הבטחות בתחום המגורים והעבודה. לבסוף, כיהן פאר בצפון נתניה למשך 32 שנה, כהונה שהטביע חותם בל יימחה. בניו הקימו את 'מכון גיא יינשא'.

ג'ורג' פהל ואדולף איינוז – ממנהיגי תנועת הצופים ופעילי ה'מסגרת' – שלוחת 'המוסד' בצפון אפריקה.

רות שחר – ממייסדי קיבוץ רגבים, בראשית ימיה הראשונים של מדינת ישראל.

רב ישועה ללום, ראש משפחת ללום בבאר שבע – מהעולים הראשונים ארצה, הקשורים לדיפלומטיה הישראלית באפריקה השחורה, לכור האטומי בדימונה לביסוסה של תרבות יהודי אלג'יריה בארץ.

אילן הדס – מפעיליה הבכירים של ה'מסגרת'.

סידני סעדיה שוראקי – ממייסדי 'מוריא"ל, הארגון להנחלת מורשת יהודי אלג'יריה.

אירועים מרכזיים שהתרחשו בתוניסיה לאורך הדורות

ודמויות מופת של קהילת יהודי תוניסיה שראוי לצייןם וללמדם בתכנית הלימודים.

ד"ר מרים גז-אביגל

יו"ר הפדרציה העולמית של יהדות תוניסיה בישראל

(סקירה זו מבוססת על הספר 'תוניסיה' בעריכת חיים סעדון, ירושלים תשס"ה)

תוניסיה, הארץ הקטנה שברצות המגרב, שוכנת במרכז הים התיכון, מול חופי איטליה וסיציליה. מאז הכיבוש הערבי בשנת 670 לספירה עד תקופת המואחדון התקיימה בתוניסיה קהילה יהודית תוססת, שהתרכזה בעיקר בערים: קירואן, מדיה וגאבס. שמם של חכמי קהילות אלה יצא למרחוק והן שימשו מרכזים רוחניים לצד הישיבות בבבל. קהילת העיר קירואן הייתה מעוטרת באנשי שם, חכמים, סופרים וגאונים שמימי תורתם אנו שותים עד היום. חורבנה בשנת 1057 שם קץ לקיום היהודי בעיר קירואן.

גירוש ספרד בשנת 1492 הביא מגורשים גם לתוניסיה, ועמם אנשים שחיברו ספרות ענפה. בתחילת המאה ה-18 מתרבות הידיעות על הקהילה היהודית. הגירתם של איטלקים ויהודים מליוורנו ושל מוסלמים מספרד לתוניסיה, הביאו לשגשוג הארץ.

במאה התשע עשרה חיו כמחצית יהודי תוניסיה בעיר הבירה תוניס והשאר היו פזורים בערי החוף ובג'רבא. היהודים עסקו בענפי מלאכה שונים אך עיסוקם העיקרי היה מסחר-פנים וחוץ, כבשאר ארצות המגרב. היהודים היו במעמד בני חסות והוטלו עליהם הגבלות שונות.

בתקופת הכיבוש הצרפתי הייתה תוניסיה ארץ חסות- פרוטקטורט. השפעתה של התרבות הצרפתית ניכרה בכל היקפה.

בין שתי מלחמות העולם התאפיינה החברה היהודית באקטיביזם חברתי ופוליטי, שהיו לו חמישה ביטויים מרכזיים שעיצבו את פני הקהילה במובנים רבים:

1. גיוון התגובות למודרניזציה וההתארגנות למימוש התפיסות השונות. בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים התארגנה הקבוצה כמפלגה - מפלגת הפעולה והאמנציפציה היהודית. הציונות הייתה התארגנות פוליטית שדגלה בלאומיות יהודית ובזהות יהודית מודרנית.

2. הביטוי השני הוא מערכות בחירות למועצת הקהילה היהודית ולקונגרסים הציוניים שהתקיימו ב-1921 ועד אמצע שנות החמישים.

3. לעיתונות היהודית היה תפקיד כפול. מחד גיסא, היא שיקפה את עומק המודרניזציה בחברה היהודית. מספר העיתונים הרב שיצא לאור בנושאים מגוונים מצביע על קבוצה או התארגנות שביקשה לעצמה ביטוי

ייחודי. מאידך גיסא, הופץ האקטיביזם באמצעות העברת מידע על החיים היהודיים. העיתונות שיקפה את המאבקים בין הזרמים השונים וסייעה לגיוס אוהדים.

4. גיוונה ואיכותה של היצירה התרבותית. מהנתונים עולה שבתוניסיה התפרסמו בין השנים 1860 - 1960 כ-1400 יצירות ספרות עממית בשפה הערבית-יהודית, ובהן: קינות, חכאיות, שירים, תרגומים של ספרות יפה שתורגמה מעברית לערבית-יהודית, מלזומאת, פיוטים ואפילו חיבורים רעיוניים-תעמולתיים. יצוין שהייתה פריסה רחבה של ספרות יפה שנכתבה בצרפתית, אך היא טרם נחקרה, על כן היקפה המדויק עדיין אינו ידוע, אולם אי אפשר להתעלם מהישגיה. לכל זה יש להוסיף את היצירה הרבנית, שהיקפה וגוונה גדולים במיוחד. ג'רבא נעשתה מרכז להפצת התרבות התורנית. על כך עמדו כבר חוקרים ובמיוחד הרב בנימין הכהן בספרו 'מלכי תרשיש', ושרה פרנקל בעבודת הדוקטור שלה על דפוס ג'רבא.

5. השתתפות בפעילות פוליטית ובהפגנות. במרס 1887 אירעה בתוניס 'תקרית ההלוויות' בה מחו היהודים נגד הניסיון של הצרפתים לשנות את סדרי הקבורה ולהעבירה לטיפול עירוני במקום החברא קדישא. היהודים היו מעורבים גם בספורט. היו בהם מי שפיתחו ענפי ספורט, וספורטאים מצליחים באתלטיקה קלה, בשחייה ובמשחקי כדור למיניהם.

אקטיביזם חברתי ופוליטי זה ניתן להסביר בארבעה אופנים:

1. יכולתם של היהודים להשפיע על השלטון.
2. אופיו של המאבק הלאומי בתוניסיה, שהיה נטול אלימות ובעיקרו דמוקרטי.
3. אופיים של המתדיינים הצרפתים בתוניסיה שתמכו בפעילות פוליטית מתונה.
4. בתוניסיה הייתה מסורת של מחלוקות, שבאה לידי ביטוי בגוונים שונים.

אירועי מלחמת העולם השנייה בתוניסיה הושפעו מההתפתחויות בחזית הצרפתית. ממשלת וישי ניהלה מדיניות אנטישמית מובהקת. תוניסיה הייתה הארץ היחידה מבין ארצות האסלאם שהגרמנים שלטו בה שלטון ישיר, על כן הפגיעה ביהודי תוניסיה הייתה פגיעה קשה.

התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ועד עצמאות תוניסיה בשנת 1956 עמדה בסימן של חולשה הולכת וגוברת של צרפת בתוניסיה. מנקודת הראות היהודית, צרפת איבדה את מעמדה כנותנת חסות ליהודים. הנוער היהודי הקדים להכיר בעובדה שהקיום היהודי בתוניסיה עומד לפני סיום. שעה זו הייתה שעתה היפה של הציונות המגשימה. בשנת 1946 נשלחו לקונגרס הציוני ארבעה נציגים מתוניסיה.

סיום הנוכחות היהודית בתוניסיה: ממדי העלייה וההגירה מתוניסיה בשנים 1948-1956 היו קטנים בגלל סיבות רבות ובהם עצירת העלייה ע"י מחלקת העלייה. עד שנת 1961 רוב מניינה של יהדות תוניסיה היה כבר מחוץ למדינה, ורובם המכריע עלה לארץ ישראל.

דמויות המופת שאותן ראוי לציין וללמד בתכנית הלימודים

ר' ניסים בר יעקב ב"ר נסים ב"ר יאשיהו אבן שהין, המכונה גם בשם רבינו ניסים גאון. הוא אחד מחכמי קירואן האחרונים וכמעט היותר נכבד בכולם, שמסורת הפיוט מתחילה ממנו. כי התאחדו בו תורה וחכמה במידה רבה. ועם זה היה בעל רוח כביר. חי במחצית הראשונה של המאה ה-11 (מתוך: בנימין רפאל כהן, מלכי תרשיש, נתיבות תשמ"ו, עמ' כג).

ר' פרג'י בן ניסים שוואט, בן המאה ה-16, הפורה שבפייטני תוניס והמעולה שבהם. שירתו התחבבה על יהודי תוניס ושאר ארצות צפון אפריקה וזכתה לתפוצה רבה. אגדות רבות נקשרו לשמו של הפייטן והמקובל

האלוקי אף כי סיפור חייו ומיתתו תועדו בפיוט ארוך ומעניין. רוב פיוטיו עוסקים בנושא גלות וגאולה (מתוך: אפרים חזן, שירי פרג'י שוואט, ירושלים תשל"ו).

ר' אהרון פרץ, מגדולי רבני ג'רבא במאה ה-18. איש הלכה ותלמיד חכם מובהק, שמש כרב ראשי בג'רבא. היה חכם גדול בנגלה ובנסתר. היה משורר גדול ובקי בחכמת השירה והדקדוק, חיבר הרבה שירים שחלקם מושרים עד היום (מתוך: בנימין רפאל כהן, מלכי תרשיש, נתיבות תשמ"ו, עמ' שנו).

פריחה בת אברהם בר אדיבה, מהמאה ה-י"ח. משוררת עברית יחידה הידועה לנו מצפון אפריקה. היא נולדה במרוקו ובעקבות מהומות וגזירות היא הגיעה עם משפחתה לתוניסיה (מתוך: אפרים חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה).

רבי כלפון משה הכהן, אחד מרבני הדגולים של קהילת יהודי ג'רבא. נולד בסוף המאה ה-19 לשובל רבנים ארוכת דורות. שימש ברבנות שנים רבות ולפעילותו נודעה השפעה עמוקה על בני קהילתו. הרב כלפון היה ציוני נלהב. פעילותו הציונית באה לידי ביטוי בכתביו הרבים ובפעילותו הציבורית הענפה.

אלבר ממי, יליד המאה ה-20 גדול סופריה של יהדות תוניסיה, זכה להערכה גדולה בעולם על כתיבתו הספרותית והגותו החברתית פוליטית. בתקופת המלחמה, גויס לעבודות כפיה ולאחר המלחמה נסע ללימודים בצרפת וחזר לתוניסיה. ספרו 'נציב מלח' הסעיר את החברה היהודית בתוניסיה.

אשר שמעון מזרחי, יליד סוף המאה ה-19 בירושלים שהיגר עם משפחתו לתוניסיה. משורר מלחין ופייטן בלשונות עברית ולדינו. אשר מזרחי התפרסם בכל תוניסיה בזכות שיריו אשר כבשו את האוזן של יהודים ולא יהודים בתוניסיה. כיום רוב שיריו מעטרים את קובצי השירה בישראל ורבים שרים את שיריו מבלי לדעת את מקורם.

הרב מאיר יהודה גץ, יליד המאה ה-20, נולד בתוניס ולמד אצל הרב מצליח מזוז בתקופת מלחמת העולם השנייה. הוסמך לרבנות בתוניסיה. למד עריכת דין, היה פעיל בתנועה הציונית והשפיע על בני קהילתו לעלות לארץ. היה ממייסדי היישוב כרם בן זמרה וכיהן בו כמנהל בית ספר וכרב היישוב. במלחמת ששת הימים שכל את בנו, ובעקבות כך הוא עבר לגור בירושלים וכיהן בה כרב הכותל המערבי.

נדיה כהן פרנקו, נולדה בתוניס בתחילת המאה ה-20 והייתה מראשי התנועה הציונית בצפון אפריקה 'צעירי ציון'. רוב זמנה בתנועה הציונית היא נעה בין תוניסיה לאלג'יריה ולמרוקו לשם הקמת סניפי תנועה פעילים, הקמת מחנות מפעילים ושילוחם לארץ ישראל.

המלצות בתחום הוראת ההיסטוריה

ד"ר ירון נעים

ברשותכם אציג את עצמי: ירון נעים, ד"ר לתולדות עם ישראל מאוניברסיטת בר אילן בתחום יהדות צפון אפריקה ומומחה בהגותו של הרב כלפון משה הכהן, עליו היתה עבודת הדוקטורט בהנחייתו של פרופ' צבי

זוהר. בנוסף, אני מורה להיסטוריה כולל הגשה לבגרות בחטיבה עליונה בבתי הספר הן הממלכתי (16 שנה) והן הממלכתי דתי (3 שנים). מחבר עיקרי לספר מיקוד להיסטוריה ממ"ד 2016 בהוצאת 'רכס'. אני נמצא בוועדה בשני הכובעים הן המקצועי כמורה המגיש לבגרות וכמחבר ספר מיקוד לבגרות והן בצד המחקרי כמומחה להגותו של הרב כלפון משה הכהן גדול רבני ג'רבא במאתיים השנים האחרונות. מסתבר שאני אחד מהנוכחים **היחידים** בוועדה שיכול לשלב את שני הצדדים הללו המקצועי והמחקרי. הנתונים שראוי שיובאו בפני הוועדה על נושאי הלימוד העיקריים הן במ"מ המצביעים על חסך משמעותי בלימוד הנושאים הקשורים ליהדות צפון אפריקה או בקביעה כי מדובר בנושאי בחירה והן בממ"ד שם המצב מעט טוב יותר אך עם זאת מדובר על נושאים קצרים לא ממוקדים על פי תקופות כלליות בלבד. על כן למשל אף אחד מתלמידי ישראל לא יחויב ללמוד על יחסו של הרב כלפון משה הכהן למודרנה לעומת חלקם לפחות בממ"ד שילמד על מנדלסון, רש"ר הירש ועוד.

המלצות:

1. יש להרחיב את נושאי הלימוד הקשורים ליהדות צפ"א ולמקד אותם.
2. המיקוד צריך לכלול תיאור נרחב של אירוע מסוים כגון יהדות תוניסיה בתקופת השואה. או יחס של אישיות מקומית למודרניות / ציונות / דמוקרטיה ועוד. דמויות מוצעות לבחירה: הרב כלפון משה הכהן, הרב שלום משאש, הרב בן ציון חי עוזיאל, הרב חיים דוד הלוי וכד'.
3. יש לקבוע כי חובה זו תתמקד **גם** בהערכה חלופית (30%) **וגם** בבחינות הבגרות (70%).
4. יש לקבוע **שאלות חובה** בבגרות על נושאים אלו ללא אפשרות בחירה.
5. יש לדרוש מהמפמ"ר להיסטוריה לארגן ימי עיון למורים בנושאים אלו.

ההתפתחויות החשובות והאירועים המרכזיים והמשמעותיים בתולדות יהודי לוב שמעון דורון

במסגרת הסקירה על קורותיהם של יהודי לוב לאורך הדורות ובתקופות השונות- מהתקופה העתיקה, להיות לוב תחת כיבושים רבים וכן בתקופה העותמנית ועד לתקופה המודרנית מראשית המאה ה-20, כאשר לוב הייתה תחת שליטה קולוניאלית איטלקית ובריטית והפיכתה למדינה ערבית עצמאית, ניתן להצביע על התפתחויות ותמורות חשובות, במסגרת האירועים המרכזיים והמשמעותיים בתולדות יהודי לוב בתוך החברה הילידית והזרה הסובבת, כולל זו השלטת:

- ההתארגנות הקהילתית של היהודים והתמורות במעמדן ופעילותן במשך הדורות.
- ההגירות והדמוגרפיה של יהודי לוב בתקופות השונות.
- בסיס הקיום הכלכלי של יהודי לוב והתמורות במעמדם ובתפקידיהם תחת השלטונות השונים.
- האישה והאם העבריה והתמורות בפעילותה ובמעמדה בתקופה המודרנית.
- ההתפתחות במערכת החינוך, מחינוך אלמנטארי ותורני לבנים בלבד ועד לתמורות בתקופה המודרנית, הן בחינוך התורני, הן בחינוך הכללי והן בחינוך העברי לכל.
- חיי הרוח והיצירה הרבנית והרוחנית.
- הציונות והתנועה העברית, מעלייתה של הציונות על בימת ההיסטוריה ועד לחיסולה של גולת יהודי לוב, הן בחינוך העברי, הן בעיתונות העברית, הן בתנועות הנוער הציוניות והן בחלוץ ובהכשרות העבריות.

- פרעות הערבים ביהודים – פרעות נובמבר 1945 בטרופוליטניה, פרעות יוני 1948 בטרופולי ופרעות יוני 1967 (רקע, מהלך, תוצאות ותגובת הקהילה היהודית). סקירה, במהלך דיון על יחסים בין היהודים לבין ערבים, בהקשר יחסי הגומלין עם השלטונות הקולוניאליים ושלטון לוב הערבית העצמאית.
- הקמת ארגון ההגנה היהודי כתגובה לפרעות 1945 – התארגנות, אימונים והסיוע מ'ההגנה' בא"י, שבא לידי מימוש בפרעות 1948, בהיותו המגן הרובע היהודי בטרופולי והמשיב מלחמה שצרה נגד הפורעים הערבים.
- העלייה מלוב לא"י בשנות ה-20 וה-30 וההעפלה הבלתי לגאלית בשלהי שנות ה-30 ובשנות ה-40 והתעצמותה במהלך מלח"ע השנייה ובמיוחד לאחר פרעות 1945.
- יהודי לוב בשואה – המדיניות האיטלקית כלפי היהודים, הן לפני הצטרפות איטליה הפשיסטית למלח"ע השנייה והן ההחמרה לאחר הצטרפותה למלחמה ובמהלכה, לצידה של גרמניה הנאצית. החמרה, שבאה לידי ביטוי עם הצטרפות הקורפוס הגרמני-אפריקני בפיקודו של רומל לזירת המלחמה, ובמיוחד בפעם השנייה בינואר 1942, כאשר הגרמנים הפכו להיות, בעצם, באמצעות בני בריתם האיטלקים, האחראים למדיניות כלפי היהודים בלוב. מדיניות, עפ"י ההחלטות בוועידת ואנזה' וכפי שניתן לראות בהתכתבות של הציר הגרמני בטרופולי לשגרירו ברומא, בהכללת יהודי לוב ב'פתרון הסופי' יחד עם יהודי איטליה. יישום מדיניות, שבא לידי ביטוי בתקנות מחמירות ומגבילות בכל תחומי החיים; מניעת תנועה חופשית; מעצרים ללא משפט; הוצאה להורג של בודדים; גירויים והגלות בתוך לוב עצמה; הגלות לתוניסיה ולאיטליה; גיוס הגברים מגיל 18 עד גיל 45 למחנות כפייה; העברת יהודי קירנאייקה למחנה הריכוז בג'אדו שבטרופוליטניה כשלב ראשון, עם כוונה להעבירם בהמשך למחנות ההשמדה באירופה; גיוס חלק מהגברים הגולים לתוניסיה, למחנות הכפייה במקום, עם הפיכתה של תוניסיה תחת שלטון גרמני ישיר; העברת הגולים הלוביים באיטליה למחנות הריכוז באירופה - לאינסברוק-רייכנאו שבאוסטריה ולברגן-בלזן שבגרמניה.
- המפגש המרגש בין יהודי לוב לבין החיילים הארצישראליים בצבא הבריטי, ששחרר את לוב מהשלטון הפשיסטי-נאצי. חיילים ארצישראליים אלו סייעו רבות ליהודי לוב, הן במהלך המלחמה והן לאחריה, עם שחרור לוב, במיוחד בחידוש החינוך העברי ובהעצמת הפעילות הציונית, כמו-גם, בסיוע במהלך פרעות 1945.
- העלייה הגדולה והישירה מנמל טרופולי לנמל חיפה – הקשיים, ההתארגנות ומהלך ביצועה.
- קורותיהם של שארית היהודים בלוב העצמאית, הן בתקופת המלך אידריס והן בתקופת קד'אפי, וכן גירוש רוב היהודים לאיטליה לאחר פרוץ פרעות יוני 1967, בעקבות מלחמת ששת הימים.
- הקליטה הראשונית של יהודי לוב בארץ-ישראל והשתלבותם בהווה הישראלית.
- ההתארגנות והפעילות הקהילתית של יהודי לוב בארץ ובחו"ל.

בין מזרח למערב פרופ' יעקב שויקה

לאור הדברים ששמעתי עד עכשיו, אוסיף שתי הנחות יסוד חשובות: אני מתייחס למורשת תרבות ספרד והמזרח (כפי שהיא נקראת בהזמנה), לאורך ההיסטוריה, היינו, נניח, מהמאה התשיעית ואילך, ומצד שני אני בהחלט אדבר בגלוי ובפירוש על הקו הייחודי של מורשת ספרד והמזרח ולא אירתע מלהבליט את ההבדלים בינו ובין זה של מורשת אשכנז.

נולדתי בקהיר שבמצרים על גדות הנילוס, שם פרחו נעוריי, שם חייתי ולמדתי ורכשתי תרבות יהודית ותרבות ערביית כאחת, ושם התעצבה תודעתי ונרקמו חלומותיי, ומשם עליתי לארץ ישראל ואני כבן עשרים. הוריי, לעומת זאת, נולדו בחלב, המה והוריהם והורי הוריהם, מכל הצדדים, כך שה'אזור' שאני משתייך אליו ועליו אני אמור, על פי ההזמנה, למסור בגאווה דין וחשבון על אישים ועל אירועים הנוגעים אליו, הוא קהיר וארם צובה היא (או הייתה) חלב, ובגדול, מצרים וסוריה. אלא שאין בדעתי כלל להיענות לבקשה זו, אף על פי שיכולני לספר על כך הרבה, ואין לי מחסור לא באישים ולא באירועים. אלא שאינני רוצה להיכשל במוקש הטיפוסי הזה של שאלות שלא לעניין שהונח לרגלינו. נראה לי גם ששאלות אלה אינן תואמות את כישוריהם של חלק לפחות מהמוזמנים, ובוודאי שלא שלי, שהרי איננו היסטוריונים ולא רושמי רשומות, ואלה האחרונים הלוא יכולים ללא ספק לעשות את המלאכה בצורה יותר שלמה ויותר מדויקת ויותר מקיפה מכפי שאנו יכולים לעשותה. בנוסף, מעצם הצגת השאלות מצטיירת תמונה לא נעימה ולא סימפטית של איסוף קצת קמח מכאן וקצת שמרים משם ומבין שניהם קצת סוכר, ושמה תצא בסוף מכך עוגה כלשהי. בכך אנו חוזרים שוב על המתווה שהיה לזרא שבהורדת התרבות העשירה והנפלאה של ספרד והמזרח - שנעלמה או הועלמה ממערכת החינוך של המדינה, ונעלמה או הועלמה אם מתוך בורות טוטאלית ואם מתוך זלזול, גם מהשיח התורני של מאות השנים האחרונות - לכדי פולקלור וסיפורים - 'חכאית' בלשון בני דודינו - הבאים בעיקר לבדר ולהעלות חיוך פטרוני על שפתיים של השומעים.

הבה אם כך נסיט את מבטנו מענייני ההיסטוריה, שאנשי המקצוע הנאמנים עם עצמם ועם מקצועם בוודאי יטפלו בהם כהלכה, וננסה לדון בהעצמת תרבות ספרד והמזרח וערכיה. לא אמנה כאן ערכים אלה כרוכל, אך אזכיר ביעף אחדים מהם ככל שהם עולים על דל זכרוננו וככל שהזמן ירשה, וראשון להם - מושג הקהילה, שהוא - או בעצם היה - מיוחד מאוד בקהילותינו. לא היה בקהילות המזרח המושג של אנ"ש, היינו אנשי שלומנו, שלהם יש לדאוג, ומה אכפת לנו מאחרים, שיישאר בחוץ. הקהילה היתה אחידה, ולא הוכרו בה דתיים וחילוניים, חרדים ומסורתיים, חסידים ומתנגדים. היו בה יהודים, מהם שהקפידו על מצוות שבין אדם למקום, ומהם שהקפידו על מצוות שבין אדם לחברו, מהם תלמידי חכמים עצומים השוקדים על תורתם ופיארו בחיבוריהם את תורת ישראל, ומהם שחיו את חייהם בתום לב ובפשטות מבלי לחשב להם חשבונות רבים. והנה לנו, לדוגמא, רש"ר הירש ז"ל - מגדולי חכמי אשכנז במאה התשע עשרה שאנו נהנים מאורו עד היום - שנלחם בסוף המאה ההיא להפרדת הקהילה האורתודוקסית בפרנקפורט מהקהילה הכללית ויסד למעשה בכך את הזרם האורתודוקסי ביהדות כקהילה מובחנת ונפרדת, ואילו במזרח דבר מעין זה. לא היה כלל עולה על הדעת.

החכם עמד בראש הקהילה במזרח, עינו פקוחה על כולם והוא דואג לכולם ומכליל את כולם בכולם, ומתקין תקנות לטובת כולם.

אזכיר כאן כדוגמה מובהקת בלבד את אשר עשה הרב רפאל אהרן בן שמעון, גדול חכמי מצרים בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים, שכאשר ראה, ולבו דאב, איך גלי ההגירה של אותם זמנים הביאו אתם בחורים מחוכמים ומבלי עולם מאירופה, ואלה היו מצליחים בערמתם ללכוד את בנות המקום ברשתם על ידי קידושי טבעת חפוזים הנראים כבעלי תוקף, עושים מעשיהם ולאחר מכן נעלמים לחלוטין ומשאירים את

הנערות עגונות אלמנות חיות, והרב בן שמעון בפסק הלכה נדיר בתעוזתו ובחריפותו התקין תקנות חדשות לתקפות הנישואין שבלעדיהן אין לנישואין תוקף, הכריז עליהן בשם בית הדין, וכיתת רגליו בין כל ערי מצרים וכפריה להבטיח שכולם מבינים תקנות אלה ומקבלים אותן עליהם, וכפי שהעיד בעצמו שזמן קצר לאחר קביעת התקנות דעכה תופעה זו ואף נפסקה לחלוטין. ובמקרה אחר, כאשר הביאו אתם המהגרים הצעירים למצרים את 'מחלת הדור' le mal du siècle באירופה, הלוא היא ההתאבדות ההמונית על מה בכך ובעיקר מסיבות רומנטיות או משעמום ובטלה, וכאשר התאבד בנו של ראש הקהילה בקהיר בנסיבות כאלה, אסר ר' רפאל על ראש הקהילה, על פי ההלכה, להתאבל, ואסר על הקהל להביע לו תנחומים, וגרם בכך אמנם צער גדול למשפחה, אך נתן בכך תמרור אזהרה קשה לכל מי שיחשוב לעשות כך, ואכן מעיד הרב שלאחר אותו מעשה נפסקה התופעה לחלוטין. תמה אני אם רב מקהילה אחרת כלשהי שמעבר לים היה בכלל מתעורר לתופעות שכאלה ולמחלה החברתית שהן מסמנות ומה גם לפעול לריפויין.

עלינו לזכור שאצל יהודי ספרד והמזרח היהדות היא תרבות לאומית עוד לפני שהיא דת, ואם רוצים להעצים את מורשת ספרד והמזרח, יש ללמד את היהדות כמורשת תרבותית תחילה, וכמורשת דתית לאחר מכן. אין צורך לציין כי מבנה כזה של קהילה כפי שתוארנו אפשרי רק כאשר התרבות ספוגה סובלנות ומתינות, שני ערכים התקפים גם בהקשרים אחרים, כולל הלכתיים, ולא אאריך עוד.

שנייה לקהילה היא המשפחה וערכיה, ומהם שמחת המשפחה הגדולה, האהבה והעזרה ההדדית, כולל המשך החמימות שהיא מעניקה גם לבן שסרח או חזר בשאלה (כל זמן שלא עבר גבולות ידועים), והכל חוזר אל שורש אחד.

ומכאן באופן טבעי לתופעת כריכת תורה ומדע בכריכה אחת, ושאין לראות בשני אלה תחומים העוינים אחד את השני, אלא להיפך המשלימים אחד את השני, שהרי אין כאן - כמקובל היום - קודש וחול, שהקודש כביכול נלמד לעצמו עד שעות אחר הצהריים והחול נלמד לעצמו אחר כך, אלא הכל קודש. ולא אלאה אתכם במניית חכמים גדולים מבני ספרד שהייתה להם יד במדע, מהם מתמטיקאים ומהם אסטרונומים ומהם רופאים ומהם פילוסופים ומהם שדנו עם ניוטון כשהחל לפרסם ממצאיו ומהם שהתווכחו עם דרווין כשהציג תורתו ועוד. ואני מעז לאתגר אתכם בציון רב אחד או שניים מקהילות אשכנז שהייתה להם יד באחד מתחומי מדע אלה.

ומכאן, שוב באופן טבעי, לכך שהאידיאל בקהילה לא היה כלל שכל בניה, החכמים והחכמים פחות, ימיתו עצמם כולם באוהלה של תורה מבוקר עד ערב ויתפרנסו מן הצדקה או מעבודתן הקשה של נשותיהן. ויכולתי להוסיף ולדבר על הבקיות הגדולה בתנ"ך על טעמיו ודקדוקיו, על העברית הצחה והמקושטת המשתקפת בכתבי חכמי ספרד, על צורת הלימוד המיוחדת של העיון הספרדי המעוגן באדני הלוגיקה ועוד, אבל אני מניח שהבהרתי את העיקר.

ולפני סיום אחזור רבותי למה שהזכיר אחד מעמיתיי לפני מספר דקות, על גניזת קהיר, אותו אוצר אדיר ונדיר של כשלוש מאות אלף דפים של כתבי יד, המתעד בצורה חיה ומדהימה את חייהן של קהילות יהודיות באגן הים התיכון שחיו תחת שלטון מוסלמי, ולאחרונה הסתיים מחשובו, ואפשר לשוטט באתר שנפתח לכך, והעומד לרשות כולם בחינם בכל עת ובכל מקום ובו אפשר לראות כחצי מיליון תמונות של קטעי גניזה אלה, ובהם למשל מכתב מרגש וספוג געגועים עזים מאם בקהיר לבנה הלומד באלכסנדריה, או מכתב מאישה בקהיר לבעלה הנעדר ממנה בנסיעת מסחר זה כשנתיים והגיעה שמועה שהוא נשא על פניה אישה שנייה, ועוד, שמחות וטרגדיות מחיי היום-יום, ורצוי היה שתלמידים יראו כתבים אלה במקורם על צג המחשב שלהם וילמדו ממקור ראשון היסטוריה זו.

אני מתנצל בפניכם רבותי על שלא עניתי על שתי השאלות שהוצגו לי, אבל את אשר עם לבי אמרתי, ויהי רצון שחפץ ה' בידכם יצלה.

תולדות יהודי ספרד והמזרח בימי הביניים ובעת החדשה

פרופ' נחם אילן

ראש בית הספר ליהדות, הקריה האקדמית אונו – קמפוס ירושלים

אני חוקר את ההיסטוריה האינטלקטואלית של יהודי ספרד והמזרח בימי הביניים ובעת החדשה, ומזה כשבע שנים וחצי עומד בראש הקרן להנצחת קדושי קהיר (סא"ל מאיר [מקס] בינט, סא"ל ד"ר משה מרזוק וסא"ל שמואל עזר), הפועלת במסגרת קרנות המרכז למורשת המודיעין (המל"מ) בגלילות.

אקדים ואומר שכדי שאירוע ודמות יהיו בעלי משמעות יש לשבצם בהקשרים רבים ומגוונים ככל האפשר. אני מכיר יוזמות ראויות ומוצלחות שנבנו במגמה זו, ואני מניח שיש עוד ואיני מכירן. למשל: הגב' אורלי אילני כתבה במט"ח יחידת לימוד וכותרתה 'ואלה תולדות: היהודים בימי הביניים בעולם הנוצרי ובעולם המוסלמי' (עיינו:

<http://www.school.kotar.co.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=97662355>).

לנוחות השימוש בספר הוכן קובץ ובו מפתח התכנים:

<http://toldotofakim.cet.ac.il/ShowItem.aspx?ItemID=d408d938-b003-440f-a4f4-a93b8b590131&lang=HEB> לפני שנים אחדות כתבה פרופ' חביבה פדיה יחידת לימוד מעניינת מאוד ובה השוואה בין הקהילה היהודית בבגדאד לקהילה היהודית בפראג (עיינו:

<http://www.school.kotar.co.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=70802098#4.3623.default.6>).

עוד אני מניח, שגם אם כל הכוונות הטובות יבשילו לתכנית לימודים ראויה, מדובר יהיה במשבצת זמן מוגבלת שלא תוכל לספק את כל המעוניינים ואת כל הצרכים. אציע אפוא ארבעה נושאים הקשורים ביהודי מצרים, ואשבץ אותם בהקשרים אפשריים.

1. גניזות קהיר (בבית הכנסת 'בן עזרא' של יוצאי ארץ ישראל הרבניים ובבית הכנסת 'צאר שמחה' של הקראים. באמת אין זו 'גניזה' במובן המקובל אלא ספריית עיון עשירה מימי הביניים ואילך). בשנים האחרונות נחקרים ממצאים שנתגלו בגניזה האפגאנית ובגניזה האשכנזית. זו הזדמנות להסביר מה הפוטנציאל של 'פח אשפה' שכזה ולהדגים את תרומתו. אני מציע להדגים אותו סביב שני עניינים מרכזיים כשעוסקים בתולדות היהודים בימי הביניים:

1.1. הרמב"ם כמנהיג לשעה ולדורות, במקומו (פסטאט) ובמרחבי הקיום היהודי בימיו (אסיה, אפריקה ואירופה). הרמב"ם היה שילוב נדיר באיכותו בלמדנותו ובמנהיגותו, והלמדנות פעלה בשירות המנהיגות. זה 'עקרון הזהב' להבנת תפקודו ומפעליו הספרותיים.

1.2. הזיקה לארץ ישראל. במסגרת זו כדאי וראוי לדון ברשויות ותחומי השפעתן, במנגנוני ההנהגה בכל רשות, במעמדה המיוחד של ארץ ישראל בעיני יהודי בבל, יהודי צפון אפריקה ויהודי אירופה, בקראות ובהשפעותיה על היהדות הרבנית, בכיבוש הצלבני ובעקבותיו פדיון השבויים (בני אדם וספרים).

2. ההתגייסות של יהודי אלכסנדריה לקלוט את מגורשי ארץ ישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה. זה סיפור מרתק, מופת של ערבות הדדית ו'ראש גדול', שנודע מעט במחקר ועלום כמעט לחלוטין מחוץ לאקדמיה (הסופרת דבורה בארון תיעדה את חוויותיה בספרה 'הגולים'). אפשר לשלבו בהתמודדות היהודית הפנימית עם מלחמת העולם הראשונה.

3. הציונות במצרים. נושא זה ראוי להילמד במסגרת עיון משווה בין דגמים שונים של ציונות. בתחום הזה חלה התקדמות עצומה במחקר בדור האחרון. שלושה מאפיינים ייחדו את הציונות במצרים: הקרבה הפיזית

לארץ ישראל; קהילה מודרנית שהייתה בעיקרה קהילת מהגרים ולא קהילה ותיקה; חדירה מוגבלת מאוד של הציונות כמעט עד לתום מלחמת העולם השנייה.
4. 'העסק הביש' – מניעיו ותוצאותיו. אני מציע לטפל בפרשה הכאובה הזאת במסגרת לימודי העשור הראשון של מדינת ישראל, וכדאי לקשור זאת גם ללימודי אזרחות.
בכל אחד מן הנושאים אשמח לסייע בנפש חפצה בעצה ובמעש.

התאחדות עולי מצרים בישראל Union des Juifs d'Egypte

עמותה מס' 58-006-516-7

המרכז למורשת יהדות מצרים – רחוב פינסקר 56, תל-אביב – טלפון: 054-6957577

levanazamir@gmail.com

יהודי מצרים

3000 שנות היסטוריה

תקציר

מאת: לבנה זמיר

נוכחות יהודית רצופה במצרים למעלה מ-3000 שנה, עד הטיהור האתני במחצית המאה ה-20, שרוקן את מצרים מיהודיה

קשה לסכם בכמה שורות את התסיסה ההיסטורית של יהדות מצרים, ויחסי הגומלין המתמשכים בינה לבין ארץ-ישראל השכנה, שהם חלק מההיסטוריה היהודית של ארץ-ישראל. החל מאברהם אבינו שירד מצרימה, יוסף הצדיק, יעקב ובניו, משה רבנו המחזיר את עם ישראל לארץ המובטחת. שלמה המלך הנישא לבת-פרעה, וכן הלאה – **עם נוכחות יהודית תוססת ורצופה**, עד לטיהור האתני שהתרחש במחצית המאה ה-20 ורוקן את מצרים מיהודיה. היום חיים במצרים רק גבר יהודי אחד, ו-5 אלמנות שהיו נשואות ללא יהודים.

נקודות הסטוריות:

עוד לפני חורבן בית ראשון, חיה ופרחה באי יב (אלפנטין) שליד אסואן, קהילה יהודית מכובדת של שכירי חרב, שתפקידם היה לשמור על גבולה הדרומי של מצרים.

לפני 2500 שנה, כאשר הנביא ירמיהו יורד מצרימה לאחר נפילת ירושלים, ופמליה גדולה איתו, מתפתחת במצרים קהילה יהודית מחודשת פורחת ומבוססת, המשתרעת על ערים רבות: (ירמיהו מד, א).

מיקדש חונו, הדומה בכל לבית המקדש בירושלים, הוקם במצרים במאה השנייה לפני הספירה בעיר ליאונטופוליס (אזור קהיר של היום), על ידי כהן גדול חונו הרביעי שברח מצרימה. מקדש חונו פעל במצרים במשך 343 שנים ובניו של חונו שימשו בו ככהנים במשך כל אותה תקופה.

על פי יוסף בן מתתיהו, העיר אלכסנדריה הופכת בתקופה ההלניסטית לאחת הבירות היהודיות והתוססות בעולם, עם קהילה משכילה ופורחת של כמיליון יהודים.

נזכיר כאן את תרגום ה-70 של ספר התורה ליוונית, בפקודת תלמי מלך מצרים.

בתקופה התלמודית, רבי יהודה דרש' מי שלא ראה את עמודי הכפולים של בית הכנסת באלכסנדריה, לא ראה כבוד ישראל מימיו. בית כנסת זה, על שם אליהו הנביא, נחרב ונבנה שוב מספר פעמים, ועדיין עומד על טילו (טעון שיפוץ דחוף).

לאחר הכיבוש האסלאמי במצרים במאה השביעית לספירה, הנוכחות היהודית נמשכת תחת שלטון הד'ימי המשפיל, תשלום מס גולגולת, עם גאות ושפל לפי גחמותיו של כל שליט איסלאמי.

כמה אלפים מבין מגורשי ספרד במאה ה-16 לספירה, מוצאים מקלט במצרים תחת שלטון הד'ימי העות'מני, המקל לעתים עם היהודים, לפי גחמותיו של כל שליט ושליט. שפת הלאדינו מגיעה למצרים.

החל משנת 1805, עם פתיחתו של השליט הנאור מוחמד עלי כלפי המערב, יהודי מצרים הופכים ליזמים המשתתפים בפיתוחה של מצרים בכל התחומים: תעשיית הכותנה, הסוכר, תחבורה ציבורית, בנקים, בנין ערים חדשות, חקלאות, ספורט וחיי תרבות בורגנית ברמה גבוהה.

תור הזהב של יהודי מצרים בשנים 1848-1948 וקליטת יהודים מכל העולם: לאחר ביטול חוקי הד'ימי במצרים, עשרות אלפי מהגרים יהודים מגיעים מארצות ערב, המזרח-התיכון, הבלקנים, איטליה, ואירופה המזרחית, ומתקבלים בזרועות פתוחות ע"י הגרעין הספרדי-יהודי המקומי, המסייע להם בדיוור, עבודה וחינוך חיים למעוטי היכולת. מהגרים אלה הופכים לחלק אינטגרלי מהקהילה היהודית התוססת, המנהלת חיי בורגנות קוסמופוליטית על גדות הנילוס.

במלחמת העולם הראשונה, יהדות מצרים קלטה 11,275 פליטים יהודים מפלסטינה שגורשו על-ידי הטורקים. הקהילה היהודית מספקת להם דיוור, עבודה, סיוע לנזקקים, ובית-ספר ששפת הלימוד בו היא עברית. חלק ניכר מתוך המהגרים מפלסטינה 'ראה כי טוב' ונשאר במצרים לאחר המלחמה.

הכיבוש האנגלי הקולוניאלי מיטיב עם היהודים וכל הזרים במצרים. יחד עם זאת, יהודי מצרים חשים כחלק בלתי נפרד מהעם המצרי, ובכירי הקהילה פעילים ברמה הלאומנית לשיחרור מצרים מהאנגלים. בממשלת מצרים של המלך פואד: שני סנטורים יהודים, ושר האוצר הוא יוסף קטאווי פאשה.

התרומה האזירה של יהודי מצרים ליישוב לפני קום המדינה: יהודי מצרים שולחים ליישוב תרומות וסכומי עתק, יותר מכל קהילה יהודית אחרת באגן הים התיכון. תורמים להקמת האוניברסיטה העברית בירושלים, לשיקום פלסטנה א"י, ועוד. בשנת 1935, יהודי אלכסנדריה רוכשים קרקע בא"י אותה הם מכנים 'כפר ידידיה' (שמו העברי של פילון האלכסנדרוני) כדי ליישב בה מהגרים מגרמניה ופולניה. מושב כפר ידידיה משגשג ופורח עד לעצם היום הזה.

התנועה הציונית במצרים: לאחר 1917, הוקמו פדרציות ציוניות בקהיר ואלכסנדריה, בכירי הקהילה מונו כנציגים לקונגרס הציוני העולמי, אך מלינים על כך שאין משתפים אותם באופן פעיל בדיונים ובמו"ם. למרות חיי השפע במצרים, 5% מתוך הקהילה היהודית העפילו לארץ-ישראל לפני קום המדינה. ביניהם: מבצע 'רכבת פסח' בשנת 1946, שהבריחה כ-1000 נערים יהודים מחופשים לחיילים בריטים השבים ארצה. נערים אלה הקימו מאוחר יותר קיבוצים בצפון הארץ ובדרומה.

ב-14.5.1948, הציונות הופכת לפשע ויורדת למחתרת.

פוגרומים, פורענויות, שלילת אזרחות, הלאמת רכוש

ב-39-1938 – עם תחילת הלאומנות המצרית: הפגנות רחוב אנטי-יהודיות.

2 בנובמבר 1945 – יום השנה להצהרת בלפור - נשרפו בתי-כנסת ונבזזו נכסי הקהילה בקהיר ואלכסנדריה.

יום כט' בנובמבר 1947 – החלטת האו"ם לחלוקת א"י: ד"ר חוסיין הייכל פאשה, הנציג המצרי בליגה הערבית, הצהיר כי 'אם תוקם מדינה יהודית, חייהם של מיליון יהודים במדינות מוסלמיות יהיו בסכנה'. 'האחים המוסלמים' הצהירו על ג'יהאד.

בחודש יוני, ויולי 1948 – פוגרומים ופצצות ברובע היהודי בקהיר: נהרגים 70 יהודים, ומשפחה שלמה – משפחת לוי – ממנה נותר רק ילד בן 4 שעלה ארצה.

בחודש ספטמבר 1948, הוחדרה עגלת-תופת של גלידה לרובע היהודי בקהיר, וסביב העגלה הצטופפו ילדים. עגלת התופת התפוצצה, עם הרוגים רבים. דיווח בעיתונות ובניו-יורק-טיימס.

יום השבת השחורה בקהיר – 26 ינואר 1952: מהומות רחוב שהחלו נגד הבריטים, נמשכו נגד היהודים. האספסוף הבעיר 500 בתי עסק ובתי הכל-בו של היהודים, בתי המסחר, בתי-קולנוע, שברו חנויות, בזזו רכוש. קהיר בערה.

שלושת גלי המעצרים והגירוש ההמוני של יהודי מצרים:

ב-14 במאי 1948, מעצרים וגירוש ראשון: ממשלת מצרים פושטת על מאות בתי-אב יהודים, עורכת בהם חיפושים אכזריים ומכניסה לכלא המצרי כ-1600 גברים יהודים ו-50 נשים, ללא עוול בכפם ובאשמת 'ציונות'. הממשלה מעקלת את רכושם על פי חוק, ולאחר כשנה וחצי בכלא המצרי הם מקבלים צו גירוש הישר מהכלא לאניה עם משפחותיהם, בהותירם כל רכושם מאחור.

בנובמבר 1956, גירוש המוני של יהודי מצרים – בהתראה של ימים ספורים: כנקמה על תבוסתו במבצע סיני, נשיא מצרים גמאל עבדל-נאצר הוציא פקודה לפטר כל יהודי ממשרתו, ביטל את אזרחותם המצרית, מנע מהסוחרים היהודים רשיונות יבוא-יצוא, עיקל את רכושם. הוא ביצע מעצרים המוניים ואכזריים, וגירוש המוני של כ-35,000 יהודים, עם התראה של 3 עד 7 ימים, בהותירם כל רכושם מאחור ועל דרכונם החותמת 'הלוך ללא חזור'. הכאוס במצרים הגיע לשיא, והצלב האדום נאלץ לספק אוניות לעשרות אלפי המגורשים שהפכו בן-לילה לפליטים מחוסרי-כל.

הנציב העליון לפליטים של האו"ם הכיר ביהודי מצרים כפליטים. רצ"ב תעודת פליט שקיבלו יהודי מצרים בהגיעם לצרפת.

ביוני 1967 - מעצר של כל הזכרים היהודים במצרים, בעינויים והתעללויות: בעיקבות מלחמת ששת-הימים שנכפתה על ישראל ע"י צבאות ערב, כל הזכרים היהודים במצרים מגיל 16 עד 80 נכלאו בבתי-הסוהר של אבו-זעבל וטורה לתקופה של עד 3 שנים. האסירים עונו בהלקאות יומיות קבועות ללא תכלית, עברו השפלות, עינויים, ונאנסו במעשה-סדום, לעתים לעיני בני משפחותיהם שהיו אסירים איתם. לבסוף גורשו הישר מבית הסוהר לאניה, בהותירם מאחור את כל רכושם, זהותם ועברם. כך באה לקיצה, הקהילה התוססת והמשגשגת של יהודי מצרים, לאחר נוכחות רצופה של 3,000 שנה על גדות הנילוס, 1400 שנה לפני בוא האסלאם.

דמויות מופת בעבר ובהווה, מתוך קהילת יהודי מצרים

בתקופה העתיקה: פילון האלכסנדרוני, הוא ידידיה – הוגה-דעות בתקופה ההלניסטית במצרים. הרמב"ם, בנו אברהם הנגיד, הרב סעדיה גאון שנולד בפאיוס שבמצרים, האר"י הקדוש (שקיבל את תורת הקבלה כולה במצרים, מפי אליהו הנביא) הרדב"ז, ספריו של רבי רפאל אהרון בן-שמעון 'נהר מצרים' ו- 'טוב מצרים', שנכתבו בתקופת כהונתו כרב ראשי של מצרים במשך 30 שנה רצופות. גילוי הגניזה הקהירית וחשיבותה.

בעת החדשה במצרים: **ליאון קסטרו**, שהיה נשיא הפדרציה הציונית במצרים, תמך בתנועת הוואפד המצרית של סעד זג'לול לשיחרור מצרים מידי הבריטים, היה עורך העיתון La Liberté. הקים במלחמת העולם הראשונה את ארגון LICA במצרים – להחרמת כל סחורה מגרמניה הנאצית.

אדמונד ג'אבס, סופר יהודי מצרי שקיבל פרסים רבים בצרפת על ספרו 'Le livre des questions' (ספר השאלות).

בין העיתונאים הרבים שהקימו וערכו עיתונים במצרים בכל השפות (מופיעים בספרו של עובדיה ירושלמי על העיתונות במצרים), ג'אק רבין - שעודד בעיתונו לפעילות ציונית, הושלך לכלא המצרי ב-14.5. 1948 וגורש. לאחר עלייתו ארצה הקים בישראל וערך את העיתון Le Journal d'Israel.

בתחום הבטחון: יולנדה הרמור, עיתונאית יהודיה באלכסנדריה, הייתה מרגלת לטובת ישראל במחצית שנות ה-40, השיגה והעבירה מידע רב ערך מתוך הליגה הערבית. הצלחתה הגדולה ביותר הייתה השגת תוכניות הפעולה של צבא ההצלה לקראת מלחמת העצמאות בהנהגתו של קאוקג'י בצפון הארץ, שהובס לאור המידע המוקדם. הושלכה לכלא המצרי במאי 1948, גורשה ועלתה לישראל. בירושלים הוקדשה ככר על שמה של יולנדה הרמור.

בישראל:

בתחום הקולנוע: משה מזרחי, יוצר ובמאי קולנוע ישראלי זוכה פרס אופיר. הוא הבמאי הישראלי היחיד שסרט בבימויו זכה בפרס אוסקר, על סרטו 'החיים לפני' La vie devant soi סרטיו – ובעיקר הבית ברחוב שלוש עם גילה אלמגור - משקפים את התרבות ודרך החיים החיובית של יהודי המזרח בישראל. **יורשה לי כאן לציין, שחשוב יהיה לערב את משה מזרחי בהפקות המשך של 'עמוד האש' או הפקות אחרות במסגרת החדרת התרבות של יהודי ספרד והמזרח.**

בספרות: ז'קלין כהנוב, ילידת קהיר שעלתה ארצה בתחילת שנות ה-50, לאחר שספריה זכו בפרסים בארה"ב. היא נחשבת לגברת הראשונה של הרעיון 'הים תיכוני' – שילוב של תרבות מזרחית/מערבית שהיא כורח המציאות בישראל. בין ספריה: 'ממזרח שמש', 'בין שני עולמות', 'סולם יעקב'.

ועוד בין הסופרים הדגולים ממוצא מצרי: אורלי קסטל-בלום, רונית מטלון, שזכו בפרסים ספרותיים יוקרתיים.

במדע: ד"ר נסים וידאל, פרופסור בעל שם עולמי כחוקר חלוץ בגרמי שמים אקזוטיים. מומחה עולמי באסטרונומיה עתיקה בכלל ובהלכות קידוש החודש של הרמב"ם בפרט. ד"ר נסים וידאל כתב מספר ספרים המשלבים את האסטרונומיה המודרנית עם השקפת העולם של חז"ל. הוא עומד לסיים את החלק החמישי בסדרת הספרים של הפירוש שלו על האסטרונומיה של הרמב"ם.

אמנים באמנות הבמה: שייקה לוי מהגששים, לילית נגר, יצחק גורמזנו-גורן, נסים זוהר (המולוכיה של אמא), יפה טוסיה-כהן – זמרת ומחזאית בסגנון תרבות המזרח.

זוכי פרס ישראל: ד"ר דוד הררי, שהמציא את המטוס ללא טייס הראשון בעולם, דוד מידן (מוסרי) שהחזיר את גלעד שליט, ד"ר עובדיה הררי שניהל את פרויקט הלבאי, יוסף בר-אל שהיה מנכ"ל רשות השידור, רות בן-ישראל – כלת פרס ישראל לחקר המשפט.

איפיוני הקהילה (כ-100, 000 יהודים באמצע המאה ה-20):

זהות בורגנית קוסמופוליטית, רב-תרבותית, המשלבת מזרח ומערב.

דת ומסורת – ליברליות מחד, אך שמירה בקנאות על יהדותם – ללא שמץ של התבוללות.

שפות: יהדות מצרים ידועה כדוברת 5 שפות בעת ובעונה אחת, ביניהן: צרפתית, לדינו, איטלקית, אנגלית וערבית.

מקורות:

'תור הזהב של יהודי מצרים בעת החדשה' – לבנה זמיר 2008 – אוניברסיטת חיפה וכנס הפקות.

The Jews of Egypt – 1920-1970 - מאת: פרופסור מיכאל לאסקר – בהוצאת University Press

'באוהלי ישמעאל' – מאת: מרטין גילברט (תרגום בעברית לבנה זמיר) – בהוצאת כנס הפקות.

The Jews of Egypt 1914-1952 – Gudrun Kramer – University of Washington Press, Seattle

בת יאור – 'יהודי מצרים' בהוצאת 'הקונגרס היהודי העולמי' 1974.

יורם מיטל – 'אתרים יהודיים במצרים' – בהוצאת מכון בן-צבי ירושלים.

תרומתם והישגיהם של יהודי מצרים בישראל, במשך 50 שנות מדינה – 1948-1958. לבנה זמיר, 2003 – האגודה לטיפול חברתי ותרבותי, תיעוד ומחקר.

פרופ' יעקב לנדאו, יהודים במאה ה-19 במצרים – מכון בן-צבי ירושלים..

ציונות בצל הפרדמיות – ד"ר רות קמחי – אוניברסיטת חיפה.

תעודת פליט
שהוענקה ליהודי מצריים ע"י הנציב העליון של האו"ם,
בהגיעם לצרפת לאחר הגירוש ההמוני ב-1956.
התאחדות עולי מצרים בישראל - יו"ר לבנה זמיר

Validité prolongée pour trois ans à partir
du _____
Le Directeur de l'Office,

Validité prolongée pour trois ans à partir
du _____
Le Directeur de l'Office,

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

**OFFICE FRANÇAIS
DE PROTECTION DES RÉFUGIÉS
ET APATRIDES**

CERTIFICAT DE RÉFUGIÉ

non bénéficiaire de la Convention
du 28 Juillet 1951

**Bénéficiaire de la
Convention de
New-York de 1954**

Article 1er du décret interministériel n° 52-1094 du
25 Septembre 1952. (J. O. du 27 Septembre 1952.)

N° d'enregistrement : 135247 986

**Bénéficiaire de la
Convention de
New-York de 1954**

Le Directeur de l'Office Français de Protection
des Réfugiés et Apatrides

CERTIFIE

que Mademoiselle Racheline Vivian
ACKER
demeurant à Paris
né(e) le 18.6.44
à Alexandrie (Egypte)
fils (fille) de Isaac ACKER
et de Lily SHUAL
est réfugié(e) prov.d'Egypte(Apatride)

et qu'il (elle) est placé(e) sous la protection
juridique et administrative de l'OFFICE, comme
réfugié(e) relevant du mandat du Haut Commis-
saire des Nations Unies pour les réfugiés.

Ce certificat est valable :
du 12.5.1961 au 12.5.1964
Paris, le 12.Mai 1961
Le Directeur,

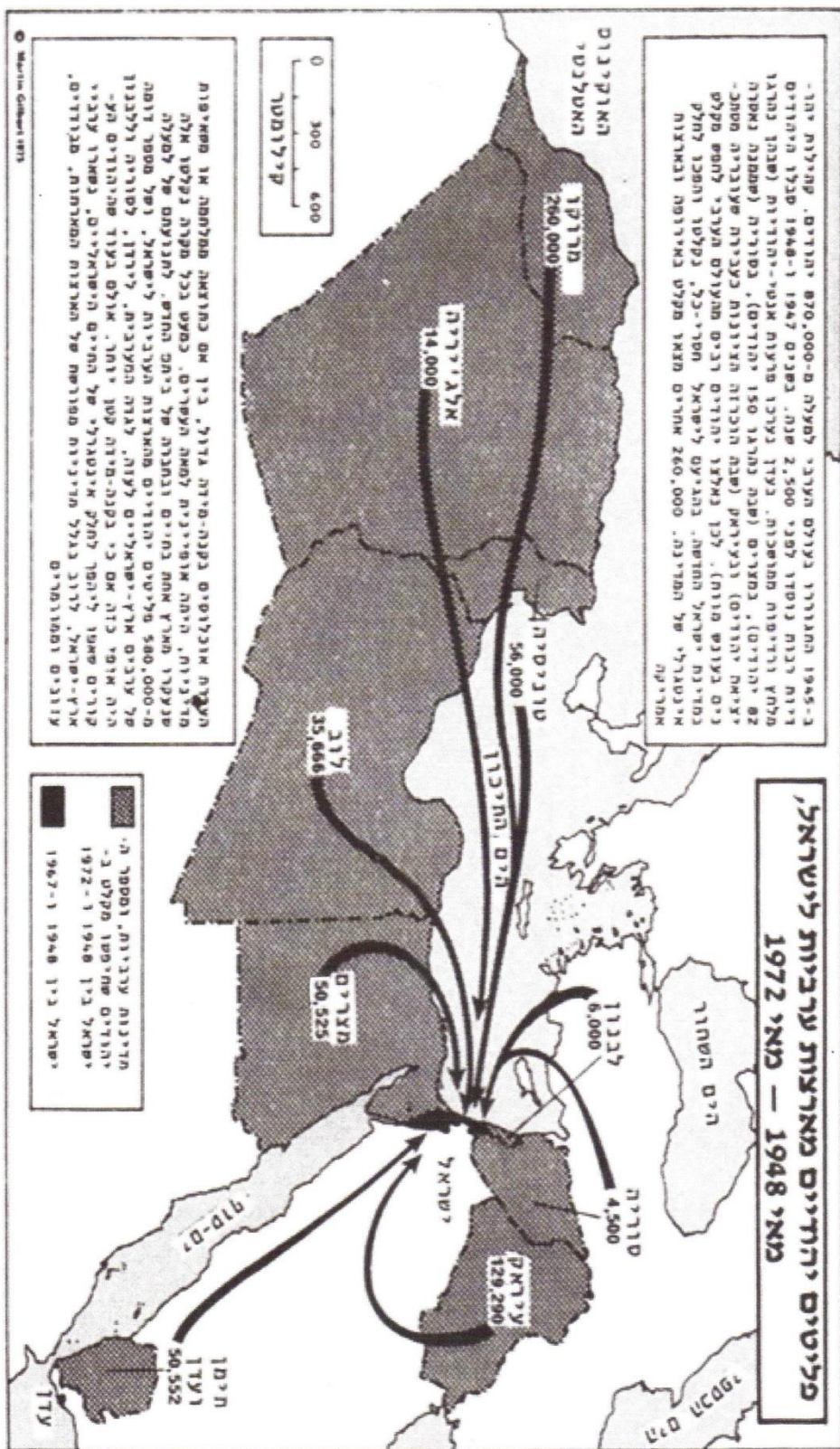
Signature du titulaire :

NOTA. — Ce document ne dispense pas son

דרך אברהם - הדרך הסופית הישראלית ד"ר שלי אלקיים

קיבלתי הזמנה מהמשורר ארז ביטון להצטרף לשולחן העגול ואני מודה לו שנטל את המשימה ההיסטורית התרבותית הזו על שכמו ולחברים שהתגייסו כאיש אחד ולשר החינוך והתפוצות נפתלי בנט ולממשלת ישראל הנוכחית בראשות בנו של פרופ בנציון נתניהו חוקר יהדות ספרד בימי הביניים. זה לא ברור מאליו שכולנו מתגייסים כאיש אחד ובלב שלם למהלך ההיסטורי הזה וקשובים לצורך של ציבור הבוחרים לקבל הכרה במורשת כה יחודית של עמנו.

תיאמתי עם ארז ביטון שאדבר על דרך אברהם הדרך הסופית הישראלית. שזו תפיסת יהדות מזרחית קוסמופוליטית גלובלית שעוברת כחוט השני ומתפתחת בתוך היהדות המזרחית מאז ספר חובות הלבבות לרבינו בחיי, ועבור דרך הרמב"ם, בנו ואחיו, ודרך המשורר רבי ישראל המשורר שבזי ודמויות מפתח בקהילות ישראל שפעלו במצרים, בארץ ישראל, בתורכיה, בתימן ובהודו, ועד ימינו אלה. נושא זה הוא מוקד מחקר מזה עשור במספר מסגרות אקדמיות כגון אוניברסיטת גטינגן, מכון ון ליר, מרכז מוסיוף לחקר הקבלה באוניברסיטת בר אילן ואני אשמח לתרום ממחקריי בתחום היהדות הסופית במסגרת תת-ועדת ההגות. במסגרת הזו נכללות מסורות סוד שעוברות כחוט השני בתוך הזרם המרכזי של יהדות ספרד באמצעות חובות הלבבות ודרך הזרם המרכזי של היהדות במצרים בתקופתו של רבי אברהם נשיא קהילת מצרים והרב הראשי של מצרים ודרך נעים זמירות ישראל, מאושיות התרבות של ישראל בצפת במאה ה-16 והרב הראשי של קהילת עזה בעשורים הראשונים של המאה ה-17. חוט השני עובר גם בתוך יהדות תימן, ובכמה משיריו של המשורר רבי שלום שבזי וכבמסורות הקואליה של יהדות הודו פרס ואין צריך לומר כי הגות זו צריכה מחקר וחשיפה, גם בתוך מסורת יהודי תורכיה תראקיה הבלקן ונציה ליורנו פיסה איטליה ג'רבה מרוקו ויוון. הסופיות היהודית היא נושא שמצריך עוד מחקר ומימון של המועצה להשכלה גבוהה. זאת, כי פריחתו של המחקר הסופי בעולם היא יחסית עניין חדש בן עשור. לפני כן מתי מעט עסקו במיסטיקה האיסלאמית: אנבר שפולין ואן מרי שימל. חקר הסופיות היהודית מתפתח בארץ ובעיקר במרכז מוסיוף לחקר הקבלה שבאוניברסיטת בר אילן.

ממה שידוע לי עד כה היהדות הסופית היא אנזים שיצר תרבות של יהדות מזרח שהיא גשר בין תרבויות. שאפשר ליהדות זו לא רק לשרוד אלא גם לחיות ולהתקיים בתוך מגוון התרבויות ולצאת בשלום מן התרבות הזורואסטית והמניכאית, מן הנצרות וההינדואיזם וכמובן אין צריך לומר גם מתוך ארצות האסלאם. ההגות שמציע הסופיזם היהודי שמתפתח בישראל ממש מתחילת המאה ה-21 היא תפיסת הדיאלוג כמפתח, תפיסה קוסמופוליטית אשר בה עוברים הרעיונות בין התרבויות ובין הדתות בדרך של אוסמוזה רעיונית, בדרך הרוח, כמובן, תחת החשיבה הביקורתית והפילטר של עקרונות היהדות. הגות זו מטפחת את הערכים של הסובלנות ומתינות שמאפיינת את הזהות המזרחית - כמו שצינו כאן חבריי לשולחן העגול - ומנחילה אותם לא רק לכל העם אלא גם לכל אדם באשר הוא אדם.

בשלב ראשוני זה התכבדתי להעביר לוועדה מסמך שכתבו החוקרים האוטוידקטיים אילנה שזור ואליעז דנדקר, ושמאתאר את האירועים המשמעותיים לאורך הדורות בקהילת הבני ישראל בהודו ואת דמויות המפתח של הקהילה. למרות ההיסטוריה המופלאה של קהילת הבני-ישראל בהודו מעטים למדו על כך במסגרת מערכת החינוך בארצנו. מעטים יודעים שבמשך 1400 שנה היתה נסיכות ישראלית בהודו. נסיכות של ממש. אני ממליצה אפוא ללמד את מורשת קהילת הבני-ישראל בהודו במוסדות החינוך בכל הרמות, כולל בהשכלה הגבוהה. וכן, ממליצה לצרף לתכנית הלימודים את ההיסטוריה של יהדות תורכיה תראקיה ואיזמיר. באיזמיר מתבצע פרויקט מזה חמש שנים של שיקום 13 בתי הכנסת שהם כשלעצמם מיקרוקוסמוס של מגוון קהילות

ספרד וגם קהילת אשכנז. ולהעשיר את תכנית לימודים בלימוד ההיסטוריה הקוסמופוליטית הזו של יהדות תורכיה תראקיה ואיזמיר.

קהילת 'בני ישראל' מהודו

אילנה שזור ואליעז דנדקר

עוד בטרם נרחיב על האירועים המרכזיים המשמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות בקהילה ה'בני ישראל' מהודו, אנו מבקשים להדגיש את החשיבות של הסיפור העממי ולהקדיש לו זמן בתוכניות הלימודים. באמצעות הסיפורים העממיים תהיה לילדים בגילאים הצעירים, אפשרות להכיר את הסיפורים המסורת שבעל פה שהעבירה מדור לדור את קורות הקהילה. אנו מציינים שלושה סיפורים עיקריים:

- א. הסיפור על ראשוני הבני ישראל מגיעים לחופי הודו, וניצלים על ידי כוהני דת הינדיים.
- ב. סיפור התגלות אליהו הנביא ועלייתו השמימה.
- ג. המפגש עם הרדב"מ – מבחן הכשרות בו הצליחו נשות הקהילה.

שנית, חשוב לנו לאזכר גם אתר היסטורי חשוב המהווה מוקד ביקור תיירותי עכשווי בהודו: בית העלמין העתיק של ה'בני ישראל' מהודו. הוא נחשב לעתיק ביותר מחוץ לישראל, בן אלפיים מאתיים שנה וראוי לאזכור בשיעורים הרלוונטיים.

להלן עובדות היסטוריות מרכזיות על קהילת הבני ישראל מהודו המונה כיום כמאה אלף איש ואישה.

- א. מפגש הרדב"מ עם אנשי הקהילה, כפי שהתגלה באגרתו של הרמב"מ לחכמי לונדון (עיר בצרפת).
- ב. החל מ 1746 מעבר מחיי כפר לחיים עירוניים. 1784 החלה התעוררות רוחנית בקרב אנשי הקהילה, התפתחה מנהיגות דתית וחילונית. רבים מאנשי הקהילה החלו לרכוש השכלה כללית ומקצועות חדשים.
- ג. משנת 1850 החלו רבים בקהילה לעסוק בלימודים כלליים: פילוספיה, מדע, אומנות, מקצועות ריאליים, ובאותן שנים מתחילים להיות עיתונאים מהקהילה.
- ד. 1860 ראשוני בני ישראל מגיעים ל'סוריה הגדולה' לביקור בירושלים ומקומות הקודש.
- ה. 1897 הזמנה לקונגרס הציוני הראשון בבזל. ראשי הקהילה דחו אותה בנימוס מסיבות משיחיות.
- ו. ב-1912 החלו צעירים בעלי רקע טכני, להשתלב כשחקנים, מפיקים, וביניהם היו גם נשים והיו למעשה את מקימי תעשיית הקולנוע ההודי (בוליווד).
- ז. 1913 הוקם ארגון הנשים הראשון של הבני ישראל, 'שטרי מנדיל' שדגל בהשכלה והתפתחות של נשים ממקצועות מסורתיים.
- ח. מ-1920 החלו צעירים לקחת חלק פעיל בתנועה הציונית.
- ט. מ-1930 החלו רבים לקחת חלק בתנועת הלאומיות היהודית לעצמאות. בסכסוך הדמים שבין ההינדואים למוסלמים, היה לחיילים מהבני ישראל תפקיד מתווך וחוצץ בין הצדדים.
- י. ב-1940 רבקה ראובן הופכת למנהיגה ציונית בקרב הקהילה של הבני ישראל בהודו ומגיעה לאוניברסיטה העברית להרצות על החינוך בהודו.
- יא. ב-1947 עלו כחמישים לוחמים מהקהילה, יוצאי מלחמת העולם השנייה, ונלחמו לעצמאות מדינת ישראל. מעל מחציתם נפלו בקרבות אלו.

- יב. ב-1949, עליית מטוס הרווקים והרווקות – העלייה הראשונה המוסדרת של 'בני ישראל'.
- יג. בין 1951-1952 – המחאה החברתית הראשונה, בשביתה שקטה, דרשו הבני ישראל שיויון דתי. אחרי מחאה ארוכה, הושבו 115 מהם להודו בהוראת בן גוריון.
- יד. ב-1962 – פרסום הספר המקיף 'בני ישראל', פסקי הלכה ומקורות לבירור דינם ושאלת מוצאם של הרבנות הראשית לישראל.
- טו. ב-1964 הפגנה המונית של הבני ישראל בדרישה להכיר בנו כחלק מהעם היהודי. 'כולנו בני ישראל'.
- טז. באוגוסט 1964 לוי אשכול ראש ממשלת ישראל, נואם בכנסת בעד שיויון מוחלט של בני ישראל בארץ.
- יז. ב-1992 כינון יחסים דיפלומטיים עם הודו.

להלן דמויות המופת של הבני ישראל מהודו שיש לציין וללמד בתכנית הלימודים.

1. לפני 900 שנה, בשנות השישים של המאה ה-12, רדב"מ, רבי דויד בן מימון – מגלה את קהילת בני ישראל מחדש
2. לפני 300 שנה, בשנת 1784: האחים שמואל ויצחק דיווקר, הקמודן מוקדם הראשוני נשיא הקהילה, מקימי בית הכנסת הראשון בהודו בתקופה המודרנית (1796). מאחדי קהילת בני ישראל בעת החדשה.
3. לפני 150 שנה, בשנת 1857: סובידר מייג'ור שמואל מוזס נגבקר, קצין בכיר בצבא האימפריה הבריטית. נלחם באתיופיה, תימן וגם במרד ההודי הגדול נגד המלכה ג'הנסי. היה הראשון שבנה את בית הכנסת בטהנה (1879).
4. לפני 120 שנה: נבחר לראש ממשלת ג'ינג'ירה, חאן בהדור בפוג'י ישראל ורגהרקר.
5. לפני 120 שנה בשנת 1871: כיהן כמרצה לעברית באוניברסיטת מומבאי, יוסף יחזקאל ראג'פורקר.
6. לפני 120 שנה: בשנת 1880 החלה פעילותו הציבורית של חיים שמואל קהימקר, מנהל בית הספר, מנהיג קהילתי ומקורב לשלטון הבריטי, הראשון שכתב ספר מקיף על הבני ישראל. פורסם בישראל בשנת 1937 על ידי דר' אולסוונגר.
7. לפני 100 שנה: בשנת 1913 רבקה ראובן אשת חינוך חלוצה בהודו, ופעילה ציונית מקימת בית הכנסת הרפורמי הראשון במומבאי. עודדה עלייה למדינת ישראל, אולם לא עלתה בעצמה.
8. לפני 100 שנה: בשנת 1918 הוסמכה דר' ג'רושה ז'יראד ברפואה והיתה חלוצה בתחום בהודו בעלת פרסים והכרה בהודו, ממקימת בית הכנסת הרפורמי במומבאי.
9. לפני 80 שנה: בשנת 1937 נבחר ראש עיריית מומבאי אליהו מוזס ראג'פורקר הראשון מהקהילה בהודו.
10. לפני 60 שנה: בשנת 1951-1952 שניים ממארגני המחאה הראשונה בישראל, שמשון שמשון ואייזיק דיווקר הובילו את המחאה שהביאה להשבתם להודו.
11. לפני 40 שנה: פלורה סמואל – מייסדת ארגון נשים יוצאות הודו בארץ ה'מיילה מנדיל'.
12. לפני 40 שנה הוקם 'ארגון יוצאי הודו בישראל'.
13. לפני 4 שנים יצאה אסופת סיפורים מחיי נשים יוצאות הודו בארץ 'איצ'קדנה שוברת שתיקה'.

להלן שלושה ממובילי התחייה החזנית של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20

1. החזן שמואל שלום סוגאוקר (1856-1937)

2. החזן אליעזר ראובנג'י דנדקר (1874-1951)

3. החזן שמואל אליהו קולטקר (1859-1959)

* מספרי טלפון: 058-5641664 050-9566098

מורשת יהדות אתיופיה: סיכום המלצות

נעמי שמואל

המטרות:

- ✓ חיזוק הדימוי העצמי של ילדים יוצאי אתיופיה במערכת החינוך
- ✓ חשיפת סיפורי גבורה ומורשת יהודי אתיופיה לכלל התלמידים
- ✓ התמודדות מושכלת ומקצועית עם דעות קדומות וסטריאוטיפים בכיתה
- ✓ חינוך לערכים הומאניים לכלל התלמידים דרך המפגש עם יוצאי אתיופיה

הרציונל:

בדומה לחוויות של עולים ומהגרים בארץ ובעולם כולו, גם בקרב עולי אתיופיה אפשר לזהות שתי חוויות מרכזיות. האחת חוויה של אובדן ופרידה המלווה בכאב על כל מה שאבד, הניתוק מן הסביבה המוכרת, הזרות וחוסר האונים בסביבה החדשה, ואילו השנייה חוויה של התגברות וצמיחה שיש בה הזדמנות לשינוי, חלומות והתפתחות אישית.

יש חשיבות רבה למתן תשומת לב מיוחדת לתהליך בניית הזהות במעבר בין תרבותי ולהשפעתו המכרעת על הדימוי העצמי של התלמידים. התייחסות מצומצמת סביב מאפיינים תרבותיים ומנהגים בלבד, כגון ערב עדות או חגיגת יום הסיגד, אינה מספקת ולא נוגעת ברובד העמוק של הזהות התרבותית ומשמעותה. תחושת השייכות, שהיא הכרחית להרגשה הכללית ולא־מוץ ארץ ישראל כבית רוחני, ערכי ולא רק פיזי, אינה נרכשת באופן אוטומטי עם קבלת תעודת זהות, העתקת מקום מגורים או ישיבה בכיתה הטרופית. היא גם לא נרכשת עם ידיעת השפה, עם היכולת לתקשר בעברית, למרות שזו יכולת נחוצה מאוד. תחושה זו איננה מגיעה באופן אוטומטי אפילו למי שנולד כאן, אם הוא חש זר בסביבתו. כל עולה או בין של עולים הגדל על התפר בין כמה תרבויות צריך ללמוד להכיל בתוך עצמו את מורכבות זהותו. ההכרה בכך על ידי המערכת החינוכית ועמיתיו בכיתה חיונית כדי שיוכל ללמוד לחיות בשלום עם עצמו. עבודה חינוכית מושכלת בנושא יכולה להביא את הנקלטים לגיבוש זהות אינטגרטיבית, רבת-פנים, המשלבת בין רכיבים מהעבר לבין רכיבים מההווה ונותנת לגיטימיות לזהותם המורכבת.

זהות תרבותית מהווה חלק בלתי נפרד מזהותו של כל אדם. התפיסה העצמית, הערכים, ההתנהגויות וכל מה שמכיל ומגדיר מי אנחנו נגזרים מתוך ההשתייכות התרבותית שלנו. על מנת שילדים יתפתחו באופן בריא ותקין חשוב שיגבשו את זהותם התרבותית בצורה מסודרת ומובנית. תהליך מעין זה מביא אותם לתפקוד טוב יותר בסביבה החדשה, במעגלי החיים השונים, ומחזק את תחושת השייכות שלהם. גיבוש הזהות התרבותית הייחודית הוא שלב חשוב בדרך לחיפוש המשותף והמאחד עם שאר בני החברה. כמו במסגרת המשפחתית, גם בחברה הרחבה כל אדם משתקק להכרה בייחודיותו ובו בזמן להרגיש את שייכותו לכלל, ועל כן אין מה לחשוש מהיבדלות.

סוגיית צבע העור מהווה אף היא חלק בלתי נפרד מזהותו ומחוויותיו של האדם והיא אחד מן המרכיבים המשפיעים על הדימוי העצמי של הילדים. בתוך כך, סוגיה זו היא בעלת השפעה מרכזית בהקשר של תלמידים

יוצאי אתיופיה, אשר חשופים למסרים גלויים וסמויים אודות צבע עורם. המסרים נמצאים בשפה היום יומית, בתקשורת, בספרי ילדים וכו': ביטויים כדוגמת 'היה לי יום שחור', 'נקודה שחורה נגדו', הכבשה השחורה במשפחה', 'ראיתי שחור בעיניים', הם ביטויים שכיחים. גם באגדות הילדים בדרך כלל האיש הרשע והמרושע צבוע בצבע שחור כהה. תלמידים עולים מאתיופיה צריכים, ללא כל הכנה מוקדמת, להתמודד עם גיבוש זהותם, וזאת כמיעוט שחור בעולם הלבן הרווי מסרים כנ"ל. בניגוד לדעה הרווחת, סוגיה זו לא נעלמת עם הזמן אלא מתגבשת כחלק אינטגרלי מזהותם החדשה בארץ. לכן הצורך הדחוף בהתייחסות לנושא באופן מושכל בכיתות במישור הרגשי, העובדתי והפרשני.

תופעות של גזענות כתוצאה מחשיבה סטריאוטיפית ודעות קדומות הן חלק מהחוויה האנושית, אולם התעלמות מהן וחוסר התייחסות מגבירים את התופעה, והדרך היעילה למניעה היא העיסוק בכך באופן מושכל. נושא זה עולה כמעט בכל מקום: בבית, בשכונה, באמצעי התקשורת, בבית הספר וכו' והילדים חשופים למסרים המסוכנים ללא שום בקרה. שיח הקיפוח העדתי ואמירות של גזענות נגד עולים ואנשים שונים מגיעים אל הילדים ומשפיעים על תפיסת עולמם, על התנהלותם מול המערכת, על ציפיותיהם מעצמם ועל נכונותם להציב מטרות ולהשקיע מאמצים כדי להשיג אותן.

ילדים יוצאי אתיופיה מתקשים במיוחד להתמודד עם הנושאים הנ"ל, ולחלקם אין ערוצי תקשורת טובים לשיחה פתוחה עם הוריהם כדי לחלוק עמם את חוויותיהם. הם מנסים להתמודד באופן עצמאי עם הקשיים הרגשיים וחשופים מאוד למסרים השליליים של שיח הקיפוח, המאשים את מצבם על מוצאם. העיסוק בנושא של גזענות, דעות קדומות וסטריאוטיפים במסגרת חינוכית חשובה ביותר על מנת להעביר מסר חזק של קבלה, עידוד והתגברות. כמו כן, עצם העלאת המודעות ברמה האישית והחברתית מהווה פעולה מונעת לכלל התלמידים בבית הספר. השאלות המוסריות שיעלו בכיתה, ופירוק הסטריאוטיפים הקיימים, מהווים פעולה חינוכית המקדמת ערכים מוסריים בבית הספר ובכלל.

מורשת יהדות אתיופיה; המלצות מותאמות גיל מאת נעמי שמואל

גילאי התלמידים	רציונל	התכנים	העברה באמצעות	דוגמאות לחומרים
גן	זהו הגיל שילדים מתחילים להבחין בחבלי הילדות בין אנשים, הילדים ממוקדים בעצמם, הבחירות הם על בסיס העדפות אישיות, השיפוט המוסרי מתבסס על 'מה אני אוהב'.	חשיפה לאנושי, קולל צבע עור.	ספרים, משחקים, חומות, אומנות, אתיופית.	ספרים; אבא חום, דסטה ואני, מה שמי ומי אני, ואבא תספר לי עוד מאת נעמי שמואל.
יסודי א-ג	המודעות לשוני בין אנשים מתפתחת, הילד מתמקד יותר ויותר בחברה. השיפוט המוסרי מתבסס על 'מה החברה מרשה לי'. מתפתחת רגישות לקבוצות,	הכרות תרבויות שונות, הכרות עם סיפורי עליות.	ספרים, משחקים.	ספרים; אבא חום, עץ החיים, מעיינות טגאו, הירח הוא דבו, מאת נעמי שמואל. "אלמז פוסעת בשבילי ילדותה" מאת וובית

והזהות עם קבוצת השייכות.	מנגיסטו, "תעלולי אבא גברהנה" מאת מסקי שיברו, "הצמות היפות של מימי" מאת מנברו שמעון.
יסודי ד-ו	<p>מתפתחת יכולת הבנת האחר, הילד מתמקד בפרט ומתחיל לפתח עקרונות וערכים אישיים. השיפוט המוסרי כולל את המושג של הכבוד לאחר.</p> <p>העמקה בסיפורי ספרים, סיפורי עליות, המסע, מבצע משה ומבצע שלמה. הכרות עם דמויות משמעותיות בקהילה.</p> <p>ספרים; ילדת הקשת בענן ובנו של צייד האריות מאת נעמי שמואל. קלקידן, יום החרגול וימים אחרים מאת דורית אורגד. משחק הפתגמים. ההצגה "ילדת הקשת בענן" תאטרון גושן ותאטרון הקיבוץ.</p>
חטיבה	<p>שיפוט של אנשים על בסיס תכונות פנימיות במקום חיצוניות עולה עם הגיל. מתפתחת הבנה של השוני התוך קבוצתי והמשותף הבין קבוצתי. ילדים מתחילים להכיר בזה שהדעות שלהם יכולים להיות שונים מהדעות של אחרים וששניהם לגיטימיים.</p> <p>סיפורי הצלחה, מפגשים עם דמויות ציבוריות יוצאי אתיופיה, ההיסטוריה של הקהילה. חקר שורשים משפחתיים.</p> <p>ספרים, משחקים, סרטים, הצגות, מפגשים עם דוגמאות להצלחה אישית בתחומים שונים מקרב הקהילה.</p>
תיכון	<p>הבנה מעמיקה יותר לנושא של קבוצות שייכות והבדלים בין אנשים, התפתחות מודעות למתרחש במדינה ונקיטת עמדה שיפוטית ומוסרית בוגרת.</p> <p>דיון והעמקה בסוגיית השתלבותם של יהודי אתיופיה בארץ.</p> <p>ספרים, הצגות, מוזיקה, סרטים, מפגשים עם דוגמאות להצלחה אישית בתחומים שונים מקרב הקהילה. נוער יוצא אתיופיה מאת אילנה אבן טוב-ישראלי, חלום בין סורגים, סיפורם של אסירי ציון מאתיופיה,</p>

ברוך מאירי/רחמים
אלעזר. מתחיל
מהתחלה מאת גדי
יברקן.
סרט: עלים אדומים

הערות

יש כאן קצת דוגמאות, בטוח יש יותר חומרים קיימים וגם ניתן ליצור חומרים חדשים.
יש צורך בהכשרת מורים לעבודה מושכלת בנושאים רגישים כגון סטריאוטיפים, דעות קדומות וגזענות.

- נעמי שמואל היא סופרת, אנתרופולוגית ומנחת הורים. כלת פרס ראש הממשלה לספרות תשע"ב ופרס עידוד היצירה מטעם אקו"ם תשע"ג על הספר "בטן מלאה דמעות" (פרדס, 2015). היא דוקטורנטית באוניברסיטה העברית בירושלים בחוג לפולקלור יהודי השוואתי וחוקרת ומרצה בתחום של הורות וחינוך במעבר בין תרבותי.

דגשים להעמקת הזהות של קהילת יהודי אתיופיה במערכת החינוך דוד דרסלי אבטה, עו"ד

הקדמה

שמי דוד דרסלי אבטה, עו"ד במקצועי ופועל יחד עם אנשים טובים נוספים לקידום חברה ישראלית טובה ומאפשרת יותר. כמו כן, פועל לקידום יצירת ידע וזיקה, למידה וקבלה מקהילת יוצאי אתיופיה, תוך הבנת תרומתם לחברה הישראלית בהיבט הערכי ציוני, תרבותי, היסטורי, על מנת להופכו לחלק אינטגרלי מהנרטיב הישראלי-יהודי.

פעילות זו נובעת מהידיעה וההבנה כי היכרות, שיח, למידה וקבלה יוצרים את החיבור בין האנשים ובין קהילות בחברה הישראלית. לכן יזמתי יחד עם רעייתי את מיזם 'סיפור על הדרך' אותו אנו מובילים יחד עם החברה למתנסים, אשר נועד לחבר בין אנשים דרך הסיפור.

המחאות האחרונות של בני הקהילה שלי - ישראלים יוצאי אתיופיה, המחישו עבורי יותר מכל עד כמה ההיכרות של מרבית החברה הישראלית שאינם יוצאי אתיופיה עם קהילת יהודי אתיופיה היא מועטה - לרבות הנרטיב, ההיסטוריה, התרבות, וכן מעל 2000 שנות ציונות ומסעות לישראל, לירושלים שאינם מוכרים מספיק.

חוסר היכרות זה, מהווה לעניות דעתי מכשול משמעותי בתחושת השייכות של יהודי אתיופיה בחברה הישראלית. לא פחות מכך, החברה הישראלית והעם היהודי מפספס עושר תרבותי, היסטורי, ציוני, ערכי ורוחני בכך שהנרטיב של קהילת יהודי אתיופיה אינו מקבל מקום הולם וראוי בנרטיב הישראלי - יהודי.

כישראלי ויהודי שעלה מאתיופיה, חשתי ועודני חש, כי אנחנו לבד במערכה - במאבק השייכות בחברה הישראלית. לצערי המאבק הפך למאבקם של ישראלים יוצאי אתיופיה בלבד במקום של החברה הישראלית כולה. כאן המקום להביא פתגם אמהרי המתאר אולי במקצת את המצב החברתי הבעייתי בו אנו נתונים בחברה הישראלית:

'יממון יששגה מדהנית ילאום = חברה המסתירה את חוליה לא תמצא לה תרופה'

על כן, קידום העמקת הזהות של קהילת יהודי אתיופיה במערכת החינוך ראוי ואף מתבקש שייעשה על ידי הוועדה הנכבדה הזו יחד עם קהילות ספרד והמזרח.

אבהיר, כי דבריי מהווים מתן רקע לתחומים היכולים/צריכים להיות רלבנטיים (לעניות דעתי) למערכת החינוך ולעבודת הוועדה בהיקשר של יהודי אתיופיה. על בסיס רקע זה שאסקור בקצרה, ניתן להעמיק ולבחון את אופן שילובם במערכת החינוך.

האירועים המרכזיים המשמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות

בשל העובדה שאין עדיין מספיק מחקרים מעמיקים סביב הקהילה היהודית מאתיופיה, קיימת לכאורה תחושה כי לא התרחשו באזור זה (קרן מזרח אפריקה) אירועים מרכזיים המשמעותיים לחיי הקהילה היהודית באתיופיה והעם היהודי בכללותו.

למעשה, מיום שנוצר הקשר עם גורמים אירופאיים או אחרים אשר הגיעו לאתיופיה, אנו פוגשים אזכורים ותיעודים של המתרחש בהקשר של יהודי אתיופיה (ביתא ישראל).

להלן מספר אירועים מרכזיים ומשמעותיים שהתרחשו ומתועדים בהקשר של קהילת יהודי אתיופיה:

תקופת השלטון היהודי בצפון אתיופיה – שושלת הגדעונים מהמאה ה-4 (המלכה יהודית).

תקופת השושלת הסולמונית – תקופת ההישרדות של יהודי אתיופיה, נישול בזכויות בעלות על קרקעות וכינויים 'פלאשים' – יהודים פולשים ונוודים (בחלקו מקביל לתקופת גירוש ספרד).

הקשר שהתקיים בין קהילת יהודי אתיופיה לשאר קהילות יהודיות בעולם – מצרים (הרדב"ז בשנת 1552), תימן (קהילת עדן), ספרד (בנימין מטודלה/אלדד הדני), אנשי ירושלים (דניאל בן חנניה בשנת 1855), גרמניה (הרב עזריאל הילדסהיימר בשנת 1864).

ניסיונות העלייה מאתיופיה לישראל – 1862 – אבא מהרי, נזיר ומנהיג מ"ביתא ישראל", יוצא יחד עם אלפי יהודים במסע רגלי מאתיופיה לעבר ירושלים דרך ים סוף.

ניסיונות עליה דרך סודן – בין השנים 1966 ועד שנת 1977 עת עלייתו לשלטון של מנחם בגין.

דמויות המופת שאותן ראוי לציין וללמד בתכנית הלימודים

היכולת של קהילה יהודית להצליח לשרוד תקופה כה ארוכה ואף לזכות לחזור הביתה, לארץ ישראל וירושלים, היא לרוב בזכות מנהיגות רוחנית, חברתית, קהילתית וחינוכית שהנהיגה והובילה קהילה יהודית שלמה במשך יותר מ-2000 שנה. זאת, תוך התמודדות עם אתגרים קשים שגבו מחיר אישי וקהילתי כבדים מנשוא.

כמו כן, קהילה יהודית זו הצמיחה מתוכה מנהיגים פורצי דרך אשר נלחמו ונאבקו בכל דרך לשוב לחיק אחיהם – יהודי שאר הקהילות והעם היהודי היושב בציון. כל זאת, למרות הקשיים שהוערמו על הקהילה לאורך יותר מ-100 שנות ציונות.

על כן, לקהילת יהודי אתיופיה דמויות מופת אשר המשיכו את מעבר הלפיד של כל הדורות במשך כל תקופת הגלות עד החזרה לירושלים – ישראל.

להלן רשימה חלקית של אנשי חינוך, מנהיגים ופורצי דרך שראוי לינוק מאישיותם ופועלם למען קהילתם ולמען עמם וארצם:

יוסף הלוי ויעקב פייטלוביץ' – מורה ותלמידו אשר פתחו את הצוהר והיוו גשר לקשר של קהילת יהודי אתיופיה עם שאר קהילות ישראל.

פרופסור תאמרת עמנואל – היה איש ציבור יהודי אתיופי, פרופסור ומנהל ומקים בית הספר היהודי הראשון באתיופיה.

יונה בוגלה - מחנך ואיש ציבור יהודי-אתיופי שהיה מנהלה של רשת החינוך של ביתא ישראל באתיופיה במשך שנים. הוא פעל לחיזוק הקשר בין יהודי התפוצות ובין מדינת ישראל לקהילת ביתא ישראל. **אלקה ביוך איסיאס** – איש ציבור ומנהל בית הספר היהודי באמבובר (הכפר היהודי המרכזי של יהודי אתיופיה).

פרדה אקלום – איש חינוך יהודי – אתיופי, בין הפעילים העיקריים ופורצי הדרך בעלייה מאתיופיה לישראל דרך סודן.

ברוך טנגניה – פעיל עליה מרכזי שהקדיש את חייו למען עלייתם של יהודי אתיופיה לישראל.

מנהיגות רוחנית:

קייס ברהן ברוך, קייס יצחק יאסו, קייס עזריה יהייס – שנכדו קייס אביהו עזריה המשמש כיום כיו"ר המועצה הארצית של כוהני יהדות אתיופיה בישראל ומנהיג בית מדרש לקייסים בעיר אשקלון.

שפה ותרבות:

נדבך נוסף, ייחודי ובולט בקרב קהילת יוצאי אתיופיה וביכולתו להעשיר את מערכת החינוך (תלמידים ואנשי צוות כאחד) הוא עולמה התרבותי של קהילת יהודי אתיופיה – תרבות המעודדת את האדם להמעיט בדיבור ישיר ('דוגרי') ולהרבות יותר בהקשבה ודיבור באמצעות **משלים ופתגמים**.

תפיסה זו לכאורה רחוקה מהתרבות הישראלית מערבית המוכרת לנו כיום. יחד עם זאת, עיסוק בנושא הפתגמים (בדומה לפתגמים בארמית) יכול לתת מקום לתרבויות נוספות, להעשיר ולהוות כלי לתקשורת בין אישית ולעדן במעט את השיח המצוי בחברה הישראלית.

'סיפור על הדרך' – מפגשים של אנשי הצוות החינוכי והמערכת החינוכית עם סיפורה הציוני ישראלי של קהילת יהודי אתיופיה באמצעות מפגש אינטימי עם מספרים ישראלים יוצאי אתיופיה.

בהתאם לפתח דברי לעיל, סקירה קצרה זו שסקרתי עבור הוועדה הנכבדה, מהווה טעימה לחלקים ממרכיבי זהותה של קהילת יהודי אתיופיה אשר באמצעותה ניתן לבחון באופן מעמיק את שילובה של זהות זו במערכת החינוך.

תמר ליכט

מנהלת מרכז שבו בנים

מהם האירועים המרכזיים המשמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות בקהילת יהודי אתיופיה?

בחרתי בשני אירועים מרכזיים ומשמעותיים לקהילה ולנסיבות עלייתה לארץ ישראל, ובנוסף בחגה הייחודי – חג הסיגד.

מבצע משה (נובמבר 1984 – ינואר 1985) – מבצע אווירי סודי להעלאתם של כ-6, 500 יהודים מאתיופיה ששהו בתנאים קשים במחנות פליטים בסודאן, ואשר סכנה נשקפה לחייהם. מגעים דיפלומטיים חשאיים, בסיוע ממשלת ארה"ב, הניבו הסכמה שבשתיקה מצד שליט סודאן דאז, גנרל ג'עפר אלנומירי, לנחיתת מטוסים בחרטום, ובתנאי שחשאויות המבצע תישמר. בראשית המבצע יצאו הטיסות מסודאן אחת ליומיים, אך מאוחר יותר הוגבר הקצב לטיסה אחת ביום. המבצע הופסק ב-5 ינואר 1985 בעקבות הדלפתו לאמצעי התקשורת, והדחתו של שליט סודן.

מבצע שלמה (24-25 במאי 1991) – מבצע רכבת אווירית שבמהלכו הועלו לישראל 14, 310 בני קהילת יהודי אתיופיה שהיו מרוכזים באדיס אבבה. בנובמבר 1989 חודשו היחסים בין ישראל לאתיופיה שהייתה שרויה באותה עת במלחמת אזרחים. במהלך אותה שנה הגיעו לאדיס אבבה כ-20, 000 יהודים שנקבצו סביב שגרירות ישראל, אך שליט אתיופיה, מנגיסתו היילה-מרים, החזיק בהם כבני ערובה כדי להכריח את ממשלת ישראל לספק לממשלתו אמצעי לחימה. מחשש לגורלם של יהודים אלה, שרוכזו בצפיפות ובתנאים קשים, נתן ב-1991, ראש הממשלה דאז, יצחק שמיר, הוראה להיערך למבצע הצלה אפשרי של יהודי אתיופיה בשיתוף צה"ל, המוסד, משרד החוץ והסוכנות היהודית. בסוף מאי 1991, ימים ספורים לפני נפילת אדיס אבבה בידי המורדים, הסכימו בכירי שלטונם של מנגיסתו – שנמלט מאתיופיה – לאפשר את העלאתם של היהודים לישראל תמורת 35 מיליון דולרים. במקביל התנהלו מגעים אמריקאיים עם המורדים במטרה לדחות את כיבוש אדיס אבבה עד להוצאת היהודים. בשישי ושבת 24-25 במאי 1991 הועלו ארצה ברכבת אווירית של שלושים ושלושה מטוסים 14, 310 עולים מאתיופיה במסגרת מבצע שלמה. במבצע השתתפו עשרים וארבע מטוסים של חיל האוויר, תשעה מטוסי אל-על ומטוס אחד של חברת התעופה האתיופית. את המטוסים אבטחו מהקרע חיילים ישראלים.

חג הסיגד – חג ייחודי של יהודי אתיופיה המתקיים בכ"ט בחוון, 50 יום לאחר יום הכיפורים. במרכז החג עומד טקס חידוש הברית בין העם לאל והוא מבוסס על התיאור בנחמיה ח-ט של חידוש הברית בין שבי ציון ובין אלהי ישראל. זהו יום של צום, טהרה והתחדשות, שעיקרו טקס שנערך בראש הר גבוה הכולל ברכות ותפילות לגאולה.

דמויות המופת של הקהילה שאותן ראוי לדעתי לציין וללמוד בתכנית הלימודים הן:

1. **אבא וודאג'ה** – נזיר מביתא ישראל בן המאה התשע-עשרה, ראש נזירי אזור קווארה. באמצע שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה עמד בראש תנועת תחייה רוחנית שהשיבה את ביתא ישראל למקורות היהדות, לאחר משבר דתי שפקד את העדה בראשית המאה. לפי יוסף הלוי, אבא וודאג'ה היה אחד ממנהיגי המסע של יהודים אתיופים לעבר ארץ ישראל בשנת 1862.

2. **אבא מהרי** – נזיר יהודי – אתיופי ומנהיג דתי בעל אופי משיחי. יליד חבל קווארה. פעל במהלך המאה ה-19. אבא מהרי חי חיי נזירות והיה דמות רוחנית מרכזית בקרב בני קהילתו. ב-1862 הוביל מסע של בני עדתו לכיוון ארץ ישראל. המסע הסתיים בכישלון, ורבים נספו בו. כישלון המסע לא פגע בהערצה שאבא מהרי זכה לה אצל ביתא ישראל.

3. **פרופ' תמרית עמנואל** – נולד בשנת 1888 בכפר אזוז הסמוך לעיר גונדר. בגיל 16 פגש את ד"ר יעקב פייטלובביץ' והצטרף אליו ללימודים באירופה. בשנים 1904-1908 למד בבית ספר למורים של ארגון כי"ח בפריס, ואחר המשיך בלימודיו בבית המדרש לרבנים בפירנצה שבאיטליה, בו סיים את לימודיו ושימש כמורה מספר שנים. בשנת 1923 שב לאתיופיה ומונה למנהלו של בית הספר הראשון להכשרת מורים יהודיים שהקים ד"ר פייטלובביץ' באדיס אבבה. הוא יזם את תרגום המצהפה קדום (ספרי הקודש) משפת הגעז לשפה האמהרית הנפוצה. עמנואל היה למנהיג בקהילת יהודי אדיס אבבה ואף היה מקורב לקיסר האחרון של אתיופיה, ראס טפרי (לימים הקיסר היילה סלאסי). הוא שימש כנשיא המועצה להשכלת העם באתיופיה והייתה לו תרומה מרכזית בהכנת המילון האמהרי הראשון. במהלך הכיבוש האיטלקי, נשאר עמנואל באתיופיה ופעל להכיר בביתא ישראל כחלק מיהדות איטליה. גם לאחר שקיבל על עצמו תפקידים ממלכתיים חשובים הונו רבות מתכניותיו לחינוך והשכלה בעיקר עבור ילדי ביתא ישראל ולכתיבת תולדות ביתא ישראל באתיופיה. בשנת 1957 עלה לארץ ישראל ונפטר בשנת 1963 בירושלים.

4. **פרדה יזאוא אקלום** – פעיל עלייה מביתא ישראל שהניח בשלהי שנות השבעים את התשתית הארגונית לעליית יהודי אתיופיה דרך סודאן. נולד ב-1944 בכפר עדי-וורווה שבמחוז תיגרה. במהלך שנות השבעים שימש בשורה של תפקידים חינוכיים, תחילה מטעם משרד החינוך האתיופי ואחר כך מטעם ארגון "אורט". בשל פעילותו באורט נרדף בידי השלטונות האתיופיים אך הצליח להימלט לסודאן, ושם פעל במחתרת להעלאתם של יהודים מאתיופיה לישראל.

5. **יונה בוגלה** – נולד בכפר וולקה במחוז גונדר ב-1908. בשנת 1922, בעקבות ביקורם של ד"ר יעקב פייטלובביץ' ופרופ' תמרית עמנואל בכפרו, החל ללמוד בבית הספר העברי שבאדיס אבבה ומאוחר יותר למד בגרמניה, שווייץ וצרפת. הוא היה תלמיד מחונן עם כשרון נדיר לשפות. בשנת 1931 שב לאתיופיה והצטרף לתמרית עמנואל ולימד בבית הספר היהודי באדיס אבבה. מאוחר יותר, היה למתורגמן הראשי במשרד החינוך של הקיסרות האתיופית. בשנת 1953 התפטר מתפקידיו בממשלה והחל ללמד בבית הספר העברי שהוקם באסמרה. אחר כך, שימש כמפקח על בתי ספר שנפתחו בכפרים יהודיים, והחלק משנות ה-70 של המאה הקודמת ועד לסגירתם ב-1979, שימש כמפקח על בתי הספר שהוקמו באתיופיה על ידי רשת אורט. בשנת 1979 עלה בוגלה לישראל ופעל להעלאת יהודי אתיופיה. נפטר באוגוסט 1987.

מתוך: 'אמת מארץ תצמח'**הרב חיים סבתו**

הרב הראשי לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זכר צדיק לברכה, גאון היה ובעל לב רגש היה. אהבה רבה אהב כל אחד מישראל, אהבה יתירה הייתה לו לתלמידי חכמים. שלוחים שהיו מהלכים מארם צובא לארץ ישראל היו מספרים לרב הראשי על סבא שחכם מעיין הוא. היה סבא שולח שאלות והרב הראשי משיב לו, וקשרי אהבה וידידות נקשרו ביניהם. משעלינו לארץ ישראל היה סבא טרוד בענייניו, ולא עלתה על דעתו לילך לרב הראשי.

בשנת תשי"ט נפטר הרב הרצוג. אבל כבד ירד על עולם הרבנות, ומספד גדול קשרו לו בירושלים. הודיעו שיספידו בהיכל שלמה בירושלים. שמע סבא וביקש לילך. הלכתי עימו. עמדנו בין המונים שבאו לכבודו. הראני סבא אדם אחד נשוא פנים, ואמר לי: לך אמור לו, שאני מבקש להספיד את הרב הראשי בכמה מילים; ואמור לו שיש בידי כמה דברים שאמר לי, ואותם דברים אינם ידועים לציבור, ומפני כבודו רצוני לאומרם. אותו אדם שהראני סבא עליו, מנקי הדעת בירושלים היה, מוקיר רבנן ורחים רבנן ואיהו גופיה צורךא מרפנן. מן הבודדים שהכיר בסבא כשעלה לארץ ישראל, וידע מעלתו. ליבו לב חם של חסידים וידיו רב לו ביישובה של ארץ ישראל. היה הוא ממונה מטעם הסוכנות על עולים לארץ ישראל.

אמרתי לו את דברי סבא, אמר לי: נכדו של החכם אתה? אדם גדול הוא סבך, ודרשן מופלג הוא, אבל כאן אין מכירים מעלתו. רבים הרבנים המפורסמים המספידים כאן ואי אפשר לי לומר למסדרים שידרוש רב שאין מכירים אותו. החזרתי שליחותי לסבא. היה סבא עומד בין המון אנשים שבאו לכבודו של הנפטר, ודוחקים אותו מכאן ומכאן. כיוון שאמרתי מה שאמר לי אותו נשוא פנים, שתק. ראיתי שכאב גדול כאב באותה שעה, אך לא אמר ולא כלום, והקשיב לדברי הרבנים שדיברו מעל הבמה. לימים אמר לי: אותה שעה היו שם כל הרבנים וראשי הישיבות בארץ ישראל. אילו נתנו לי שני רגעים לדרוש... ביקש להמשיך ושתק.

'כתר ארם-צובא' והקהילה החלבית**אבי דבאח**

בימים אלה אני שוקד על פיתוחו של סרט תיעודי ואתר אינטראקטיבי, שיגולל את סיפורו של הכתר, וישרטט דיוקן של הקהילה העתיקה של חלב, ובית הכנסת הקדמון ששכן בליבה.

לא ניתן להפריז בחשיבותו של הכתר, הן עבור הקהילה, הן עבור היהדות כולה. לאחרונה התבשרנו כי גם אונסק"ו הכריז על הכתר כעל נכס מורשת תרבות עולמי. הכתר שנכתב בטבריה והתגלגל עד לקהיר, הגיע לידינו של הרמב"ם, שהכריז עליו כעדות המדויק והקדוש ביותר ליהדות, ופסק כי יש להעתיק ספרי תורה ממנו בלבד, וכן עשה בעצמו. תלמידו הבולט ביותר של הרמב"ם, ר' יוסף בן יהודה אבן שמעון, בחר בחלב כמקום מושבו והנהיג את הקהילה עד יום מותו, בעקבות הקשר האמיץ בין הקהילה לרמב"ם – שעוד היה שנוי במחלוקת באותם ימים, התפתח העיון החלפי, שהשפיע רבות על דרך לימוד הגמרא בקהילות ספרד בכלל וניתן לשער כי גם עובדה זו גרמה להפקדת הכתר בידי הקהילה.

הכתר נמסר למשמרת לקהילה החלבית ע"י נינו של הרמב"ם, שבחר בעיר ובקהילה שלא במקרה: אלו היו ממשיכי דרכו של הרמב"ם, קהילה עתיקה וציבה וחזקה הידועה בקפדנותה. הכתר נשמר בעיר במשך יותר

משש מאות שנה, והפך לסמלה ולמקור גאוותה, הכתר החל להתפרסם כ'**כתר ארם צובא**', ומכל רחבי העולם היהודי, ספרד ואשכנז, שלחו קהילות ישראל סופרים וחכמים שיעתיקו עבורם את כתר אר"ץ.

אמונות רבות נקשרו בכתר. אנשי הקהילה האמינו באמת ובתמים כי ביום שיוצא ממנה הכתר, תיחרב הקהילה – וכך אכן היה. הכתר שוכן בארון ברזל במערת אליהו שבתוך בית הכנסת הגדול, הנקרא גם על שם יואב בן צרויה, ונוסד עפ"י המסורת בימי בית שני. החלפים שמרו על כתר מכל משמר, בחוכמה בקפדנות ובקנאות. 'לא יימכר ולא ייגאל' נכתב על דפיו כתזכורת וכקללה: 'ארור מוכרו, ארור ממשכנו וארור גואלו'. אנשי חלב מילאו אחר הוראה זו בעקשנות.

הסרט יציג את הרקע על הכתר והקהילה, ויתמקד בשנים שבין **הפרעות** שפרצו בחלב עם הכרזת המדינה, עד **להברחת הכתר לישראל** ב-1957, אז נודע כי יותר משליש מדפיו אבד – כמעט כל החומש. תעלומת הדפים החסרים, מהווה את הציר הסיפורי של הסרט. שאלה זו של הדפים החסרים יכולה לשמש כמגנט היוצר עניין וסקרנות עבור תלמידים המיועדים ללמוד את הנושא לעומק: דרך התעלומה, ניתן לחבר ללימוד אודות מקורותיו חשיבותו של הכתר, וייחודה של הקהילה החלבית ששמרה עליו.

בפרעות שפרצו בעיר בשנת 1947 נשרף בית הכנסת הגדול שבעיר, ונפוצה השמועה כי הכתר נשרף. אך הכתר הוצל כמעט בשלימותו ע"י שמש בית הכנסת, **אשר בגדדי**, והוסתר ע"י רבני העדה במשך כעשר שנים. הקהילה שספגה מכה כואבת החלה להתפזר ולהתפרק. אנשי הקהילה החלו להגר והקהילה התדלדלה ונחלשה מאד. עלה הצורך להעביר את הכתר למקום בטוח יותר. רבני הקהילה, **הרב טוויל והרב זעפרני**, העבירו את כתר לידי יהודי בשם פחאם שגורש מסוריה, אך הורשה לקחת עמו את חפציו. הם ציוו עליו למסור את הכתר לידי **הרב דיינ**, שישב אז בתל אביב והנהיג את הקהילה החלבית בארץ. אך הכתר לא הגיע לידו, ונמסר אל מר שרגאי, ראש מחלקת העלייה בסוכנות ומשם הגיע לידי הנשיא בן-צבי.

כשנודע הדבר לרבני הקהילה החלבית הם פנו לבית הדין הרבני, בטענה שהכתר נלקח מידיהם, ותבעו להקים הקדש שבו תינתן להם עדיפות ומעורבות יתרה בענייני הכתר. מעבר לשאלה המשפטית, הייתה כאן התנגשות בין הקהילה לבין היישוב החדש והמדינה הצעירה. המחלוקת לא הייתה רק מחלוקת של בעלות על הנכס היקר, אלא זירה שבה התנגשו מסורת מול חילוניות, דת מול מחקר, מזרח מול מערב. הממסד ראה עצמו כמציל ומשמר, הקהילה ראתה עצמה כנגזלת מנכס הרוח והתרבות המרכזי שלה. זהו גם מאבק יוצא דופן של קהילה מזרחית שזה עתה היגרה ומנסה את כוחה מול ממסד, שלא פעם התנשא וביטל את אנשי הקהילה כ'עקשנים ובורים'. לא משנה מה דעתו של כל אחד מאתנו על הקונפליקט, ועל שאלת הבעלות, ישנה כאן דילמה אמיתית המאפיינת מאד את המשבר שעברה הקהילה החלבית הגאה, במפגש שלה עם הממסד. אך המשפט שיזמו הרבנים התנהל אז בדלתיים סגורות, והדיון הציבורי החשוב שיכול היה להתפתח בעקבותיו, הושקע.

בעיניי ישנה חשיבות רבה לאפשר לדיון הציבורי הזה לצוף, על סמך ידע ועובדות, ויש לתת לו מקום בתוכן הלימודי המתייחס למה שאירע במדינה בשנותיה הראשונות. לאפשר לדעות השונות, ולגישות השונות להישמע ולהידון. בעיניי, הדרך לרפא את פצעי החברה הישראלית עוברת דרך פתיחות וכנות, שיבואו במקום השתקה והשכחה, וזו גם מטרת הסרט.

יש טעם רב בלימוד על קהילה עתיקה המייצגת רצף מתמשך של יצירה ותוכן, מאז ימי בית שני: העברית שהשתמרה בפייהם, נוסח התפילה והלימוד, מרכזיותם במרחב הים תיכוני, והדרך החכמה בה התנהלו במרחב הזה, בו היו מיעוט נטול כוח מדיני. היוזמה והשגשוג הכלכלי, לצד הגלובליזציה של הקהילה, שאין לה אח ורע בקהילות אחרות, מהווה חלק מהסרט, ויכולה לתפוס מקום גם בתוכן הלימודי. למעשה אנשי חלב תפסו עצמם כיושבי הארץ, ולא כגולים. הייתה להם פזורה משל עצמם: 'מושבות' חלביות שהוקמו בפריז, מילנו, ניו יורק, פנמה, בואנוס איירס, הונג קונג, טוקיו ועוד, אליהן נשלחו בני הקהילה, ויצרו רשת מסחרית חובקת

עולם, הרבה לפני עידן הסיילון והאינטרנט. רבות מהקהילות האלו קיימות ומשגשגות עד היום, ושומרות על קשר רציף ועצמאי עם החברה הישראלית.

הסרט שיופק יספר את סיפור הקהילה העתיקה והמפוארת שאני גאה להימנות על בניה, יציג בצורה מרתקת ונגישה את התעלומה המטרידה אודות דפי הכתר, ויעסוק באומץ גם בקונפליקט בין החלבים לממסד. ההיסטוריה והייחוד של הקהילה, והאנשים המרכזיים שפעלו בה אז והיום, יבואו לידי ביטוי בסרט. אני רוצה לציין דמות נוספת על אלו שהזכרתי לעיל, אדם שגם מעורב בתולדות הכתר עצמו, וגם היטיב לתאר את הכתר ואת הקהילה מבפנים: הסופר הוותיק **אמנון שמוש**. שמוש מצולם ומעיד בסרט גם על הקשר הגורלי של משפחתו אל הכתר. גם בית הכנסת הקדמון, על ההיסטוריה, הארכיטקטורה והייחוד שבו, הוא 'דמות', מרכזית בסרט.

בנוסף לסרט, אנו מתכננים להקים אתר אינטראקטיבי, נגיש ודינמי, שיאפשר לכל גולש וגולשת לנווט בנבכי הסיפור להעמיק כרצונם בשאלות של עיון או היסטוריה, מקרא ומסורה לצד עברית וארכיטקטורה, לדון בדילמות החברתיות או לנסות ולשער כיצד ולהיכן נעלמו דפי הכתר החסרים. האתר יכול לשמש כמערך שיעור מתמשך, עם חומרים רבים ומגוונים אף יותר מהסרט עצמו.

סרט על תעלומת כתר ארם צובא

הסידור של סבא רבא עזרא דבאח כנקודת מוצא לסרט: בכריכת הסידור כתב סבא-רבא: "אני הצעיר עזרא דבאח, שמש בבית הכנסת הגדולה של ארם צובא 40 שנה" - לא ידעתי ולא התעניינתי בסיפור הכתר. למדתי בתיכון טוב בעיר, אבל הייתה הפרדה מוחלטת בין התכנים של המשפחה בשבת וחג לבין התכנים שנלמדו בבית הספר בימי החול..

כשהתחלתי להתעניין, הסתבר לי שיש פה סיפור מתח. תעלומה- 40 אחוז מדפי הכתר נעלמו, והגרסא שאומרת שהם נשרפו במהלך הפרעות ב-47 הופרכה לחלוטין.

מה חשיבותו של הכתר? עבור הקהילה החלבית, עבור היהדות, ועבור האנושות? אונסק"ו הכריזו עליו השנה כנכס תרבות עולמי, הרמב"ם סמך את ידו עליו כעותק המדויק ביותר של התנ"ך. ממשיכי דרכו של הרמב"ם בקהילה החלבית נבחרו להחזיק בכתר בשל כך.

הסרט והאתר האינטראקטיבי, יספרו את ההיסטוריה של הקהילה החלבית, שמגלמת בסיפור שלה את ההמשכיות - ארם צובא לא נחשבה בעיני יושביה כגלות. דרך כמה דמויות מפתח. מבין אשר שניקד והגיה את הכתר, ומסמל את שיאה של העברית בטבריה במאה ה-9, דרך הרמב"ם והעיון החלבי, ואז במשך יותר מ-600 שנה, את השמירה הקפדנית על הכתר והגאווה עליו (באים מכל העולם היהודי להעתיק עפ"י הכתר).

הסרט יתמקד במשבר של הקהילה, שהחל בפרעות שאירעו בעיר ב-1947, אך נמשך שנים לאחר מכן. הכתר שהוברח לארץ הגיע לידי הממסד, ולא לידי הרב יצחק דיין. הקהילה החלבית תבעה את המדינה- מהלך חריג באותן שנים, אך המשפט התנהל בדלתיים סגורות, והדיון הציבורי נמנע.

מאוחר יותר נודע על אבדן כמעט 200 מהדפים, ועד היום לא ידוע היכן נמצא העותק המדויק ביותר של החומש וספרים נוספים.

הכתר אבד לקהילה כסמל לייחוד שלה - זו אינה מריבה של בעלות על חפץ, אלא על משמעות ועל הון תרבותי וסימבולי. יש קו ישיר לגזילה של ספרי התורה של יהדות תימן, והסרט יתן גם לכך מקום.

הסרט והאתר יכולים להנגיש את החומר הסבוך והטעון הזה לתלמידים ולתלמידות - דרך העלילה הבלשית. השלה שמובילה אותנו היא מי גנב את דפי הכתר, ולאן הם נעלמו. כדי לענות על השאלה, ולהתקדם בפתרון התעלומה יש ללמוד מעט על הכתר, על הקהילה, על האופי של אנשיה, ועל הקונפליקט שלה עם הממסד הישראלי.

אפשר ללמד את הסיפור הזה דרך מגוון של נושאים ומקצועות. האתר יהיה בנוי כרשת שבה יש גם עושר של חומרים: סרטונים, הקלטות, תמונות ומסמכים רבים, וגם מגוון של חתכים: ניתן ללמוד את סיפור הכתר דרך העברית. או אולי להיפך, ניתן ללמוד על ההיסטוריה של העברית דרך הכתר, ודרך הקהילה החלבית. לדוגמא: אליעזר בין יהודה מכנס ב-1915 את ועד הלשון, וממליץ ללמד בבתי הספר לעברית עפ"י ההגיה הספרדית, המדגישה ח' וע' וכדומה, וממליץ להיוועץ בחכמי חלב, משום ההמשכיות והדיוק שלהם.

אפשר ללמד ולהתייחס באומץ לקונפליקטים התרבותיים שהיו כאן בתחילת המדינה בין התרבות הדומיננטית האשכנזית-חילונית-מערבית, לבין המהגרים הספרדים- המסורתיים דרך סיפור הכתר: אלו ראו בו אובייקט למחקר והניחו אותו במוזיאון, ואלו ראו בו ספר תורה קדוש בעל משמעות סימבולית ורגשית עמוקה, ובעל חשיבות דתית יחידה במינה. יש כאן התנגשות בין תרבויות, וברור מי היא זו שידה הייתה על העליונה.

האתר שייבנה יאפשר לכל אחד ואחת לחוות את הסיפור בקצב שלו, מהזווית שמעניינת אותו, ובעומק שאליה הוא רוצה להגיע. האתר יכול לשמש כאתר למידה עם מערכי שיעור מובנים או חופשיים. סיפור הכתר הוא מבוא מצויין להיסטוריה וחברה, לשפה ותרבות, להלכה ולמחקר.

הסרט נמצא בשלבי הפקה ראשוניים, לאחר תחקיר ארוך של כמה שנים. אנחנו בשלב של גיוס משאבים אינטנסיבי, ומקווים שקרנות הקולנוע יכירו בחשיבות ובעניין של הסיפור. אנחנו יודעים שהסיפור מעניין את הציבור - לפני כמה חודשים סיימנו בהצלחה קמפיין הדסטרט לגיוס המונים עבור הסרט. הרווחנו מהקמפיין הזה הרבה יותר מתמיכה כלכלית: קיבלנו תמיכה ציבורית ותקשורתית ושיתוף והפצה ברשתות החברתיות בצורה יוצאת דופן, אנשים צמאים לשמוע את הסיפור, צמאים לשמוע את הקול של הקהילה שלהם, את התרבות שלהם שלא קיבלה ביטוי ציבורי מספיק, והנקודה החשובה ביותר מבחינתי, והיא שמניעה אותי בעבודה הלא פשוטה על הפרויקט - אנשים רוצים בתיקון העוול, בהכרה בכך שהתרבות נוכסה והפקעה בכח, ובתיקון וריפוי של הפצע הזה שנמצא עדיין בלב החברה הישראלית.

• אבי דבאח | avi.dabach1@gmail.com | 052-3755338

פרקים מקורות יהודי לבנון

ד"ר אדי כהן

הנושא הראשון שברצוני להציע הוא נושא חטיפתם והוצאתם להורג של ראשי הקהילה היהודית בלבנון. להלן קטע קצר מתוך עבודת הדוקטורט שלי אשר עסקה בלבנון בשנים הללו. שם העבודה: לבנון בתקופת נשיאותו של האמין ג'מיל 1982-1988:

1. "ארגון חזבאללה לא הסתפק בחטופים זרים ממדינות המערב, ובסוף מרץ 1985 פקד גל חטיפות גם את הקהילה היהודית בלבנון. כל החטיפות אירעו במערב בירות, בעיקר מאזור ואדי אבו-ג'מיל, "שכונת היהודים" (חי אליהוד). במהלך מתוזמן ארבו חמושים רעולי פנים לכ-8 יהודים לבנונים, מתוכם ראש הקהילה היהודית בלבנון, יצחק ששון, ורופא הקהילה, ד"ר אלי חלאק.¹² כל החטופים היו אזרחים מהשורה, רובם ילידי לבנון ומתושביה מזה דורות, ומחציתם היו מעל גיל שישים. בני הערובה נלקחו למקום מסתור בו הוחזקו עד סופם הטרגי. ארגון בשם "המדוכאים עלי האדמות" (אלמסתצ'עפין פי אלארצ') קיבל אחריות על החטיפה. ההערכה הרווחת היא כי מדובר בשם כיסוי של חזבאללה. ב-19 בנובמבר 1985, כשמונה חודשים לאחר מכן, שלחו החוטפים לעיתון אלנהאר

¹² מעריב 5.4.1985.

את תמונות 4 מהחטופים. יחד עם התמונות נשלח כרוז בו דרישה לשחרר מאות אסירים מוסלמים המוחזקים בבתי כלא בישראל ובבית הכלא אלח'יאם בדרום לבנון. בכרוז הנ"ל האשים הארגון את היהודים הלבנונים בריגול ובהיותם "סוכני מוסד".¹³ כל המהלכים שנעשו על ידי בני המשפחות ואנשי הקהילה היהודית בבירות במטרה לשחררם עלו בתוהו. המאמצים כללו פגישות עם נביה ברי ומכתבים לנשיא ג'מיל ואף פניות לכס הקדוש בוותיקן.¹⁴

יצחק שמיר, שר החוץ דאז, הצהיר שישראל לא תכנע לסחטנות. שגריר ישראל באו"ם, בנימין נתניהו, פנה לאו"ם והאשים את ממשלת לבנון באזלת יד. הוא הטיל את האחריות על גורל היהודים שנחטפו על סוריה, שכן היא זו ששלטה במרחב בו נמצאו החוטפים.¹⁵ ב-24 בדצמבר הכריז הארגון שהוציא להורג את ראשון החטופים בתגובה על ירי ישראלי על כפרים שיעים בדרום לבנון, אשר גרם לאבדות בנפש בקרב התושבים. הארגון הזהיר את ישראל לבל תמשיך להפגז את הכפרים שבדרום לבנון, שכן אם תעשה כך יוציא להורג עוד "מרגל".¹⁶ זה אחר זה הוצאו להורג כל החטופים – חלקם נקברו בבית הקברות היהודי באזור ה"סודיכו", במזרח בירות, ואילו גופותיהם של האחרים לא נמצאו מעולם.¹⁷

עד כאן מתוך עבודת הדוקטורט. בנושא זה ראו בקישור:

<http://www.jta.org/1985/04/03/archive/background-report-the-kidnapping-of-lebanese-jewish-leaders#.VxjUyi9cED8.twitter>

2. הנושא השני הוא הסיוע שהעניקו יהודי לבנון לפליטים היהודים שברחו מהנאצים בזמן מלחמת העולם השנייה. נושא זה אינו מוכר כלל. מאות ואף אלפי יהודים במיוחד מגרמניה הגיעו ללבנון ומשם נכנסו לפלשתינה. בתי הספר של לבנון היו מלאים בפליטים שישנו שם בסתר תחת אפס של השטונות שם. אני מתכוון בימים אלה להשיג תמונות ומאמרים בנושא כה חשוב.

3. הנושא השלישי הסיוע של יהודי לבנון ליהודי סוריה ושאר המדינות הערביות אשר העמידו את בתייהם וסיכנו את נפשם כדי לסייע לאותם יהודים להגיע לישראל אחרי הקמת המדינה. אותם יהודים ברחו מהאנטישמיות במדינות ערב והגיעו לוף מבטחים דרך לבנון ובאמצעות הקהילה היהודית בלבנון.

4. הנושא הרביעי היא דמותה של שולה קשק כהן אשר סיכנה את נפשה ואף כמעט הוצאה להורג. נושא זה צריך ללמד בבתי הספר. ראו בקישור:

<http://lost-tribe-of-lebanon.blogspot.co.il/2009/05/shula-cohen.html>

¹³ אלנהאר 19. 11. 1985.

¹⁴ אלנהאר 30. 3. 1985 ; אייל זיסר, "היהודים בלבנון", לבנון-דפי מידע (תל-אביב, 1993), עמ' 36-40.

¹⁵ Benjamin Netanyahu, Letter dated 4 March 1986, from the Permanent Representative of Israel to the United Nations, Addressed to the Secretary-General.

<http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/46A5119DD42311C985256BB8006A44C2>.

¹⁶ אלנהאר 24. 12. 1985.

¹⁷ The Jerusalem Post 1. 1. 1987.

אירועים ואישים מרכזיים בתולדות הספרדים במדינה העות'מאנית

פרופ' אייל ג'יניאו

האוניברסיטה העברית וראש מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

היהודים במדינה העות'מאנית נחלקו לקהילות שונות בעלות מורשות תרבותיות ולשונות מגוונות. הדיון ביהודי האימפריה יאפשר לתלמיד הישראלי להכיר מגוון רחב של קהילות ואת קשריהן עם השלטונות והחברה הלא-יהודית הסובבת. בשל העושר הארכיוני הרב של האימפריה העות'מאנית (הנוגע גם לקהילות היהודיות) וכן ההיסטוריה הארוכה של הדפוס והעיתונות, יש בידנו מקורות כתובים רבים ומגוונים שיאפשרו להציג בפני התלמיד עדויות לחיים העשירים שהתקיימו בקהילות אלה.

ניתן לחלק את הקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית לארבע קבוצות עיקריות: יהודים ספרדים (דוברי ספרדית-יהודית, לאדינו), יהודים רומניוטים (דוברי יוונית-יהודית), יהודים דוברי ערבית-יהודית ויהודים דוברי ארמית חדשה (מוכרים בציבוריות הישראלית כיהודים כורדים). חלוקה זו – המבוססת על אבחנה לשונית – שיקפה לעתים קרובות גם הבדלים תרבותיים רחבים יותר וכן מיקום גיאוגרפי שונה.

מאחר שבמחקרי אני מתמקד בדוברי הלאדינו, איחד את דברי לקהילות שחיו בעיקר בבלקן, מערב אנטוליה וארץ ישראל. בין הקהילות הבולטות ניתן לציין את הקהילות שישבו באסתנבול, סלוניקי, סראייבו, סופיה, מנאססיר (ביטולה), אדירנה, איזמיר, רודוס, צפת וירושלים.

להלן הצעה לחלוקת ההוראה על הקהילות הספרדיות לתקופות שונות וציון דמויות מפתח שבפעילותן יכולה לייצג את חשיבות התקופה בחיי הקהילה:

1. גירוש יהודי חצי האי-האיברי והגעתם לאימפריה העות'מאנית (סוף המאה ה-15 ותחילת המאה ה-16). דמות היסטורית מרכזית: דון יצחק אברבנאל (נפטר על אדמת איטליה), מגדולי אנשי הרוח שהנציח בכתיבתו את מוראות הגירוש.
2. עיצוב המרחב היהודי-הספרדי באימפריה העות'מאנית כמרחב תרבותי ייחודי היונק הן מהמסורת האיברית והן ממסורות מקומיות (מאות 16-18). דמויות היסטוריות מרכזיות: רבי יוסף קארו (מחבר ה'שולחן ערוך'), ר' ישראל נג'ארה (מגדולי הפייטנים והמשוררים), דונה גרציה נשיא ודון יוסף נשיא (מראשי ההנהגה של הקהילה), שבתי צבי שנחשב לגדול משיחי השקר בהיסטוריה של עם ישראל.
3. תהליכי מודרניזציה והשכלה במרחב היהודי-הספרדי על רקע שינויים מקבילים במדינה העות'מאנית (מאה ה-19 עד תחילת המאה ה-20). דמויות היסטוריות מרכזיות: ר' יהודה אלקלעי (ממבשרי הציונות), ר' אברהם דנון (משכיל, משורר ומחנך), דויד פרסקו (מראשי העיתונאים והמוציאים לאור היהודים באימפריה העות'מאנית).
4. המעבר מהאימפריה העות'מאנית למדינות הלאום בבלקן ובאנטוליה וההשלכות על היהדות הספרדית (המחצית הראשונה של המאה ה-20) – עליית הציונות ועיצובן של אידיאולוגיות נוספות. דמויות היסטוריות מרכזיות: הרב חיים נחום (רבה האחרון של המדינה העות'מאנית בתחילת המאה ה-20; מייצג התפיסה האימפריאלית בקרב היהודים), דויד בנבנשתי (פעיל ציוני ומראשוני העולים לארץ מסלוניקי), אברהם בן-ארויה (ראש המפלגה הסוציאליסטית במדינה העות'מאנית ופעיל קומוניסטי ביוון בין שתי מלחמות העולם), מייסדי המושבה הרטוב (1894) – המושבה הראשונה שהוקמה על ידי יהודים ספרדים.

5. השואה וחורבן יהדות הבלקן: במקום להציג דמות היסטורית אחת אני מציע להתמקד בקהילת יהודי סלונקי ובגורלה המר בשואה.

חלוקה זו לתקופות תאפשר לתלמיד לעקוב אחר גורלן של הקהילות היהודיות-ספרדיות באימפריה העות'מאנית, ללמוד על עיצוב התרבות הייחודית שלהן שהיא גם איברית וגם עות'מאנית ולעמוד על מקומם של היהודים הספרדים ותרומתם להיסטוריה הכללית של עם ישראל החל מסוף המאה ה-15 ועד היום.

קהילות יהודי אורפה ודרום מזרח תורכיה – 'ארץ האבות'.

ציון סולימן (סלאי)

יו"ר העמותה לשימור מורשת יהודי אורפה

'העמותה לשימור מורשת יהודי אורפה בראשון לציון' הוקמה ב-2010 כדי לשמר את המורשת הייחודית של היהודים בדרום-מזרח תורכיה בעיר אורפה (אור כשדים) ובעשרים קהילות נוספות (דיארבקר, ענתב-גייזנטפ, קמישלי, מאראש ועוד). אזור זה נודע כ'ארץ האבות' בזכות העיר חרן, שבה שמע אברהם אבינו את הקריאה 'לך לך' וממנה יצא אל ארץ כנען.

מדובר בקהילות עתיקות, שמקורן לפי המסורת בגולים מימי חורבן בית ראשון. הן נאבקו לאורך הדורות על קיום החיים היהודיים בסביבה מוסלמית עוינת. בסוף המאה התשע עשרה שמעו שוב את הקריאה 'לך לך' ועלו לארץ ישראל כחלוצים. ראשוני האורפלים הגיעו לירושלים ב-1895 במסע רגלי ארוך ומסוכן; היו הבנאים והסתתים הראשונים שבנו את שכונותיה החדשות של ירושלים; והקימו את שכונת נחלאות ואת שוק מחנה יהודה.

האורפלים הגיעו למושבה הצעירה ראשון לציון ב-1896; היו הפועלים הראשונים ביקב שהקים הברון רוטשילד בזכות היותם שומרי שבת; נודעו באומץ לבם והיו ראשוני השומרים במושבה. בשכונת האורפלים פעלו כל המחתרות (הגנה, אצ"ל ולח"י) ובניה לקחו חלק בכל מלחמות ישראל.

ספרנו **מעבר לנהר באו אבותינו, היהודים באורפה ובדרום-מזרח תורכיה, עלייתם לארץ ישראל והתערותם בה** (הוצאת מוזיאון ראשון לציון, 2013) הוא המחקר היחיד על קהילות היהודים בדרום-מזרח תורכיה. לצערנו, המחקר האקדמי על היהודים בתורכיה מתעלם בעקביות מהקהילות במזרח, למרות ניסיונותינו לעניין בנושא את 'יד בן-צבי' בירושלים. עוד נציין, כי הוצאת הספר לא נתמכה בכספי ציבור אלא בתרומות בני העדה בלבד.

בספר הגשמנו כמה מטרות:

1. ד"ר יגאל ישראל ויגאל בלדגריץ ז"ל תיעדו והנציחו את הקהילות שהיו ואינן בדרום מזרח תורכיה, על המנהגים, המסורות והווי החיים, שהתמקד בבית הכנסת ובכותאב.
2. אנוכי הופקדתי על הנצחת **תרומתם של האורפלים להתיישבות הציונית בארץ ישראל מימי העלייה הראשונה ועד הקמת המדינה**.
3. פרק מיוחד בספר הוקדש לבית הכנסת 'מקור חיים' בשכונת האורפלים בראשון לציון. זהו **בית הכנסת הספרדי הראשון במושבות העלייה הראשונה**, והוא פועל עד היום.

הרב הראשון של בית הכנסת 'מקור חיים' היה **חיים-דוד הלוי זצ"ל**, שנשלח למשימה על ידי הרב עוזיאל זצ"ל מיד אחרי מלחמת העצמאות. הרב הלוי כיהן כרב הספרדי הראשי של ראשון לציון ולאחר מכן נבחר לרב הספרדי הראשי של תל אביב; בשנת תשנ"ז (1997) זכה בפרס ישראל לספרות תורנית.

הרב חיים-דוד הלוי זצ"ל נודע כפוסק הספרדי הציוני החשוב ביותר בזכות ספריו, שהחל לכתוב ולפרסם בתקופת כהונתו כרב בקהילתנו. ביניהם, **קיצור שולחן ערוך**, שנכלל בתוכנית הלימודים של תלמידי החינוך הממלכתי-דתי. כך כתב פרופ' ירון הראל: 'הרב הלוי הוא בעל גישה נפלאה שמביאה גם את ההלכה הספרדית וגם את זו האשכנזית. אולם גולת הכותרת היא התייחסותו לבעלי 'הכיפה השקופה' – גישה מקרבת עד מאד. ספרו היה מעין מים חיים לאחר ששנים ארוכות תלמידי ישראל למדו מספרו של שלמה גאנצפריד, שלא הכיר ולא התייחס כלל להלכה הספרדית'.

לצערנו, נודע לנו כי במשרד החינוך פועלים מזה זמן להוציא מתוכנית הלימודים את **קיצור שולחן ערוך** בטענות סרק. במקומו רוצים גורמים במשרד להכניס את ספריו של הרב אליעזר מלמד. מבלי לפגוע בכבודו, אין הרב מלמד מגיע לאיכויות של הרב הלוי, מה גם שזה האחרון ייצג קונצנזוס ואילו הרב מלמד שנוי במחלוקת. עניינית, לא התרחש בהלכה שינוי דרמטי, שמצדיק את החלפת ספר היסוד הזה, ואת איבוד מורה הדרך הדגול, המייצג את יפי פניה של הציונות הספרדית, המקרבת והממלכתית.

הדרת הרב חיים-דוד הלוי ממערכת החינוך הדתית והכללית היא אך דוגמה להעלמת תרומתה של יהדות המזרח לתנועה הציונית ולהתיישבות הציונית בארץ ישראל. תרומה זו, המשתקפת בסיפור המיוחד של קהילתנו, היא המורשת שאנו רוצים להנחיל לתלמידים במדינת ישראל כדי לבנות מחדש את הביחד שלנו כשוויים בין שווים.

מסגרות ליישום יוזמותינו במשרד החינוך:

מאבק להשאת **קיצור שולחן ערוך** של הרב חיים-דוד הלוי זצ"ל בתכנית הלימודים של החינוך הממלכתי-דתי. אם יש צורך בהנגשתו מחדש, נשמח ליטול בכך חלק.

שילוב פרקים מהספר **מעבר לנהר באו אבותינו, היהודים באורפה ובדרום-מזרח טורקיה, עלייתם לארץ ישראל והתערותם בה** בתוכנית הלימודים האקדמית: הן בחוגים להיסטוריה יהודית והן בחוגים לתולדות הציונות באוניברסיטאות, וכן בסמינרים להכשרת מורים.

שילוב תקציר של סיפור הקהילה בתוכניות הלימודים של בתי הספר התיכוניים במסגרת לימוד תולדות הציונות.

סיורי בתי ספר לבית הכנסת 'מקור חיים' בשכונת האורפלים. לצערנו, במסלול הסיורים שפרסם לאחרונה מוזיאון ראשון לציון לא נכללו בית הכנסת 'מקור חיים' בשכונת האורפלים ולא בית הכנסת התימני, שאף הוא אחד הראשונים במושבה.

אנו גאים ביוזמה שנקטנו כדי לספר את סיפורנו בעצמנו, ומקווים שצאצאי קהילות נוספות של יהודי המזרח ינקטו ביזמות דומות. עוד רבה המלאכה.

• zionsalay@gmail.com טל: 050-4446040

יהדות בבל - אירועים ואישים מרכזיים בתולדותיה

גב' רונית עזורי

מרכז מורשת יהדות בבל

פועלה של יהדות בבל ראוי שישולב בספרי ההיסטוריה של מערכת החינוך של מדינת ישראל.

- מאה 6 לפנה"ס
גלות בבל התרחשה במאה ה-6 לפנה"ס, אז הוגלו יהויכין מלך יהודה ועלית העם.
הנביא יחזקאל היה בין הגולים לבבל, הוא כיוון נבואותיו לשיבת ציון ולגאולה באחרית הימים.
- מאה 5 לפנה"ס
במאה ה-5 לפנה"ס חזרו היהודים מגלות בבל לארץ ישראל, זוהי - שיבת ציון, והוקם בית המקדש השני בהנהגת עזרא ונחמיה.
אלף ראשון לספירה
באלף הראשון לספירה הפכה בבל למרכז הרוחני של עם ישראל: הוקמו הישיבות הגדולות – סורא, פומבדיתא ונהרדעא, נחתם התלמוד הבבלי והתהוותה ספרות הגאונים.
בתקופה זו היתה גלות בבל למרכזו של העם היהודי בגולה, והוקם בה מוסד ראשות הגולה.
- מאות 14-15
במאות 14-15 לספירה אירע חורבן קהילות יהודי בבל בעקבות כיבושי המונגולים.
- מאות 18-19
במאות ה-18-19 לספירה התהווה בבבל מרכז רוחני, אשר הנהיג את קהילות כורדיסטאן, פרס והמזרח הרחוק, בראשותם של הרבנים הגדולים: צדקה חוצין, עבדאללה סומך ויוסף חיים.
- מחצית שנייה של מאה 19 וראשית המאה ה-20
במחצית השנייה של המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, הוקמו בעיראק מערכות חינוך, דת, רפואה וסעד מתקדמים שסייעו לקהילה היהודית לקלוט רבבות של מהגרים יהודים מכורדיסטאן, פרס, אירופה ואגן הים התיכון.
- מאה 20
יהודי בבל לקחו חלק מרכזי בהקמת המדינה הערבית של עיראק. בראשם סר יחזקאל ששון – שר האוצר הראשון בממשלת עיראק.
- 1941, 1948-9, 1967-73
המדינה הערבית-מוסלמית דחתה את מאמציהם של יהודי בבל להשתלב במדינה העיראקית והיא יזמה רדיפות, תליות ורצח יהודים, ששיאם בפרעות שבועות תש"א 1941 (הפרהוד) וברדיפות השנים 1948-1949, 1967-1973.
- ראשית שנות ה-40
בראשית שנות ה-40 של המאה ה-20 הוקמה התנועה הציונית, תחילה בגלוי בהנהגת אהרון ששון בן אליהו נחום ולאחר מכן במחתרת. התנועה לקחה חלק פעיל בסיוע למדינה שבדרך על ידי עלייה, התיישבות, העפלה, מתן תרומות למפעלים הלאומיים והשתלבות במערכות המדינה.

כל זאת נעשה גם כאשר לא זכו לסיוע מצד המוסדות הלאומיים.

1949-52 בשנים 1949-1952 נערך 'מבצע עזרא ונחמיה', בעלייה המונית זו עלה למדינת ישראל רובה של הקהילה, בהנהגתם של **שלמה הלל ומרדכי בן-פורת**.

קהילה זו השתלבה בארץ במהירות ובהצלחה בכל מערכות החיים של מדינת ישראל: בהנהגה הפוליטית והרוחנית, בצה"ל, בכלכלה, בחינוך, באומנות, במדע, בדת, ברפואה, ובכל תחומי החיים.

1972 בשנת 1972 הקימו יהודי בבל באור-יהודה את 'מרכז מורשת יהדות בבל', שהינו מוסד תרבות קהילתי המתעד, חוקר ומנציח את תולדותיה ומורשתה של יהדות בבל, ופועל עד היום.

קהילות בבל וחצי האי ערב עו"ד אשר שהרבני

1. האירועים המרכזיים המשמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות בקהילות בבל ובחצי האי ערב הם מלחמות האיסלאם ביהודי חצי האי ערב החל מהמאה השביעית לספירה, גורל יהודי מדינה (מדינתא כפי שנקראה אז) על שבטי הכהנים שהתגוררו שם ובמיוחד מלחמת האיסלאם ביהודי כ"בר ופיזור צאצאיהם בפזורה שמסביב. כיבוש ארץ ישראל בידי המוסלמים לאחר מכן והשפעת הכיבוש על היהודים שהתגוררו בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט, חייהם של היהודים תחת שלטון האיסלאם כבני חסות 'אהל אלד'מא' על כל השלכותיו של מעמד נחות זה וסבלם של היהודים עם חילופי השלטון בבבל במלחמות הבבלים בפרסים. מלחמת העולם הראשונה וגיוסם הפרוע של הבחורים שנחטפו בשווקים והועלו על משאיות וגויסו כך לצבא העותמאני ומרביתם לא חזרו חיים ונשותיהם נשארו עגונות כל חייהם.

הפרהוד (=פוגרום) שהתרחש ביהודי עיראק בשנת 1941 (טבח של כמאתיים הרוגים וכאלפיים פצועים בבגדאד; ביזה בבצרה), בעת המהפכה הפרו נאצית שביצעו מהפכנים בחסות השגריר הגרמני בעיראק וברicht משפחת המלוכה ששלטה. הצבא האנגלי היה בחלק מבצרה ואחרי כן בסביבות בגדאד ונמנע מלהתערב ולהפסיק את הפרעות ביהודים.

המשטר הצבאי ששלט בעיראק בתקופת מלחמת השיחרור והשפעתו על יהודי עיראק לאחר הכרזת העצמאות של מדינת ישראל, רדיפות היהודים בתקופות אלה, מאסרים, הגלייות, עינויים, מעצרי שווא ושיאן של רדיפות אלה היה הוצאתו להורג בתלייה פומבית של היהודי האמיד שפיק עדס ז"ל מבצרה, העלייה הבלתי ליגלית מעיראק דרך גניבת הגבול עם איראן ועד לשלילת האזרחות מיהודי עיראק, החרמת רכושם שבעיראק ועד לעלייתם הליגלית לארץ ישראל בשנים 1950-1951.

אובדן המורשת התרבותית והדתית של יהדות בבל עם עלייתה למדינת ישראל.

יהדות בבל הדתית לא זהה כיום ליהדות הדתית המזרחית של מדינת ישראל, לא בלבוש, לא בהגיית האותיות העבריות, לא בתעסוקה היום יומית, לא בחובה להגן על המדינה בה הם חיים, לא בפיוט, לא בשירה, לא בתפילה, לא בלימודי אזרחיים (מתמטיקה, פיזיקה וכו') ולא במנהיגות שהיא מכתירה לעצמה.

2. דמויות המופת של קהילות אלו שאותן ראוי לדעתי ללמוד עליהם בתכניות הלימודים הם **פרופ' דוד ילין** ז"ל (אמו ילידת בגדאד שעלתה לארץ ישראל במאה ה-19 ביחד עם משפחתה והוריה שהתיישבו בירושלים)

מי שהקים את גן הילדים העברי הראשון בארץ ישראל ובפרט הגיית השפה העברית היפה והרהוטה שהייתה שגורה בפיו.

יצחק נבון ז"ל נשיאה החמישי של מדינת ישראל.

כב' הרב מאיר מאזוז ראש ישיבת כיסא רחמים בבני ברק, (מנהיגו הרוחני של השר וח"כ לשעבר אלי ישי), מי שהשפה העברית שגורה בפיו ומשתמש בהגייה נכונה של כל האותיות העבריות הן באופן אישי והן בכל מוסדות הישיבה שהוא עומד בראשה.

משה יצחק זליכה ז"ל מבצרה (הסבא שלי, יהודי דתי עניו כפי שנכתב עליו בספר 'מורשתנו לאן?' ובספר 'הבריחה מבצרה', הסבא של תת אלוף במילואים פרידי זך והסבא של ששי זך ז"ל מחללי מלחמת יום כיפור).

כב' הרב שלום משאש ז"ל רבה הראשי של יהדות מרוקו והרב הראשי של ירושלים ומי שדגל בהמשך קיומם ופיתוחם של המנהגים והפיוטים של יהדות מרוקו והיה בר פלוגתא של הרב עובדיה יוסף ז"ל.

מר **מרדכי בן פורת** ממארגני העלייה ההמונית מעיראק לישראל וממקימי מרכז מורשת יהדות בבל באור יהודה.

שלום כתב משורר וסופר.

פרופ' יצחק אבישור בלשן, היסטוריון וחוקר מקרא.

עזרא בן יחזקאל חדד ז"ל מחנך, מתרגם, משורר, עיתונאי והיסטוריון.

המשוררים של תקופת מלחמות האיסלאם ביהודי מדינה ויהודי כ'יבר ובמיוחד השפה הציורית והמרשימה שהייתה נהוגה ושגורה בפה.

• טל' 089707821

עמותת "השחר" - תיאטרון רב תרבותי

גילית יצחקי

עמותת "השחר" - תיאטרון רב תרבותי - הוקמה ע"י השחקן אורי גבריאל והמחזאית גילית יצחקי במטרה לקדם תיאטרון ישראלי מקורי, העוסק בחברה הישראלית על גווניה השונים.

"חברה רב-תרבותית נדרשת לעמוד על טיפוחו של מרחב ציבורי משותף ובו בזמן לספק את התנאים הפורמליים והחומריים לפיתוח מפעלי תרבות ואומנות, החוגגים את מורשתם התרבותית של הקבוצות השונות המכוננות בה. " מדברי הפרופסור, ח"כ יוסי יונה

על ההצגה

סיפורו המשפחתי של אליהו סייג ובנותיו פותח צוהר לעולמה של יהדות עיראק בשנים שקדמו לעלייתם לארץ. בעיצומו של חג השבועות תש"א (1941), על רקע עליית הנאציזם באירופה, פורץ פוגרום אכזרי ביהודי עיראק שנמשך שלושה ימים ומאז נקרא "הפרהוד" (ביזה/ שוד/ פוגרום). אליהו, כמו חלק גדול מהקהילה היהודית, מגיע להבנה כי זמנה של משפחתו בעיראק תם.

50 שנה לאחר מכן, בימי מלחמת המפרץ, צוואתו של אליהו מהווה סלע מחלוקת בין בנותיו ומאלצת אותן לצאת למסע מצמרר אל עברן. סודות נחשפים לעיני נכדתו של אליהו ומביאים אותה להבנה עד כמה עברה של משפחתה רודף אותה עד היום.

רקע היסטורי

הפרהוד (הפוגרום) מאת יהושוע מאירי

ב-1 באפריל 1941 פרץ בעיראק מרד נגד השלטון המלוכני, שבמהלכו נתפס השלטון על-ידי קבוצת קציני צבא פרו-נאצים, בראשותו של רשיד עלי אל-גילאני.

בין השנים 1932 ו-1941 עמד בראשות שגרירות גרמניה בבגדאד המזרחן ד"ר פריץ גרובה שתמך בפעילות פאשיסטית ואנטישמית ובהשפעה על אישי ממשל שונים בעיראק, שחלקם הוזמנו לבקר בגרמניה כאורחי המפלגה הנאצית. השגרירות הגרמנית בעיראק רכשה גם את העיתון "אל-עאלם אל-ערבי", ובו פורסם, בהמשכים, הספר "מיין קמפף" בתרגום לערבית. הימים היו ימים הרי גורל. כוחות הציר גרמניה, איטליה ויפן כבר קצרו ניצחונות מרשימים עם תחילת מלחמת העולם השנייה. באותה עת, כיבוש עיראק היה אמור להיות גולת הכותרת של הצבא הנאצי, שחמד את אוצרות הנפט שלה, במסעו לכיבוש צפון אפריקה, מצריים, פלסטין וירדן. אבל חיל הכיבוש הבריטי הקדים את הגרמנים והתפתחה מלחמה זוטא, בין כוחות ההפיכה העיראקיים הפרו-נאציים, לבין הבריטים, שבסופה נחלה הממשלה העיראקית מפלה, ורשיד עלי אל-גילאני ופמלייתו, בהם המופתי, נמלטו ב-29.5.1941 לאיראן ומשם לגרמניה.

בהג השבועות ב-1 ו-2 ביוני 1941, המון ערבי מוסת התנפל בצורה חזיתית לעבר הרבנים היהודיים בבגדאד. גדודים, גדודים התארגנו ובריצת אמוק החלו לזרום לכיוון הבתים חמושים באלות, בנשק חם, בסכינים, בגרזנים ובכלי משחית אחרים וקראו "אטבח אל-יהוד" (לשחוט את היהודים). במעשי הביזה וההרג השתתפו גם שוטרים, חיילים ופולוגות נוער. הם עברו מבית לבית, דרך הדלתות או הגגות, הרגו את הנשים והנערות לא לפני שאנסו אותן, טבחו בגברים ושחטו בילדים. הם גם רוקנו את הבתים, תחת הסיסמא: "מאל אל-יהוד חלא" (רכוש יהודי מותר לגנוב). הם רצחו כל יהודי שנקלע בדרכם, תלשו אותם ממוניות שירות (עאנה) וקרעו אותם לגזרים. זה היה אירוע אימתני, בלתי נשכח עבור קהילת בגדאד, במיוחד עבור הילדים. זעקות האימה של הטבח הנורא בקצו מתוך הבתים והדהדו מבין הסמטאות. רוב גגות הבתים ברובע היהודי בבגדאד היו שטוחים וחומות נמוכות הפרידו ביניהם, כך שניתן היה לנתר בקלות מבית לבית דרך הגגות ומשפחות רבות ניצלו את המעברים הללו, כדי לחמוק מקצב התקדמותם של הפורעים.

הבשורה לדיכוי המהומות הגיעה מעל גלי האתר, ביום השלישי של הטבח, כשהקריין הודיע על הקמת ממשלה חדשה בראשותו של ג'מיל אל מדפעי ויחידות צבא הנאמנות לבית המלוכה נצטוו להשליט סדר ולירות בפורעים. הוכרז על עוצר והיהודים המשיכו להסתגר בבתייהם גם לאחר שהוא הוסר, כי פחדו לצאת החוצה. על מספר הקורבנות והיקף הנזק בפרעות אלו פורסמו אומדנים שונים. לפי אחד מהם נרצחו 180 יהודים, 2228 נפצעו, 242 ילדים הפכו ליתומים, 900 בתים וכמה מאות חנויות נבזזו. היו גם השערות לגבי הקורבנות שגורלם לא נודע ורק כעבור חודשיים נפתרה התעלומה, כשנתגלה קבר אחים גדול בפאתי הגדה המערבית של החידקל. במהלך השנים, יהודים עיראקים שנפגעו מהפרהוד (בנפש או ברכוש) והגישו בקשות לשלטונות גרמניה לקבלת פיצויים, נדחו בטענה מגוחכת, שהפרעות נגרמו על-ידי משטר פרו-נאצי ולא על ידי משטר נאצי. נשאלת השאלה, מה ההבדל? הלא כתוצאה מהסתה נאצית בניצוחו של שגריר גרמניה בעיראק וחבר מרעיו, התחולל הפרהוד ופרעו ביהודים!

נציגת שכונות ופריפריה, פורום ועדי שכונות דרום מזרח ת"א

ג'נט דלל

חברה במרכז הארגונים של היהודים יוצאי ארצות ערב

תושבי הפריפריה הם אוכלוסייה בעלת צרכים מיוחדים, כמו הצורך בהסעות לתלמידים וכדומה. צר לנו על הבורות בקרב תלמידי ישראל בנושא "חיסולן של הקהילות העתיקות והמפוארות של יהודי ארצות ערב" ובמיוחד כיום במלאת 75 שנה לפרהוד והפרעות ביהודים בעולם הערבי, בורות שיש לה השפעות

פוגעניות על התודעה של הנוער והתפתחותו ועל הקשר הבין-דורי, ולצד ההשלכות פוגעניות במידה מוגברת בקרב תושבי השכונות והפריפריה.

על כן נחוצה תכנית עבודה בקרב התלמידים בגישה קהילתית מתקנת: א. יצירת מקום לנוער להרגיש את המעשים שלהם בפרספקטיבה היסטורית. ב. כדרך לחיזוק הקשר הבין-דורי, המשימה תהיה ליקוט עדויות וסיפורי הישרדות ותיעודם מפי (זקן השבט) סבים וסבתות ניצולי הפרעות והרדיפות (כמו הפרהוד) מקרב משפחותיהם של התלמידים, ולהביא זאת לשמירה במאגר מיוחד ולתצוגה בבית הספר כתערוכה של עדויות או פנל עדויות מפי הניצולים לעיני כל התלמידים ולעיני קהילת בית הספר. כיום מתבקשת לכל הפחות תכנית טלוויזיה עם סיפורי ניצולים מעירק ומעוד כמה ארצות אסלאם.

תמונת מצב כללית:

א. ביחס לאקטואליה בארץ וחוסנה של ישראל:

-חקיקה בכנסת: קיימים 2 חוקים בעניין יהודי ארצות ערב:

ב-2010 התקבל החוק של ח"כ נסים זאב בעניין פיצויים על רכושם וזכויותיהם המנושלים של יהודי ארצות ערב יועלו לתביעה בכל דיון ומו"מ.

ב-2014 התקבל חוק ה-30 בנובמבר לציון העקירה והגירוש של יהודים אלה.

-המל"ל: המועצה לבטחון לאומי קבעה בשנת 2012 כי יש ליצור זיקה בין הפליטים משני הצדדים, הפלסטינים והיהודים מארצות ערב.

<http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1823957>

-פגיעה מבית: ניצול הדמוקרטיה ושימוש לרעה ע"י ארגוני שמאל קיצוניים (כמו 'זכרות', 'בצלם' ו'שוברים שתיקה') לפגיעה בחינוך ילדינו והטיית מצפונם במטרה לפגוע בחוסנה של ישראל (תופעת הסרבנות) ולהוציא דיבתה רעה בקהילה הבינלאומית (תנועת ה-BDS).

ב. ביחס להתפתחויות בזירה הבינלאומית:

1) באו"ם: עוד בשנה שעברה ב-2015. 1. 6. לכבוד יום הזיכרון לטבח הפרהוד (לפי התאריך הלועזי) משרד החוץ שלנו - בשיתוף *ארגונים בינלאומיים בחו"ל - ערך בבניין האו"ם בניו יורק כנס בינלאומי מכובד בנושא: הפרהוד ויצירת 850,000 פליטים יהודים מארצות ערב

The Farhud and the Creation of 850,000 Post-War Jewish Refugees from Arab Lands

ניתן לקרוא על אירוע זה בקישור

<http://www.frontpagemag.com/fpm/258937/international-farhud-day-un-edwin-black>

וניתן לצפות בשידור החוזר של האירוע באתר האו"ם בקישור

<http://m.webtv.un.org/watch/the-farhud-and-the-creation-of-850000-post-war-jewish-refugees-from-arab-lands/4269350611001>

כל הפרטים מופיעים בהזמנה של האירוע:

<http://www.farhudbook.com/index.php?page=90207>

2) בשפות הזרות באקדמיה בחו"ל: כמו כן קיימים בנושא מחקרים וספרים רבים בחו"ל בשפות כמו צרפתית ואנגלית, להלן חלק מתוקשר מהם:

א. המחקר על חיסול הקהילות היהודיות בארצות האסלאם של פרופ' טריגנו (מהסורבון בצרפת) אשר הואיל בטובו לתרום את המצגת המתורגמת שלו לאתר ההיסטוריה של משרד החינוך ושל מט"ח (לאחר שקישרתי בינו לבין המפמ"ר ד"ר אורנה כץ), הנה הקישור:

http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/Historya/hisul.pdf

ב. ספר מאת פרופ' אדווין בלאק מארצות הברית: הפרהוד -שורשי הברית הערבית-נאצית בשואה The Farhud: Roots of the Arab-Nazi Alliance in the Holocaust
http://www.amazon.com/Farhud-Arab-Nazi-Alliance-Holocaust/dp/0914153145/ref=sr_1_2?ie=UTF8&s=books&qid=1263567907&sr=8-2

(3) בשפה הערבית ובאקדמיה בעולם הערבי:

א. טכנולוגית המידע והרשת עוררה בקרב דור ההמשך את הגשרים התרבותיים-היסטוריים בין יהודים אלה לעמי האזור, יצרה קשרים ברשת והעצימה את הפוטנציאל הטמון בגשרים אלה לקידום שיתוף פעולה אזורי. בשנים האחרונות מימנה ממשלת עירק הוצאה לאור של 2 ספרים שחזרו על ידי ישראלים יוצאי עירק: -בתחום המוסיקה, היצירה והאמנות: ספרו של שלמה כיוויי "סאלח אלכווייתי" על אביו ויצירותיהם ושיריהם של האחים סאלח ודאוד אלכווייתי ז"ל (שהיו מפורסמים ומהוללים בעולם הערבי) תורגם לערבית והוצא לאור ע"י משרד התרבות העירקי. صالح الكويتي: نغم الزمن الجميل
 -בתחום הספרות והשירה: ספרו של העיתונאי והסופר סלים אל-בסון ז"ל על המשורר הלאומי של עירק "אלג'ואהרי בלשונו ופרי עטי" שהושלם בישראל ויצא לאור במימון משרד התרבות העירקי. الجواهري بلسانه وبقلمي

ב. סרטים תיעודיים, מחקרים וספרים רבים בנושא ההיסטוריה והמורשת של יהודי ארצות ערב הוצאו על ידי אנשי אקדמיה מדור ההמשך של עמי ערב השכנים, כמו הסרט על יהודי מרוקו מאת כמאל השקאר, "טנג'יר-ירושלים" בקישור <http://www.timesofisrael.com/morocco-film-searches-out-jews-who-left-for-israel/>

וספרי המחקר בערבית על יהודי עירק מאת החוקרת חאלידה חאתם, העיתונאי הסופר מאזן לטיף ונביל אלרובייעי.

קישור לאחד הספרים <https://www.goodreads.com/book/show/17226676>

קהילת יהודי איראן

ד"ר אורלי ר. רחמימאן

האירועים המרכזיים המשמעותיים שהתרחשו לאורך הדורות בקהילת יהודי איראן

אירוע	זמן	פירוט
הצהרת כורש	586 לפנה"ס	במאה השישית לפנה"ס כבש מלך פרס האח'ימני כורש את בבל ואת ארץ ישראל ואפשר לגולים לצאת לירושלים לבנות את בית המקדש. גרעין הגולים שבחר להישאר באיראן היווה בסיס לקהילה היהודית באיראן.
כינון השושלת הספוית	1736-1501	עליית השושלת הספוית מציינת את תחילת עצמאותה של איראן לראשונה מאז כיבושה בידי הערבים במאה ה-7 לספירה. מייסד השושלת אסמאעיל שאה קבע את השיעה כדת המדינה. בעקבות כך נכפו על היהודים מגבלות רבות, דומות לתנאי עומר. בנוסף הוטלו על לא-מוסלמים באיראן

גם המגבלות השיעיות באשר לטומאת הזר (נג'אסת), אשר הגבילו את המגע בין השיעי ובין שכניו הלא-מוסלמים, בכללם יהודים. בתקופה זו ידועים לנו על מספר מקרים של רדיפות יהודים.

ערב פסח, תקפו מוסלמי העיר משהד את היהודים, הרגו בהם כשלושים וחמישה. כדי להינצל מסכנת המוות התאסלמו כל יהודי העיר כאלפיים במספר. לפחות כמאה שנה חיו יהודי משהד כאנוסים.

מרץ 1839

אנוסי משהד

איראן מקבלת חוקה הכוללת זכויות אזרחיות ומשפטיות למיעוטים הדתיים במדינה, בכללם היהודים. נבחר נציג יהודי ראשון במג'לס (הפרלמנט) האיראני.

דצמבר 1906

המהפכה החוקתית

רזא שאה, מייסד השושלת, שאף להקים מדינה מודרנית, מאוחדת וחזקה מבחינה צבאית. מתמורות אלו נהנו יהודי איראן, שכן החוקים והתקנות המפלים בוטלו ומצבם הכלכלי השתפר. תקופת השושלת הפהלווית, ובמיוחד שלטון בנו מחמד רזא שאה פהלווי (1941-1979) נחשבת ל"תור הזהב" של יהודי איראן. תוך פרק זמן קצר הצליחו יהודי איראן להגיע להישגים משמעותיים ולהשתלב חברתית וכלכלית במדינה.

1979-1925

כינון השושלת הפהלווית

בעקבות הקמת המדינה, כשליש מיהודי איראן עולים לארץ ישראל.

1953-1948

"מבצע כורש"

בעקבות המהפכה כוננה הרפובליקה האסלאמית של איראן. בעקבותיה הונהגו כל המגזרים במדינה בהתאם להלכה השיעית. משטר הרפובליקה האסלאמית היה אנטי-ישראלי. בעקבות כך, עזבו שני שלישים מהקהילה את המדינה.

1979

המהפכה האיראנית

ראש הקהילה היהודית, תעשיין, שהוצא להורג באשמת פעילות ציונית, שיתוף פעולה עם השאה וקשר עם ישראל.

מאי 1979

הוצאתו להורג של חביב אלקניאן

13 יהודים נכלאו באשמת ריגול לטובת ישראל ונשפטו במשפטי ראוה בשיראז. כעשרה נידונו למאסר לתקופות שונות. במרץ 2003 שוחררו על תנאי.

מרץ 1999

מעצר 13 היהודים משיראז

דמויות מופת של קהילת יהודי איראן

רשיד א-דין – יהודי מהמדאן שהתאסלם. הגיע לכהן כראש ווזירים אצל המונגולים. הוצא להורג ב-1318.

שאהין – גדול משוררי יהדות איראן. מקובל לחשוב שמוצאו משיראז. חי במאה ה-14. עיבד במתכונת פיוטית ובבתי שיר מחורזים את חמשת חומשי תורה בפרסית יהודית.

עמראני – המשורר השני בחשיבותו של יהודי איראן. נולד כפי הנראה באספהאן ונפטר בכאשאן. חיבר יצירות רבות בשירה ובפרוזה בפרסית יהודית.

באבאי בן לטף – משורר כרוניקאי שחי בכאזאן במאה ה-17. חיבר את היצירה "כתאב-י אנוסי" (ספר האנוסים) המגולל את סיפור הרדיפות והפרעות שהתחוללו בזמן שלטונו של השאה הספויי עבאס השני (שלט -1667-1642).

עזרא ציון מלמד – (1903-1994) יליד שיראז, בנו של הרב רחמים מלמד הכהן. חתן פרס ישראל לשנת 1987 על פרשנות המקורות וספרות תורנית. לצד עיסוקיו בתורה, במחקר ובהוראה עסק גם בפעילות ציבורית ונמנה עם ההנהגה הציבורית הרוחנית של יוצאי איראן בישראל.

עזיזאללה נעים – (1889-1946) מראשי ההסתדרות הציונית באיראן וממקימה. עורך עיתון "הגאולה", ביטאון שבועי שיצא מטעם ההסתדרות הציונית.

שלמה כהן צדק – (1891-1964) בן למשפחה שהיגרה לטהראן מגולפיגאן. ממייסדי ההסתדרות הציונית של יהודי איראן. כיהן זמן מה כנשיא "הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית באיראן". עלה לארץ ישראל בשנת 1923.

שמואל חיים - (1851-1931) ידוע גם בכינויים מונסייר, חיים ושמואל יחזקאל אפנדי. עיתונאי, ופעיל ציוני יהודי-איראני שכהן כחבר המג'לס (הפרלמנט האיראני). יליד כרמאנשאה, בשנת 1920 עבר לטהראן. ייסד שבועון בשם "החיים" שיצא לאור בשנים 1922-1925. מרבית העיתון היה כתוב בפרסית סטנדרטית, אך חלקו היה כתוב גם בפרסית יהודית. מעט לאחר סיום כהונתו כחבר פרלמנט הואשם על ידי רשויות איראן בקשירת קשר להתנקשות בשאה מתוך כוונה להפוך את איראן לרפובליקה. הועמד לדין בפני בית משפט צבאי שגזר עליו עונש מוות בשנת 1926 והוצא להורג בשנת 1931.

סלימאן חיים – (1886-1970), יליד טהראן, מחזאי ומילונאי. היה פעיל בחיי הקהילה. חיבר מחזות שתוכניהם נשאבו מסיפורי התנ"ך והועלו על הבמה בטהראן. חיבר את סדרת המילונים הדו-לשוניים שלו של השפה הפרסית: מילון פרסי-צרפתי, מילון פרסי-עברי ומילון פרסי-אנגלי, שהוא עד היום המילון הסטנדרטי מסוגו.

מרתצ'א ני-דאוד – (1900-1990) מגדולי המוסיקאים האיראנים במאה העשרים. נולד בטהראן למשפחה יהודית בעלת מורשת מוסיקלית. למד מוסיקה אצל גדולי המוסיקאים של הדור. הקים בית ספר ללימוד מוסיקה. הקליט את כל 12 הדסטגא-הא (אוסף מנגינות ללימוד מוסיקה פרסית קלאסית) עבור רדיו טהראן. נאלץ לעזוב את איראן בשנת 1980.

חביב לוי - (1896-1984) פעיל ציוני למען עלייה לארץ ישראל והציונות, איש רוח, היסטוריון, מהבולטים במנהיגי הקהילה במאה העשרים ומראשי ההסתדרות הציונית באיראן. השקיע עשרות שנים במחקר ובכתיבת הספר "ההיסטוריה של יהודי איראן".

מאיר עזרי – (1927-2015) יליד אספהאן, הצטרף בנעוריו לתנועת "החלוץ" באיראן. היה מראשי הפעילים להעלאת יהודי איראן ויהודי עיראק. בשנת 1958 נשלח ע"י בן גוריון לאיראן וניהל את הפעילות הישראלית באיראן. שימש כנציג ישראל באיראן במשך יותר מ-17 שנה.

מקומות וארגונים

שרח בת אשר – אחד המקומות הקדושים ביותר ליהודי איראן הקשור לדמות מתקופת האבות, שרח בת אשר, נכדתו של יעקב. המערה ובית הכנסת המיוחסים לה נמצאים כשישים ק"מ דרומית לעיר אספהאן. מסורות שונות קשורות למקום והוא היווה מקום לנחמה עבור יהודי איראן. עפ"י האמונה העממית, דרך סתרים תת קרקעית מחברת את המערה עם ירושלים.

קבר אסתר ומרדכי – מצבותיהם של אסתר ומרדכי נמצאות עפ"י המסורת של יהודי איראן בעיר המדאן, היא אחמתא המקראית. עפ"י יצירתו של שאהין, אסתר המלכה היהודייה של ארדשיר מלך פרס היא היולדת את כורש, מושיע העם היהודי. המקום קדוש עד לימינו אלו, גם למוסלמים איראנים.

"החלוקין" – תנועה ציונית חלוצית שקמה בשנת 1944 בטהראן. הקנתה את השפה העברית, חינכה לעלייה, להתיישוב ולהגנה. התנועה נוהלה על ידי שליחים מן הקיבוץ המאוחד.

אירועים ותופעות חשובות בהיסטוריה של יהודי איראן והעם היהודי

אסתר שקלים

משוררת וחוקרת יהדות איראן וקהילות ישראל

- 722 לפנה"ס- גלות עשרת השבטים- גם לאזור מְדִי (באיראן)
- 586 לפנה"ס- גלות בבל
- 538 לפנה"ס- הכרזת כורש- עזרא ונחמיה הם שרים פרסיים בכירים בחצר המלכות הפרסית.
- המאה החמישית לפנה"ס- סיפור מגילת אסתר. קהילת פרס היא היחידה שזכתה לחג יהודי הקשור אליה.
- 642 לספירה- כיבוש איראן על ידי הערבים
- מאז גלות בבל ועד הכיבוש המוסלמי הערבי, במשך תקופה של למעלה מ-1200 שנה: מרבית העם היהודי חי בצלה של הממלכה הפרסית הזורואסטריית, על כל המשתמע מכך.
- מהכיבוש המוסלמי-ערבי של איראן ועד ימינו: יהודי איראן חיים בקרב העם הפרסי האַרְי ושפתם ותרבותם היא פרסית-יהודית (לא ערבית). הפרסים הלא-יהודים אינם רוחשים חיבה יתירה לערבים!
- מרחב התרבות היהודי-פרסי כולל גם את הקהילות בוכארה, אפגניסטן והיהודים ההרריים.
- 750 לערך- התנועה המשיחית של אבו עיסא מאספהאן
- 1219- הכיבוש המונגולי והרס הקהילות היהודיות באיראן. מאוחר יותר תקופת פריחה.
- 1501- 1925 השיעים משתלטים על איראן. איראן הופכת להיות הגלות הקשה ביותר בארצות המזרח: פרעות, שמד, עלילות דם. היהודים נחשבים טמאים.
- 1815- עלייה מאיראן לצפת
- 1839- פרשת אנוסי משהד
- 1898- הקמת ביה"ס הראשון של כ"ח בטהרן
- 1906-1909 המהפכה החוקתית באיראן
- 1919- הקמת התנועה הציונית באיראן
- 1925-1979 עליית המלכים לשושלת פהלווי לשלטון: חילון ומודרניזציה. יחסים לא רשמיים עם מדינת ישראל. שוויון זכויות מלא (להלכה) ליהודים. תור הזהב של יהודי איראן. אחת הקהילות העשירות בעולם ומהתורמות הגדולות ביותר לישראל.
- 1950-1953 העלייה ההמונית מאיראן ארצה
- 1979- מהפכת חומייני והקמת הרפובליקה האסלאמית. החרמת רכוש יהודי, הוצאה להורג של יהודים בכירים בקהילה. רוב היהודים יוצאים לישראל ומדינות המערב. באיראן נותרים כ-10,000 יהודים, הקהילה היהודית הגדולה ביותר בארצות האסלאם בימינו.
- דמויות מופת בקהילה הפרסית (רשימה חלקית)
- מולאנה שאהין, גדול משוררי יהדות איראן. המאה ה-14.
- סעד א-דוולה הווזיר הגדול בחצר המלכות המונגולית-אלחנית בסוף המאה ה-13

רשיד א-דין – רופא והיסטוריון בחצר המלכות המונגולית-אלחנית בתחילת המאה ה-14

שלמה כהן צדק מייסד התנועה הציונית באיראן

חיים מורה, רב, סופר ומורה (1872-1942)

הרב מרדכי אקלר- מנהיגם של אנוסי משהד (1850-1936)

סולימן חיים, מחזאי ולקסיקוגרף (1886-1970)

מורתזא ניי-דאוד, מגדולי המוזיקאים האיראניים במאה העשרים

ציון עזרי, השגריר הראשון של ישראל באיראן

יישום הנושא 'מורשת יהדות איראן' במקצועות הלימוד

היסטוריה- להכליל גם את פרשת 'ילדי טהרן' וכן הברית בין השאה לנאצים בתקופת השואה והשפעתה הקשה על חיי היהודים באיראן. זאת כחלק מלימוד הנושא החשוב 'יהודי המזרח בתקופת השואה'.

ספרות שילוב יצירות העוסקות במורשת היהודית פרסית במקצועות הלימוד השונים. להלן כמה משיריי.

אמנות- האמנות הפרסית ייחודית גם בתוך האמנות המוסלמית, וליהודים היה חלק בה בתחומים הבאים: צורפות, אריגת שטיחים, הדפס אריגים (קלמקאר) עם כיתוב עברי, איורים בכתבי יד (למשל כתובות) ועוד.

מוסיקה- המוסיקה הפרסית הקלאסית כאחד מהיסודות החשובים של המוסיקה הקלאסית הערבית- מזרחית. המוסיקאים היהודים באיראן כבעלי תפקיד מכריע בשימורה של המוסיקה הפרסית.

לשון- מילים רבות בפרסית שנכנסו לעברית, כגון: פרדס, גנוך, רז, פתגם, זמן, בלגן, חנטריש.

יישום נושא 'מורשת יהדות המזרח' באופן כללי בלימודי ההיסטוריה

חשוב מאד להדגיש בתחנות שונות במהלך הלימודים, כי לאורך ההיסטוריה נמשכו מרכזי התרבות היהודית בגולה. אחר מרכזי הכובד העולמיים של התרבות הכללית ומשום כך אנו מוצאים כי בתקופה העתיקה חיו ופעלו מרבית היהודים בגולה באזור בבל, בהמשך עבר המרכז היהודי לספרד בהתאמה למיקומה המרכזי של ספרד בתרבות הערבית והעולמית, ובהמשך עברו המרכזים היהודיים העיקריים לארצות המערב ולאמריקה בהתאמה להגמוניה של התרבות המערבית בעת החדשה. עובדה זו מבהירה כי במשך כאלפיים שנה היו רוב יהודי העולם בעלי תרבות 'מזרחית', ורק במאות השנים האחרונות עברה ההגמוניה ליהדות אשכנז, וכל זאת מסיבות היסטוריות הקשורות למיליה בו חיו היהודים בגולה. כמו כן מדגישה עובדה זו לתלמידים, כי ההבדלים בין יהודי המזרח ליהודי אשכנז נעוצים במידה רבה בנסיבות ההיסטוריות בהן חיו, ובהבדלים בין השפעות הסביבה המוסלמית לזו הנוצרית.

במסגרות החינוך הבלתי פורמלי

בנוסף לשילוב הנושא במסגרות הלימודיות הרגילות בבתי הספר, חשוב להטמיע את הנושא גם במסגרות החינוך הבלתי פורמלי, פעילות של"ח (שדה, לאום חברה) והחינוך הערכי-חברתי-קהילתי במינהל חברה ונוער (כולל המחוז החרדי הכלול בו!)

ההיכרות עם מורשת יהדות המזרח על היבטיה השונים תיעשה הן במסגרת הטיולים והסיורים של של"ח וידיעת הארץ וטיפול המנהיגות הצעירה-המש"צים (מדריכי של"ח צעירים), והן בפעולות החינוך החברתי קהילתי המתמקדות בחיי התלמידים ובני הנוער ברשויות במסגרות החברתיות, בבתי הספר, בתנועות הנוער ובמרכזים הקהילתיים, כשהדגש המרכזי מושם על מעורבות חברתית ופיתוח מנהיגות צעירה: מדריכים צעירים (מד"צים) ומועצות תלמידים (בית ספרית, רשותית, מחוזית וארצית). זאת בשיתוף פעולה עם השלטון המקומי ומנהלי מחלקות הנוער, המובילים את תחום החינוך הבלתי-פורמלי ברשויות המקומיות ובמועצות האזוריות. כמו כן יש לשלב את הנושא בפעילויותיהם של הכוחות החינוכיים הפך-א-מקצועיים,

כגון: גרעיני נח"ל, מורות חיילות, ש"ש (שנת שירות לפני גיוס), מכינות קדם צבאיות ומכינות אופק לתלמידים בסיכון.

האגף תכנים, תכניות, הכשרה והשתלמויות במנהל ח"ן יכין תכניות והפעלות בנושא הן כחלק מהפיתוח המקצועי של בעלי התפקידים הרלבנטיים בבתי הספר (**רכז חינוך חברתי קהילתי, מנחה מועצת תלמידים, רכז מחויבות אישית**) ובקהילה, והן במסגרת כל תחומי החינוך החברתי-ערכי בבית הספר ובקהילה, **ביוזמות חינוכיות ומפעלים** ארציים ומחוזיים, תכניות מעורבות חברתית ומפגשים בין מגזרים בחברה הישראלית, תכניות לפעילות פנאי, תכניות קיץ ואקטואליה. בין הפרויקטים הרצויים יש לקיים בהיקף ארצי את מפעל התיעוד הבין-דורי 'תלמידים מראיינים קשישים', ובמסגרתו נערכות פעילויות לימוד וחוויה משותפות לילדים ולקשישים (בשכונות ובמקומות אחרים), וביניהן ריאיון הקשישים בנושאים ספציפיים כגון: מנהגים במחזור השנה ומעגל החיים היהודי, קשיי העלייה והקליטה, בניין הארץ ועוד.

במסגרות בהן מלמדים על מחזור השנה ומחזור החיים היהודי חשוב מאוד להתייחס למנהגיהם של יהודי המזרח, השונים לעיתים מאלו של היהדות ההגמונית בארץ והנלמדים במוסדות החינוך. כך למשל ראוי ללמד כי יהודי המזרח בגולה לא נהגו להתחפש בפורים, ובקהילות רבות לא נהגו להניח כוס של אליהו הנביא על שולחן הפסח (מנהג שהתפתח באשכנז רק לקראת סוף ימי הביניים). כמו כן המנהג לחגוג מסיבת בר-מצווה מפוארת הינו חדש יחסית ולא היה נהוג במרבית הקהילות במזרח לפחות עד ראשית המאה העשרים, כשם שחגיגת הבת-מצווה הוא חידוש בכל העולם היהודי. עניין זה חשוב ללימוד על מנת שתלמידים מזרחיים הנתקלים בתופעות אלו בקרב בני משפחותיהם לא יחושו רגשי נחיתות ובושה בבני משפחותיהם נוכח 'גילוי' תופעות אלו.

נספח

שירים של אסתר שקלים, ובהם ביטוי למורשת יהדות המזרח בכלל ומורשת יהדות איראן בפרט, מתוך 'שרקיה' בהוצאת כינרת זמורה ביתן, אור יהודה, תשס"ו

'סבזי' מודרני

קְשֵׁה־יָנוּ קִטְנִים	'נַעֲנַע!', 'שִׁיבָה!', 'פִּסְבָּרָה!'	עֲכָשׁוּ
הֵיוּ הָאוֹרְחִים	'רִיחֹן!', 'טֶרְגוֹן!'	הֵם
הָאֲחֵרִים	מִהֲבִילוֹת בְּסֶלְסוֹל	רוֹכְשִׁים אוֹתָם
מִתְבּוֹנְנִים בְּצִלְחַת הַסִּבְזִי ¹⁸	עַל זָרִים יִרְקִים	בִּירְקִים
שְׂבָמָרְכּוֹ הַשְּׁלֶחָן	עֲנָקִים	בְּכַתִּי טֹבַע מִמְּזֻגִים
וּפּוֹסְקִים:	שֶׁל 'סִבְזִי'	לְצִלְלִי סוֹנֶטָה תִּרְיִשִׁית.
בְּהִמּוֹת	בְּנִיחוֹת פְּרָאִי עֲתִיק	כְּמוֹסוֹת קִטְנוֹת
הַפ־רְסִים הָאֵלֶּה	עֲטוּפִים בְּעֵתוֹנִים	שֶׁל מִיּוֹרָן וּבְזִילִיקוֹם
אוֹכְלֵי עֶשֶׂב	שֶׁל אֶתְמוֹל	בְּאַרְוֶמָה סְטֵרִילִית נִקְיָה
אָבִי		בְּאַרְיִזוֹת צְלוֹפָן מְרֻשָּׁשׁוֹת
הָיָה קוֹנָה אוֹתָם		עֲטוּרוֹת גִּסְתָּאוֹת קוֹיּוֹת מְלֻמָּדוֹת
בְּפִרוֹטוֹת		שֶׁל מִדְּעָנִים
בְּבִסְטָה		וְחוֹקְרֵי הַגָּנוֹם הָאֲבוֹשִׁי.
בְּשׁוֹק הַכֶּרְמֶל		
וּשְׁאֵגוֹת עֲסִיסִיּוֹת		'סִבְזִי' מוֹדֶרְנִי.

פֶּרְסִי מִידוֹנָה

בְּשִׁסְבִּבְתָּ עַל הַתְּמוֹר הַלֵּבָן	וּמִלַּח הָאֶרֶץ
בְּפִאֲתֵי אֶסְפֶּהָאן	בְּעֲנִיּוֹת הַדַּעַת
וּבְקוֹל נָחַר נַעֲקֶת:	אַתְרִיף קוֹרְאִים:
'בְּזוֹי', 'בְּזוֹי' –	'פֶּרְסִי מִידוֹנָה' ¹⁹ !
'בְּדִים', 'בְּדִים'	'פֶּרְסִי מִידוֹנָה!'
וּמִלְכֵי הָאֶרֶץ	
כְּפָרִיִּים נִבְעָרִים מִדַּעַת	מָה תִּשְׁבֶּתָ עֲלֵיהֶם
קְרָאוּ אַתְרִיף:	אֵז,
'ג'וֹדָה!' 'ג'וֹדָה!' –	אַבָּא?
'יְהוּדוֹן', 'יְהוּדוֹן'	
מָה תִּשְׁבֶּתָ עֲלֵיהֶם	
אֵז?	

¹⁸ סבזי – בפרסית: מינים שונים של עשבי תיבול טריים. יהודי פרס נוהגים להניח של השולחן צלחת 'סבזי' בכל ארוחה כמעט.

¹⁹ פרסי מידונה – כינוי גנאי לעולי איראן בישראל של שנות החמישים והשישים.

שְׂרָקְיָה²⁰

בְּזָכוֹת שְׁלֹשָׁה דְּבָרִים

סִבְתָּא, מָה עָשִׂית עִם הַשְׂרָקְיָה	בְּזָכוֹת שְׁלֹשָׁה דְּבָרִים	וְאַנְחֵנוּ
שָׂבֵד?	נִגְאָלוּ	מָה אָנוּ
יִלְדֵי תַּמְשָׁה עָשָׂר	יִשְׂרָאֵל מִמְצָרִים:	מָה חַיֵּינוּ
וְגִדְלָת עֲשָׂרָה (הַשָּׁאֵר מֵתוֹ)	שְׁלֹא שָׁנוּ אֶת שְׁמוֹתֵם	מָה חֲסִידֵנוּ
וְיוֹם-יוֹם אָפִית אֶת הַלֶּחֶם	וְאֶת לִשְׁוֹנֵם	מָה נֶאֱמַר וּמָה נִצְטָדֵק
וְיוֹם-יוֹם חַיִּית בְּקִינָה שֶׁל חֲמוּתָהּ.	וְאֶת לְבוּשֵׁם	וּמָה נִסְפָּר לְדוֹר אַחֲרוֹן
וּמָה אֶעֱשֶׂה אֲנִי		
עִם הַשְׂרָקְיָה שְׂבִי	וְאַנְחֵנוּ	
הַפְּבִילָה בְּחֻבְלֵי רוּחַ מַעֲרָב	הַמְרָנוּ שְׁמוֹתֵינוּ לְבֵית אֲבוֹתֵינוּ	
הַפְּרוּצָה לְכָל רוּחַ	מֵאֲסָנוּ בְּשִׁפְת אֲמוֹתֵינוּ	
	וְהַשְׁלַכְנוּ בְּגָדֵי תַּפְאֲרֵתֵנוּ	
וְיֵשׁ מַעֲוֹן לְתִינוּקוֹת וּלְנָשִׁים	כְּתֻבּוֹת הַפָּסִים	
וּמִטְפֹּלֶת לִילָדִים וְלִקְנִישִׁים	מוֹרֶשֶׁת הַדּוֹרוֹת	
וְיֵשׁ מִיִּקְרוּגֵל וּמִדִּיחַ וּמִפֶּתַח		
מִקְפִּיא וּמַעֲרָבֵל מִתְכַּוְּנִים יְדוּעִים	וְנִגְעֵלָנוּ	
שֶׁל עוֹגוֹת וְטַעַם הַחַיִּים	מִצָּל דְּמוּתֵם	
וְיֵשׁ זְמַן	מִהַד קוֹלֵם	
הַזְמַן זְמַן.	מִנִּיחוּס קֶרֶבֶתֵם	
וְעִם הַשְׂרָקְיָה שְׂבִי, מָה אֶעֱשֶׂה,	מִמִּגַּע גְּשׁוּשֵׁם	
אִמָּא?	מִתְפִּלוֹת מִנְהָגֵם	
	מִעֲצָמָנוּ	

• טל. 050-3984368 /http://estershkalim. co. il

יהדות איראן, היסטוריה של העם היהודי, אנשים ונקודות לציון

פרי סני

כידוע בבל הייתה חלק בלתי נפרד מאיראן (ועל כן גלות בבל כמו תלמוד בבלי הם שלמעשה גלות איראן, וכן תלמוד איראני) התמזגה לאורך שנים ראשונות, עם תרבות הדת הזוראסטרית, ומילים ומושגים רבים התבלבלו בין שתי השפות.

נתחיל מהצהרת המלך כורש אשר שמו הוזכר גם במקורות שלנו, הצהרת כורש על זכויות האדם, היא ההצהרה הראשונה בתולדות העמים.

הצהרת כורש

²⁰ שְׂרָקְיָה – רוּחַ מְזֻרְחִית עֲזָה

הצהרת כורש היא הכרזתו של כורש מייסד הממלכה הפרסית, בשנת 538 לפני הספירה, אשר איפשרה לכל העמים תחת מלכותו לחזור לפולחן אלוהיהם. ומאידך התאפשרה גם שיבת היהודים אשר הוגלו לבבל עם חורבן הבית הראשון בשנת 586 לפני הספירה, השיבה לאוטונומיה היהודית בארץ ישראל, יהוד מדינתא. הצהרת כורש היא ההצהרה הראשונה של זכויות האדם וחירותו בתבל.

אסתר ומרדכי

אגדה או אמת?

אֶסְתֵּר או אֶסְתֶּר הַמִּלְכָּה היא דמות מקראית, גיבורת מגילת אסתר ונס ההצלה של חג הפורים. היא מתוארת במגילה כאשתו של אחשוורוש, לאחר ושותי. על פי חז"ל, היא גם אחת משבע הנביאות שהיו בעם ישראל בתקופת המקרא, אסתר היא האישה שמסופר על אודותיה בצורה הרחבה ביותר בתנ"ך. הקברים של אסתר ומרדכי קיימים עדיין בעיר המדאן והם מוקד עלייה לרגל הן ליהודים והן למוסלמי.

דניאל, עזרא ונחמיה

נביאים שקמו באיראן ומופיעים במקורות.

א- ובשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' מפי ירמיה העיר ה' את רוח כרש מלך פרס ויעבר קול בכל מלכותו וגם במקרב לאמר: ב- זה אמר כרש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלקי השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלם אשר ביהודה: ג- מי בכם מכל עמו יהי אלקיו עמו ויעל לירושלם אשר ביהודה ויבן את בית ה' אלקי ישאל הוא האלקים אשר בירושלם (עזרא א א-ג) עזרא הוא ספר בתנ"ך הנמצא בסדר כתובים, ומקומו אחרי ספר דניאל ולפני ספר נחמיה. על פי חז"ל, במקור כלל ספר עזרא את ספר נחמיה, ושניהם נחשבו לספר אחד ששמו עזרא. ספר עזרא כמקור על תולדות יהודה בימי שיבת ציון.

היהודים תחת האסלאם באיראן

פלישת האסלאם לאיראן שמה סוף לחיים הטובים והשקטים של היהודים באיראן. רב המלכים במאות האחרונות רדפו את היהודים, עשקו, השפילו, הרחיקו אותם מעם האיראני, סגרו אותם בגטו והחמירו את מצבם. על כן לא נשארו תיעודים רבים מסופרים ומשוררים יהודים באיראן. הבודדים שזכו בתהודה ואזכור הם אנשי רוח ושירה והבולט ביניהם הוא המשורר שאהין.

מולאנא שאהין שיראזי

מתוך ויקיפדיה, האנציקלופדיה החופשית

אסתר ואחשוורוש בגרסה מאוירת של 'ארדשיר-נאמה' מהמאה ה-17

מולאנא שאהין שיראזי היה משורר יהודי פרסי בן המאה ה-14, הנחשב לגדול משוררי יהדות פרס. היה הראשון לחבר שירה בפרסית יהודית (ניב יהודי של פרסית הנכתב באותיות עבריות). יצירותיו הגדולות כתובות בצורה של אפוס ודומות לאפוסים הקלאסיים של התרבות הפרסית כגון ה'שאהנאמה' והפואמות של המשורר המפורסם נזאמי.

שאהין חיבר מספר פואמות ארוכות העוסקות בסיפורי התנ"ך. יצירותיו כוללות את 'בראשית-נאמה' 'מוסא-נאמה' 'עזרא-נאמה' ו'ארדשיר-נאמה' כולן בנויות כאפוס מחורז על בסיס תבניות השירה הפרסית הקלאסית.

האסלאם אסר על מנהגי שמחות ובתוכם את המוזיקה. מאידך היהודים הפכו לאנשי מוזיקה והמפורסם שבהם הוא ניי דווד, המוסיקאי היהודי האיראני, מורתזא ניי-דאווד נולד באספהאן בשנת 1900 למשפחת מוזיקאים. השפעתו הרבה על מוזיקה איראנית קיימת עד היום.

אנוסי משהד

אנוסי משהד הוא שמה של חברי הקהילה היהודית במשהד, שחבריה היו אנוסים לחיות כמוסלמים במשך 120 שנה אך שמרו על יהדותם בסתר. כיום, אין במשהד אף יהודי, אחרי שכל המשפחות היגרו בשנות ה-40 של המאה ה-20 לעיר הבירה טהרן ומקומות אחרים.

בעיר משהד, במחוז כורסאן אשר בצפון מזרח איראן, לא הייתה קהילה יהודית עד המאה ה-17. בעיר נמצא קברו של האימאם השיעי, עלי א-ריזא. היהודים נחשבו לטמאים ונאסרה עליהם הכניסה לעיר. בשנת 1747 שב שליט פרס נאדר שאה (שהיה סוני) ממסע כיבושים בהודו, קבע את משהד כבירתו והביא איתו אוצרות רבים, השאה סמך על היהודים (הוא לא סמך על השיעים) וביקש משבע-עשרה משפחות יהודיות מהעיר קזווין לעבור למשהד כדי לנהל את אוצרותיו. המשפחות עשו כדבריו אך בינתיים נרצח השאה והמשפחות הגיעו לעיר השיעית הקנאית. הן קבעו את משכנן בשכונה מחוץ לחומות העיר וחיו בפחד מתמיד משכניהם.

יהדות איראן במאה שעברה עד היום

ובשנת 1921 קצין ממוצא טורקי –איראני עלה בדרגות, ויזם הפכה צבאית ללא שפיכת דמים ובשנת 1925 הכריז על עצמו השאה של איראן וייסד את שושלת פהלווי. רזא שאה כביר, אביו של השאה האחרון, אשר שיחרר את היהודים מגטו, העניק להם זכויות שוות ככל אזרח איראני ובכך קידם אותם הן בהשכלה, הן בכלכלה והן במעמד חברתי. בשנת 1942 היטלר ביקש את יהדות איראן ולמרות היחס הטוב של המלך ליהודים ובשל פחדיו הוא נטה למסור את היהודים לצורך הנאצי.

ועידת טהראן, שבה נפגשו לראשונה צ'רצ'יל ורוזוולט עם סטלין, נערכה בדצמבר 1943 בטהראן, איראן.

בוועידה אושרה התוכנית לפלישה לנורמנדי כדי לפתוח 'חזית שנייה' באירופה, חזית שתאלץ את גרמניה להעביר כוח אדם ומשאבים למערב אירופה ובכך תושג הקלה לצבא האדום. בזמן הוועידה נלחמו בעלות הברית על אדמת איטליה במה שנקרא מלכתחילה החזית השלישית. לבסוף הוחלט שהחזית העיקרית תהיה בצרפת. ההחלטה החשובה ביותר בוועדת טהראן הייתה חיוץ היהודים אשר כבר התחילו לענוד טלאי אדום מאימת היטלר ולהשאירם באיראן בבטחה.

פרסית יהודית

פרסית יהודית (ידועה גם בשם **ג'ידי**) היא קבוצה של דיאלקטים יהודיים של השפה הפרסית, שדוברו על ידי יהדות איראן, יהדות בוכרה, יהדות אפגניסטן וקהילות יהודיות נוספות באזור מרכז אסיה. הדיאלקטים שונים במקצת זה מזה, אך לרוב מאפשרים הבנה הדדית. השפות היהודיות-פרסיות הן ברובן שילוב של ארמית, פרסית עתיקה, עברית והשפה המקומית, והכתב באלפבית עברי.

העדויות הראשונות לקיומה של פרסית-יהודית מופיעות מהמאה ה-8, אך ייתכן שהיהודים דוברי הפרסית בפרס העתיקה היו אף הם בעלי דיאלקט ייחודי. לאורך הדורות ספרות, שירה ויצירה תרבותית ענפה נוצרו בפרסית יהודית, שכמו שפות יהודיות אחרות נכתבה לרוב באותיות האלפבית העברי.

היצירות המוקדמות בפרסית יהודית הן כלי חשוב גם עבור בלשנים של השפה הפרסית, כתייעוד להתפתחותה של השפה לאורך השנים.

המהפכה האסלאמית 1979 והשפעתה על יהדות איראן

יהודי איראן נקלעו למערבולת אימה של שנאת האסלאם לזרים, נרצחו, בוזזו והגלו רבים מהם. היום מצבם של היהודים טוב למדי באיראן, יושבים על סיר הבשר, נהנים מחופש דת ופולחן ומתנהלים בזהירות והתחשבות כמו כל המיעוטים בארצות שאסלאם שולטת בהן.

ההיסטוריה והמורשת של יהודי קווקז, יהודי גיאורגיה, יהודי בוכרה (מרכז אסיה) ויהודי קרים ד"ר חן ברם

אנתרופולוג, יועץ ארגוני ומנחה קבוצות

אבקש להעלות בפני חברי הוועדה הנכבדים סוגיה הקשורה לקהילות המיעוט מבר"מ בכלל, וליהודי קווקז בפרט: הצורך בהתייחסות להיסטוריה ולמורשת של יהודי קווקז, יהודי גיאורגיה, יהודי בוכרה (מרכז אסיה) ויהודי קרים, ותשומת הלב הנחוצה לשוני מסוים הקיים בין מקרים אלה לדיון בקהילות אחרות של 'יהודי המזרח'.

ההיסטוריה, היצירה התרבותית והמורשת של קהילות המיעוט מברית המועצות לשעבר כמעט ואינה באה לידי ביטוי בתוכנית הלימודים. מדובר בקהילות שחלק ניכר מחבריהן הגיעו בעשורים האחרונים, ולכן נמצאות עדיין במידה רבה ב'חבלי קליטה'. קיים חוסר רב בכל הקשור להתייחסות אליהן. יש לשים לב כי הנסיבות ההיסטוריות שעצבו את מצבן של קהילות אלו שונות מאשר אלו של יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה, הן ביחס לתכנים והן ביחס למצבן בישראל.

מחקרי מלמדים כי ביחס לקהילות אלו ניתן לדבר על מצב של 'שנות החמישים בשנות התשעים' באשר לדפוסי המגע עם החברה הישראלית, ויש לקחת זאת בחשבון גם בדיונים הקשורים לוועדה. כמו כן יש להדגיש שמדובר בקהילות שונות לגמרי זו מזו, ויש לדון בכל אחת מהן בנפרד. במיוחד יש לקחת בחשבון כי ביחס לקהילות אלו חסר מחקר ראשוני ויש לעודד יצירת עזרים חינוכיים וחומרים תרבותיים בעברית. בהתייחסותי לנושא אתן דוגמאות למרכיבים שונים שחשוב במיוחד לפתח בהתייחסות להיסטוריה, יצירה ומורשת תרבותית בכל אחד מהמקרים.

יש להדגיש במיוחד את החוסר הקיים ביחס ליהודי קווקז. אני מקווה בהמשך להעביר לכם, בשת"פ עם מנהיגים ופעילים שונים, להעביר לכם בהמשך התייחסות ספציפית לתכנים במקרה זה. המקרה של הקרימצ'קאים מעלה סוגיה שונה – של קבוצה שלמעשה נכחדה – כקהילה- בשואה, ויש מקום להתייחס אליה בתוכנית הלימודים כדי לא לתרום גם להכחדת זכרונה.

עבודה הקשרית ותלוית מקום/בית ספר בשילוב מורשת קהילות המזרח

לצד העבודה החשובה של הוספת תכנים לכלל תכנית הלימודים, אבקש להציע גישה חינוכית המאפשרת למוסדות חינוך (ובמקרים מסוימים גם לרשויות מקומיות) לפתח עבודה חינוכית שתתייחס באופן ממוקד יותר למגוון הזהויות הספציפיות הקיים בבית הספר (ו/או ביישוב מסוים).

למרות החשיבות הרבה של הכללת כלל המורשות בתוכנית, בפועל קשה מאד להתייחס במעשה החינוכי עצמו למגוון ולכלל העושר התרבותי של הקבוצות השונות. נפגעים מכך במיוחד אלה השייכים לקבוצות קטנות יותר, או כאלה שעדיין אין מספיק הכרה של מורשתן. דבר זה בולט במיוחד בפער הקיים לעיתים בין התכנים הנלמדים לבין הרקע הספציפי של תלמידים ביישובים בהם ריכוזי אוכלוסייה מקהילות ספציפיות.

חלק מרכזי בתוכנית מתמקד בפיתוח משאבים שונים שיאפשרו למורים ולמוסדות החינוך להציע בחירה רבה יותר באשר לתכנים כך שתלמידים שונים יוכלו גם לקבל התייחסות לזהות משפחתם, וגם להיחשף להיסטוריה ולמורשת של קהילות אחרות.

מוצע לפתח את התוכנית תוך כדי הפעלת פיילוט בשניים או שלושה בתי ספר, כניסוי לימודי, ובהמשך לכך להפכה לתוכנית זמינה לכלל מוסדות החינוך. במקביל, מרכיבים מסוימים – כגון יצירת מאגר מנחים – כדאי כבר להתחיל לפתח ברמה הארצית.

בעמוד הבא מוצעות נקודות ראשונות לפיתוח התוכנית המבוססת על גישה חינוכית שבמרכזה התייחסות להקשר האנושי והחברתי. אשמח להוביל פיתוח תכנית כזו, ו/או להיות שותף לגופים של המשרד שיעסקו בכך.

עבודה הקשרית ותלוית מקום/בית ספר בשילוב מורשת קהילות המזרח

ראשי פרקים:

רקע- צורך ומענה

- יוזמות קודמות והצלחה מוגבלת – כדאי להוסיף אפיקים נוספים
- שאלת המפגש בין המורה והתלמיד לא רק בין הטקסטים לתלמיד
- שילוב תוכן ותהליך כבעל חשיבות ללמידה אפקטיבית
- יכולת התייחסות למגוון – ולא לדיכוטומיות, לחיבורים בין זהויות
- חיבור בין תכני הלימוד לבין הלומד והמקום

אופי הפעילות בתוך בית הספר

- נושאים ללימוד- בזיקה למיפוי זהויות צרכים והזדמנויות: בזיקה לתלמידים, סגל מורים, קהילה/סביבה
- פעילויות כיתתיות (תוך מתן מקום רב לבחירה)
- פעילויות בית ספריות (למשל עיצוב מרחב בית הספר, ושילוב תכנים באירועים)
- פעילויות המאפשרות בחירה – פעילות חקר, עבודות משפחתיות, עבודות גמר
- שילוב מקצועות שונים – היסטוריה, ספרות, גיאוגרפיה, ואף תולדות המדע ועוד ממשק עם תכניות ייעודיות שונות (של"ח והכרת הארץ, פולקלור ועוד)
- שילוב בלימוד בעל אופי בלתי פורמאלי
- יצירת ארועים עם המשפחות, ועם קהילות שונות במרחב בית הספר וביישוב
- אפשרות גם למפגש או פעילות משותפת עם בתי ספר אחרים

סוגיות בפיתוח מערכת

- השקה לסוגיות מקבילות במערכת החינוך - תלמידים עולים ומקומם, ושאלת ריבוי התרבויות בכלל
- הכשרת מורים מרכזים מבתי ספר
- יצירת מאגר דינאמי של רפרנטים (תלמידי מחקר ומוסמך)- בעלי ידע והכרות עם קהילות שונות
- במקביל יצירת מאגר של אנשים מקרב הקהילות שיכולים להיות שותפים ושל ארגונים, מוזיאונים ומוסדות.

- 050-8541122 chen.bram@mail.huji.ac.il

יהודי גאורגיה פרופ' ראובן אנוך

1. **גאורגיה** היא מדינה קטנה בדרום קווקז. **גבולותיה**: במערב – הים השחור, במזרח – אזרבייג'ן, בצפון – רוסיה (רכס קווקז גדול), בדרום – תורכיה (רכס קווקז קטן) וארמניה. השטח הרשמי של גאורגיה הוא בסביבות 70,000 קמ"ר.
2. קיימות דעות שונות לגבי הגעתם של היהודים לגאורגיה. שלוש מהן הן העיקריות: א. יהודי גאורגיה הם צאצאים של עשרת השבטים האבודים. לפיכך יוצא שתאריך הגעתם הוא המאה ה-8 לפני הספירה, אולם אין לכך שום הוכחה. ב. לאחר חורבן בית ראשון חלק מן היהודים, שברחו מירושלים, הגיעו לגאורגיה. כך מסופר באחת הגרסאות של "חיי גאורגיה" (ספר שנכתב במאה ה-11 לספירה). אין הוכחות נוספות. אך סיפור זה נפוץ מאוד בגאורגיה. ג. יהודים הגיעו לגאורגיה מהתנחלויות שהיו קיימות בחופי הים השחור במאה השנייה לפני הספירה (166-163). על כך מצביעים הן מסמכים יווניים והן סיפורים גאורגיים (על ניצורה של גאורגיה). ד. כמובן לא כל היהודים הגיעו לגאורגיה בבת אחת אלא היו גלי הגירה נוספים (לדוגמה, מהקיסרות התורכית – ביניהם כנראה גם הספרדים). בגאורגיה התגוררו גם אשכנזים, שהתחילו להגיע לשם משנות ה-30 20 של המאה ה-19, וגם מקצת יהודים הרריים (כינו אותם בשם *עובלבי* לפי שם העיר המרכזית של יהודי קווקז *קובא*) ויהודים ארמיים (כינו אותם *לחלוכה* לפי המאפיינים של ההגיה).
3. יהודי גאורגיה בדומה לקהילות יהודיות רבות מדברים בגאורגית-יהודית שהיא מבוססת על השפה המקומית – הגאורגית אך מופיע בה מרכיב עברי עשיר. יש מאפיינים מיוחדים לא רק באוצר המילים אלא אף בדקדוק ובתחביר שרובם מושפעים מן העברית.
4. היחסים בין היהודים לבין האוכלוסייה המקומית ידעו עליות ומורדות אך מקובל לציין (וכנראה יש בזה האמת) שבגאורגיה כמדינה סובלנית סבלות היהודים היו פחות כבדים מבמקומות אחרים אך למען האמת הנושא, כמו שאר הנושאים הקשורים ביהודי גאורגיה, לא נחקר דיו. יחד עם זה יש לציין שבמאה ה-19 היו בגאורגיה לא מעט מקרים של עלילות דם.
5. לדיוננו היום חשובים מספר נושאים שקשורים ביהודי גאורגיה. א. כנראה במאה ה-11 נעשה תרגום מסורתי של ספרי המקרא וספרי יסוד לשפה הגאורגית-היהודית בעל-פה בשם *תבטילי*, וכל התרגום עבר מדור לדור – בעל-פה. יהודי גאורגיה מסיבות שלהם לא רצו לכתוב תרגום של ספרי הקודש. משרתי ציבור – תלמידי חכמים – למדו את התרגום במיוחד. סבורני שבתוכניות הלימוד של בתי-ספר שלנו צריך להיות אזכור של דבר מעניין זה (כמו אזכור התרגום הערבי-יהודי ועוד). ב. מתולדות יהודי גאורגיה רצוי לציין לפחות שתי עובדות: 1. בתור הזהב של גאורגיה – במאה ה-12 סוחר יהודי בשם *זלכן זורובבל* היה בעל השפעה כה גדולה שהטילו עליו את המשימה של שידוך למלכת גאורגיה תמר (שהיא היתה השליט החזק ביותר בתולדות גאורגיה). 2. בשנים 1918-1921 לאחר כמעט 120 שנה של כיבוש רוסי נהייתה גאורגיה מדינה עצמאית. בפרלמנט של רפובליקה זו היו שלושה חברים יהודים.
6. פרק מיוחד בחיי יהודי גאורגיה הוא המאמצים לעלייה לארץ ישראל. א. עלייתם של הגאורגים מטעמים דתיים החלה כבר באמצע המאה ה-19 (לפי עדויות אחרונות משנת 1832). בסוף המאה ה-19 יהודי גאורגיה התגוררו בירושלים בשער שכם ואחר כך בנו "שכונת הגורגים" שהיו להם מספר בתי-כנסת. ב. סיפור פחות ידוע אך מאוד מרגש הוא פעילותו (והייתי אומר – הצלחתו) של המנהיג של ציוני גאורגיה הרב דוד בעזוב שיחד עם נתן אליהשווילי בשנת 1925, בזמן השלטון הסובייטי, הצליח להביא ארצה קבוצת עולים באישור של ממשלת גאורגיה (מה שהיה דבר נדיר) – 17 משפחות. קבוצה שנייה – יותר גדולה – היתה מוכנה לעלות, דוד בעזוב חזר כדי להביא אותה

ארצה אך המשטר נעל את השער והם נשארו בגאורגיה, נשאר גם דוד בעזוב עצמו, שיותר מאוחר בזמן ה'טיהורים' הגדולים בברית המועצות (1936-1938) גורש לסיביר, והבן שלו – סופר ומחזאי הרצל בעזוב הוצא להורג. הסובייטים נלחמו בדת היהודית מלחמת חורמה – לדוגמה, בשנת 1937 בעיירה צחינוולי ביום אחד הוצאו להורג 7 רבנים בגין לימוד תורה. אך עדיין ליהודי גאורגיה היו יותר אפשרויות לשמירת מצוות והם עשו כן. ג. אולי יותר מוכר סיפור השתתפותם ההרואית של 18 משפחות של יהודי גאורגיה בפתיחת שערי הברזל של ברית המועצות בסוף שנות ה-60 למאה ה-20. חרף הסכנה לחייהם כתבו מכתב לאו"ם בדרישה לתת להם אפשרות לממש זכות העלייה למולדת. ראש ממשלת ישראל דאז גולדה מאיר הקריאה את המכתב בשידור חי לכל העולם מה שהביא לתחילת מאבק בין-לאומי לעליית היהודים מברית המועצות. Let my People go! מספר פעמים פעילי העדה הגאורגית, פוליטיקאים, אנשי ציבור קיבלו הבטחה שלארוע חשוב זה יוקדש מקום בספרי הלימוד בארץ אך זה עדיין לא מומש.

7. כמובן אפשר היה לספר עוד הרבה על יהודי גאורגיה. אך במסגרת הזמן שנתן לי אסתפק בראשי דברים אלו.

כיסופין זבולון מושיאשווילי

סיפור מאבקם ויציאתם לחופשי ועלייתם ל"ארץ ישראל" של "יהדות גאורגיה", מאבק שנמשך כ-4 שנים, חרף המלחמה הבלתי אפשרית שנוהלה מול הממשל הסובייטי האימתני ומול הק.ג.ב. – **השירות החשאי הסובייטי** שנחשב לארגון המפחיד בעולם באותה התקופה.

כ-70 שנה, לא ניתן היה לצאת או להיכנס, באופן חופשי או שלא חופשי, לתחומיה של ברית המועצות (דאז) שהוקמה ב-30 לדצמבר 1922 והתפרקה ב-16 לדצמבר 1991.

אישורי יציאה וכניסה לברית המועצות ניתנו רק כדי לשרת את צרכי של הממשל.

הדימוי שניתן למצב זה הוא "**מסך הברזל**", מושג אותו טבע וינסטון צ'רצ'יל ב-5 למרץ באחד מנאומו המפורסמים בשנת 1946.

בשנת 1967 נפוצה שמועה בגאורגיה, ששלושה רבנים, אחים מהכפר קולאשי קיבלו היתר עלייה לארץ ישראל ונפוצה שמועה, שכל יהודי גרוזיה יכולים לקבל אישורי עלייה לארץ ישראל, אלפי תושבים יהודים ברחבי גאורגיה, הסתערו על משרדי הממשל הסובייטי בדרישה לקבל אישורי עלייה לישראל....

אך למרבה האכזבה במשרדי הממשל הסובייטי דחו אותם מכל וכל, נאמר להם שלא היה ולא נשמע כדבר, שהאפשרות לצאת מחוץ לגבולות "**מסך הברזל**" לא מתקבלת על הדעת! בקשו מהם למלא מסמכים ולהמתין בסובלנות לתשובה....

יהדות גרוזיה הייתה בגולה כ-2600 שנה. כיהדות תימן, כך גם יהדות גרוזיה לא הייתה בארץ ישראל בימי "**בית שני**" כך שהגעגועים והכיסופים ל"ארץ ישראל" היו גדולים ועמוקים... לכן אלפי יהודים מכל חלקי גרוזיה עלו לרגל לכפר קולאשי, לשמוע האם יש אמת בבשורה, היישר מפייהם של שלושת הרבנים.

גם ב-**שבתאי אלאשווילי** – מנהל מוכשר בכמה מפעלי ענק (אותם ניהל בו זמנית), בשירות הממשל הסובייטי, התעוררה התשוקה והכיסופין לארץ המובטחת וכמו אלפי היהודים, הגיע גם הוא לקולאשי לשמוע את הבשורה היישר מפייהם של הרבנים... תדהמה הייתה בכפר קולאשי לנוכח אלפי המבקרים. וכשנשאלו הרבנים לאמיתות השמועה, החזירו למבקרים תשובה שלא היתה

מובנת לכל אוזן, כך הם אמרו: "איננו יכולים לומר אם קיבלנו היתרי יציאה או לא, וגם אם כן קבלנו, איננו יודעים אם יהיה זה לארץ ישראל או היישר לסיביר..."

תחושת כבדות ואכזבה גדולה עפפה את כל עולי הרגל....

וכך חלף לו הזמן, אט אט חלפה הסערה ועניין נשתכח במקצת.

שבתאי אלאשוילי שבתאי אלאשוילי היה מנהל כל כך מוכשר, שהיה ביכולתו לנהל בו זמנית מספר גדול של מפעלים, כל מפעל אותו ניהל, התחיל לשגשג בממדים שלא נראו לפני כן... הסובייטים כל כך היו מרוצים מהישגיו עד שהפכו להיות תלויים בו, ונתנו לו את כל התנאים שביקש, כמו לתת לכל היהודים את הזמן להתפלל שחרית ומנחה, את האפשרות להתכונן בימי שישי כראוי לכבוד השבת ועוד מספר הקלות ולמרות ובזכות הקלות אלו, המשיכו עסקיו להצליח באופן יוצא מגדר הרגיל.

לאחר מספר חודשים הגיע מכתב מארץ ישראל, שלושת הרבנים האחים הגיעו בבטחה ל"ארץ ישראל". עקב כך שוב התפשטה לה שמועה שהממשל הסובייטי התחיל לחלק אשרות עלייה ל"ארץ ישראל".

תושביה היהודיים של גאורגיה, בכל הערים ובכל הכפרים, התחילו להסתער על משרדי הממשל הסובייטי, בדרישה לאשרות יציאה... אך הרשויות הסובייטיות שוב ביקשו מהם, למלא מסמכים ולהמתין לתשובות. הפעם יהודי גאורגיה לא ויתרו, והתחילו לפקוד יום יום בהמוניהם את משרדי הממשל במשך מספר שבועות ברציפות. רבים מהיהודים הפגינו זאת בדרישה תקיפה יותר כדי לקבל אישורי עלייה לארץ ישראל, כשהמשרה הסובייטית מנסה למנוע את ההסתערות של אלפי האנשים ללא הועיל.

גם **שבתאי אלאשוילי** התמיד לפקוד את משרדי הממשל אך ללא הועיל.

משראה שאין בכוונת הממשל להנפיק ליהודים אישורי יציאה, התחילה להתגבש סביב שבתאי אלאשוילי **קבוצה סודית של ראשי 18 משפחות** גברים לחוד ונשותיהן לחוד. הקבוצה נפגשה לעיתים קרובות, בדרכים חשאיות ובמקומות מסתור, כידי לטכס עצה ולמצוא פתרון, שיגרום לממשל הסובייטי לתת להם

אשרות יציאה... הם פעלו במספר מישורים, חלקן בדיפלומטיות, אחרות בחשאיות, ניסו להשיג אישורים ממקורבים לממשל גם יצטרך הדבר לעלות בשוחד כספי, וגם החליטו בכל מקרה להמשיך ובכל יום, לפקוד את משרדי הממשל, לבקש אשרות יציאה. אך ללא הועיל!

שבתאי אלאשוילי החליט להתפטר מעבודתו ולהקדיש את כל כולו למאבק לעלות לארץ ישראל, אליו הצטרפו חיים טטרושוילי וכל שאר החברים מקבוצת 18 המשפחות. (רשימת 18 המשפחות מפורטת בנספח).

באוגוסט 1969 החליטה הקבוצה להעלות את רמת המאבק, ולשלוח קבוצה מצומצמת של חברים לשגרירות הולנד במוסקבה, לעקוב מרחוק אחר המתרחש בסביבה, לבדוק את אופי השמירה ומתי מתחלפות המשמרות של השומרים וכמו כן לבדוק את אופי השומרים, אולי יש אחד מהם שהוא קצת יותר רפה שכל, או רפה תנועה, וגם לבדוק את סדר השמירה, אם אחיד הוא, או משתנה.

נתון שעמד לטובתם הוא שהשומרים כולם היו הולכים לאורך כל החומה של השגרירות ההולנדית כלומר מתרחקים מהשער, מה שיכול לתת להם פתח לחדור לתוכה. הם ראו שכידי להיכנס את השער הראשי, יש ללחוץ על לחצן האינטרקום

ומישהו מבפנים פותח את הדלת על ידי לחצן האינטרקום.

לאחר כשבוע של מעקבים הפילו גורל ויעקב אלושוילי מי לחדור לתוך שגרירות הולנד ולבקש לשלוח משם מברק לאומות המאוחדות, לזכויות האדם.

לאחר שנבחר יעקב, פיק בירכיים אחז בו, הוא לקח בקבוק וודקה, לגם את כולו בלגימה אחת וברגע שהשומר הסובייטי התרחק את המרחק המרבי מדלת הכניסה שהייתה עשויה מפלדה. רץ יעקב בכל כוחו כשראשו מסתובב כקרוסלה מכמות הוודקה ששתה מרוב פחד, הוא הגיע לדלת הפלדה וצלצל באינטרקום, נשמע זמזום, הוא דחף את הדלת והפלא ופלא היא נפתחה, הוא נכנס בחופזה לתוך השגרירות והשומר הסתובב בבהלה,

כאחד שחשב ששמע משהו, אך כבר לא ניתן היה לראות דבר בעין. יעקב נכנס לתוך מסדרון השגרירות כשראשו מסתובב לכל עבר. הדיפלומטים ועובדי השגרירות הסתכלו על הבחור התמהוני בעיניים בוחנות, וענייהם השואלות לפשר הדבר. יעקב שלא ידע איך לעצור את הסחרור שהתחולל בראשו, עמד בפה פעור... לא עברו 10 שניות ויעקב התמוטט והתעלף.

עובדי השגרירות ההולנדית ניגשו אליו בבהלה, שפכו עליו מים וניסו לתת לו לשתות. כעבור שעה קלה יעקב התחיל להתאושש. הוא הסביר לשגריר ההולנדי את פשר חדירתו לשגרירות ושכנוונתו לבקש מהם לשלוח את המברק לזכויות האדם ולאומות המאוחדות. באופן מפתיע השגריר הסכים ואכן מיד ניתנה הוראה לשלוח את המכתב כמברק. המכתב הגיע ליעדיו ויותר מכך הוא הגיע גם לעיתונות והתחיל לייצר גלים ותהודה רבה בכל העולם. מאד מהר הפך הנושא לשיח ציבורי נוקב בכל העולם ולא ירד מהכותרות חודשים רבים. הרבה לחץ, ביקורת ציבורית ועיתונאית קיבלו הסובייטים על ראשם. מכל רחבי העולם נשמעו קולות הדורשים את שחרורם של 18 המשפחות לאלתר.

גם ביקורות דיפלומטיים מהרבה מדינות שיצרו לחץ על הממשל הסובייטי. המכתב שנכתב באופן דיפלומטי מאד אך עם זאת בשילוב נדיר של רגשות עזים, לכאורה על פני השטח, אינו אומר מילה אחת רעה על הממשל והמשטר הסובייטי, הפוך הוא, נראה ונשמע כאילו הוא משבח אותו ואפילו מציין את העובדה שלא כופים על התושבים היהודים שום כפייה דתית. אך מי שקורא מתחת לשורות מבין מיד את הקושי בו היו נתונים היהודים והתושבים בכלל. המכתב עורר גלים גם במדינת ישראל ובממשלת ישראל ואפילו גולדה מאיר ועוד אנשי ממשל שיבחו וניסו לעזור במאבקם של יהודי גרוזיה.

המכתב היה כתוב באופן כה מתוחכם ורגיש, איכויותיו היו כשירה, כך שעל דפי ההיסטוריה לא ממש זכור המאבק הממושך שערך כ-4 שנים, למרות שיש סיפורים מסמרי שיער ומרגשים לאורך כל התקופה, אלה כל מה שחרוט בזיכרון ההיסטוריה הוא **"המכתב של 18 המשפחות"**

"המכתב"

אל הוועדה לזכויות האדם, ארגון האומות המאוחדות, ניו יורק ארה"ב. אנו, 18 משפחות יהודיות דתיות מגרוזיה, מבקשות מכם לעזור לנו לצאת לישראל. כל אחד מאתנו הוזמן על-ידי קרוב משפחה בישראל. כל אחד מאתנו קיבל במוסדות הסובייטים המוסמכים את הטפסים הנחוצים ומילא אותם.

לכל אחד מאתנו ניתנו הבטחות בעל פה, כי לא יניחו מכשולים בדרך ליציאתו. כל אחד מאתנו הממתין יום אחר יום לקבלת היתר היציאה, מכר את רכושו והשתחרר ממקום עבודתו. אולם עברו כבר חודשים רבים, ואצל רבים-שנים, ואילו ליציאה עדיין לא ניתן היתר. שלחנו מאות מכתבים ומברקים-הם נעלמו כדמעות בחולות המדבר. אל אוזנינו מגיעים דברי סירוב קצרים בעל פה, אך אין אנו רואים תשובות בכתב איש אינו מסביר לנו דבר, גורלנו אינו מטריד איש. אולם אנו מחכים, משום שאנו מאמינים.

אנחנו, בני 18 משפחות יהודיות דתיות מגרוזיה, סבורים כי עלינו להסביר מדוע אנו רוצים לצאת לישראל. הכל יודעים, כיצד המדיניות הלאומית בברית המועצות מתגשמת הלכה למעשה בצדק וביושר, בהתאם ליסודות התיאורטיים שהונחו עוד על ידי מייסד המדינה לנין. זה זמן רב מאוד אין בארצנו פוגרומים נגד יהודים, אין תחום מושב, ואין "נומרוס קלאוזוס". היהודים יכולים להלך ברחובות ללא חרדה לחייהם. הם יכולים להשתקע בכל מקום שירצו, למלא כל תפקיד, לרבות משרת מיניסטר, כפי שמעידה הדוגמה שלו. דימשיץ סגן יו"ר מועצת המיניסטרים של ברית המועצות. בסובייט העליון יושב אפילו נציג יהודי- צ'אקובסקי - העורך הראשי של 'ליטרטורניה גאזטה'.

מכאן, שלא אפליה גזעית מאלצת אותנו לעזוב את הארץ. ואם כך, שמא אפליה דתית? אולם בארץ זו מותר קיומם של בתי כנסת, וכן אין אוסרים עלינו להתפלל בבתנו.

אלא שתפילותינו קשורות לישראל, כמו שנאמר: אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני". שכן אנחנו היהודים הדתיים, סבורים כי אין לך יהודי בלא"אמונה, כשם שאין אמונה בלא מסורת. מה היא אפוא אמונתנו ומסורתנו?

ימים ארוכים צרו הלגיונות הרומיים על ירושלים. אולם חרף סבלות המצור הידועים יפה-רעב, צמא, מגיפות ועוד-לא נטשו היהודים את אמונתם ולא נכנעו. אבל גם כוח אנוש אינו בלתי מוגבל, ולבסוף פרצו הברברים אל עיר הקודש. כך, לפני אלפי שנים, חרב בית המקדש ועמו חרבה המדינה היהודית. אולם, האומה נשארה אף כי היהודים, שיכלו להחזיק נשק בידיהם, לא נכנעו לאויב, והמיתו **איש את רעהו. שרדו פצועים שותתי דם, שרדו זקנים, נשים וטף.** ומי שלא יכול היה להסתלק הומת בו במקום. אך מי שיכול היה להסתלק, הלך למדבר, ומי ששרד, עשה את דרכו אל ארצות ניכר- כדי להאמין, להתפלל ולחכות.

מעתה נאלצו היהודים לחפש פרנסתם בארצות זרות, אצל משנאים. מוכי עלבונות, מוכתמים בזוהמת עלילות, בזויים ונרדפים, הרוויחו היהודים את פת לחמם בזיעתם ובדמם וגידלו את ילדיהם. ידיהם היו מיובלות, נפשם מגואלת בדם. אך העיקר: לא הקיץ הקץ על האומה - ואיזו אומה. היהודים נתנו לעולם אמונה ומהפכנים, הוגי דעות ומלומדים, אנשי עושר ואנשי תבונה, גאונים בעלי לב של תינוק, וילדים בעלי לב של זקן. אין ענף של דעת, אין תחום בספרות ובאומנות, שבו לא הרימו היהודים תרומתם. אין ארץ שבה חוסים יהודים, שלא נהנתה מפרי עמלם. אך מה קיבלו היהודים בתמורה? כאשר היו הכל חיו בטוב, ישבו היהודים ורעדו שמא ישתנו הזמנים. וכאשר הורע לכולם ידעו היהודים כי הגיע שעת קצם, ואז הסתתרו או ברחו מן הארץ. ומי שנמלט התחיל הכל מבראשית. ומי שלא יכול היה להימלט, בא קיצו. ומי שהיטיב להסתתר, המתין לימים אחרים. ומי לא רדף יהודים? הכל התאחדו במצור נגדם! די היה שגנרל לא יוצלח הובס במלחמה, וכבר חיפשו אחר האשמים בתבוסה- בין היהודים. די היה שהרפתקן מדיני לא יקיים את הררי הבטחותיו וכבר נמצאה הסיבה- היהודים. הם הומתו במרתפי האינקוויזיציה בספרד ובמחנות ההסגר הפשיסטיים של גרמניה. האנטי-שמים נפנו בדחליל פרשת דרייפוס בצרפת הנאורה, ובפרשת בייליס-ברוסיה החשוכה... והיהודים נאלצו לסבול הכל.

לאמיתו של דבר, הם יכלו לחיות בשלווה, ככל האחרים, אילו רק המירו את דתם באחרת ואמנם כך עשו אחדים. מהם - קטני אמונה מצויים בכל מקום. אולם מיליונים על גבי מיליונים העדיפו חיי ענות-ופעמים תכופות מוות- על פני השמד. ואף כי בלא מחסה נדדו על פני האדמה- בכנפי אלוקים נמצא מקום לכולם. ואפילו פזורות עצמותיהם על פני העולם, זכרם חי וקיים. בעורקינו-דמם שלהם זורם: "דמעותינו דמעותיהם. והנבואה נתקיימה-ישראל קם מתוך האפר. ואנו לא שכחנו את ירושלים ודינו נחוצות לה שמונה עשרה. משפחות אנו, החותמים על המכתב. אולם יטעה מי שיחשוב כי רק 18 אנו. מס' החתימות היה יכול להיות גדול בהרבה. אומרים, יש בעולם 12 מיליון יהודים. אולם יטעה מי שיחשוב כי אנו רק 12 מיליון. כי לימינם של המתפללים על ישראל עומדים מאות מיליונים, אלה שלא הגיעו עד הלום, אלה המעונים אלה שאינם עוד. שכם אחד עמנו צועדים גם הם, בלתי מנוצחים, חיים לנצח, בהעניקם לנו את מסורות האבק והאמונה. הנה, משום כך אנו רוצים לצאת לישראל...

על ארגון האומות המאוחדות הטילה ההיסטוריה שליחות גדולה-לחשוב על בני האדם ולעזור להם. משום כך אנו דורשים, כי הוועדה לזכויות האדם של האו"ם תנקוט כל אמצעי שבידה, ותוך הזמן הקצר ביותר תשיג אצל ממשלת ברית המועצות היתר ליציאתנו. אין להבין כיצד אפשר בשלהי המאה העשרים למנוע מאנשים לחיות במקום שבו הם רוצים לחיות.

מוזר הדבר, כיצד אפשר לשכוח את הסיסמאות המרנינות בדבר זכות האומות להגדרה עצמית-כמובן גם בדבר זכות האנשים שמהם מורכבות האומות. אנחנו נחכה חודשים ושנים, ואם יידרש- כל חיינו אך לא נחזור בנו מאמונתנו ומתקוותנו. אנחנו מאמינים: תפילותינו הגיעו אל האלוקים.

אנחנו יודעים: קריאותינו יגיעו אל בני האדם. שכן אין אנו דורשים הרבה. רק שיניחו לנו לצאת לארץ אבותינו. (כ"ב באב תשכ"ט, 6 באוגוסט 1969).

הממשל הסובייטי, למרות הלחצים בהם היו נתונים, לא אמר נואש ולמרות הלחץ והביקורת שהופנתה אליו ניסה לעמוד איתן בדעתו לא לשחרר את התושבים היהודיים. יתר על זאת, התחיל הממשל הסובייטי בהוראה מהפיקוד העליון לנסות ולדכא, גם בהסברה לציבור הרחב וגם בפעילויות כוחניות כנגד התושבים היהודים. וכמו כן הם ניסו לפרק את הגרעין הקשה, את 18 המשפחות, הם עצרו אחד אחד מהם וניסו להפחיד ולדכא אותם, אפילו העלילו על שאר חברי הקבוצה כאילו לכאורה הלשינו הם על חבריהם. רובם מ-18 המשפחות לא נבהלו ואפילו קיבלו את אהדתם ותמיכתם של שאר היהודים, אך היו כאלה שהמטרה הסובייטית הצליחה לזרוע בהם פחד.

עוד הרבה סיפורים מורטי שיער קרו לאחר המכתב שגרם לממשל הסובייטי להתחיל לערער בעצמו. סיפורים כגון חיילים וחיילות, שוטרים ושוטרות סובייטים שניסו לסגור בכוח בית כנסת ולעצור את אחד מחברי ה-18 משפחות, אך נשים גרוזיניות התנפלו עליהם וגירשו אותם, סיפורים מורטי שיער של חקירות וניסיון לעינויים שערכו שוטרי ה-ק. ג. ב. על החברים מ-18 המשפחות, בניסיון לפרק אותם לגורמים ויחידים ובכך לדומם את המנוע של המאבק...

עוד מכתב נשלח בנובמבר 1969 הפעם גם לממשלת ישראל, ועוד אירועים שנמשכו כשנה וחצי. עד שבינוי 1971, עשרות תושבי כותאסי ועוד כמה יהודים גרוזינים משובים שונים, **שבתו רעב במשך שלושים ושלושה ימים** בכיכר האדומה במוסקבה...

הלחץ הציבורי, העיתונאי והדיפלומטי על הממשל הסובייטי גבר עד שנשברו... ביולי 1971 (שבו גם אני נולדתי בעיר כותאסי) נוצר הסדק הראשון ב"מסך הברזל" האימתני. ביום זה ניתנו לראשונה בהיסטוריה של הממשל הסובייטי, מספר האשרות הגיע לכ-30,000, מספר מדהים בגודלו לעומת מה שכ-70 שנה לא ניתנו שום אשרות יציאה לפחות לא בפומבי וודאי לא בכמויות שמעל מספר האצבעות שעל יד אחת. כל כמה חודשים ניתנו היתרי יציאה לאלפי משפחות מגאורגיה וכך באה דרישה גם מיהודים במדינות אחרות מברית המועצות, לקבל את הזכות לעלות לארץ ישראל, או לפחות לצאת מתחומי ברית המועצות.

לאט לאט התחילו עוד מדינות לקבל אישורי יציאה, כ-17% מיהודי ברית המועצות עלו לישראל בתקופה זו. כ-70 שנה, לא ניתן היה לצאת או להיכנס, באופן חופשי, לתחומיה של ברית המועצות **שהוקמה ב-30 לדצמבר 1922 והתפרקה 16 לדצמבר 1991.**

כיום ניתן לצאת ולהיכנס לתחומי רוסיה (ושאר מדינות ברית המועצות לשעבר) באופן קל יחסית, ואכן יוצאים ונכנסים את רוסיה ושאר המדינות של ברית המועצות דאז, עשרות מיליוני אנשים בשנה, יהודים וכמו גם אנשי שאר הדתות.

מסתמן שמאבקם של-18 המשפחות השפיע על מאות מיליוני אנשים שיכולים לצאת ולהיכנס לכל המדינות האלה של ברית המועצות לשעבר, בכך שייצרו את הסדק הראשון ב"מסך הברזל" האימתני שלאט לאט המשיך והתפרק.

כיום ברית המועצות כבר לא קיימת, האם יתכן שניצחונם של - 18 המשפחות הללו מהעיר כותאיסי הן גורם שהשפיע על כך...

ניתן לדמות את הניצחון הזה, כיציאת מיצרים של המאה ה-20 לא רק מפני שיהודי גאורגיה הצליחו לצאת לחופשי ולגרום לכך שגם אחיהם בשאר מדינות ברית המועצות יצאו לחופשי מהמשטר הסובייטי, ממש כשם שפרעה לא נתן ליהודים לצאת מגבולות מצריים והתייחס אליהם כעל כח עבודה.

(אפילו היטלר בתחילת דרכו אפשר ליהודים לצאת מגבולות גרמניה ואפילו דרש זאת בכל תוקף) אלא גם בגלל שהמנהיג שהוביל אותם לחופש "**שבתאי אלאשוילי**", ממש כמשה רבינו, לא זכה לחיות בארץ ישראל, חמישה ימים לאחר שהובא בטיסה לישראל, על אלונקה, הוא נפטר משחפת...

הסרט יתחיל בסצנה ראשונה - לפני 2000 שנה, (כדי להמחיש את עומק הכיסופים לארץ ישראל) בזמן שעזרה הסופר שנקרא על ידי המלך הורדוס לקרוא ליהודים מכל המדינות לחזור מגלות בית ראשון כידי לקבל את פני בית המקדש השני. כשכבר שלח עזרה שליחים ליהודים בכל המדינות ונשאלו רק שתיים, תימן וגרוזיה יהודי תימן לא הסכימו לעלות, מפני שאמרו מה הטעם לעלות אם בית המקדש השני גם יפול ושוב נצטרך לצאת לגלות.

עזרה הסופר קילל את יהודי תימן שכל חייהם יהיו עניים ברוחניות ובגשמיות וגם שהם יהיו מפורדים. יהודי תימן קיללו אותו חזרה, שהוא לא יקבר בארץ ישראל. שתי הקללות התגשמו.

משום מה יהודי גרוזיה לא נקראו לעלות כולם לארץ ישראל לכבוד בית המקדש השני, אלה התבקשו הם, רק לשלוח את הכהנים והלוויים שישתרו בקודש בבית המקדש, אולי מפני שידוע היה שבית המקדש השני הולך להיחרב ושתהיה גלות שנייה וארוכה יותר וידוע שגרוזיה הייתה הנתיב הראשי שאליו הגיעו כל הגולים ומשם התפצלו לכל הארצות, בזמן זה שלטו בגרוזיה הרבה נסיכויות, שכל נסיכות כזאת החזיקה לפחות כמה יהודים משכילים.

אז אולי משום הידיעה על הגלות הבאה, נשאלו יהודים בגרוזיה, כידי להשריש שורשים חזקים ולהחזיק בעמדות מפתח ובכך לאפשר ליהודים שיוגלו בקרוב, שהמעבר יהיה קל ככל האפשר ולא דרך איזו מדינה עוינת.

סצנה שנייה (סיפור אמתי שהתרחש במשפחתי)

באמצע שנות הארבעים ניתנה פקודה מהממשל הסובייטי להפוך את בית הכנסת הגדול לאולם ספורט ולסגור עוד שתי בתי כנסת, תוך שלושים יום. ראשי הקהילה היהודית ניסו לבוא במשא ומתן עם נציגי הממשל, למצוא מיני פתרונות, אך ללא הועיל.

והנה הגיע היום הנורא והמתח בעיר היה קשה מנשוא. אט אט הערב יורד והסובייטים, מידי פעם זורקים קריאות עוקצניות ומחכים שהגברים יסיימו את התפילה האחרונה לפני שבית הכנסת עובר לידיהם ואז יהפכו אותו לאולם ספורט.

באחד הבתים ברחובות הקרובים לבית הכנסת הייתה אישה קשישה שהייתה משותקת כ-5 שנים ובמשך ולא קמה ממיטתה. פתאום, באותו יום, סמוך לזמן תפילה האחרונה, שמעה מבנה על המתרחש וקמה ממיטתה, עזרו לה להתלבש ויצאה בעזרת בנה לכיוון בית הכנסת.

כולם היו המומים מהנס שמתרחש, הרי כולם ידעו שהאישה משותקת כבר מספר שנים! היא נעה במהירות לכיוון בית הכנסת, כשהיא הגיעה לקומה השנייה, לעזרת נשים, בדיוק סיימו הגברים התפילה.

מצדה האחד עמדו המשטרה והחיילים הסובייטים ומצדה השני הגברים היהודים

האישה הסתכלה לעבר הגברים היהודים ואמרה להם בזעקה:

"אתם הגברים בניתם את בית הכנסת כמו ידיכם, וככה אתם נותנים להם לקחת לכם את בית הכנסת?"

הגברים היו המומים למראה. האישה הזאת שקמה ממיטת חוליה בדרך נס אחרי 5 שנים, צועקת עליהם, ומיד הם הסתערו על החיילים והשוטרים הסובייטים ומאות גברים ונשים נשכבו על הכבישים והמדרכות כשידם ורגלם פרוסות לרווחה, סילקו אותם מהמקום וכך ניצלו שלושת בתי הכנסת מסגירה. הסובייטים דרשו בכל תוקף מהיהודים בכותאיסי להסגיר את האישה ששלחה את התושבים היהודים ובכך נוצרה מאומה, אך האישה ירדה למחתרת, והיהודים

טענו שאינם יודעים באיזו אישה מדובר.

סצנה שלישית - היא הסצנה שכבר הזכרנו בתחילה עם שלושת הרבנים שקיבלו אשרות עלייה לארץ ישראל... ומכאן רצף הספור עד סיומו של המאבק.

*הסרט אמור להעביר את הספור הגדול מהחיים, באופן שיהיה מותח ודרמטי אך כמובן גם את התרבות הססגונית של גרוזיה, כמו להקת הבלט והמחול המעופפים וכמו כן את תרבות הזמר בגרוזיה שבא מתכנסים להם מספר גברים ומתחילים לשיר בהרבה קולות במקביל ועוד. היהודים הגאורגים כותבי המכתב (שנשלח אל האו"ם).

להלן הרשימה המקורית, כולם מכותייסי להוציא שלושת האחרונים שהם מפוטי:

Shabtai Elashvili, Mikhael Elashvili, Israel Elashvili, Khaim Tetrushvili, Yakob Eluashvili, Isro Tsitsuashvili, Mordecai Khikhashvili, Efrem Tsitsuashvili, Mikhael Chikhashvili, Bentsion Yakobashvili, Moshe Chikhashvili, Mikhael Batonishvili, Mikhael Beberashvili, Mikhael Tetrushvili, Yakob Elashvili, Khaim Mikhelashvili, Albert Mikhelashvili, Aaron Mikhelashvili

1. ЭЛАШВИЛИ Шабата Михайлович Shabata Elashvili г.Кутаиси, Дзепаридзе 53.
2. ЭЛАШВИЛИ Михаил Шабатович Mikhail Elashvili г.Кутаиси, Дзепаридзе 33.
3. ЭЛАШВИЛИ Израиль Михайлович Israel Elashvili г.Кутаиси, Кирова 31.
4. ЭЛАШВИЛИ Яков Аронович Yakov Elashvili г.Кутаиси, Маяковского 5.
5. ХИХИЯ Mordek Isakovich г.Кутаиси, Махарадзе 19.
6. ЧИКВАШВИЛИ Михаил Самуилович Mikhail Chikvashvili г.Кутаиси, Хаканашвили 38.
7. ЧИКВАШВИЛИ Моше Самуилович Moshe Chikvashvili г.Кутаиси, Церетели 32.
8. БЕВЕРАШВИЛИ Михаил Рубенович Mikhail Beverashvili г.Кутаиси, Клара-Цеткина 9.
9. ЭЛАШВИЛИ Яков Израйлович Yakov Elashvili г.Кутаиси, Церетели 54.
10. МИХЕЛАШВИЛИ Хаим Аронович Haim Aronovich г.Поти, Цхакая 57.
11. МАХАМЛАШВИЛИ Альберт Хаимович Albert Khaimovich г.Поти, Цхакая 57.
12. МИХЕЛАШВИЛИ Арон Хаимович Aron Khaimovich г.Поти, Дзепаридзе 18.
13. ТЕТРУАШВИЛИ Хаим Давидович Haim Davidovich г.Кутаиси, Дзепаридзе 42.
14. ЦИЦУАШВИЛИ Исро Захарович Isro Zakharovich г.Кутаиси, Шаумяна, I-й переулок, 25.
15. ЦИЦУАШВИЛИ Эфрем Исрович Efrem Isrovich г.Кутаиси, Шаумяна I-й пер. 26.
16. ЯКОБШВИЛИ Бенцион Шалович Benzion Shalovich г.Тбилиси, 4, Довостребования (проживая по ул. Барнова, 91)
17. БАТОНАШВИЛИ Михаил Рафаелович Mikhail Rafailovich г. Кулаши, Сталина, 53.
18. ТЕТРУАШВИЛИ Михаил Шаломович Mikhail Shalomovich г.Кулаши, Сталина, 214.

22 (A2) - 6
1969.

מקור: www.georgianjews.org

©zvulun mosheashvili- zvulizurikop@gmail.com
zvulizurikop@gmail.com

972-54-7361762 <http://www.imdb.com/name/nm0608651/>

הנני כאן: סיפורה של הרוח הקווקזית- הסיפור שלא סופר.
מודל של ייצוג קהילה בישראל. חיבור ערכי, רב תרבותי מעצים.

אבי הדרומי

תולדות הקהילה הקווקזית בישראל. מימי ראשית הציונות, קונגרס באזל. ותחילת היישוב העברי המאורגן בפלשתינה תחילת המאה ה-20. אירועים, ודמויות מופת משפיעות. בדרך אל בנייתו של כוח מגן ביישוב העברי המתחדש. ארגון בר גיורא, השומר וההגנה העברית. עד עוצמתו של צה"ל כפי שאנו מכירים כיום. דרך דמותו, של האלוף יקותיאל אדם. הסיפור שאינו סופר, קהילה פטריוטית מהראשונות להגיע לציון.

לאחר קונגרס באזל. ונמנית על מייסדי ארגון השומר. לפיכך יש לנו הזדמנות ליצור נקודת מפגש מעניינת, לאנשים ממקומות שונים, דרך הסיפור הישראלי המשותף. תוך ציוני דרך היסטוריים ומנהיגים ישראלים. יש כאן חלון הצצה אל הסיפור של קהילה סגורה שמתרכזת בפריפריה: מעכו בצפון, עד ב"ש בדרום. התמודדות עם חבלי קליטה לא פשוטים, הביאה למצב של חוסר רצון להשתלבות חברתית. הרצאה בעלת מימד חויתי מעצים. של תהליך עשיית הסרט. הצופים יחשפו לסיפור המכונן הישראלי, דרך תכנים שמותאמים לרוח התקופה. הסיפור שלא סופר, בתולדות הציונות. דרכו יגלו הצופים את תפקידן של קהילות שהודרו עד עתה מהסיפור המכונן.

מודל הפלטפורמה החינוכית/ מטרות

- א- לשפר את תחושת השייכות החברתית. דרך ייצוגים שונים שהסרט מציג.
- ב- היכרות, של סיפור ציוני לא מוכר. דרך חוויה מעצימה.
- ג- יצירת שיח רב תרבותי חברתי: בנושא שותפות של זהויות.

הנני כאן סיפורה של הרוח הקווקזית 45 דק'

- יוצר הסרט- אבי הדרומי.
- בימוי/ הפקה- אבי הדרומי וניסן כץ.
- עריכה- שלומית כרמלי
- סיוע אקדמי- ד"ר חן ברם
- הסרט במימון משותף: קרן סטמאג', ההסתדרות הציונית המח' לפעילות בישראל.

העדה הבוכרית

אדי מורדכייב

החיים בבוכרה במאה ה-19 ועד הבריחה בשנות העשרים של המאה ה-20

ב-1800 אסיה התיכונה הייתה מחולקת לחמש אמירויות. באמירות בוכרה שלט האמיר חידר, ומצב היהודים בתקופתו היה קשה: הם לא היו שווים זכויות למוסלמים, היו אזרחים מדרגה שנייה וחלו עליהם חוקים וגזרות משפילים הידועים בשם "חוקי עומר", שחוקקו במאה ה-8 והאמיר חידר יישם במלואם. לדוגמא: ביתו של יהודי חייב להיות נמוך מביתו של המוסלמי, סימן היכר לביתו של יהודי הוא סמרטוט בראש מקל על גג הבית, נאסר על היהודים להיות בעלי קרקעות כי הקרקע קדושה ועוד. סך הכל כחמישים חוקים שהיו תקפים עד למהפכה הבולשביקית.

ב-1826 מת האמיר חידר ובנו נסראללה עלה לשלטון עד 1860. גם בתקופתו התנהלו מלחמות בלתי פוסקות, הן בתוך המדינה נגד האצולה והן נגד ח'אנות קוקנד הסמוכה. ב-1851 הביאו מאבקים פנימיים בלתי פוסקים להתרופפות השלטון המרכזי של האמיר, והוא התקשה לעמוד מול האימפריה הרוסית, שהייתה מעוניינת להרחיב את השפעתה באזור.

ב-1833 פרסם הצאר הרוסי ניקולאי הראשון 600 תקנות בנושא תחום המושב במגבילות את היהודים במערב רוסיה. תקנות אלו לא חלו על יהודי בוכרה ולכן הייתה זו שנת מפנה בכלכלה שלהם. היהודים בבוכרה החלו לשנות את מקצועם העיקרי מצובעי בדים לסוחרים זעירים. לראשונה יכלו יהודי בוכרה לעזוב את מקום מגוריהם ולהגיע לערים אחרות ואף להצטרף לגילדות מקצועיות.

רוסיה חיפשה ידידים שיוכלו להגדיל את השפעתה באסיה התיכונה. היא ניצלה את העובדה שהיהודים נרדפו על ידי המוסלמים וב-1842 העניק הצאר ניקולאי ליהודי בוכרה זכויות נוספות, ועד לשנת 1868 קיבלו יהודי בוכרה שוויון זכויות, בניגוד ליהודים האשכנזים שישבו במערב רוסיה, אבל אלו נכנסו לספר החוקים רק ארבע שנים לאחר מכן.

בשנים 1860 – 1886 שלט האמיר מוזאפאר אל-אדין, שלא אהב יהודים ובגלל זה סייעו היהודים לרוסים לכבוש את סמרקנד לאחר שכבר כבשו את קוקנד. לאחר שנכבשה כל אסיה התיכונה הפכה אמירות בוכרה למדינת חסות רוסית בעלת שלטון עצמי. היהודים קיבלו חופש דת בתמורה לתמיכתם ברוסים.

ב-1872 אפשרו הרוסים ליהודי בוכרה, קוקנד וחיווה לקבל נתינות רוסית. עד 1876 נכבשה כל אסיה התיכונה על ידי הרוסים, אבל כבר ב-1868 היא חולקה לשתיים:
- טורקיסטן, שהייתה בחסות רוסית וכללה את סמרקנד, קוקנד וטשקנט.
- אמירות בוכרה, שכללה למעשה רק את העיר בוכרה, והייתה אוטונומית. כיון שהיהודים כאן לא קיבלו שוויון זכויות, הם החלו להגר לחבל טורקיסטן.

ב-1888 נסתיימה סלילת מסילת הברזל מרוסיה לאסיה התיכונה.

ב-1900 פורסם "תקנון לניהול חבל טורקיסטן" שחילק את היהודים שישבו בו לשלוש קבוצות: ילידי אמירות בוכרה; ילידי המקום; בעלי נתינות זרה.
על פי תקנות אלו, נצטוו יהודים שהתגוררו בחבל טורקיסטן ללא נתינות רוסית לעזוב את החבל ולשוב למקומות מוצאם, דהיינו בוכרה. חזרה לבוכרה המוסלמית פרושה היה גזר דין מות. זה היה **חוק הגירוש**.
ב-1907 הורכבה משלחת מנכבדי יהודי טורקיסטן שכללה את אלישע יהודיוף מקוקנד, ציון יששכרוב מסמרקנד, יונתן אמינוב מבוכרה ושלמה תג'ר מטשקנט, שנפגשה עם השלטונות כדי לבטל את רוע הגזרה. התוצאה הייתה שנתקבלה דחייה של שלוש שנים לביצוע החוק.
חינוך ותרבות – סוגי בתי הספר היהודיים
כלכלה – התפתחות המקצועות בהם עסקו היהודים מצביעה בדים ועד להיותם סוחרים גדולים שהחזיקו בידיהם את כלכלת רוסיה.
המהפכה הבולשביקית – החרמת הרכוש של היהודים העשירים, דבר שהביא להפסקת התמיכה בתושבי שכונת הבוכרים בירושלים, והיה אחד הגורמים להידרדרותה.
בריחת היהודים מאסיה התיכונה לאחר מלחמת העולם השנייה ועלייתם ארצה בדרך לא דרך.

עליית יהודי בוכרה לארץ ישראל – עלייה ציונית שהקדימה את העלייה הראשונה

העלייה של יהודי בוכרה לארץ ישראל נבעה מקשר עמוק למסורת, שהביא את הרצון לעלות ולהתיישב בארץ. עד פרוץ מלח"ע הראשונה התיישבו בארץ כ-1,500 יהודים מבוכרה. הם הגיעו בארבעה שלבים:
- מ-1820 ועד 1870 (כיבוש אסיה התיכונה על ידי הרוסים) עלו מעטים, בעיקר בודדים ועשירים, שביקשו לקיים מצוות עליה לרגל למקומות הקדושים ואחר כך שבו לביתם בבוכרה. המסע היה ארוך, קשה ומסוכן ולא כל מי שיצא לדרך גם סיים אותו.
- **בשנים 1871 – 1891** הייתה עליה של משפחות שהתיישבו בעיקר בירושלים. ערב הקמת שכונת "רחובות" היא שכונת הבוכרים בירושלים, הגיעו שיירות גדולות של עולים ומספרם הגיע ל-500.
- בשנים 1892 – 1901 שהיו השנים הראשונות להקמת "רחובות" לא הייתה עלייה גדולה, אבל היו

רבים שביקרו כאן והיו ילדים שנשלחו ללמוד בירושלים.
- 1902 – 1914 שכונת "רחובות הפכה לשכונת פאר בירושלים וזרם העולים שרצו להתיישב בה גבר.

- העלייה המשמעותית הייתה, כאמור, בשנים 1871 – 1891. הסיבות לגידול בעלייה:
  - כיבוש אסיה התיכונה בידי הרוסים הביא לשיפור במצב הביטחון בדרכים, וסלילה של דרכים חדשות ושל מסילת הרכבת הביאו לקיצור זמן המסע לא"י. במקביל השיפור בדרכים גרם לכך שרבים ושד"רים רבים באו לבוכרה מארבע ערי הקודש שבארץ ישראל והם חיזקו ביהודי בוכרה את אהבת הארץ ואת חשיבות העזרה הכלכלית למוסדות הדת והחינוך שבארץ. ב-1881 הגיע הרב יעקב מאיר, השד"ר הראשון מירושלים (לימים רב ראשי בא"י), שנשאר בבוכרה במשך 18 שנים ויהודי המקום העריצו אותו (ילדים רבים בתקופה זו נקראו בשם יעקב) והושפעו ממנו, כאשר עודד אותם לבוא לירושלים. הרב מאיר גם סייע להם רבות בהקמת שכונת "רחובות".
  - שיפור במצב הכלכלי של היהודים שרבים מהם החלו לעסוק במסחר ולהתעשר וכך יכלו לממן את המסע היקר.
  - היהודים הסוחרים יצאו מגבולות אסיה התיכונה ופגשו יהודים מאירופה וכך נחשפו לתנועת "חיבת ציון" שהגבירה את רצונם לעלות לירושלים. משאלת הלב של היהודים בבוכרה הייתה להגיע לירושלים ולא דווקא לארץ ישראל.

העלייה הראשונה החלה ב-1881, אבל עשר שנים קודם לכן, בהיותו חבר באגודת חובבי ציון, החליט דוד חפץ לממש את הרעיון הציוני. הוא מכר את רכושו בעיר בוכרה, לקח את אשתו ושלוש ילדיו: ישראל, יחיאל ועמנואל-ציון (יש לשים לב לשמות הילדים) ויצא למסע של חצי שנה לארץ ישראל. הוא הגיע לירושלים ב-1871 והתיישב בעיר העתיקה בירושלים. עם בואו לירושלים הזדרז דוד חפץ להקריב "קורבן תודה" על שזכה לעלות לארץ ישראל ולהגיע למחוז חפצו בשלום. קורבן התודה היה ספר בשם "ברכת האילנות". היה זה הספר הראשון שהדפיס יהודי בוכרי בירושלים. בהקדמה לספר נכתב שהספר מודפס בירושלים ונשלח למכירה בבוכרה כדי לממן את שהותו של המחבר בירושלים. בכך החל מנהג חדש של העולים מבוכרה. **כמו כן ציין חפץ בספרו, כי משפחתו הייתה המשפחה הראשונה שעלתה לארץ ישראל מבוכרה במטרה להשתקע כאן, ולכן בני העדה הבוכרית רואים במועד זה (1871) את תחילת העלייה הציונית, שכאמור קדמה למה שנחשב עד כה כ"עלייה הראשונה" שהחלה ב-1881.**

הוכחה לכך שלא כל מי שיצא לארץ ישראל גם הגיע אליה היא המודעה שפרסם דוד חפץ בעיתון, בה ביקש פרטים לגבי שני צעירים שפגש בדרכו אך לא הגיעו לארץ ישראל.

דוד "מלמד" חפץ, היה מורה ידוע ונערץ בבוכרה, עד שהשם "מלמד" המעיד על מקצועו נוסף לו. לימים המשיך חפץ להוציא ספרי קודש נוספים, ביניהם "דברי דוד" ו"כבוד השבת". בשכונת הבוכרים בירושלים קרוי הרחוב הראשי בשם "רחובות הבוכרים", אבל התושבים ממשיכים לקרוא לו רח' דוד, על שם דוד חפץ, השם שניתן לרחוב עם הקמתו.

ישראל חפץ, בנו הבכור של דוד, היה איש עסקים ומראשי העדה הבוכרית בירושלים. הוא עסק בקניית קרקעות לשכונת "רחובות" והיה בין שבעת טובי העיר שהקימו ב-1890 את חברת "חובבי ציון", שיזמה ובנתה את שכונת רחובות. יחיאל חפץ, בנו השני של דוד, התפרנס ממכירת אתרוגים ולולבים ליהודי בוכרה.

הקמת שכונת הבוכרים ("רחובות") בירושלים

ב-1889 ישבו בעיר העתיקה בירושלים יותר מחמש מאות עולים מבוכרה. הצפיפות הייתה גדולה, ובגלל התנאים הסניטריים הקשים פרצו מחלות רבות וילדים רבים מתו. העולים רצו לצאת מבין החומות ולהקים לעצמם עיר מרווחת, כמו שהכירו בערי מוצאם. כעבור שנה היהודים הבוכרים התאגדו והקימו את "חברת חובבי ציון מק"ק בוכרה וסביבותיה". **הקמת החברה נעשתה מתוך מניעים חלוציים, דתיים, לאומיים וחברתיים.**

מטרות החברה היו:

- הקמת בית מלון למבקרים מבוכרה.
- הקמת בית כנסת וישיבה.
- פרסום דוחות כספיים מסודרים.

לאחר תשעה חודשים הוחלט להרחיב את מטרות החברה ולכלול בהן גם בתי מגורים ומבני ציבור ובהתאם נקבעו מטרות נוספות: התיישבות בא"י, חינוך, ארגון חיי קהילה והדפסת ספרים.

העולים הביעו את רצונם לרכוש קרקע לבנייה ולשם כך נבחר ועד בן שבעה חברים: הרב יעקב מאיר, ישראל חפץ, יוסף כוג'הינוף, שלמה מוסיוף, חיים משיח, פייזי משהיוף והסופר שמעון חכם. העולים שידעו שבלי עזרת אחיהם שמעבר לים לא יוכלו לממש את מטרותיהם, שלחו "קול קורא" אל ראשי הקהילות באסיה התיכונה, סיפרו להם על הקמת הוועד ומטרותיו וביקשו את עזרתם הן בתרומה כספית והן בעלייה לירושלים והתיישבות בשכונה. **היה זה ניסיון ראשון ויחיד מסוגו להעלות לארץ קהילה שלמה.** ואמנם בתוך חצי שנה נרכשו 105 מגרשים. שמה של השכונה נקבע 'רחובות' "כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ" (בראשית כ"ו).

שכונת 'רחובות' הייתה המפוארת בירושלים עד ליסוד שכונת רחביה. **זו הייתה השכונה הראשונה והיחידה שנבנתה בהון עצמי בלבד וללא תמיכה חומרית או עידוד מצד מוסדות הישוב.** בניית השכונה הייתה מעשה חלוצי נועז. בניית השכונה הרחיבה את אזור המגורים של ירושלים ותרמה תרומה חשובה להמשך הבנייה מחוץ לחומות ולאכלוס העיר ביהודים. השכונה העניקה ביטחון לכל תושבי העיר למרות היותה **השכונה הראשונה שנבנתה ללא הגנה וללא שערים.**

יהודי בוכרה לא יכלו לקנות בעצמם את האדמות, כי היו נתינים רוסים. לשם כך הוקם גוף של שלושה נתינים עות'מנים (הרב יעקב מאיר, הרב ניסים אלישר וישראל חפץ) והוא קנה את האדמות בשביל כולם. שטח השכונה היה 500 דונם. בניגוד לסגנון הבנייה שהיה מקובל באותם ימים, של בתים צפופים וסמטאות צרות, תוכננה השכונה החדשה כשילוב של אדריכלות אירופית וסגנון בנייה של אסיה התיכונה. הכבישים היו רחבים ובשוליהם נשתלו עצי אקליפטוס וברוש. הבתים היו בני קומה אחת או שתיים ובכל חצר נחצב בור מים. בשכונה נבנו מוסדות ציבור ובתי הקדש רבים. נבנו תלמודי תורה וישיבות, שני מקוואות ושוק גדול. כמו כן הוקם בשכונה שרות האוטובוסים הראשון בירושלים.

בניגוד לוועדי שכונות אחרות, שכונת 'רחובות' נוהלה על ידי ועד שנבחר בבחירות חשאיות, דמוקרטיות ואישיות ופעל בהתנדבות. זכות הבחירה והאפשרות להיבחר ניתנו רק לבעלי הבתים ולא לכל תושבי השכונה.

בתקופה העות'מנית גרה בשכונה חלק מהפקידות התורכית הבכירה. לאחר הכיבוש הבריטי גר בה במשך תקופה מסוימת הנציב העליון הראשון של המנדט הבריטי, הרברט סמואל. גם יצחק בן-צבי, לימים הנשיא

הראשון ורעייתו רחל ינאית, גרו בשכונה זמן מה. כל אלה וכן פרופסורים רבים בחרו להתגורר בשכונה בשל היותה היפה ביותר בירושלים.

בשכונה נבנו בתי מידות יפים רבים (בית דוידוף, שלימים השתכנה בו הגימנסיה העברית), אבל גדול ומפואר מכולם היה הבית שבנה ישראל חפץ בשנים 1905 – 1914 בעבור חותנו אלישע יהודיף, שגר אז בקונדה. הבית, הידוע בכינויו 'הארמון של המשיח' (לקוח מהסיפור 'שירה' של ש"י עגנון) נבנה בסגנון רנסאנס איטלקי בתוספת עיטורי מוטיבים יהודיים, אותם צייר הצייר שמואל מלניק.

אירועים היסטוריים שהתרחשו בבית יהודיף-חפץ:

- מקום המשכן של מפקדת הצבא העות'מני במלה"ע הראשונה
- סדר פסח למאתיים חיילים יהודיים ששרתו בצבא הבריטי בארץ, תרע"ח-1918
- קבלת פנים לגנרל אלנבי ב-24.5.1918
- ועידת היסוד של הרבנות הראשית 22-25.2.1921
- מקום המשכן של ב"ס לבנות שפיצר 1918 – 1945
- מרכז פעילות האצ"ל בירושלים מ-1945

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה החלה ההידרדרות והשקיעה של שכונת הבוכרים. לאחר המהפכה הבולשביקית הוחרם רכושם של היהודים האמידים שם והם לא יכלו לתמוך יותר באחייהם בירושלים, אבל עולים המשיכו להגיע, בעיקר זקנים, עניים וילדים. מצב העולים היה קשה אך בני העדה התקשו לתמוך בהם בהעדר עזרה כספית מחו"ל. הועד עשה ככל יכולתו ושיכן את העולים ללא תמורה במבני ההקדש, אבל כתוצאה מכך איבד הועד את ההכנסה מהשכרת מבנים אלו. בינתיים גדלה השכונה והתגוררו בה כבר מעל לאלף נפשות. לרוב התושבים לא הייתה פרנסה והיה מחסור במזון. במקביל השתלטה הממשלה העות'מנית על בתים ריקים של נתיני רוסיה שנאלצו לחזור לאסיה התיכונה. חלק מהבתים הפכו לאורוות סוסים ובבית יהודיף-חפץ השתכנה המפקדה של הצבא התורכי. בשכונה נשארו רק זקנים, נשים וילדים. הם סבלו מעוני, רעב ומחלות ורבים מהם מתו. משקופי בתים נעקרו ממקומם והעצים ברחובות נגדעו כדי לספק גזעים להסקה. שכונת 'רחובות' נקלעה למשבר חמור, שהלך והחריף וממנו לא התאוששה. לאחר המלחמה לוו בעלי הבתים כספים כדי לנסות לשקם את הבתים שנהרסו על ידי התורכים, וכדי להחזיר את הכספים שלוו חילקו את החדרים הגדולים בבתיים לחדרים קטנים והשכירו אותם לעולים חדשים. כך החלה השכונה לאבד מצבונה.

הרב יוסף ממאן

חכם יוסף ממאן המערבי נולד ב-1741 במרוקו. לאחר שאביו נרצח הוא ברח והשתקע בצפת. בקיץ 1793 הגיע כשד"ר נודד למשהד שבפרס ומשם עבר לבוכרה. הוא מצא קהילה נידחת, שכללה כשלושת אלפים יהודים, שרויה בבורות ושאינה מקיימת את מצוות הדת. הרב פנחס "הקטן", שהיה חתנו של הרב ממאן, ביקש ממנו להישאר ולעזור לעדה. ממאן הסכים בתנאי שיוקם תלמוד תורה ויביאו ספרים עבריים. בני הקהילה קיבלו את התנאי וממאן נשאר.

עד לבואו של ממאן היו יהודי בוכרה בטוחים שהם צאצאי עשרת השבטים והיה להם תלמוד תורה שבראשו עמד הרב זכריה בן מצליח, שהגיע מתימן. הם קיימו את המנהגים הייחודיים להם והתפללו בנוסח שלהם. בסוף המאה ה-18 הגיעו לאסיה התיכונה יהודים רבים מסוריה, מקווקז, מתורכיה ומתימן. צאצאיהם הם בני המשפחות שנמצאות בבוכרה כיום. כאשר הגיעו לבוכרה לא הכירו את מנהגי המקום ומנהגיהם היו דומים

יותר לאלו של יוסף ממאן. כאשר ממאן הקים את תלמוד התורה שלו, מהגרים אלו שלחו את ילדיהם ללמוד אצלו, בעוד הבאים מתימן שלחו את בניהם ללמוד אצל הרב זכריה. ממאן קבע שיהודי בוכרה הם צאצאיהם של גולי ספרד ולכן הם צריכים להתפלל בנוסח ליורנו, והביא משם ספרי קודש. הייתה מחלוקת קשה בין הרב זכריה לרב ממאן. המחלוקת נבעה מכך ששני הרבנים באו ממקומות שונים והביאו איתם מנהגים שונים. היריבות והמתיחות בין השניים כמעט והביאה לידי פילוג בקהילה, אך לבסוף היהודים קיבלו את עמדת הרב ממאן וכעבור זמן נשכח נוסח התפילה הישן שלהם. בחלוף דור אחד, תפסו תלמידים אלו את מקומה של ההנהגה החדשה. כך איבדה הקהילה את המסורת העתיקה שלה וקיבלה את מסורת ספרד כמו כל עדות ספרד.

כיצד הצליח הרב ממאן לגבור על יריבו הרב זכריה?

על ידי הקמת תלמוד תורה משלו והכשרתם של מנהיגים רוחניים לקהילה מקרב תלמידיו, נישואי בתו מרים לתלמידו הרב פנחס "הקטן", שהיה בנו של ראש קהילה עשיר ומינויו לכלנתר שעסק בעניינים החומריים של הקהילה ומנוי תלמידו הרב פנחס "הגדול" לראש הקהילה אחריו וממשיך דרכו. הקהילה היהודית עברה מהפכה כתוצאה מהגעתו של יוסף ממאן. הוא ראה בה קהילה מתבוללת (דבר שלא היה נכון) ולכן יסד דור של תלמידי חכמים מהם צמחה ההנהגה הרוחנית של הקהילה. פעולותיו של הרב ממאן:

- הקים תלמוד תורה שבו למדו עברית בעברית.
- הביא ספרי קודש מודפסים וגרם לשינוי נוסח התפילה מנוסח של הרב סעדיה גאון (מגאוני בבל) לנוסח הספרדים כפי שנדפס בסידורי ליורנו.

הרב שמעון חכם

נולד בעיר בוכרה ב-1843. בנו של אליהו שהיה שוחט וסופר סת"ם וכתב 52 ספרי תורה. האב אליהו זכה לכינוי "חכם" שהפך לשם המשפחה. בבוכרה פתח הרב שמעון חכם עם ר' שלמה מוסאיוף תלמוד תורה לילדים עניים ואף יצאו לאסוף כספים לשם כך. בבוכרה התחתן עם אסתר שילדה לו שנים עשר ילדים, אך רק שניים נותרו בחיים: שרה ופנחס. ב-1890 עלו ר' שמעון חכם, אשתו ובנו לירושלים מסיבות ציוניות והתיישבו בעיר העתיקה, אך כעבור זמן קצר נאלץ לחזור לבוכרה לרגל עסקיו ושם ראה את נכדו שנולד לבתו שרה. באותו זמן נפטרה רעייתו ולאחר ימי האבל חזר לירושלים. כשמלאו לבנו פנחס 18 הוא בא בברית הנישואין, אך עשרה חודשים לאחר חופתו נפטר. שני הספרים הראשונים שהרב חכם הוציא היו לעילוי נשמת רעייתו ובנו: ספר **פרי עץ הדור** שהוא סדר ט"ו בשבט וספר **זכר צדיק** ללימוד בבתי נפטרים.

לאחר שנשאר לבד הרב שמעון חכם הקדיש את כל זמנו לתרגום ספרים והוצאתם לאור. הרב שמעון חכם אחראי למעשה ליצירת השפה הספרותית של יהודי בוכרה והוא האישיות המרכזית שפעלה בתחום תרגום הספרים. הרב חכם יצר למעשה את השפה התג'יכית-יהודית, בה מדברים יהודי בוכרה. מטרתו הייתה לקרב את יהודי בוכרה לרעיון שיבת ציון ולהכיר להם את ספרי התנ"ך וההלכה היהודית. כמו כן דאג שיכירו את הספרות הפרסית העתיקה שנוצרה על ידי גדולי המשוררים היהודים בפרס ובמרכז אסיה והתבססה על התנ"ך, תלמוד ומדרשים.

הרב שמעון חכם הוציא לאור 44 כותרים ובהם:

- ספר שיר השירים
- ספר פטירת משה רבנו
- ספר ליקוטי דינים (שישה חלקים)
- ספר פתרון חלומות ופרכוס איברים

- ספר מקרא מפורש של חמישה חומשי תורה (חמישה חלקים)

הרב חכם תירגם את הספרים כדי שיהודי בוכרה יוכלו לקרוא ולהבין את המקורות שלהם. התרגום של הרב חכם התבסס על השפה המדוברת, בניגוד לתרגומים אחרים שבהם שולבו השפה הפרסית הספרותית, שלא הייתה מובנת ליהודים הבוכרים.

- ספר שרש שאהין תורה ותרגומו לשפת יהודי בוכרה (חמישה חלקים)

- ספר חוקת הפסח

- ספר כתבי קודש עשרים וארבעה (יצא לאור בדפוס-צילום בירושלים תשל"ז 1977)

- ספר אהבת ציון של אברהם מאפו. ספר שהיה בכל בית אצל יהודי בוכרה. הרב חכם ראה בספר זה אמצעי לעודד את הרצון של בני הקהילה לעלות לירושלים.

מנהג היה בידי יהודי בוכרה שעלו לירושלים לכתוב ספר שיתאר את מסעם ובו הם מודים להשם יתברך על שהביאם בשלום למחוז חפצם. הרב חכם עזר לאנשים אלו להוציא את ספריהם לאור.

עד לפטירת בנו עסק הרב שמעון חכם גם בפעילות ציבורית והיה אחד משבעת המייסדים של שכונת "רחובות", היא שכונת הבוכרים בירושלים.

הרב שמעון חכם נפטר ב-1910 תוך כדי תרגום ספר ישעיהו לתג'יכית-יהודית ונטמן סמוך לרעייתו ולבנו בהר הזיתים.

על ידי תרגום ספרי היסוד ביהדות לשפה מובנת ליהודי בוכרה הוא הצליח לקרב אותם למקורות וגם תרם לשיפור שפתם. כל ספריו הודפסו בירושלים וחלקם הודפסו מחדש.

הרב (מולא) פנחס "הגדול" וצאצאיו (שושלת רבין)

נולד בבוכרה ב-1788 לאביו חכם יצחק הכהן שהגיע מבגדד לצורך עבודתו כצובע חוטי משי ואורג בדים. פנחס למד בישיבה של רבי יוסף ממאן. בהיותו בן 34 נפטר הרב ממאן (1822) ועל פי צוואתו מונה הרב פנחס לרב של הקהילה. שמו "הגדול" ניתן לו לאחר יצא חי בדרך נס מזריקתו מהמינארט, כאשר סרב, יחד עם עוד תשעה מראשי הקהילה, להסגיר לאמיר את היהודים שעברו על הצו שאוסר מכירת משקאות אלכוהוליים למוסלמים.

הרב פנחס "הגדול" הנהיג את הקהילה מבחינה רוחנית. כרב ראשי עמד בראש הישיבה, בראש בית הדין ובראש מערכת השחיטה. סייעו לו קבוצת חכמים "שבעת טובי העיר" של הקהילה וכן הרב פנחס "הקטן", שנישא למרים, בתו של הרב ממאן, והיה כלאנדר, כלומר עסק בניהול העניינים החומריים של הקהילה. הרב פנחס "הגדול" והרב פנחס "הקטן" הלכו בדרכו של הרב יוסף ממאן ושמרו על מורשתו.

כאשר נאלצו יהודי משהד להתאסלם או למות (1839) בחרו להתאסלם למראית עין, אך רבים מהם ברחו וחלקם הגיעו לבוכרה. הרב פנחס "הגדול" השתדל למענם כאשר פנה לאמיר וביקש שיאפשר להם להיכנס לעיר ויעניק להם את חסותו. האמיר נענה לבקשה בשל הערכתו הרבה לרב פנחס "הגדול".

בימיו של הרב פנחס "הגדול" כראש הישיבה צמחו תלמידי חכמים רבים וביניהם דוד "מלמד" חפץ ותלמידו הרב יוסף כוג'הינוף.

הרב פנחס "הגדול" נפטר ב-1858. כאשר נפטר היה בנו יצחק חיים הכהן רבין בן 8 ולמד אצל הרב ראובן מלמד. הקהילה מינתה את הרב יוסף בן באבא לראש הישיבה עד שמלאו ליצחק חיים הכהן 18 ואז מינתה אותו לראש הישיבה ולאב בית הדין. בתקופתו מצב בתי המדרש היה בשפל המדרגה ולכל מלמד היו עשרות תלמידים. בישיבה של הרב יצחק חיים הכהן רמת הלימוד הייתה סבירה. הרב יצחק חיים כיהן כשלושים שנים

כרב הראשי של בוכרה והיה נערץ על ידי חברי הקהילה. בביתו התקיימה הישיבה המרכזית להכשרת רבנים, מורים ושוחטים.

בשנת 1872 נולד לרב יצחק חיים כהן ולרעייתו יוכבד, נכדתו של הרב יוסף ממון, בנם **חזקיה**. חזקיה למד בישיבה של אביו ואצל רבנים אחרים. בהיותו בן 24 (1896) נפטר אביו, שבצוואתו קבע שבנו יתפוס את מקומו. אבל לא כל יהודי בוכרה הסכימו למינוי, בין השאר בגלל גילו הצעיר. כך נוצרה המחלוקת לגבי מינוי רב הקהילה, שהדיה הגיעו עד לרבנים בירושלים. כל הזמן הזה חיתה הקהילה בלי רב. לבסוף החל הרב חזקיה למלא את תפקיד אביו באופן לא רשמי ורק ב-1901 קיבל את כתב ההסמכה. במהרה התגלה הרב חזקיה כבקיא בדינים ושמו יצא לתהילה, במיוחד בדיני גיטין. בביתו היה בית מדרש ובית דין. בית הדין היה מוסמך לדון רק כאשר שני הצדדים היו יהודים, אך לא אם צד אחד היה מוסלמי. במקרה זה עבר הדיון אל הקאדי (שופט מוסלמי).

הרב חזקיה כתב את הספר "**מזכרת גיטין**" ובדרשותיו עודד את בני הקהילה לתמוך בשוב היהודי בירושלים. בשנים אלו כבר החלה הקמת שכונת "רחובות" בירושלים בידי יהודים יוצאי בוכרה. ב-1911 הגיע הרב חזקיה לביקור בארבע ערי הקודש בישראל (ירושלים, חברון, צפת וטבריה). לאחר המהפכה הקומוניסטית היה הרב הראשי ליהודי בוכרה, הרב חזקיה הכהן רבין, הסמכות היחידה בבוכרה אשר בה הכירו השלטונות הבריטים. הוא קבע לגבי מכירה ורכישה של נכסים, מימוש צוואות מנוי אפטרופסים וכד'. כדי למנוע את הסחף במעמד היהדות בבוכרה המשיך הרב חזקיה לדרוש בבתי כנסת, אירגן שעורי תורה ופסק בענייני משפחה, וכל זאת תוך סיכון עצמו. ב-1925 ביקשו הקומוניסטים מהרב חזקיה להפסיק את פעילותו הדתית בטענה שהוא מסית נגד השלטונות. הרב סרב וכשחש שהסכנה אורבת לו ברח מבוכרה. לירושלים הגיע ב-1935 לאחר מסע תלאות של שלוש שנים וכאן התקבל בכבוד רב והחל לפעול למען הקהילה. הוא הקים ישיבה, משחטה לעופות, הצטרף לבית הדין הספרדי (בו פעל בעיקר בעניין גיטין והתרת עגונות) ולמד בישיבת מקובלים. בשנת תש"ה נפטר בירושלים **הרב חזקיה הכהן רבין**, הרב האחרון של יהדות בוכרה באסיה התיכונה, אותה הנהיג ביד רמה ובמסירות אין קץ.

יהודי אפגניסטן

בן-ציון יהושע-ריז

הקיום היהודי במרכז אסיה היה כרוך במאבק הישרדות מתמשך מול שנאת ישראל, פרעות ומגיפות. בתחום רב יצרו היהודים 'משולש הימלטות', שקדקדו טג'יקיסטן, אוזבקיסטן וטורקמניסטן בצפון. אפגניסטן הייתה הצלע המזרחית של המשולש ופרס-איראן הייתה הצלע המערבית. כשהתרחש אסון באחת מנקודות המשולש, נטלו היהודים את מקל הנדודים ואת מעט חפציהם ויצאו לחפש מקלט בתוך אותו משולש.

ראשית ההתיישבות היהודית באפגניסטן משולבת במסורות אגדיות מופלאות הרווחות עד ימינו באזור, לצד שרידים ארכיאולוגיים, תיעוד מוסלמי ותיעוד יהודי. השבטים הפתאנים גאים במסורת הקדומה שלהם, הקובעת כי אבות אבותיהם הוגלו מארץ ישראל והם שרידי עשרת השבטים האובדים, שלימים התאסלמו אך שמרו על החוקה השבטית שלהם המזכירה את הסיפור המקראי. המסורות האלה מקבלות חיזוק לאור התגליות – מצבות קבורה קדומות וכתובות סלע הכתובות עברית ופרסית-יהודית באותיות עבריות. לאחרונה התגלתה בעמק במיאן גניזה מן המאה ה-9 ובה איגרות וכתבי יד בעברית, ערבית ופרסית, של יצירות מוכרות ולא מוכרות מימי הביניים.

הכיבוש המונגולי של המאה ה-13 הכחיד תרבויות ויישובים עתיקי יומין: יישובים נעלמו, מערכות השקיה קדומות נהרסו עד היסוד. רבים מן היהודים נטמעו באסלאם, והיישוב היהודי נעלם בשל מגיפות, השמדה וגלי

הגליה. גז ונעלם היישוב היהודי הגדול שפעל וסחר באזור, המוכר כדרך המשי. על היקפו של היישוב הגדול באזור יש לנו עדויות של בנימין ומטודלה ופרשני ימי הביניים, שראו באזור הזה את חלח וחבור וערי גוזן ומדי.

אנו שבים ומגלים את שרידיו של היישוב היהודי בחבל ח'וראסאן רק בשליש השני של המאה ה-19 בעקבות פרשת אנוסי משהד שבצפון-מזרח איראן. בשנת תקצ"ט (1839) נערך פוגרום במשהד, העיר הקדושה לשיעים בתחומי איראן, שבו נרצחו 36 יהודים ועשרות רבות נפצעו. רכושם נבזז והקהילה נאנסה לקבל את האסלאם השיעי. במשך 110 שנים חיו כמוסלמים למראית עין ושמרו על יהדותם בחדרי חדרים. דפוסי החיים היהודיים בתוך חברה עוינת הם סמל לחיים יהודיים הראויים להתקבל כמסר חינוכי בעם היהודי.

כמה אלפי אנוסים במשהד שילמו דמי לא יחרץ לכוהני הדת השיעים וברחו מזרחה אל אפגניסטן הסונית, שהייתה סובלנית יותר לגבי אמונתם של היהודים. כך נוצרה הקהילה האפגנית של ימינו.

מלות המפתח לחיי היהודים במרחב היו אמונה דתית עמוקה ואהבת ציון ללא גבול. מאבקם העקשני לעלות לארץ מלמד יותר מכול על יחסם לארץ ישראל מצד אחד ועל מצוקתם מצד שני. 'ירושלים', כינויה של ארץ ישראל בפייהם של יהודי אפגניסטן, נישאה בפייהם בכל שנות גלותם. הם התפללו ושרו כדי להביע את ערגתם לארץ ישראל. למעלה משליש מבני הקהילה עלו לפני הקמת המדינה בהעפלה היבשתית.

ידם הארוכה של הנאצים לא פסחה על אפגניסטן. מאות סוכנים נאציים פעלו באזור במגמה לנטרל את הבריטים בהודו שבדרום אפגניסטן ואת הרוסים שבצפון אפגניסטן. הקהילה האפגנית עמדה על סף השמדה ורק הפלישה הרוסית-בריטית לאיראן והאיום על אפגניסטן באוגוסט 1941 הצילו את הקהילה.

העולם היהודי המופלא שהקימה הקהילה הוא ששמר עליה. הייתה זאת קהילת סוחרים שקיימה חיי קהילה עשירים שבמרכזם עמד בית-הכנסת, אמונות ודעות. מחזור השנה היהודי ומחזור חיי אדם הם פרקים מרתקים בעולם התרבותי היהודי שבו התנהלו חייהם. מערכת החינוך שהקימו והמאבקים בין ישן וחדש הם נושאים מעוררי עניין.

כמה מרבניה של הקהילה הם דמויות מופת מעבר לזמנם ומקומם, כמו המשורר והפילוסוף מולא סימן-טוב מלמד, שיצירותיו 'אזהרות' ו'ספר חייאת אל רוח', חיי הרוח היו שגורים בפיות בני הקהילה. בולטת במיוחד דמותו של מולא מתתיה גרג'י, בן למשפחת אנוסים שמצאה מקלט באפגניסטן. משפחת גרג'י ניהלה את הקהילה ביד רמה והובילה את מערכת החינוך באפגניסטן. עם עלייתם המשיכו ללמד עברית יובל שנים בתלמוד-תורה 'בני-ציון' בשכונת הבוכרים בירושלים. הם יצרו בעברית הרבה לפני ימיו של אליעזר בן-יהודה. ללמדך, שאם הספרים נכתבים עברית הרי אוכלוסיית היעד של הספרים האלה שולטת בעברית. מולא מתתיה מגלה בקיאות עצומה בלשון העברית. בידיו הייתה ספרייה גדולה שהגיעה אליו מן העולם היהודי. הוא יצר בעברית ספרים בתחומי הפרשנות וכתב כרוניקה שבה תיעד דבר יום ביומו את סיפורה של הקהילה על כל המאורעות שנחתו עליה ובכרוניקה נוספת תיעד את עלייתו לרגל לארץ ישראל. הוא לא רק כותב עברית אלא גם מחדש בה. עד היום אין מונח מקביל למילה 'סליק', ומולא מתתיה גרג'י קורא 'סליק' 'מטמונית', שבה מטמינים דברי ערך. גם בנו מולא יוסף גרג'י מתגלה כמחנך מצוין ופרשן של ספר תהילים. לאורך חיבורו הוא מביא דוגמאות ואירועים מהנעשה באפגניסטן ובארץ ישראל בימי מאורעות תרפ"ט בחברון ובמאורעות הדמים של שנת 1936, שבו נרצח רב הקהילה. ולא יאמן, הוא גם יוצר משנה, שבה הוא מעלה את מעלותיה של ארץ ישראל לעומת הגלות המרה. אהבת ציון וציונות נכרכו בחייהם של יהודי אפגניסטן.

חלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב הוא יעקב רוז הי"ד, שעלה מאפגניסטן זמן קצר לפני כן והצטרף כמו רבים מבני העדה לאצ"ל. בשנת 1938 נשלח הבחור בן ה-18 לעיר העתיקה בירושלים מחופש לסבל חורני ועל גבו סל ובו מטען נפץ כבד שבו ביקש האצ"ל לחסל את המופתי הירושלמי. אותו יום היה יום שביתת מסחר. ראו ב'סבל החורני' מפר שביתה והפכו את הסל שלו. או אז גילו את המטען וסכינאים ערבים רדפו אחריהם בסמטאות העיר העתיקה ודקרו אותו 16 דקירות. הבריטים חילצו אותו ואשפזו אותו בבית החולים הצבאי

במגרש הרוסים. כדי לא להסגיר את שולחיו יעקב רז התיר את התפרים שלו מתחת לסדין ומת טבול בדם חרף העין הפקוחה של שומריו מסביב. אורי צבי גרינברג כתב עליו ביידיש ובעברית את הפואמה: 'אגדת יעקב רז'. הנה כמה שורות:

ציון הלוחמת, צוי ללוחמיך: עמוד
כמו חילים בשפתים סגורות, כפי חק,
לטקס האכל לנפש חיל בר כבוד.
אנכי בפולין עומד ומספר מרחוק:

באדמת מלכנו דוד טמנו גוית
הנוקם יעקב רז, המגמת לנתחים
אין גלעד משיש בהר הזיתים על בורו,
אין בנות ירושלים עולות להציע פרחים - -

את השיר אני שר לכבודו וסודו,
כי הן פסל משיש עליו לא יוקם.
אך בלבוש הגואל, שייבוא בהודו,
גם שם הנוקם יעקב רז ירקם.
ובנקמת כל הדם, גם דמו ינקם.
לבוב א' מרחשוון תרצ"ט

החכם היומי - לעילוי נשמת חכמי ישראל הרב שמעון ביטון

דע שמנהגינו להדליק נר נשמה לכבוד הצדיקים ולעילוי נשמתם, שנאמר נר ה' נשמת אדם. ומה טוב להוסיף מאור התורה על אור הנר, שנאמר נר מצווה ותורה אור. ומה טוב להרבות מתורת הצדיק ביום פטירתו, שאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בר יוחאי כל תלמיד חכם, שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה, שפתותיו דובבות בקבר. ואף אם כל השמים יריעות, וכל בני אדם לבירים, וכל היערים קולמוסים, איננו יכולים לכתוב מה שלימדו רבותינו. אך טוב מעט לצדיק, ובזכות תורתו הקדושה, ובזכות הלימוד שילמדו ישראל בשמו, ביום פטירתו, הקב"ה ישים חלקנו עמהם, ולעולם לא נבוש כי בקב"ה בטחנו, ועל חסדו הגדול באמת נשעננו, ומה רב טובך אשר צפנת ליראך.

החכם היומי - מסורת שאי אפשר לשכוח

המסורת היהודית העשירה של היהודים הספרדים ויהודי ארצות האסלאם, ובפרט המפגש הפתוח והפורח של מסורת זו עם המודרנה, המציפים זהות יהודית מתונה, מכילה, שאינה כופה את ערכיה; יהדות שבמרכזה ערכים חברתיים - מוסריות, אתיקה, אנושיות. כל אלו - הן 'מתנות' שראוי לחלוק עם כל החברה הישראלית, כך שמורשת יהודי המזרח אינה מוגבלת למזרחים בלבד, ויש בה כדי להפוך למבנה של זהות חוצת עדות, ליצור בסיס משותף שאינו מגזרי, ושכולל את החברה הישראלית כולה. ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

החכם היומי - אתר מורשת לאומית.

החכם היומי הוא מאגר מידע אינטרנטי נגיש על חכמי ישראל בדורות האחרונים. במאגר מאות מקורות מתוך כתביהם של חכמי הספרדים ועדות המזרח. לכל חכם נכתב דף לימוד הכולל את סיפור חייו, וקטעים קצרים מתוך כתביו בנושאים קבועים כמו 'אהבת ישראל', 'צדקה ומרפא', 'לימוד תורה', 'מנהג ישראל', 'מסורת אבות', 'גאולת ישראל', ו'בין ישראל לעמים', המהווים עוגנים לתפישת זהות יהודית פתוחה ומכילה, המשלבת ערכים חברתיים כחלק מרכזי במסורת, והמחברת את נכסי המורשת של קהילות ישראל לציבור הרחב במדינת ישראל.

החכם היומי - מפעלי חינוך.

החכם היומי מהווה תשתית ללימוד יומי באופן אישי, בבתי כנסת, קהילות ובתי ספר. בכל יום אפשר ללמוד דף על חכם אחר, שאותו יום הוא מועד פקידתו. יום ועוד יום נאספים אבני הזיכרון שהתפזרו, ונבנה לנו מהם בניין עדי עד. יסודתו בהררי קודש, וראשו מגיע השמימה. המאגר מהווה גם תשתית תכנית לכתובת תכניות לימוד.

חוברות לימוד של החכם היומי

'חכמים מרבים שלום בעולם' - דברי חכמים בין ישראל לעמים. שמענו דברי חכמים, שבכלל 'רעך' כל מין האדם, ובמה שהם בריותיו לבד צריך לאהוב אותם, ורחמיו על כל מעשיו. וגם עם שכנינו הלא יהודים, צריך להיות עמהם באהבה ולרדוף שלומם וטובתם, ועל זה חייבה התורה, שדרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, ודברי חכמים נשמעים להרבות שלום בעולם. 'תפילת חכמים ליום העצמאות' - דברי חכמים בין גלות לגאולה. בשבוע ה' את שיבת ציון, חולמים היו לשמחים. וחכמינו הולכים חלוצים לפנינו, בשיר ובשבחה, הלל וזמרה, כבנים השבים לחיק אימם, שלא פגשו מעודם. וקראנו בדבריהם לפנינו: 'אל תקרי בנייך אלא בונייך'. ולא די לנו בהקמת הבית, שגאולת ציון בקבוץ הגלויות, שכל אחד מישראל נמצא איתו ניצוץ השכינה. 'בקרוב חכמים תלין' - לימוד על לימוד תורה לחג השבועות. מנהג חסידים ראשונים, שלא היו ישנים בליל חג השבועות, והיו עמלים בתורה. ותיקנו רבותינו המקובלים, סדר הלימוד בלילה הזה, וטוב ונכון לחוש לדבריהם ללמוד התיקון בכנופיא ובחבורה. ולא באנו לשנות ממנהג אבותינו, אלא שרבים המתקבלים בלילה הזה. ומצאנו הזדמנות להביא לכלל ישראל, מלוא הטנא מדברי רבותינו.

'סליחות' - לימוד על סובלנות ואהבת ישראל. הימים ימי סליחות, ונהגו להתחזק באהבת ישראל, שאין לך דבר גדול מאהבת ישראל לעורר רחמים, ולהטות הדין כלפי החסד. שכל ישראל בחזקת כשרים הם, ויש ללמד זכות על ישראל, כי ישראל שורש קדוש, וכל ישראל כולם גוף אחד. ובחבורת זו אספנו דברי חכמים לעורר על עניין אהבת ישראל.

חכם TV - סרטוני החכם היומי

מפגשים מצולמים של אומנים ואנשי רוח בשיחה אינטימית על זהות ומסורת מתוך עולמם האישי והמשפחתי, במפגש עם אחד מחכמי ישראל, המהווה מקור השראה עבורם. הסרטונים מציגים קטע קצר שנכתב ע"י אחד מחכמי החכם היומי, דרכו מסופר סיפור החיים של החכם ועולמו הרוחני בשפה עכשווית.

רבי חיים לוק על החכם רבי רפאל ברוך טולידאנו (מרוקו. 1890-1971).

אתי אנקרי על החכם רבי יצחק חי טייב (טוניס, 1743-1836).
משה חבושה על החכם הרב עבדאללה סומך (עיראק, 1813-1889).
דודי לוי על החכם רבי אליהו בן אמוזג (איטליה, 1823-1900).
יסמין לוי על החכם רבי דוד בן זמרה (ספרד, 1479-1573).
דוד דאור על החכם רבי אברהם חיים אדאדי (לוב, 1801-1874).
חנה אזולאי הספרי על מרן החיד"א החכם רבי יוסף דוד חיים אזולאי (חברון, 1727-1806).
דניאל בן סימון על החכם רבי יוסף משאש (מרוקו, 1892-1974).
סגיב כהן על החכם מארי יחיא קורח (תימן, 1840-1881).
לירז צ'רכי על מולא קוצ'יק החכם רחמים מלמד הכהן (פרס, 1865-1932).
ארז לב ארי על החכם רבי יעיש קריספין (מרוקו, נפ' 1939).
קובי אוז על החכם רבי משה מלכה (מרוקו, 1911-1997).
גלית גיאת על מניטו החכם הרב יהודה ליאון אשכנזי (אלג'יר, 1922-1996).

משפט חכם - כרזות החכם היומי:

כרזות מעוצבות של משפט אחד מתוך דברי החכם, לתלייה בחללים ציבוריים במוסדות חינוך. המשפטים מובאים כמוטו לנושאים חינוכיים ערכיים, כחלק מפעילות חינוכית רחבה יותר של 'קירות מדברים'.

שְׁמַעְנֵנוּ שֶׁבְּכָלֵל 'רַעְדָּה' - כָּל מִין הָאָדָם. חכם אליהו בן אמוזג (איטליה, 1823-1900), אם למקרא.

הָאִחָר הוּא גַם כֵּן בְּרִיאָה שֶׁל אוֹתוֹ בּוֹרָא. חכם יהודה ליאון אשכנזי (אלג'יריה, 1922-1996), סוד מדרש התולדות.

בְּמָה שֶׁהֵם בְּרִיּוֹתָיו יִתְבָּרַךְ לְבַד צָרִיךְ לְאַהֵב אֹתָם. חכם אברהם אזולאי (מרוקו, 1570-1643), אהבה בתענוגים.

בְּנוֹגַע אֶל הָאֲנוּשִׁיּוֹת וְיֵשׁוּב הָעוֹלָם אֲחִים אֲנַחְנוּ. חכם כלפון משה הכהן (טוניס, 1874-1950), זכות משה.

עַל מָה שֶׁחֲשָׁקְתָּ לִלְמַד, עַל דְּבָר זֶה בָּאתָ לְעוֹלָם. חכם אליהו הכהן (תורכיה, 1659-1729), שבט מוסר.

מִי שֶׁיֵּשׁ בְּיָדוֹ תוֹרָה וְאֵין בּוֹ דֶּרֶךְ אֶרֶץ - אֵין תּוֹרָתוֹ כָּלוּם. חכם ששון שנדוך (עיראק 1747-1830), קול ששון.

מִדַּת הַצְדִּיקִים, שֶׁמִּסְתַּכְּלִים עַל הַצַּד הַטוֹב שֶׁבָּאָדָם. חכם אברהם דהאן (מרוקו, 1915-2009), זיכרונות אברהם.

אֵף עַל פִּי שֶׁיֵּשׁ לוֹ לְמַעַלָּה עֲנָפִים הַרְבֵּה, מִכָּל מְקוֹם מְלֻמָּשָׁה - הֵם שֶׁרֶשׁ אֶחָד. חכם דוד הכהן (טוניס, 1866-1938), קול דודי.

החכם היומי - כיווני התפתחות לשנים הקרובות:
האלף לך שלמה - הרחבת המאגר ל-1000 חכמים.

החכם היומי הוא סטארט-אפ חינוכי, תוך שנתיים, נבנה מאגר של כ-300 חכמים, המקיף כ-1,500 מקורות מ-37 ארצות ותפוצות. כדי להפוך את המאגר למקור המידע העיקרי בתחום, אנו מעוניינים להמשיך ולהרחיב את המאגר ל-1000 חכמים תוך 5 שנים. העלות כוללת של הרחבת המאגר הוא 1,000,000 ₪ ל-5 שנים - 200,000 ₪ כל שנה.

ללימוד עם חכמים - פיתוח והפצת מוצרים חינוכיים.

החכם היומי הוא מאגר מקורות אדיר לפיתוח מוצרים חינוכיים ולהפצתם במערכת החינוך ולציבור הרחב. אנו מעוניינים לפתח 5 תכניות לימודים שנתיות ולהטמיען במערכת החינוך במהלך 5 שנים. העלות הכוללת של פיתוח תכניות הלימוד הוא 750,000 ₪ - 150,000 ₪ כל שנה. בנוסף, אנו מעוניינים להפיץ לציבור הרחב 4 מוצרים חינוכיים כל שנה, ב-10,000 עותקים כל מוצר. העלות הכוללת של הפצת המוצרים החינוכיים הוא 500,000 ₪ - 100,000 ₪ לשנה.

חכם על הזמן - הקמת מרכזיה פדגוגית, ושיווק תכני החכם לשדה החינוכי.

החכם היומי צריך להיפך למרכזיה פדגוגית עבור מפתחי תכניות לימוד, מורים ומחנכים כדי, שנוכל לייצא את המידע, הקיים במאגר המידע, לפי צרכי השדה החינוכי. אפשר לברור מתוך תכני החכם היומי, תכנים המתאימים לסדר היום החינוכי והציבורי, המביאים את קולם של החכמים לסוגיות רלבנטיות שעל הפרק. העלות הכוללת של הקמת מרכזיה פדגוגית ותפעולה במהלך ה-5 שנים הקרובות הוא 750,000 ₪ - 150,000 ₪ לכל שנה.

חכם לתפוצות - תרגום האתר.

החכם היומי הוא משאב של כלל העם היהודי. יעד ראוי הוא לתרגם את האתר לשלוש שפות: צרפתית, ספרדית ואנגלית, ולהנגיש את תכניו לקהילות היהודיות דוברות צרפתית, ספרדית ואנגלית. מאמץ התרגום וההנגשה הוא רב-שנתי, ודורש תשומת לב רבה. השלב הראשון הוא תרגום מסגרת האתר, סיפור החיים של כל חכם, תרגום והפקה של 4 לקטים מתוך חוברות הלימוד של החכם היומי. העלות הכוללת של השלב הראשון במהלך ה-5 שנים הקרובות הוא 750,000 ₪ - 150,000 ₪ לכל שנה.

עיסוק בזהות משפחתית כמקור ללמידה, להעצמה ולדיאלוג רב-תרבותי

ד"ר אהרון כהן

תכנית לימודים זו מהווה התנסות בפעילות מומלצת לתלמידים. בתכנית זו יוצגו סיפורי הזהות המשפחתיים של התלמידים כמבטאים נרטיבים בפסיפס ההיסטוריה של הדורות האחרונים.

אוכלוסיית יעד: תלמידי חטיבות הביניים

מטרות הצגת סיפורי הזהות הן:

לימוד ההיסטוריה וההווה החברתי על בסיס קישור לנרטיבים המשפחתיים.

העצמת הסיפורים ההיסטוריים הקהילתיים ודיאלוג רב תרבותי ביניהם.

להבין שבהיסטוריה, התהליך הוא דווקטיבי-מן הפרט אל הכלל.

פיתוח הזהות האישית מתוך תחושת השייכות למעגלים המתרחבים ולסיפור הלאומי.

העלאת הדימוי העצמי של התלמידים.

מתן הכרה לתרומת הדורות המייסדים בפריפריה.

תוצרים: מצגות, סרטים, תערוכות, כנסים, מפגשים עם הדורות הראשונים ועוד.

הצעות לשילוב נושא קהילות היהודים בארצות האיסלם ד"ר אמנון חבר

1. גיל הרך- קרונות עדה (בתוך הקרון ישנה תערוכה ניידת, וסדנאות פעילות) לכל מחוז נודדים בין הגנים.
2. עדות וידאו עם יוצאי ארצות האיסלם - עם שאלון מובנה פרויקט
3. יחידת חובה-הצינות והשוואה בארצות האסלם.
4. יחידת לימוד בכיתה י -קהילות ישראל בארצות האיסלם-להשתמש בספרי יד בן-צבי בפרויקט ספרי קהילות.
5. יחד שבטי ישראל –אתר באינטרנט, לכל קהילה יוקצה דף שבו היא תכניס את החומרים הרלוונטים לעדה ובאחריותה.
6. יחד שבטי ישראל-במישור הלאומי ליד מיני ישראל פארק ובו יוקצה לכל קהילה מקהילות ישראל מאירופה מאסיה ואפריקה מתחם בו יבוא לידי ביטוי השימור האותנטי של הקהילה, תוך מתן סקירה היסטורית, לבוש מאכלים על מנת לשמר את הייחודיות של כל תפוצה ותפוצה.

הפיוט כחוויה לימודית יצחק גבאי

אפתח בברכת ה' עליכם, חזקים וברוכים על פעלכם למען חיזוק מורשת יהדות המזרח אצל תלמידי ישראל. היוזמה אותה אני מבקש להציג היא לימוד פיוט בדרך של לימוד וחוויה במסגרת לתלמידי כיתות ביה"ס היסודי. היוזמה מבוססת על ניסיוני בהוראת התלמידים מזה כ-12 שנה ככלל, ובפרט על ניסיון התוכנית בחוג תלמידים שהיה לי לפני מספר שנים.

הרעיון והמגמה

חשיפה וחיבור של התלמידים למורשת קהילות ישראל במזרח דרך הפיוט ויוצר הפיוט דהיינו הפייטן, בתוכן חוויתי עיוני ומעשי. חיבור של התלמידים לדמויות ההוד של הפייטנים בקהילות ישראל במזרח מהם רבנים מהם אנשי רוח שהשפיעו באישיותם, בפועלם ובפיוטים שכתבו, על חיי הקהילה. אציין כמה מהם: בן איש חי (רבי יוסף חיים מבגדאד) שחיבר למעלה ממאה פיוטים כולל 'מפי אל' ו'ואמרתם כה לחי', בבא סאלי (רבי ישראל אבוחצירא) שחיבר את הפיוט שהתפרסם לאחרונה 'אשמה בך'. רבי דוד חסין משורר פורה שחיבר פיוטים רבים לדוגמא 'לדוד שיר ומזמור' על ירושלים. ועוד.

אופן הלימוד ייעשה בכמה מישורים ולכל מישור המגמה שלו:

- א. **סיפור** – אין כמו כוחו של הסיפור בפתירת השיעור לרכז את התלמידים ולאסוף אותם אליך וכן לחבר את התלמידים לחומר הנלמד. על כח הסיפור נשתברו קולמוסים ואין כאן צורך להאריך בו. הסיפור יהווה פתיח וכן תשתית שממנה יתפתח השיעור וכן יהווה חלק מהחוויה של לימוד הפיוט. הסיפור יהיה קשור לפיוט וליצור, וכאן יש לתת סדר עדיפויות:

1. עדיפות ראשונה – סיפור הקשור באופן ישיר לפיוט עצמו. (כגון: אשורר שירה של הרב טולידנו שהשלימו המלאכים, מובא ב'אביהם של ישראל', או 'ידו לך רעיוני' של ר' ישראל אבוהצירא שחיבר השיר בשעתיים ללא שום מחיקה).
2. עדיפות שנייה – פיוט הקשור לפייטן ללא קשר לשיר עצמו.
3. עדיפות שלישית – סיפור הקשור לחיי הפייטן.

ב. **לימוד שירת הפיוט** – זה החלק החוויתי שבו שותפים כל התלמידים ובו לומדים את הפיוט. הלימוד יתמקד בבית הראשון ובפזמון. לאחר שהתלמידים ידעו בית זה לרוב תחזור המנגינה הקבועה בבתיים הבאים. (יוצאים מן הכלל הזה, שירים בודדים בהם המנגינה שונה בין בית לבית, ובד"כ לא ייבחרו מפאת הקושי המוזיקאלי שבהם.)

○ הלימוד ייעשה בחטיבות מילים המתאימות לתוכן המוזיקאלי כאשר המורה שר והתלמידים חוזרים אחריו. אצבע מחווה תלווה את הלימוד ותכוון את התלמידים, מהו הזמן שהמורה שר ומתי זמנם לחזור אחריו. כאשר אצבע של המורה תופנה כלפיו – המורה מפייט. האצבע מופנית אל התלמידים – התלמידים חוזרים ושרים.

○ המורה יחוש את התלמידים ובכל פעם שירגיש שחטיבת המילים הופנמה ונרכשה ע"י הרוב של הכיתה (70% - עקומת פעמון) הוא יתקדם הלאה. מדי פעם ישלב חזרה ויכיל קטעים יותר ארוכים של חטיבות מילים שכבר נרכשו, וכך עד לביצוע של כל הבית והפזמון.

ג. **לימוד עיוני** - זה יכול להיות מוטיב ספרותי כגון אקרוסטיכון, מוטיב תוכני כגון רמזים לאירוע מסוים בתוך השיר – כאן צריך לשים לב שלא להרחיב יתר על המידה כדי שלא לאבד את התלמידים אלא לבחור משהו בולט בפיוט שייכנס למכלול החוויה שאותה הם לוקחים מהפיוט.

ד. **שירת הפיוט פעם שנייה** - חוזרים לשיר את הפיוט. כאן בא חלק ההנאה לאחר שכבר 'עמלנו' על הפיוט. כאן גם בא ניסיון לאתר תלמידים חזקים בשירה שיהיו תשתית ליצירת מקהלה שתשיר את הפיוט.

הערה: נגינת הפיוט - ניתן ואף רצוי להשמיע את הפיוט פעם אחת במהלך השיעור בשירת פייטן מוקלטת. אך חשוב לא להיצמד אליה אלא ללימוד בכיתה. כמו כן נגינה של הפיוט בכלי נגינה של המורה תוסיף בהחלט ובפרט בשלבים הסופיים וביצירת המקהלה. ייתכן שלא יספיק שיעור אחד ללמד את הפיוט בדרך זו אם כי מניסיוני שני שיעורים בד"כ יספיקו.

'עם אחד זה כל הסיפור'

חזון פרויקט מערכת מידע גאוגרפית

ד"ר יצחק הולנדר

מטרת הפרויקט:

הנגשה ומינוף ערכם של תכני יהדות ספרד והמזרח תוך טיפוח חשיבה מרחבית וניצול חכם של טכנולוגיה.

האתגר:

תחום יהדות ספרד והמזרח רחב ומגוון עד כי חוויית הלמידה של תלמיד לאורך שנותיו במערכת עשויה להיות, מצד אחד, מקוטעת, ומצד שני - כוללת. כיצד לאפשר ללומדים ולמלמדים לאגד את חומרי הלימוד לרוחבם ולעומקם הכרונולוגי, הגאוגרפי והנושאי? כיצד לאפשר להם לחפש, לאתר, לאסוף, להבין ולשתף

חומרים, וליצור משמעות, באופן יעיל, ידידותי ומהנה? **בעיני התלמיד עצמו: מהו דיוקנו של 'עם אחד', וכיצד נראה 'כל הסיפור'?**

השיטה:

כבר לפני עשור הגדירה [המועצה הלאומית למחקר](#) (בארה"ב) את טיפוח החשיבה המרחבית כמטרה הראויה לעמוד בראש סדר היום החינוכי של המאה ה-21, וראתה בטכנולוגיות גיאוגרפיות כלי מרכזי להשגת מטרה זו. מערכות מידע גאוגרפי (ממ"ג) מנצלות את המדד הויזואלי-מוחשי של מקום על-מנת להכיל, לשלב, לערוך, לנתח, לשתף ולהציג נתונים תוך הבלטת הקשרים והיחסיות בין יחידות מידע. **משום שחויית יהודי ספרד והמזרח טבועה עמוק במרחבי הזמן והמקום, קריאה זו חייבת להישמע גם באזני הוועדה.**

אני מציע בזאת חזון לפרויקט חכם שינגיש את המידע לציבור ואת הציבור למידע, מערכת אקטיבית שתאפשר תמונה אינטגרטיבית-ויזואלית ובו בזמן תיתן לכל מרכיב בתוכה לבלוט. מערכת הנגישה הן ליוצרי המידע והן למשתמשי המידע, מרמת בית-הספר היסודי ועד לרמת האקדמיה ואף לציבור הרחב. מערכת שתאפשר לזהות ולעקוב אחר הידע של תלמיד לתחומיו, ולאורך זמן. מערכת אשר תשמש עבור כל תלמיד ותלמיד תמונת קשריו ה'דיאכרונית' עם מסורות העבר, כמו גם את תמונת קשריו ה'סינכרונית' עם המציאות שמסביבו בשכונה, בארץ, בעולם היהודי, ובכלל.

ראשי פרקים של הפרזנטציה

מבוא

- האתגר (להראות את המיוחד והמשותף באופן קליט)
- זה הכל בשביל: התלמיד/ה
- 'המזרח', 'ספרד', 'עיראק', 'פזורה' וכו' – כולם מושגים שדורשים חשיבה מרחבית-גאוגרפית
- טכנולוגיה: מערכות מידע גאוגרפי (ממ"ג)
- הנחות יסוד

המחשה

- מיפוי החוויה הלימודית: תלמיד, מורה, מערכת
- מינוף ממדי זמן ומקום
- עם אחד זה כל הסיפור
- שילוב ואינטגרציה של עבודות 'מיפוי תרבות' קיימות ועתידיות
- ערך מוסף לתכניות לימודיות קיימות ועתידיות
- עבודות שורשים: העמקה והמחשה
- הקשר הארץ-ישראלי

השלמת התמונה

- המצע האנושי (אנשי חינוך - מורים, סטודנטים, חוקרים ועוד)
- המצע הטכנולוגי (תוכנה, מיחשוב, ארכיטקטורת המערכת)
- קשרים מערכתיים (בית התפוצות, מכון בן-צבי, מפעל התייעוד - יהודי ארצות האסלאם [מה-יא"ה], וכו')
- עיקרי תכנית הביצוע (התחלה מיידית, פיילוט וכו')

ניסוחים בלשון זכר מכוונים לזכר ולנקבה גם יחד.

מה הסיפור שלך ילד?

סיפורי חיים כמקור השראה להיכרות עם מורשת יהדות ספרד והמזרח ד"ר שרית ברזילאי

א. רקע

- **לכל אדם יש סיפור חיים** - דרך הסיפור האדם מבנה את זהותו ומעניק משמעות לחייו. סיפור החיים של האדם נבנה דרך שלושה מעגלים: מורשתו התרבותית והקהילתית, המעגל המשפחתי והסיפור האישי. מחקרים מצביעים על כך שילדים אשר מכירים את סיפור החיים של הוריהם ואת מורשתם התרבותית, הינם ילדים בעלי דימוי עצמי גבוה ותחושת מסוגלות עצמית. על ההיסטוריה והמורשת של יהדות ספרד והמזרח, לא נכתב רבות, אולם ניתן ללמוד אודותיה דרך סיפורי החיים של יוצאי ארצות ספרד והמזרח.
- **הסיפור שהאדם מספר על חייו משפיע במידה רבה על האופן שבו הוא חי אותם**. לאור זאת החומרים התרבותיים שמתוכם בונה האדם את סיפור חייו, תופסים משקל מכריע בהבניית הדימוי העצמי שלו. השיח הציבורי והתקשורתי סביב יהודי ארצות האסלאם, נוטה להציגם דרך העדשה של דלות, עוני ומצוקה. שיח זה מחלחל באופן לא מודע אל תודעתם של תלמידים ממוצא מזרחי ומעצב בקרבם תקרת זכוכית נמוכה להצלחה.
- הנחת היסוד של הגישה הנרטיבית, שעליה מבוססת תוכנית סמ"ל, היא ; **שהאדם יכול לחולל שינוי בחייו באמצעות יצירת שינוי באופן שבו הוא בונה את סיפור חייו**. היכרות של התלמיד/ה עם מורשתו התרבותית, על מגוון רבדיה, עשויה לחולל שינוי באופן שבו התלמיד מבנה את סיפור חייו.

בטרם אציג את היוזמה להלן רקע קצר אודות תוכנית סמ"ל.

ב. תוכנית סמ"ל: סיפורים מובילים להצלחה

תוכנית סמ"ל, פותחה במכון מנדל למנהיגות חינוכית ובביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. התוכנית מבוססת על מחקר אקדמי אודות 100 סיפורי חיים של אנשים אשר גדלו בתנאים קשים, חילצו את עצמם ממצבי מצוקה והגיעו לעמדות מפתח בחברה. המחקר ראה אור בספר: **'סוד הסיפור המנצח; בעקבות סיפורי הצלחה'**.

תוכניות סמ"ל זכתה להכרה ע"י משרד החינוך ומיושמות משנת 2004 במגוון מוסדות חינוך ורווחה ברחבי הארץ ובכללם: , בתי-ספר (יסודיים, חט"ב ותיכונים), מרכזי פסגה להשתלמויות מורים, מכינות קדם-אקדמיות ועוד.

עבודת דוקטוראט אשר חקרה את התוכנית במסגרת החוג לחינוך באוניברסיטת בר אילן, הצביעה על תרומתה הניכרת לחיזוק הדימוי העצמי של תלמידים ומבוגרים הלוקחים בה חלק.

ג. היוזמה המוצעת: מה הסיפור שלך ילד? ומהי המורשת התרבותית שלך?
התוכנית המוצעת מבקשת להוביל את התלמיד לתהליך של הכרות, הבנה והבנייה של סיפור חייו תוך תנועה בין שלושה מעגלים: המעגל התרבותי, המעגל המשפחתי והמעגל האישי.

היעדים:

הכרות מעמיקה עם המורשת התרבותית של בית הוריו.
הכרות עם ההיסטוריה המשפחתית ופיתוח תחושת גאווה של התלמיד בהוריו.
הכרות של התלמיד עם עצמו על מגוון הכוחות, היכולות והחלומות שלו, באמצעות אסטרטגיות נרטיביות.
חיזוק תחושת האחריות האישית של התלמיד בהבניית סיפור חייו.
מתן אפשרות למורה להכיר את התלמיד דרך מורשתו התרבותית, כוחותיו וחלומותיו.
יצירת אקלים רב-תרבותי בכיתה.

שלבי ביצוע

1. הכשרת מורים בגישה הנרטיבית על הרקע, הנחות היסוד ודרכי הפעולה להבניית סיפור מועדף
2. המורים יעבירו את התוכנית בכיתות והיא תפעל באופן תלת ממדי:

בממד הראשון- יצא התלמיד למסע של חקירה אודות מורשתו התרבותית דרך ראיונות נרטיבים עם דמויות מפתח ממשפחתו ומקהילה (סבים, סבתות, רב הקהילה ועוד). במסע זה התלמיד יתחקה אחר מנהגים, ערכים וסיפורים אשר עיצבו את מורשתו התרבותית.

בממד השני- יתחקה התלמיד ויכתוב את הסיפור המשפחתי שלו.

בממד השלישי - יחוזה התלמיד תהליך של כתיבת סיפור חייו ברוח הגישה הנרטיבית.
הכתיבה תהייה מודרכת ותוביל אותו להבניה חיובית של סיפור חייו ולהגדלת תחושת האחריות האישית בעיצובו.

השזירה בין שלושת המעגלים: המעגל הקהילתי, המעגל המשפחתי והמעגל האישי תוביל להיכרות מעמיקה עם מורשתו התרבותית של התלמיד ולחיזוק תחושת המסוגלות העצמית.

חשיפה לרב-תרבותיות במוזיאון בית ספרי

אסנת דולב-כהן

מנהלת בית ספר "בן-צבי" לאמנויות בקרית עקרון

ראשית תודה על הזדמנות נפלאה ללמידה וחשיפה של רב-תרבותיות בדגש יהדות ספרד והמזרח. אני משמשת כמנהלת זו השנה החמישית בבית ספר "בן-צבי" לאמנויות בקרית עקרון. בית הספר דוגל בלמידה רב תחומית משולבת אמנויות ומאמין שלמידה הפונה לכלל הווייתם של הילדים גוף, רגש, דמיון ושכל היא למידה חווייתית, אחרת ומאפשרת.

בבית הספר מוזיאון "בערוגות הבושם" אשר עוסק ברב-תרבותיות. במוזיאון חפצים רבים שנאספו מהקהילה ביישוב קרית עקרון ובו חדר תימני, חדר מרוקאי, חדר אתיופי, חדר מזרח אירופאי ובית כנסת. אנו רואים במוזיאון סביבה לימודית ייחודית אשר מהווה השראה לתלמידים ולמורים ומשמשת פלטפורמה יוצאת דופן ללמידת מורשת ויהדות בהזדמנויות שונות סביב חגים, מועדים, נושאים נבחרים במורשת, מולדת ועוד. פרויקט הקשר הרב דורי מחבר את המבוגרים ביישוב לבית הספר, התלמידים מלמדים את המבוגרים מיומנויות מחשב והילדים מתעדים את סיפור העלייה, התרבות, הריחות, האריגים ועוד. המוזיאון נותן מקום לשונות ומעודד את התלמידים לסובלנות תוך למידה של המאחד והמייחד כל תרבות ותרבות.

השנה הרחבנו את הפעילות מחוץ לגבולות המוזיאון ואיתרנו משפחות מכל תרבות בקהילה. התלמידים למדו על חפצים במוזיאון ויצאו ללמידה אותנטית בבתי בקהילה, ראינו את המשפחות וכעת הם בתהליך תיעוד הלמידה שיאוגד לספר אשר יכלול את כלל תהליך הלמידה כולל צילומי וידאו של המפגשים במשפחות השונות.

העצירה וההתבוננות במנהגים, בחפצים, בריחות ובטעמים של התרבויות השונות תוך הרחבת הלמידה בתחומי דעת שונים, כגון: פיוט, שירים ושורשים ממוסיקה, היישוב שלי במולדת ועוד מאפשרת לתלמידים להתבונן בעצמם ובסביבתם.

אנו מציעים להזמין בתי ספר למוזיאון הבית ספרי ללמידה משמעותית בסביבה מוזיאלית. הדגש לתכנית הלימודים הנרקמת הוא יהדות תימן ויהדות מרוקו. ביישוב אותר אמן ממוצא מרוקאי אשר צייר ותעד את קריית עקרון מראשית ההתיישבות ומוכן להקים יחד עם בית הספר תערוכה אמנותית שתאפשר חשיפה אותנטית ולמידה סביב תקופת העלייה, התרבות החפצים, האריגים, הריחות והתבשילים.

השנה התלמידים יצאו לקהילה וראינו בבתי של המבוגרים מתרבויות שונות בסביבה אותנטית הכוללת חפצים שונים והעמיקו בלמידה בעקבות חפץ. אותרו אמנים ביישוב וסופרים אשר תעדו אירועים הסטוריים ושגרות ייחודיות מהחיים בתימן ומרוקו וראשית ההתיישבות בקרית עקרון. חברנו ליד בן-צבי ואנו מתכננים להקים אגף במוזיאון אשר יעסוק בפועלו של יצחק בן-צבי בהקשר של יהדות המזרח. כמו כן הצגנו תערוכת ציורים של אמנים מהיישוב וספרים רלוונטיים. ספר הלימוד במוזיקה בבית הספר הוא " שירים ושורשים" מאוצר הפיוטים של קהילות ישראל: ספרד ירושלים; חלב - סוריה; אתיופיה; בבל; מרוקו; גרמניה. במסגרת הלימודים מגיעים לבית הספר פייטנים למפגש למידה משמעותי.

אני מציעה לזמן את חברי הוועדה לבית הספר לשוחח עם תלמידים ולחוש כמה מקום יש לרב תרבותיות כמה חשוב לייצר סביבות ראויות ולחבר אותן באופן רלוונטי לתלמידים ולקהילה, אני רואה בחיבור משמעותי זה קריטי להשגת המטרה של הוקרה והטמעה של תרבות ספרד והמזרח, אני מציעה שבית הספר ישמש כמרכז למידה לבתי ספר שונים כמודל לקידום הנושא, כמו כן הצגה "מסע בארץ ישראל" אשר בית הספר מפיק ויכול להיות חלק מסל תרבות.

משפחת עבו ותרומתה ליישוב היהודי בארץ ישראל החל מתחילת המאה ה-19

עו"ד רפאל עבו דור שישי למסורת בית עבו

1. הרב שמואל עבו, **מהחלוצים הציוניים הראשונים, עלה לארץ בשנת 1817 והתיישב בצפת**. הוא היה הרב הראשי הספרדי ואב בית דין בצפת מונה קונסול צרפת בגליל. הרב שמואל תרם רבות לצפת וליישוב היהודי בארץ ישראל בכלל ובגליל בפרט. בין היתר הרב שמואל עבו ובניו גאלו אלפי דונמים מאדמות מירון והגליל והם אשר נתנו את האדמות להקמת יסוד המעלה, משמר הירדן ואף סייעו בהקמת ראש פינה. כמו כן בנה הרב עבו ושיפץ את המבנה המקורי של קבר הרשב"י במירון.
2. בתפקידו כקונסול צרפת בגליל הציל הרב שמואל עבו יהודים רבים מאימת השלטון העות'מאני שהיה בארץ וכך עשו גם בניו אחריו. המשפחה לדורותיה איש איש בתקופתו, היו חדורי ציונות ופעלו למען סיוע, תרומה והצלת יהודים, באשר הם. במהלך הדורות, סייעו אישי המשפחה, באמצעות קשריהם עם השלטון ובממון אשר היה בידיהם או שגויס על ידם, להצלת היהודים.
3. הרב יעקב חי עבו הציל את מתיישבי גיא אוני במקרה המפורסם של הריגת הערבי מג'עוני, תוך השגת הסכם סולחה ותשלום ממון רב שבחלקו נתרם על ידי הברון רוטשילד.
4. בימי המנדט הבריטי שימש בית עבו מקום מחבוא לעלייה בלתי לגאלית, והרב מאיר עבו, הנפיק עבור העולים תעודות (סרטיפיקטים) המעידות על זיקתם לארץ באופן שלא ניתן היה להגלותם ע"י הבריטים. זאת תוך סיכון חייו למול השלטון הבריטי (אשר אף הגיע למקום לאסרו אך חזר בידים ריקות).
5. מזה **183 שנים ברציפות** חגיגות ל"ג בעומר בצפת ובמירון נפתחות **בבית עבו בעיר העתיקה בצפת**. מסורת תהלוכת ספר התורה העתיק היוצאת מבית עבו בצפת לציון קבר רבי שמעון בר יוחאי במירון, בערב ל"ג בעומר החלה בשנת 1833 ע"י הרב שמואל עבו שכאמור גאל את האדמות במירון, והקים ושיפץ את בניין קבר הרשב"י. מסורת תהלוכת ספר התורה השתרשה במרוצת הדורות כחלק בלתי נפרד מחגיגות ל"ג בעומר בצפת ובמירון. מתוך כבוד למשפחה כל תושבי האזור השתתפו בתהלוכה, ללא הבדלי דת, גזע ומין, לרבות נציגי הממשל העות'מאני – טורקי, ערבים תושבי האזור, צ'רקסים וכיו"ב, נציגי המנדט הבריטי ותיירים. לאחר קום המדינה, בית עבו ומסורת תהלוכת ספר התורה קיבלו הכרה רשמית וממלכתית במדינת ישראל ומעמד בית עבו עלה לדיון בכנסת בתחילת שנות ה-70. **מדי שנה** משתתפים בטקס הוצאת ספר התורה ופתיחת התהלוכה, אישים ונכבדי ציבור רבים. במהלך השנים, השתתפו בתהלוכה נשיאי ישראל, שרי ממשלה, חברי כנסת, הרבנים הראשיים לישראל ואישי ציבור מכובדים וכן אנשי אקדמיה ואנשי רוח. ראש עיריית צפת ורבה הראשי של צפת הם מהמשתתפים הקבועים של מסורת זו. כמו כן, מדי שנה משתתפים ונוכחים **נציגי ממשלת צרפת בישראל** וקונסול צרפת בגליל המגיע מדי שנה בשנה. מדי כמה שנים מגיע שגריר צרפת בישראל.

התהלוכה הנה ייחודית והיא שוזרת בתוכה מסורות רבות, ניגוני כליזמר ומנהגים מאז המאה ה-

19 ועד היום.

6. ראש המשפחה הרב שמואל עבו ובנו הרב אברהם חיים עבו נסעו להודו כבר במאה ה-19 ולאחר חקירה ודרישה על היהודים שהיו בהודו ושהיו ידועים בכינוים "כת בני ישראל" ניתן פסק הלכתי

- של הרב שמואל עבו הקובע כי היהודים בהודו הידועים ככת בני ישראל הם יהודים לכל דבר וענין. פסק הלכתי זה היווה את הבסיס להכרעת הרבנות הראשית לישראל שנים רבות לאחר מכן.
7. ניתן לראות מקצת מתולדות המסורת והתהלכה, באתר האינטרנט שהוקם ע"י המשפחה בכתובת www.abbo.org. כמו כן, ניתן למצוא מידע, בין היתר, באנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו (תדהר), זיכרונות ארץ ישראל (יערי), יהודי המזרח בארץ ישראל (מ.ד. גאון), פרסומים בעיתון הד המזרח וכיו"ב.
8. למרות פעילותה הענפה והנרחבת של המשפחה ביישוב הארץ, בגאולת קרקעות, בהקמת מושבות, בהצלת יהודים, בניהול הקהילה בצפת ובעזרה ליהודים לתושבי הארץ בדרכים אין ספור, סיפור פועלה של המשפחה אינו נזכר ואינו נלמד. מן הראוי שתרומתה של משפחת עבו לדורותיה תהווה נדבך בתכנית הלימודים הסדירה של משרד החינוך, דרכה ניתן ללמוד על ערכי ציונות, על פעולות למען הכלל ועל תרומה בכל דרך למען הזולת.